

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ
В 1969 Р.

В И П У С К І В

Інформаційні повідомлення

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ—1972

Збірник містить інформаційні повідомлення про археологічні розкопки і розвідки, проведені співробітниками Інституту археології АН УРСР та інших установ на території Української РСР протягом польового сезону 1969 р.

В і д п о в і д а л ь н и й р е д а к т о р
кандидат історичних наук Є. В. МАКСИМОВ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
НА УКРАИНЕ
в 1969 г.
В ы п у с к I V

(на українском языкe)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту археології АН УРСР

Редакція інформаційних видань
Зав. редакцією В.І.Гіледах

Редактор В.О.Носенко
Художній редактор М.І. Вовний
Технічний редактор В.І.Голіков
Коректор Л.І.Пузанкова

БФ 01204. Зам. № 190 . Вид. № 90И. Тираж 600. Папір № 2.
Формат паперу 60x90 1/16. Друк.фіз.арк. 24,5. Обл.-вид.арк.22,7.
Умовя.-друк.арк. 23,02. Підписано до друку 23.ІІ.1972 р.
Ціна 1 крб. 43 коп.

Видавництво "Наукова думка". Київ, Репаіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді
Міністрів УРСР. Київ, Репаіна, 4.

П Е Р Е Д М О В А

Головні зусилля Інституту археології АН УРСР протягом 1969 р., як і в минулі роки, були спрямовані на вивчення історії та культури племен і народностей, що заселяли територію України від найдавніших часів до доби пізнього середньовіччя включно.

Поряд із теоретичними дослідженнями науковці Інституту археології АН УРСР та інших установ здійснювали широкі польові дослідження археологічних пам'яток, які є важливим джерелом для вивчення найдавніших періодів історії нашої країни. Ці дослідження проводили на всій території Української РСР понад 40 експедицій і окремих загонів. Крім тематичних експедицій, значні роботи були проведені в районі спорудження великих зрошувальних систем на півдні республіки – у Херсонській, Миколаївській, Одеській та Запорізькій областях.

Результати польових досліджень 1969 р. значно збагатили археологічну науку новими відкриттями й важливими знахідками. Так, у галузі археології кам'яного віку не можна не згадати статтю Ю.Г.Колодцова про виявлення серії муст'єрських стоянок у Криму. Цікавими були і результати Закарпатської палеолітичної експедиції, яка виявила ранньопалеолітичні стоянки, що вказують на освоєння людиною цієї території ще в доміст'єрській час. Внаслідок розкопок Добранічівської стоянки на Київщині була відкриті залишки господарсько-побутових комплексів пізньопалеолітичної доби, кожен з яких належав найдавнішим парним сім'ям.

Важливі дані були одержані Інгулецькою експедицією О.Г.Шапошнікової про поховальні пам'ятки давньоямних племен. Інші експедиції, що досліджували поселення і поховання доби міді – бронзи, теж домоглися нових цікавих результатів, відбитих у статтях Д.Я.Телегіна, О.В.Цвек, В.О.Круца, Д.М.Малеєва та ін.

З екопедичії, що працювали над дослідженням пам'яток доби раннього заліза, слід у першу чергу згадати про успішні розкопки багатих скіфських курганів степової частини УРСР. У Гаймановій могилі (роботи В.І.Бідзілі та Б.М.Мозоловського), хоч і пограбованій в давнину, було виявлено багато вишуканих ювелірних золотих і срібних виробів, в тому числі один із кращих зразків грецької торевтики IV ст. до н.е. - срібну чашу з рельєфним фризом, на якому зображені сцени з скіфського життя.

Численні статті IV розділу повідомляють як про наслідки систематичних розкопок Березані, Ольвії й Тіри, так і про дослідження досі маловідомих периферійних поселень і могильників Боспорського царства, Ольвійської та Тірської хори, що дали важливі й цікаві матеріали для висвітлення найрізноманітніших проблем історії населення Північного Причорномор'я античної доби.

Інформації про розкопки пам'яток ранньослов'янського часу, поряд з фактами про дослідження цікавих зарубинецьких, черняхівських та інших за культурною приналежністю поселень і могильників, містять дані про відкриття О.В.Бодянським найдавнішого ранньослов'янського напису та черняхівського могильника з кількома тисячами поховань "з розсіяними кісточками" (стаття Є.В.Махно), дві третини яких не мали жодних знахідок. Ці дані вимагатимуть ще серйозного вивчення.

Багато статей вміщено в розділі "Середні віки". Тут подається інформація про розкопки ранньосередньовічних поселень і могильників у Криму та пам'яток часу Київської Русі. З статей цього розділу читачів, безперечно, зацікавить і повідомлення С.О.Висоцького про нове графіті, розчищене в Київській Софії, в якому автор прочитав на кілька років давнішу дату, ніж час заснування цього храму (1037).

Про великі розвідкові роботи, які охопили в 1969 р. всю територію республіки і привели до відкриття нових археологічних пам'яток, можна довідатися з статей розділу "Розвідки".

Свої польові дослідження, спрямовані на розробку актуальних проблем археології, Інститут археології АН УРСР координував з іншими установами. Найактивнішу участь у дослідженнях на території УРСР брали вчені Інституту археології АН СРСР та його Ленінградського відділення, Інституту зоології, мистецтвознавства та етнографії АН УРСР, викладачі археології та історії Київського, Одеського, Львівського, Донецького й Чернівецького університетів,

Полтавського, Луцького, Кам'янець-Подільського, Кримського пед-інститутів, співробітники державних історико-краєзнавчих музеїв. Деякі інформаційні повідомлення про їх роботи вміщено в цьому збірнику.

Вчений секретар Інституту археології
АН УРСР
кандидат історичних наук П.А. ГОРІШНІЙ

ВІДКРИТТЯ НОВИХ МУСТЬЕРСЬКИХ СТОЯНОК В КРИМУ

Ю.Г.Колосов

Після багаторічної перерви в 1969 р. поновилися розвідки в Криму. Цього року Кримському палеолітичному загону¹ вдалося відкрити 16 нових стоянок мустьєрського часу.

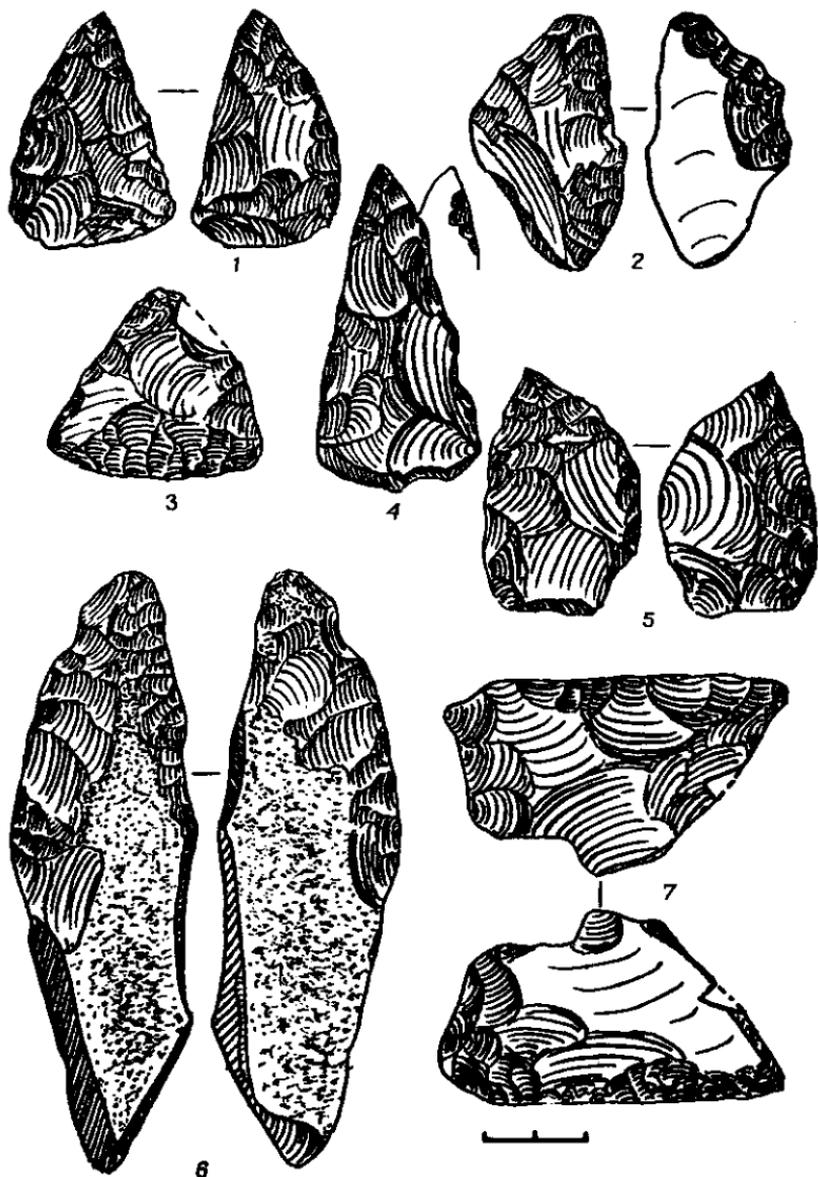
Стоянка в Красному Гроті, розташована в балці, яка виходить до с.Красноперечне Симферопольського району. Поряд з нею, в сусідній балці, виявлено широко відомі Кизил-Кобінські печери. Красний Грот, схований під урвистов скелею юрських вапняків на висоті 30 м над дном балки, відкривається на південь. Грот прошурфований автором у 1957 р. Тоді ж у ньому виявлено культурний шар, який неможливо було датувати, поскільки не знайдено виразних знарядь. Тепер в шурфі, закладеному на площадці перед гротом, на глибині 0,9 м знайдено уламок знаряддя двобічнообробленого з характерною мустьєрською східцевою ретушшю та кістки тварин.

Стоянки Заскельне I - IV, VI - VIII розташовані поблизу м.Білогорська, в районі скелі Ак-Кая. Мустьєрське місцезнаходження "Заскельне" було відкрито В.Ф.Петрунем у 1964 р. Дослідженнями в цьому році вдалося виявити, крім названого місцезнаходження (за нашою нумерацією воно зазначається "Заскельне" У-VI/, ще шість окремих стоянок. Ці стоянки відкрито на правому схилі каньйоноподібноі балки під скелястим уступом, вони колись розташовувалися в гротах і навісах. Останні тепер повністю зруйновані, або, можливо, поховані під товщею ґрунту, який змивався з плетя дощовими

¹ у роботі загону взяли участь Г.О.Бачинський, М.Н.Прищеп, О.А.Шевченко, Б.Ю.Веретельников.

та сніговими водами. Великі уламки скель, що були карнизами навісів, звалилися і зараз лежать на різних рівнях крутого схилу. Ті уламки скель, які впали на площадку перед гротами і навісами, затримали ґрунт, утворивши валоподібні насипи на схилах. У напрямку до тальвегу балки вони поступово розширюються, а на їх задернованих поверхнях трапляється чимало обробленого кременю. Ця ознака - валоподібні насипи з уламками скель та знахідками обробленого кременю - дає змогу доволі чітко відокремлювати стоянки одну від одної. На ділянках поглиблень, які чергуються з валоподібними насипами, уламків скель та обробленого кременю майже не трапляється. Отже, на правому схилі балки налічується вісім окремих стоянок. Підйомний матеріал, зібраний з цих стоянок, становить близько п'яти тисяч обробленого кременю. Серед них кілька сотень знарядь: гостроконечники (рисунок, 1,4), скребла-ножі, (рисунок, 2-3, 6-7), ножі з обушком, біфаси, зубчасті знаряддя тощо. На стоянках У-VI, розташованих на ділянці скелястого уступу із зруйнованими або похованими гротами і навісами протяжністю 85 м, біля урвистої стінки закладено шурф (0,7 x 2 м). Культурний шар виявлено на глибині від 2 до 2,4 м. Він залягав у зруйнованому до стану грубозернистого піску та дрібного щебеню світло-жовтому вапняку і був насичений численним обробленим кременем та дрібними кістками тварин. На площі 1 кв.м. культурного шару завтовшки 40 см знайдено близько 500 екземплярів обробленого кременю, серед яких більшість відщепів та лукочок. Знарядь знайдено 19: скребел-ножів - 10, гостроконечників - 2, зубчастих - 1, скребоків - 2 та ін. 31% від усіх знарядь з шурфа становлять знаряддя двобічнооброблені.

Стоянки Ак-Кая I-У розташовані за поворотом правого борту каньйоноподібною балкою під скелястим уступом, який, поступово знижуючись, тягнеться до іншої балки. Стоянки містяться на правому березі р.Великої Карасівки на різних висоті. Якщо перша стоянка Ак-Кая над тальвегом річки розташована на висоті 28 м; то п'ята - на 75 м. Слід зазначити, що стоянки Ак-Кая також, як і стоянки Заскальне, колись знаходилися під навісами та гротами. Тепер вони зруйновані, і від них лишилися тільки брили каміння та утворені ними валоподібні насипи. На валоподібних насипах, які спускаються крутим схилом униз від кожної стоянки, зібрано кам'яний матеріал: дископодібні та підпризматичні нуклеуси, гостроконечники, скребла-ножі, скребки, ножовидні пластинки та ін. На стоянці Ак-Кая III було закладено шурф (4 x 1 м) від скелястого уступу в напрямку до

річки. Верхній шар складається з гумуованого щабелю товщиною 25 см. Нижче, до самого скелястого дна, на глибині 1,5 м простежуються однорідна товща дрібного білого гострокінцевого щабелю з світло-сірим глинистовапняковим заповненням². У цій товщі зафіксовано знахідки обробленого кремню та роздроблені кістки тварин. Усього знайдено понад сотню обробленого кремню. З них знарядь п'ять: 3 скребла-ножа, 1 гострокінчик (рисунком ,5) і ніж з ручкою. Половину становлять двобічнооброблені знаряддя.

Стоянки Сарі-Кая I - IV розташовані на лівому березі р. Великої Карасірки, майже навпроти скелі Ак-Кая, у великій балці, яка простягається з заходу на схід. Близько 2,5 - 3 км від річки лівий скелястий борт цієї балки перерізують байраки з деревною та чагарниковою рослинністю. Те, що ділянка північного схилу балки в районі розташування мустьєрських стоянок дуже перерізна байраками, свідчить про існування великої кількості струмків та джерел у мустьєрський час у цій місцевості. Про досить велику зволоженість даного району і зараз свідчить рясна дерево-чагарникова рослинність. На скелях та мисах байраків під скелястими уступами вапняків перебувають стоянки, які колись розташовувалися під навісами та гротами. Зараз вони повністю або частково зруйновані і нагадують ту ж саму картину, що була описана для стоянок Ак-Кая - Заскельне. На скелях та під уступом скелі Сарі-Кая зібрано матеріал, що представлений дископодібними та підризматичними нуклеусами, гострокінчиком, скреблом, скреблами-ножами двобічної обробки, відщепами з ретушею, ножовидними пластинами та ін. Цікаво відзначити, що на плато, над урвиною скелею, під якою розташовано стоянки Сарі-Кая III, IV, очевидно, була майстерня по обробці каменю мустьєрського часу. Тут, на зораному полі, за дуже короткий час знайдено чотири дископодібні нуклеуси, відщепи та уламок ножоподібної пластинки. Оброблений кремій зустрічається серед численних уламків та гальки природного кремню. Крем'яні жовня, які мають світло-жовто-коричневий колір, утворилися в палеогенових вапняках, з яких складаються покриття скель.

Таким чином, у районі скелі Ак-Кая зосереджено 13 мустьєрських стоянок. У цей же мікрорайон слід включити ще чотири стоянки

² Стратиграфію мурфів описав Г.О.Бачинський.

Сари-Кая. Останні завдяки відкритій місцевості³ добре помітні в скелі Ак-Кая. Отже, у районі скелі Ак-Кая вперше в Криму відкрито куц з 17 мустьєрських стоянок. Цей куц за кількістю стоянок можна порівняти з відомими куцями пізньопалеолітичних стоянок у районі Пушкарів та Костюнок.

Важливо з'ясувати дату цих стоянок. Зрозуміло, по визначення їх віку буде попереднім, оскільки підйомного матеріалу та шурфів на двох стоянках для цього недостатньо, хоча в колекції і налічується лише одних знарядь близько тисячі екземплярів. Отже, поки що складається враження про пізньомустьєрський час якщо не всіх, то більшості стоянок району скелі Ак-Кая. Про це свідчить ряд ознак, які певною мірою властиві для крем'яного інвентаря в комплексах окремих стоянок: 1) наявність нуклеусів підпризматичного типу; 2) знахідки наконечників списів; 3) наявність скребків; 4) наявність різців; 5) велика кількість подовжених гостроконечників; 6) наявність сокир або долотовидних знарядь; 7) висока досконалість ретуші, яком оброблені знаряддя.

Враження про одночасність стоянок району скелі Ак-Кая складається також з того факту, що всі вони мають однаковий вигляд зруйнованості. Аналіз матеріалу з названих стоянок показує, що характерними крем'яними знаряддями є двобічнооброблені ножі, які часто з одного чи двох боків мають ділянки жовтої кірки плитчастого кременю та скребла-ножі трикутних або сегментовидних обрисів з обробленими з усіх боків лезами. Останні зустрічаються як однібічної обробки, так і двобічної (рисунок, 2,3,7). Численні знаряддя – різноманітні типи скребел, скребел-ножів, гостроконечників, ножів з обушком та інші – оброблені різною мустьєрською ретушю (крутою східцевою, підпаралельною, паралельною, лускоподібною, перлинною та ін.). Один екземпляр двобічнообробленого знаряддя (уламок наконечника списа?) має віджимну, сплюснуту ретуш, яка наближається до солотрейської.

Наведені дані тільки в загальних рисах дають уявлення про крем'яний матеріал мустьєрських стоянок району скелі Ак-Кая.

³ В епоху мустьє "Рослинний покрив Кавказу, Криму та Кавказу був, очевидно, доволі близький до сучасного... "Див. праця В.Л. Гр и ч у к. Растительность на Русской равнине в эпоху мустьє .- В кн.: Природа и развитие первобытного общества. М., 1969, стор.51.

Але і це доводить, що використання крем'яно, його обробка стояли на досить високому рівні. Особливої досконалості набувають характерні для даного району двобічнооброблені ножі – ніж з ручков є унікальним знаряддям мустьєрського часу в Криму. За формою цей ніж з навмисно залишеним держакон нагадує сучасні шведські ножі (рисунок, 1,6). Названі типи характерних знарядь (двобічнооброблені окребла-ножі та окребла-ножі трикутних обрисів) трапляються в колекціях кримських стоянок мустьєрського часу – Чокурчі⁴, Кабазі⁵, Кіік-Кобі (верхній шар)⁶, Старосілля⁷, але там вони не характерні і становлять поодинокі екземпляри. Все це дозволяє нам віднести стоянки району околі Ак-Кая, за класифікацією В.М.Гладилина⁸, до варіанту мустьє з ашельською традицією та виділити для Криму новий тип – Ак-Кая – Заскельне. За великою кількістю двобічнооброблених знарядь він найбільш близький до стоянок типу Антонівка і та Олександрівка на Донеччині.

ПЕРШИЙ РІК РОБІТ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

В.М.Гладилін, С.В.Смирнов, П.П.Сова

Відомості про палеоліт Закарпатської України вичерпуються кількома попередніми публікаціями¹. Втім, археологічний матеріал

⁴ Н.Д.Э р и с т. Четвертичная стоянка в пещере у деревни Чокурча в Крыму. В кн.: Труды II Международной конф. ассоциации по изучению Четвертичного периода Европы, 1934, стор.197, табл.1, рис.3, 4; табл. IV, рис.6 – 10.

⁵ А.А.Ф о р м о з о в. Мустьєрская стоянка Кабазы в Крыму. – СА, 1959, т.ХХІХ-ХХХ, стор.154, рис.9; 5 – 4.

⁶ Г.А.Б о н ч - О с м о л о в с к и й. Грот Кийк-Коба. М.-Л., 1940, стор.217, табл. ХІУ, рис.ІІ; стор.219, табл.ХУІ, рис.4.

⁷ А.А. Ф о р м о з о в. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите. – МИА, № 71, М., 1958, стор.95, рис.50,1,3,5.

⁸ В.Н.Г л а д и л и н. Различные типы каменной индустрии в мустьє Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР. М., 1966. – Доклады и сообщения археологов СССР. Уп Международной конгресс доисториков и протодисториков. М., 1966, стор. 14-17.

¹ Ф. Д е г о ц ь к и й. Знахідки кам'яного віку на Березівщині. – Археологічний вісник. Будапешт, 1940 /угорською мовою/.

по стародавньому кам'яному віку цього району не такий вже й незначний. Перші знахідки були зроблені тут понад 60 років тому Ф.Легоцьким. Розпочаті ним пошуки палеоліту в Закарпатті були успішно продовжені у 30-х роках чеським археологом Й.Скутілом². Великий матеріал зібраний внаслідок багаторічних зборів В.В.Проніна³ та П.П.Сова⁴. Кілька палеолітичних місцезнаходжень виявив у Закарпатті В.Ф.Петрунь.

Виявлені в Закарпатській області палеолітичні пам'ятки потребують дослідження, а зібрані на них колекції виробів - вивчення та узагальнення. Необхідні також пошуки нових палеолітичних місцезнаходжень, що зумовлено географічним положенням Радянського Закарпаття. Ця область лежить у самому центрі європейського континенту, на стику трьох палеолітичних регіонів - середньоевропейського, південноєвропейського і східноєвропейського. Вивчення палеоліту Закарпаття відкриває перспективу культурно-хронологічних зіставлень пам'яток цих територій і створення єдиної культурно-стратиграфічної шкали. Велике значення мають пам'ятки Закарпатської України також для вирішення питання про роль західних і південно-західних шляхів у процесі заселення людини території Східної Європи.

З метою всебічного вивчення палеоліту Закарпаття Інститутом археології АН УРСР було утворено спеціалізовану Закарпатську палеолітичну експедицію⁵. У 1969 р. експедиція здійснила обстеження раніш виявлених і пошуки нових палеолітичних місцезнаходжень у Закарпатті. В результаті було знайдено близько тридцяти різночасових пам'яток палеоліту, в більшості розташованих на південних та південно-західних відрогів Карпатських гір. Кілька виробів палеолітичного вигляду знайдено також у глибинних гірських районах.

² J. S k u t i l. Paleolithikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi. - Spisy historického odboru matice slovenskej v Tručianskej sv. Martine, sv. 4, 1938.

³ У. В. П р о н і н. Archeologické nálezy na Černeckej Hore v Mukacheve (Zakarpatska oblast USSR). - Studijné zvesti AÚ SAV, 8.3, Nitra, 1959, стор. 5-20.

⁴ П. П. С о в а. Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді. - Археологія, т. ХУП, К., 1964, стор. 180-187.

⁵ У склад експедиції входили: В.М.Гладилін (нач. експедиції), С.В.Смирнов, П.П.Сова, В.А.Степаненко, А.А.Шевченко, С.Карачій, Т.Б.Крижанівська, члени археологічного гуртка Київського педагогічного піонерів та школярів.

Найбільш давні знахідки походять з району с.Рокосово недалеко від м.Хуста. У 1968 р. В.Ф.Петрунь зібрав тут невелику колекцію ранньопалеолітичних виробів⁶. Обстеження місцезнаходження й розвідки в його околицях дозволили довести кількість пунктів із знахідками до десяти. На всіх десяти пунктах зібрано схожий матеріал. Усього на місцезнаходженні знайдено понад 500 виробів, виготовлених переважно з місцевого обсидіану. За технікою розщеплення каменю й набором знарядь Рокосовське місцезнаходження може бути попередньо датовано пізньоашельським часом⁷.

Досить численні в Закарпатській Україні знахідки мустьєрського часу. Обстеження пам'яток, відкритих у минулі роки П.П.Совою, й характер зібраних ним та під час експедиції колекцій дозволяють віднести до епохи мустьє місцезнаходження на території Ужгорода і в його околицях (Радванська Гора-1, Горани, Оноковці, Кодубець?), в Мукачево (Чернецька Гора), у Виноградіві (Замкова Гора), в Хусті (Вісельнича Гора). Кілька мустьєрських пам'яток виявлено експедицією (Радванська Гора-2, Берегово-3?). Місцезнаходження пов'язані з терасовидними уступами південних, південно-західних і південно-східних схилів гір, що вклинюються мисоподібними виступами в долини річок. Знахідки зібрані на поверхні оуглинку, порушеної внаслідок ерозії, при видобутку каменю в кар'єрах або в результаті оранки під виноградника, на висоті від 20 до 50 м над рівнем заплави. Зібрані колекції репрезентовані виключно кам'яними виробами. Фауна на жодному місцезнаходженні не виявлена. За сировину правив переважно кремій та кременистий пісковик. Серед знахідок - нуклеуси, сколи, вироби з вторинною обробкою. Нуклеуси різних типів: амфорні, багатогранні, дисковидні, одно- та двоплощадкові. Переважають нелевалуазькі околи. Пластики відносно рідкісні. Ретуш - східчаста, лускоподібна, зубчаста, нанесена зі спинки відщепу, з черевця, протилежача або двобічна. Вироби з вторинною обробкою представлені, головним чином, скреблами та скреблами-ножами - звичайними (боковими й поперечними) та конвергентними. Є також знаряддя з виїмками.

⁶Повідомлення В.Ф. Петруня на XIII науковій конференції Інституту археології АН УРСР у Києві в 1968 р. та на науковій конференції Інституту археології АН СРСР у Ленінграді в 1969 р.

⁷Докладніше про Рокосовське місцезнаходження див.В.М.Г л а д и л и н, С.В. С м и р н о в. Закарпатская палеолитическая экспедиция. - Археологические открытия 1969 г., М., 1970.

Широко представлені в Закарпатті пам'ятки пізньопалеолітичної доби. Вони відомі в Ужгороді (Замкова Гора, Радванська Гора⁸, Кальварія?), поблизу Мукачева (Павлова Гора), в околицях Берегово (Берегово-1, Берегово-2), біля с. Великі Лази та с. Велика Уголька.

Топографічні умови розташування пізньопалеолітичних стоянок такі ж, як і мустьєрських.

Вироби із Замкової Гори виготовлені з кременястого пісковика, кременя та високоякісного обсидіану. В колекції поряд з нуклеусами, відщепами й різновеликими пластинами представлені скребки на відщепах, різці, пластини з недбало обробленим краєм, знаряддя з виїмками. Є також знаряддя типу скребел.

Численний матеріал зібрано з Павлової Гори. В колекції виробів з цього місцезнаходження, зібраної Ф. Легоцьким, значну частину становлять ножовидні пластини правильних обрисів. У групі знарядь представлені кінцеві скребки, скребла, видовжені вістря з ретушю обох країв, поодинові різці.

Найбільш цікаві місцезнаходження в околицях Берегово. Стоянка на Малій Горі (Берегово-1) відома давно. Ще в довоєнні роки Й. Скутіл зібрав тут виразну колекцію виробів оріньякського вигляду. Проведене нами обстеження пам'ятки дозволило встановити, що крем'яні вироби походять з суглинкових відолонень у стінці кар'єру. В товщі суглинку вирізняються два прошарки більш темного забарвлення й дещо іншої структури. Знахідки пов'язані з верхнім прошарком, який залягає на глибині 2,25 - 2,70 м від сучасної поверхні. Цілком імовірно, що обидва прошарки являють собою горизонти викопних ґрунтів. Якщо це так, то відкривається можливість геологічного датування пам'ятки. В результаті попередніх розкопок, які були проведені нами на площі 1 x 6 м, одержана колекція виробів, тотожних знахідкам Й. Скутіла. Крім численних відщепів, пластин та лусочок, знайдено кілька знарядь, серед яких - ретушована по краю пластини, скребок з носиком, різці. Фауністичних решток немає. Одержані матеріали й виразна стратиграфія пам'ятки диктують необхідність широких досліджень місцезнаходження на Малій Горі.

⁸ У колекції місцезнаходження Радванська Гора-1 поряд з ранньопалеолітичними виробами представлені також типові пізньопалеолітичні знаряддя.

Друге Берегівське місцезнаходження (Берегово-2) виявлено експедицією недалеко від першого, на одній з височин, що являє собою останець південно-західних відрогів Карпат. Численний археологічний матеріал зібрано на південному схилі височини, на розкритій бульдозером поверхні суглинку. Характер колекції, що складається з нуклеусів, кінцевих скребків, скребків з ноожком, різців та численних відщепів і пластин із слідами підправки, дозволяє в попередньому плані датувати пам'ятку першою половиною пізнього палеоліту⁹.

Заслужовують на увагу кілька пізньопалеолітичних виробів, знайдених біля с. Велика Уголька. Значення цієї знахідки полягає насамперед в тому, що вона відкриває перспективу пошуків палеоліту в глибинних районах Карпат.

Вироби палеолітичного вигляду походять також з інших місцезнаходжень (Лиса Гора й с. Ворочево поблизу Ужгорода, Гора Галіш і Кам'янка в Мукачеві, с. Сяняк Мукачевського району, с. Дунковиця Іршавського району, с. Малий Раковець недалеко від Хуста, с. Лумпори Перечинського району). Ці місцезнаходження репрезентовані поодинокими знахідками або невразними колекціями виробів, що не дозволяють визначити їх вік більш точно.

Поряд з обстеженням палеолітичних пам'яток відкритого типу експедицією були оглянуті карстові утворення на р. Великій Угольці. Деякі з числа відомих тут печер та гротів могли бути заселені в палеоліті.

Дослідження цих печер, розкопки ряду пам'яток відкритого типу та пошуки нових палеолітичних місцезнаходжень – таке коло завдань Закарпатської палеолітичної експедиції на майбутнє.

Здобуті дані дозволяють, однак, вже зараз зробити певні висновки.

І. Кількість палеолітичних пам'яток у Закарпатті досить значна. Тут є як ранньопалеолітичні (ашель, мустье), так і пізньопалеолітичні місцезнаходження. Стійкість топографічних ознак стоянок відкриває широкі можливості пошуку нових місцезнаходжень

⁹ Більш докладно про місцезнаходження Берегово-2 дивись: В.Н. Г л а д и л и н, С.В. С м и р н о в, Закарпатская палеолитическая экспедиция. – Археологические открытия 1969 г., М., 1970.

відкритого типу. Наявність у Закарпатті придатних для поселення печер і гrotів дозволяє сподіватися на виявлення тут у майбутньому також печерних пам'яток.

2. Відкриття в Закарпатській Україні ашельських місцезнаходжень свідчить про те, що ця територія була освоєна людиною вже в домустьєрський час, в усякому разі не пізніше ашельської епохи. Схожість ашельських знахідок Закарпаття й домустьєрських зібрань на суміжних із заходу й півдня територіях дозволяє більш впевнено ставити питання про західні й південні шляхи заселення цієї частини України.

3. Західна й південна орієнтація зв'язків стародавнього населення Закарпаття зберігається й в наступний час – на етапі мустьє й в пізньому палеоліті. На це вказує схожість колекцій, зібраних на мустьєрських і пізньопалеолітичних місцезнаходженнях Закарпатської України й територіях, прилеглих до неї з заходу, південного заходу й півдня.

РОЗКОПКИ ДОБРАНІЧІВСЬКОЇ СТОЯНКИ

І.Г.Шовкопляс

Палеолітична експедиція Інституту археології АН УРСР уже понад 15 років проводить дослідження пізньопалеолітичних стоянок в північній частині території України. В останні роки експедиція провадить розкопки Добранічівської стоянки на Київщині, на площі якої добре збереглися залишки господарсько-побутових комплексів пізньопалеолітичної епохи. Кожен з таких комплексів складався з невеликого наземного наметоподібного житла, при спорудженні якого були використані кістки мамонта, місць обробки каменю і кістки (виробничих центрів), вогнищ поза житлом та ям-сховищ (комор), заповнених великою кількістю кісток тварин.

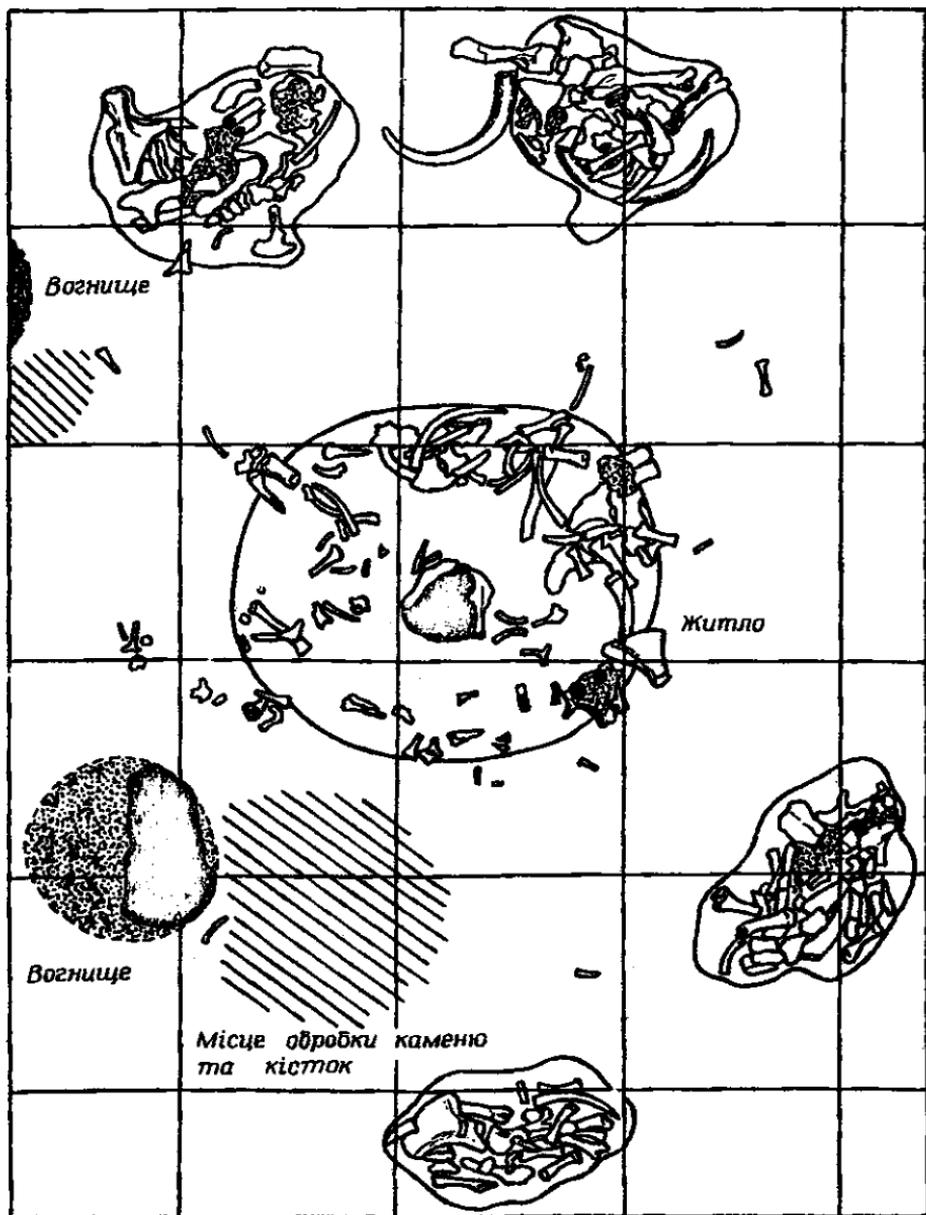
У культурному шарі стоянки, розкопаному вже на площі понад 130 кв.м., виявлені залишки трьох таких господарсько-побутових комплексів. Залишки двох з них детально вивчені в 1953 та 1967 рр.¹ а розкопки залишків третього комплексу були об'єктом дослідження експедиції 1969 р.

¹ І. Г. Ш о в к о п л я с. Добраничевская палеолитическая стоянка. – КСИЭЖК, вып. 59, М., 1955; его же, Исследование Добраничевской стоянки. – АИИУ, вып. П, К., 1968.

Стоянка розташована на невеликому береговому схилі (висота 16-17 м над рівнем сучасної заплави) лівого берега долини р.Супов в х.Добранічівка Капустинської сільради Яготинського району Київської області. Її культурний шар залягає у верхній частині досить значної товщі світло-жовтого суглинку (лесу) на глибині 1,5 - 2,5 м від сучасної поверхні.

Господарсько-побутовий комплекс 1969 р. (№ 3) складався з невеликого житла (рисунок), двох вогнищ поза ним, двох місць обробки каменю і кісток та чотирьох ям-сховищ кісток тварин, переважно великих кісток мамонта.

Залишки житла являли собою скупчення кісток мамонта, які були колись використані при його спорудженні. Скупчення було округлим у плані, діаметром близько 4 м. По його зовнішньому краю розміщалися більші кістки, а внутрішню частину заповнювали кістки дрібніші. По краю скупчення розташувалися, зокрема, 3 черепи, 4 тазові кістки, 5 лопаток, 6 бивнів, 21 трубчаста кістка кінцівок, 4 довгих ребра та 3 великі шийні хребці з довгими відростками. Багато з цих кісток зберегли своє первісне положення в конструкції житла - стояли вертикально з незначним нахилом до центру скупчення своїми верхніми кінцями. Ті з кісток, які мали широкі й рівні боки, наприклад, черепи з їх лобовими поверхнями, тазові кістки та лопатки, були повернуті цими боками до центру скупчення. Частина великих кісток впала і навіть трохи змістилася з своїх місць, але всі вони були повернуті до центру скупчення або верхніми кінцями (довгі кістки кінцівок, бивні), або рівними боками (черепи, тазові кістки, лопатки). Цим встановлювалося їх первісне розташування в конструкції житла, яке мало вигляд конічної наметоподібної будівлі типу чуму північних народів, спорудженої з дерев'яних жердин і вкритої шкурами тварин. Зовні похилі стіни житла були обставлені та обкладені кістками мамонта - великими внизу і дрібнішими на більш високих ділянках. Частина великих кісток нижнього ряду була притулені своїми плоскими боками до похилих стін. Нижні частини цих кісток, напевно, були частково присипані землею або трохи вкопані в землю, завдяки чому зберегли своє первісне положення навіть після зруйнування житла і не впали разом із стінами. Невеликі ж кістки, що знаходилися на верхніх ділянках стін, опинилися при цьому в центральній частині скупчення кісток, що утворилося на місці зруйнованого житла. Це скупчення перекривало давню підлогу житла - досить рівну площадку з деяким

схилом до центру. Вона всього на кілька сантиметрів була нижчою від тодішньої денної поверхні, що дає підставу вважати житло наземним, як і інші, досліджені в Добранічівці раніше, а також подібні житла з багатьох пізньопалеолітичних стоянок Середньодніпровського басейну.

В центрі підлоги житла було невелике округле вогнище у вигляді ліноподібною заглибини. Північна її половина була обставлена двома широкими тазовими кістками мамонта, одна з яких дуже обгоріла від вогню. Заглибина вогнища була заповнена значною кількістю кісткового вугілля та золи.

На підлозі житла виявлено нечисленні розщеплені кремені, дрібні уламки кісток тварин, кілька плоских каменів із слідами розтирання на них червоної вохри. Найцікавішими знахідками є два молоткоподібні знаряддя з рогів північних оленів та розрізаний вздовж уламок бивня мамонта.

На північний і південний захід від житла містилися два округлі вогнища більшого розміру. Перше з них, діаметром близько 1,2 м, являло собою скупчення значної кількості кісткового вугілля й золи завтовшки до 10 см, що знаходилося на давній денній поверхні.

Друге вогнище мало діаметр близько 1,7 м і товщину шару кісткового вугілля та золи до 10 - 12 см. Воно виявлено поряд з місцем обробки каменю і кісток. Залишки цього "виробничого центру" являли собою значне скупчення дрібних часток кременю, кварциту і гірського кришталю та різноманітних уламків кісток.

Такі ж дрібні предмети були знайдені і біля меншого вогнища. Напевно вогонь цих вогнищ використовувався при обробці кісток і рогу тварин, дерева, тому тут і зосереджувалася виробнича діяльність жителів.

На північ і південний схід від житла виявлено чотири яма-сковища, овальні в плані, глибиною до 1 м, заповнені великою кількістю кісток тварин. Так, одна з них, розміром 2,50 x 1,70 м, містила понад 50 кісток мамонта від чотирьох особин; друга - розміром 2,10 x 1,50 м - понад 40 кісток від трьох особин; третя - розміром 2,30 x 1,60 м - близько 60 кісток від чотирьох особин; четверта - розміром 2,30 x 1,25 м - понад 50 кісток від семи особин. Зустрічалися в ямах також роги північних оленів.

Серед цих кісток є багато таких, що не мали м'яса (нижні щелепи, бивні, рога, черепа, уламки ребер, розколоті вздовж трубчасті кістки). Є також кістки з слідами погрозів хижаків до того,

як вони потрапили до ями. Вони належали, очевидно, тваринам, що природно загинули. Звідси можна зробити висновок, що кістки в ямах-сховищах служили сировиною для виготовлення знарядь праці і побутових предметів, використовувалися при спорудженні жител і вживалися як паливо.

Поміж об'єктами господарсько-побутового комплексу виявлено досить виразний шар, що складався з розколотих кременів, рідше - гірського кристалу (прозорого і димчастого). Серед знарядь переважають бокові різці, невеликі кінцеві і округлі скребка, ріжучі вістря та ін. Знайдено схематизовану жіночу статуетку з світлого пісковика, подібну до такої ж з янтарю, що трапилася тут у 1967 р. Поверхня статуетки, особливо її передня частина, інтенсивно пофарбована червоною вохрою.

У культурному шарі багато дрібних уламків кісток тварин, а оеред виробів з них, крім двох, знайдених у житлі, ще один молотковидний інструмент з рогу північного оленя. Знайдені куски вохри та янтарю.

Поза площею господарсько-побутового комплексу речових залишків на стоянці дуже мало. Господарсько-побутові комплекси належали невеликим відокремленим групам людей, напевно, найдавнішим парним сім'ям, з яких складалася родова община, що мешкала на стоянці. Основна господарсько-виробнича діяльність була зосереджена в цих невеликих окремих сім'ях, які час від часу могли об'єднуватися для вирішення загальнообщинних справ (загонні полювання, масове збиральництво тощо). На підставі цих даних можна визнати правомірним появу й існування давньої парної сім'ї уже в пізньопалеолітичну епоху.

За характером знахідок, в тому числі залишків господарсько-побутових комплексів, Добранічівська стоянка дуже близька до Гінцівської стоянки на Полтавщині та Межиріцької на Черкащині. Вона входить до пам'яток мізінської культури Середньодніпровського басейну і датується пізнім етапом мадленської пори.

КРЕМ'ЯНИЙ ІНВЕНТАР ДОБРАНИЧІВСЬКОЇ СТОЯНКИ

М.І.Гладких

У 1969 р. під час розкопок Добранічівського пізньопалеолітичного поселення було здійснено дослідження третього господарсько-побутового комплексу¹. В зв'язку з тим, що всі об'єкти комплексу

¹ Див. статтю І.Г.Шовкопляса "Розкопки Добранічівської стоянки" у цій збірці.

підлягали консервації, з його площі знімалися тільки ті крем'яні вироби, котрі заважали дослідженню комплексу. Більшість виробів залишена на місці розкопок незайманими.

Колекція крем'яного інвентаря, зібраного на площі поселення в процесі вивчення третього комплексу, налічує 764 вироби. Серед них – 28 нуклеусів, 34 скребачки, 33 різці, 11 пластинок з притупленим краєм, 8 вістрів, 18 скобелів. Решта – головним чином залишки виробництва. Враховуючи неповноту колекції третього господарсько-побутового комплексу, вважаємо недоцільним її більш детальний опис.

Чітка відокремленість господарсько-побутових комплексів Добранічівського поселення свідчить про посімейне виготовлення знарядь праці в родовому колективі в часи пізнього палеоліту і надає виняткову можливість простежити особливості крем'яного інвентаря першого і другого комплексів, з яких ми маємо повні колекції¹.

Звичайно, до того, як буде розроблена детальна класифікація крем'яного інвентаря пізнього палеоліту, неможливо виявити повну міру відмінностей комплексів, але деякі висновки можна зробити вже тепер².

Серед виробів першого комплексу є деякі категорії знарядь, яких нема в другому комплексі. Йдеться про проколки, пилки, пластини з притупленим краєм прямокутної форми, скребачки ародні, прямолезові та шпигуваті, подвійні скобелі. Ці категорії знарядь не є провідними і для першого комплексу, де питома вага кожної з них становить не більш як 1,5% загальної кількості знарядь.

Більш численні категорії знарядь значно відмінні за питомою вагою, яку вони становлять у своїх комплексах. Так, у першому комплексі більш вагоме місце належить комбінованим знаряддям – скребачкам-різцям, яких на 11,3% більше, ніж у другому комплексі.

Для групи скребачок першого комплексу характерна менша питома вага опуклолезових скребачок. Їх на 10,8% менше, ніж у другому комплексі.

Більш чітка відмінність спостерігається у групі різців. При оформленні бокових різців мешканці першого комплексу з допомогою

² Це стосується тільки тих відмінностей, які в кількісному відношенні перевищують 10%.

ретуші частіше робили кінець зняряддя опуклим і, навпаки, мешканці другого комплексу віддавали перевагу боковим різцям зі скошеним кінцем. Різниця в питомій вазі цих знярядь становить між комплексами 15%. Крім того, в другому комплексі ретуш, яка формувала кінець бокових різців, частіше опускалася на край заготовки. В другому комплексі бокових різців з ретушшю по краю на 12,1% більше, ніж у першому.

Подібна відмінність в оформленні кінця заготовки опостерігається і при виготовленні вістрів з асиметричним лезом. У першому комплексі вістря з опуклоретушним кінцем становлять понад 60% серед загальної кількості вістрів, у другому - 30%. І навпаки, вістрів зі скошеним кінцем у першому комплексі - 34,7%, а в другому - 70%. Різниця, таким чином, становить 30 - 35%.

Чітко виявилася відмінність в групі нуклеусів. Серед одноплощадкових нуклеусів першого комплексу провідне місце займають призматичні, яких тут на 27% більше, ніж у другому комплексі. Крім того, деякі з них мають специфічне пригострення основи з допомогою околів, спрямованих знизу вгору, що іноді нагадують різцеві сколи. Жоден з кінцевих нуклеусів першого комплексу подібної обробки не має. Серед двоплощадкових нуклеусів другого комплексу більшу роль відіграють нуклеуси з перпендикулярним сколюванням, яких на 12% більше, ніж у першому комплексі. А серед двоплощинних нуклеусів з зустрічним сколюванням у першому комплексі більш вагоме місце займають нуклеуси з оуміжними робочими поверхнями. Різниця порівняно в другим комплексом - 10,7%.

Таким чином, відмінність між комплексами опостерігається як в техніці, так і в типології.

Обидва комплекси належать одному поселенню. Можливо тільки, що в межах цього поселення другий комплекс почав існувати пізніше першого. На користь цього свідчить відносна "легкість" конструкції його житла. Виходячи з того, що соціальним об'єднанням на палеолітичному поселенні був родовий колектив - конкретний носій культурної традиції - обидва комплекси можна розглядати як частини єдиного типу індустрії³. Тому техніко-типологічну відмінність, встановлену між двома комплексами, слід вважати незначною і мож-

³ Про тип індустрії див. В.Н. Г л а д и л и н. Различные типы каменной индустрии в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР. - В кн.: Доклады и сообщения археологов СССР. УП Международный конгресс доисториков и протосториков. М., 1966, стор.14.

ливою в межах типу індустрії. За кожною з цих частин, при умові, що інша невідома, можливо було б одержати уявлення про тип індустрії поселення в цілому. Конкретний кількісний прояв вказаних відмінностей допоможе встановити міру відмінностей між двома окремими палеолітичними поселеннями, які слід відносити до одного типу індустрії⁴.

Чим пояснити ці відмінності? Більша різноманітність колекції першого комплексу пояснюється, можливо, тим, що вона майже вдвічі більша колекції другого комплексу. В чисельнішій колекції першого комплексу виявилась і більша різноманітність категорій виробів. Інші відмінності між комплексами можна пояснити кількома причинами. По-перше, певною варіабільністю техніко-типологічних показників, допустимою в межах типу індустрії, природною при індивідуальному виготовленні знарядь праці. По-друге, привнесенням іншої, хоча і близької, технічної традиції внаслідок приходу в колектив мешканців Добранічівського поселення представників інших родових груп в умовах екзогамності роду. Незалежно від того, чи виникла екзогамна організація внаслідок об'єднання різних родів, чи внаслідок сегментації одного родового колективу, відносно відокремлення екзогамних колективів повинно було сприяти виникненню між ними техніко-типологічних відмінностей в результаті прогресу техніки всередині кожного колективу. Разом з тим відмінність мала тенденцію до зрівнювання завдяки постійному обміну між колективами працездатного населення. В боротьбі цих тенденцій і народжувався конкретний прояв типу індустрії.

По-третє, можливою різночасовістю існування комплексів у межах відносно короткого часу існування поселення в цілому.

РОЗКОПКИ СТОЯНИК КОРМАНЬ ІУ В 1969 РОЦІ

О.П.Чернях

На території Правобережжя Дністра відома значна кількість стоянок і місцезнаходжень палеолітичного часу. В 20-х роках нинішнього століття у районі с.Кормань Сокиринського району Чернівецької області УРСР румунськими дослідниками Й.Ботезом, Ч.Амбро-

⁴ Другий аспект цього питання ми розглянули, аналізуючи характер обробки "п'яток" сколів. Дяв. М.И.Г л а д к в х. Некоторие итоги исследования позднелолитического местонахождения Антоновка Ш. -В кн.: Материали по четвертичному периоду Украины. К УШ Конгрессу і НАВА. К., 1969, стор.255.

жовичем та М.Морошаном було відкрито кілька стоянок, зокрема Кормань I "Дільниця", Кормань II "Томина", Кормань III "На хрестах" та Кормань IV "Біля млинів". На другій та четвертій з них в той час провели розвідувальні роботи, які включали зачистки стінок ярів, що дало можливість отримати, крім крем'яних виробів, також знахідки викопної фауни.

Протягом ряду років розвідки на правому березі Дністра в районі Кормані здійснювалися автором (1948 - 1950, 1953 - 1956 та 1961 рр.) . В результаті було виявлено колекції крем'яних виробів, а також рештки фауни. Зібрані матеріали допомогли уточнити хронологію та умови залягання пам'яток палеолітичного часу, що спостерігалися на різних терасах Дністра.

Особливий інтерес становила стоянка Кормань IV "Біля млинів", розміщена у відкладах другої надзаплавної тераси Дністра, вище по течії від села. Тут простежувалися культурні залишки на кількох рівнях. Перші дані про багаточаровіть стоянки були отримані ще Й.Ботезом. Стаціонарні розкопки її проводились у 1969 р. Дністрянською палеолітичною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР, що працювала під керівництвом автора. Діяльну участь у цій роботі брали також геологи. В 1969 р. досліджувалася ділянка площей близько 100 кв.м на краю яру, який прорізує другу надзаплавну терасу. При поглибленні розкопу до 8,5 м площа його була зменшена, щоб запобігти обвалу стінок. Розріз мав такий вигляд: 1) 0. - 0,5 м чорнозем; 2) 0,5 - 1 м бурий суглинок; 3) 1 - 2,1 м сіро-жовтуватий лесоподібний суглинок; 4) 2,1 - 2,85 м прошарок стьожок піску; 5) 2,85 - 4 м сіро-жовтуватий суглинок; 6) 4 - 4,1 м прошарок піску; 7) 4,1 - 5,2 м сіро-жовтуватий суглинок; 8) 5,2 - 5,5 м викопний ґрунт; 9) 5,5 - 5,7 м прошарок піску; 10) 5,7 - 6,2 м викопний ґрунт; 11) 6,2 - 6,6 м прошарок піску; 12) 6,6 - 7,9 м викопний ґрунт; 13) 7,9 - 8,2 м світло-жовтий сіруватий суглинок; 14) 8,2 - 8,4 м прошарок щебеню.

Дослідження показало наявність на цьому пункті залишків від ряду різночасних поселень - від доби середньовіччя до давнього кам'яного віку включно. В чорноземі трапилися культурні залишки доби середньовіччя, періоду Давньої Русі та трипільської культури (уламки кераміки, печина, вироби з кременю, кістки тварин). У середній частині бурих суглинків було виявлено невелику кількість крем'яних виробів мезолітичного часу (горизонт А), аналогічних матеріалам мезолітичної стоянки Атаки VI (досліджена нами в

1965 р.), та інших пам'яток атакської фази мезоліту Подністров'я. До них, зокрема, належать клиноподібні, округлі та аморфні нуклеуси, відщепи, пластини, скребачки на відщепях та пластинах і уламках, кістки лося.

Незначна кількість культурних решток кінця палеоліту - початку мезоліту залягала на глибині 1,2 - 1,4 м від поверхні у верхній частині сіро-жовтуватих лесоподібних суглинків (горизонт Б). Серед знахідок були уламки кісток лося та козулі (визначення К.А.Татарінова) й крем'яні вироби, що складаються з кількох нуклеусів, відщепів та пластин з крейдяного кременю.

Сліди трохи давнішого поселення простежено на глибині 2,9 - 3,1 м від поверхні в сіро-жовтуватих суглинках (перший шар). Тут були знайдені уламки кісток північного оленя, а також крем'яні вироби (уламки нуклеусів, відщепів, пластин).

Залишки поселення другого культурного шару, що відносяться до шостої хронологічної групи пізньопалеолітичних стоянок Подністров'я (пізньомадленський час), відкрито в сіро-жовтуватих суглинках на глибині 3,5 - 3,7 м. У культурному шарі темного забарвлення залишилися сліди двох вогнищ, рештки ферби-вохри, уламки кісток північного оленя, коня, бика, рештки черепашок, численні відбійники і розтирачі з каменю, плитки, крем'яні вироби, представлені нуклеусами, відщепами, пластинами, знаряддями праці (різці, скребачки, пластинки з притупленим або скошеним краєм і т.д.). Аналогії цим виробам простежуються серед матеріалів еталонних стоянок Молодове У (другий і третій шари), Молодове І (перший і другий пізньопалеолітичні шари), матеріалів другого шару стоянки Атаки І та інших пам'яток цього часу.

Більш давнє поселення на стоянці Кормань ІУ трапилося на глибині 4,2 - 4,35 м від поверхні, а також у сіро-жовтуватих суглинках. Цей, третій культурний шар також темний. На дослідженій ділянці були виявлені рештки вогнища, уламки кісток мамонта, коня, північного оленя; відбійники, кам'яні розтирачі, плитки, рештки ферби і вугілля, крем'яні знаряддя, зокрема кутові, бічні, серединні, подвійні різці, скребачки, різці-скребачки і т.д., аналогічні матеріалам п'ятої хронологічної групи пізньопалеолітичних пам'яток Подністров'я (середньомадленський час). Отже, поселення третього шару слід віднести до цього часу.

Нижче, на глибині 4,6 - 4,8 м від поверхні, у сіро-жовтува -

тих суглинках були простежені залишки поселення четвертого шару. Лізна останнього мала темне забарвлення. В інтенсивному скученні культурних залишків опостерігалися рештки вогнищ, деревного і кісткового вугілля, фарби, плитки, розтирачі, відбійники і товкачі з каменю, кухонні покідьки, уламки кісток мамонта, коня, північного оленя, вироби з кісток і кременю, зокрема нуклеуси, пластини, відщепи, знаряддя. Серед останніх – різці серединні, в тому числі подвійні, а також кутові й багетофасеточні, різці-скребачки, ножеподібні знаряддя, пластинки з виїмками, скобелі та ін. Крем'яні вироби в середньому більші за розміром, ніж знайдені в пізніших шарах. Серед інших предметів відзначимо уламок трубчастой кістки з обрізуванням і слідами гравірування та кінджалоподібне знаряддя.

Матеріали цього поселення аналогічні залишкам шостого шару стоянки Молодове У та інших пам'яток Подністров'я, що належать до четвертої хронологічної групи пізньопалеолітичних стоянок даного району, яка відповідає ранньомадленському часові.

На глибині 5,45 – 5,6 м у верхній частині прошарку викопного ґрунту були зафіксовані сліди ще давнішого поселення (п'ятий шар). Це залишки вогнища, розтирачі та відбійники з пісковику, нуклеуси, пластини і відщепи, подвійне скребло на масивній широкій пластині, ножеподібні знаряддя на великих пластинках. Подібність їх до виробів сьомого шару стоянки Молодове У дає підставу зарахувати п'ятий шар до третьої хронологічної групи пізньопалеолітичних стоянок Подністров'я. Такий висновок підтверджується і геологічними умовами залягання пам'ятки.

Нижче, на глибині 6 – 6,1 м від поверхні, в середній частині верхнього прошарку викопного ґрунту було виявлено невелику кількість культурних решток (шостий шар), зокрема простежено пластини, відщепи, ножеподібне знаряддя, різець на великій пластині, скребачку на уламку масивної пластини.

У нижній частині верхнього прошарку викопного ґрунту, на глибині 6,8 – 7,4 м, були досліджені культурні залишки сьомого шару: рештки вогнища та крем'яні вироби. За їхнім характером можна датувати поселення раннім часом пізнього палеоліту.

Нарешті, ще нижче (8 – 8,2 м від поверхні), в світло-жовтих суглинках, які залягали під прошарком викопного ґрунту, також трапилися крем'яні вироби у невеликій кількості, що свідчить про можливість відкриття в майбутньому ще давніших культурних шарів. Питання про характер поселень і про культурно-історичне місце

комплексів, виявлених у нижній частині ділянки розкопу 1969 р., остаточно може бути вирішене лише після дальших досліджень стоянки.

Закінчуючи короткий виклад даних про стоянку Кормань ІУ, слід відзначити, що розкопки 1969 р. показали наявність тут серії різночасних поселень, відкритих на різній глибині в суглинках та викопному ґрунті другої надзаплавної тераси і аналогічних дослідженим поселенням багатоярусних стоянок Молодове У, Молодове І, Атаки І. Подібність їх археологічних матеріалів і тотожність геологічних умов залягання відповідних культурних шарів дає можливість зіставити пам'ятки цього району, виявлені у відкладах других надзаплавних терас, датувати їх і визначити геологічний час, а також встановити культурно-історичне місце пам'яток. Вивчення стоянки Кормань ІУ пов'язане з цінними стратиграфічними спостереженнями щодо геологічних умов залягання різночасних поселень доби давнього і середнього кам'яного віку і щодо особливостей прогресивного розвитку господарства й культури викопної людини.

ПАЛЕОЛІТИЧНІ ЗНАХІДКИ НА КАНІВщинІ

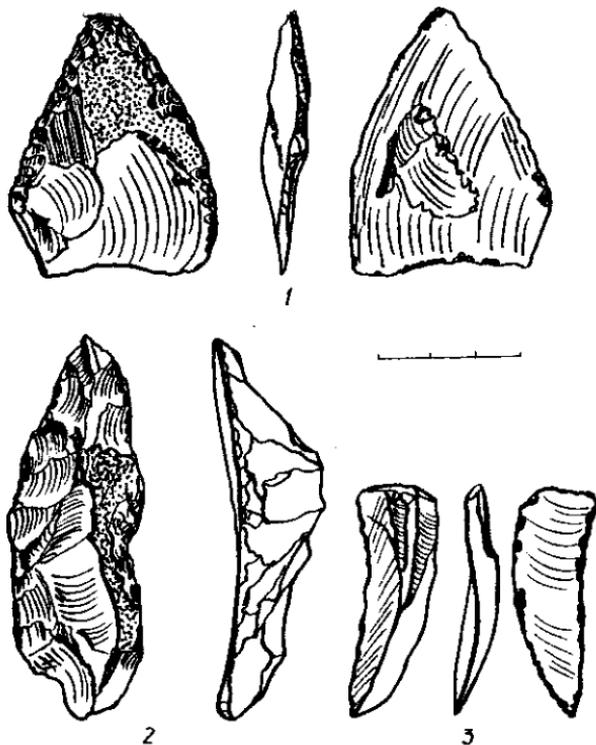
І.О.Післарій

У 1969 р. при огляді котловану Канівської ГЕС нами знайдено велику кількість кісток викопних тварин четвертинного періоду — мамонта, оленя й інших тварин і разом з ними кілька оброблених кременів¹.

У північно-східній частині котловану вдалося виявити дві реберні кістки в шарі суглинку на глибині 10 м. Під шаром суглинку простежений шар гравелистого піску. В 10 м на схід від реберних кісток в основі суглинку була знайдена нижня щелепа молодого мамонта та скребловидне знаряддя з кременю (рисунок, 3). Всього в котловані знайдено три знаряддя. Вони виготовлені з димчастого напівпрозорого кременю, виходя якого є в околицях Канева. Вироби мають глянцевиту поверхню, що вказує на їх обкатаність. Найцікавішим є гостроконечник трикутної форми (І) з вилком в основі (рисунок). Він виготовлений на великому відщепі, ретуш

¹ Оброблені кістки мамонтів були зібрані в котловані також місцевими любителями-археологами В.Петропавловським та И.Корнієнко.

зроблена тільки з одного боку. Скребловидне знаряддя (2) виготовлено на масивній пластині видовженої форми й вкрите ретушю по краях. Техніка типова для мустьєрського часу.

Геолог Ю.А.Куделя знайшов четвертинну фауну в аналогічних нашим знахідкам умовах на глибині 10 - 15 м під алювіальними голоценовими відкладами на базальному горизонті алювія вурмської тераси, підстеленому алювіальними відкладами Ш надзапальної тераси. Серед знахідок є частина бивня молодого мамонта з слідами обробки.

Вказані знахідки є найдавнішими на Середньому Подніпров'ї.

Д.Г.Колосов

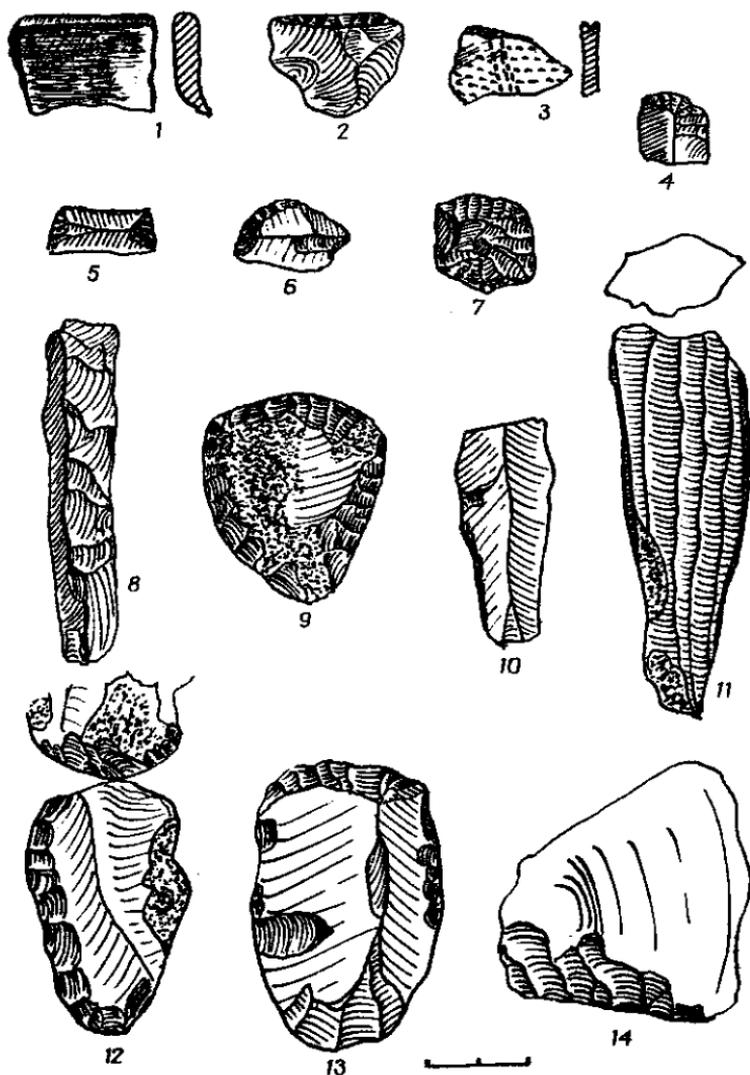
У 1969 р. Кримським палеолітичним загоном було знайдено кілька нових стоянок енеолітичного, неолітичного та, можливо, мезолітичного часу.

Цікава неолітична стоянка була відкрита в навісі Кобазі, розташованому на великій висоті (150 м над рівнем річки) на правому березі р.Альми. Навіс знаходиться поряд з печерою Храм, в якій ще в 1880 р. проводив розкопки К.С.Мережковський¹. Трохи нижче навісу, на крутому схилі, знайдено сплюснений нуклеус та кілька ножовидних пластинок. На площадці навісу був закладений шурф розміром 1х2 м. Знахідки почали зустрічатися в чорно-бурому ґрунті з поверхні і до глибини 0,4 м. Глибше - в світло-жовтих нашаруваннях до скелястого дна (0,8 м) знахідок не виявлено. Всього в товщі культурного шару шурфу знайдено 40 оброблених кременів та 4 фрагменти ліпної кераміки. Кераміка випалювалася на вогнищі і має на зламі чорний та коричневий колір. У тісті - домішка кварциту і товченого вапняку. Крем'яний інвентар складається з одного призматичного двоплощадкового нуклеуса, 15 уламків ножовидних пластинок (2 з частковою боковою ретушю), низької, витягнутої трапедії з сплюснюючою ретушю, яка частково поширюється на обидва боки спинки, сегмента з сплюснюючою ретушю по дузі та уламка скребка на кінці ножовидної пластинки з скошеним лезом (рисуюнок, 4,5,6,10).

Судячи з трапедії сегмента і кераміки, стоянку в навісі Кобазі слід датувати ранньонеолітичним часом.

Друга стоянка виявлена шурфовкою повністю зруйнованого грота, який знаходиться за 11 км на північний схід від м.Сімферополя. Стоянка була на правому березі р.Чурнча, в місці повороту долини на захід, на мисі, утвореному правим бортом долини і лівим бортом невеликого яру, який впадає в долину із сходу. Висота гроту 18 м над рівнем річки. Виходить грот на захід. У закладеному шурфі, розміром 2х1 м, з самої поверхні зустрічалися уламки середньовічного посуду. Нижче, з 0,4 м і до скелястого дна (1,3 м), здобуто 50 екземплярів обробленого кременю і понад 40 фрагментів обробленої кераміки. Кремень представлений переважно тонкими в перетині відщипами та лусочками. Із знарядь знайдено лише скребок на кінці відщипу (рисуюнок, 2). Крім фрагментів стінок посудин, виявлено 11 фрагментів вінець - прямих та відігнутих назовні. Зріз вінець рівний

¹Див. Известия Русского географического общества, т.ХУІ, вип.2, СПб., 1881.

або опуклий. Кераміка має товщину стінок - 1,2 см. У тісті переважає домішка кварциту й товченого вапняку. Тонкостінна кераміка має домішку товченої черепашки. Зустрічається також кераміка

чорного та коричневого кольору з підложеною зовнішньою поверхнею (рисунок, 1). Один тонкостінний уламок прикрашений ялинковим орнаментом, виконаним дрібним зубчастим штампом (рисунок, 3). У тісті багато домішки товченої черепашки. Кереміка з аналогічним орнаментом зустрінуто на ранньонеолітичній стоянці Давидовська, яка розташована в 10 км на північний схід від стоянки Чумича, в долині р.Бештерек. В 100 - 200 м від стоянки Чумича, в долині на лівому березі річки, в 1967 р. зібрано матеріал, серед якого виділяються ножовидні пластинки (рисунок, 8), конічний нуклеус (рисунок, 11), скребки на кінці відщепів (рисунок, 9,13), різак (рисунок 12,14). Цей підомний матеріал, разом із здобутим у штурфлі гроту Чумича, слід датувати енеолітичним часом.

Ще одна стоянка виявлена на рівній галявині, яка розташована між с.Альмінським та школою с.Партизани Сімферопольського району. Підомний матеріал складався з кількох десятків відщепів та правильних вузьких ножовидних пластинок. Попередньо стоянку можна датувати пізньомезолітичним часом.

ЗНАХІДКИ КРЕМ'ЯНИХ ЗНАРЯДЬ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ

А.П.Савчук

Улітку 1969 р. Переяслав-Хмельницький історичний музей організував розвідки з охоронними розкопками в зоні майбутнього водоймця Канівської ГЕС, або Канівського моря.

Головна увага була скерована на вичерпне дослідження урочища Загай поблизу с.Козинці - великого за площею (до 20 га) лугового підвищення, оточеного старичаєм Дніпра чи Трубежа. В цьому місці вже не один рік проводилися розкопки поселення часу пізньої бронзи¹. Звідом походить і різночасний підомний матеріал. Дуже цікава колекція кременя, яка може припадати на період від раннього неоліту (навіть і фінального мезоліту) по бронзовий вік. Наприкінці останнього, як свідчать результати досліджень, тут і в інших подібних пунктах (білогрудівського типу) майже виключається вживання кременя. Достовірними для пізньої бронзи на цій території можна

¹ М.І. С і к о р с ь к и й, Поселення бронзового віку. - В кн.: Нове в музеях України. К., 1963, стор.40-42; А.П. С а в ч у к і М.І. С і к о р с ь к и й. Археологічні дослідження на Переяславщині. - УІХ, 1964, № 5, стор.156.

вважати лише двобічно оброблені серпи надбужанського типу, та й вони, на нашу думку, зроблені на зразок металевих.

Крем'яний матеріал порівняно з попередніми роками нечисленний, що свідчить про значне "вионаження" багато разів переораних і перекопаних ділянок культурного шару. Проте трапився скарб оригінальних виробів, який докорінно змінив уявлення про характер крем'яної індустрії на Київщині.

Публікацій про виявлені знаряддя з кременю ще немає, але вони знайомі фахівцям². Ця колекція найбільша в Подніпров'ї. Слід відзначити, що всі знахідки не сягали глибше донного ґрунту, тобто 0,5 м. Кремень переважно валунний, барвистий, зібраний значною мірою в ярах високого правого берега. Впадає в око надзвичайна мініатюрність і утилізація виробів, немає скільки-небудь виразних нуклеусів. Близькі до них нуклеовидні знаряддя, чимало є до краю використаних валунчиків і заготовок в більш якісного привізного кременю. Багато раних типів знарядь. Так, в одному пункті знайдено до 100 трапецій, дещо подібних до відомого на півдні типу з "підструганою спинкою". В іншому пункті (в межах невеликої майстерні) близько 30 трапецій майже виключно лісового типу "малого транше". До цього комплексу належать невеликі знаряддя для рубання чи різання, великі, схожі на палеолітичні різці і поряд з ними дуже дрібні сегментовидної форми пластинки з притупленою спинкою. Не знаходять собі аналогій в колі мезолітичних і неолітичних виробів два досить великі предмети, які нагадують вістря типу гравет. Отже, можна говорити про значну своєрідність схарактеризованого комплексу.

Знайдений влітку 1969 р. скарб виробів наче розвиває помітну й раніше тенденцію до макролітичності. Він являє собою щільно складену і тільки злегка зрушену плугом купку знарядь у білому, сипучому, справжньому донному піску на глибині до 30 см. Це місце віддалене від згаданих пунктів знахідок, і поряд з макролітами немає ніяких відходів виробництва. Отже, тут містяться склад готової продукції чи напівфабрикатів. Виявлено усього сім предме-

² Е. Н. С и м о н о в а . Объединенная сессия отделения общественных наук АН УССР и отделения исторических наук АН СССР. - КСИА АН СССР, вып. 90, 1962, стор. 100; М. Е. Ш м а г л і й . XII наукова конференція Інституту археології АН УРСР. - Археологія, т. XIX, К., 1965, стор. 225.

тів, які на перший погляд нагадують заготовки до шліхованих сокир, проте в жодному з них не знайдено скільки-небудь схожих обрисів цих виробів. Таке призначення заперечують і сліди вживання макролітів.

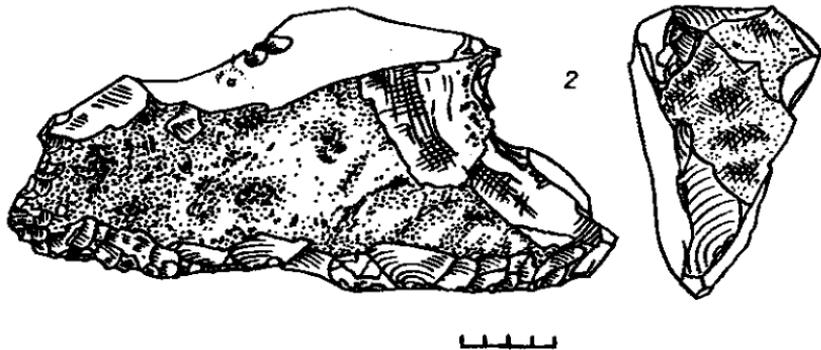
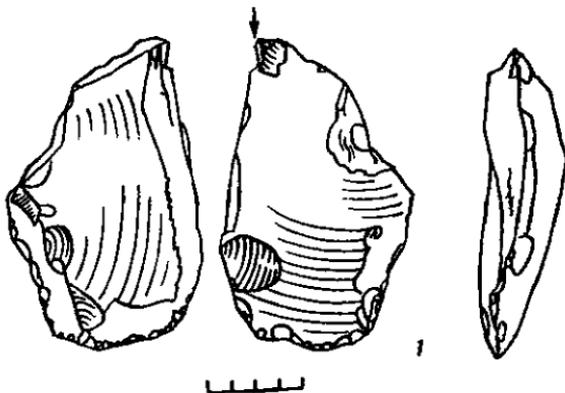
Найбільш чіткою є функція двох знарядь з добре підправленим лезом для рубання та сплющеною спинкою. Їх легко можна взяти всією долонею. Повздожне лезо дозволяє рубати, пилити чи навіть різати (рисунок, 1). Таке розташування його зовсім протилежне тому, яке має звичайна шліхована сокира-клин, вмонтована в муфту чи прив'язана до держака. Вказані знахідки свідчать, що сила удару залежить від маси клинка. Так, один з макролітів настільки великий, що ним могла користуватися лише людина неабиякої фізичної сили (рисунок, 2). Щоправда, помітна й подібність до сокири з лезом на вужчому краю. Цей край має сліди тертя об матеріал, який рубали. Однак протилежний кінець, увінчаний виразним різцевим виступом, непридатний для утримання в муфті чи навіть в долоні. Мабуть, широкий кінець був витертий об долоню при користуванні різцем. Призначення інших знарядь неясне. В цілому вони нагадують рубальні, але мають на робочій частині замість лез дуже затуплені ділянки і цим нагадують "розчавлювачі" (за М.Я.Рудинським). Останні близькі за функцією до скребачок. Складається враження, що макроліти застосовувалися у таких же випадках, що й мікроліти, зокрема нуклеїдні знаряддя. Можливо, великі знаряддя саме завдяки своїм розмірам належали до найвищого ґатунку, вважалися найзручнішими, найефективнішими, тому й зберігалися у вигляді окарбу.

Щодо часу, до якого можуть відноситися наші останні знахідки, то ми схильні розглядати їх, зважаючи на їх примітивність, як дуже ранні.

На інших найближчих пунктах, особливо по Трубежу, також спостерігався збіг поганої якості валунного кременю з ранніми формами знарядь. Так, поблизу с.Селяща Баршівського району в урочищі Бирки мікропластинки з притупленим краєм значно переважали над мікролітами з геометричними обрисами.

Таким чином, найранішими формами знарядь на донях були не тільки мікропластинки з притупленим краєм, а й макролітні знаряддя, переважно призначені для рубання. В цьому, можливо, і буде своєрідність пам'яток Київщини, які хоча б умовно можна віднести до мезоліту.

Новим надбанням у вивченні типів крем'яних знарядь на донях

е також виявлене 1969 р. неолітичне поселення поблизу с. Андрушів, сусіднього з Козинцями. Дуже низький піщаний масив над болотом щорічно затоплюється. На місці старого гирла, де худоба витолчила дерновий шар, зібрано понад 300 виробів. Здебільшого це "барвистий" місцевий кремій, але виділяється значна частина високоякісного привозного кремєня коричневого кольору. Саме з цієї породи вперше на Київщині здобуто серію мікролітичних нуклеусів (близько восьми). Найбільш виразний з них можна віднести навіть до типу "карандашовидний", а закінчується цей ряд такими, які вже мало чим відрізняються від звичайних нуклевидних знарядь. Дуже ці-

каві чотири трапеції, дві з яких мають скошені в одному напрямі сторони і виглядають ромбовидними вістрями, представленими в класичному тарденуазі на більш західних пам'ятках, наприклад, у Піщаному та Овруччині.

Всьому крем'яному комплексові на досліджуваному пункті відповідає численна неолітична кераміка, і ці дві групи знахідок, на наш погляд, пов'язуються між собою. Таким чином, ранній в традиційних уявленнях креміль в даному разі виступає лише як перехідний і є запозиченням тарденуазьких форм на нашій території. Ланку між палеолітом і неолітом в Подніпров'ї слід шукати не в верхніх шарах місцевих палеолітичних стоянок і не на пісках борової тераси, а на річкових берегах, поєднуючи з пошуками усіх можливих осередків видобування крем'яну в сусідстві. Очевидно, мезоліт в Подніпров'ї був дуже незначним як за сумою культурних надбань, так і за часом. Люди епохи мезоліту виглядали як розвідники носіїв "неолітичної революції".

КРИМСЬКА ОХОРОННО-АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ 1969 РОКУ

А.О.Щепинський

У 1969 р., як і попередні два роки, Кримська охоронно-археологічна експедиція обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, проводила свої дослідження разом з Кримським краєзнавчим музеєм¹. Розкопки, обстеження і розвідка археологічного та етнографічного характеру провадилися в гірському, передгірському і степовому Криму. Розкопкам підлягали тільки ті об'єкти, які з тих або інших причин знищувались і тому потребували невідкладних досліджень. Поблизу Євпаторії, під насипом вруйнованого кургану, досліджувалася поки що єдина в Криму могила III тисячоліття до н.е., цілком вирублена в черепашнику. На її стінках зберігся розпис червоною фарбою по чорному фоні, а на дні підсипка з морських черепашок. Ці особливості дозволяють віднести дану могилу до кемі-обінської культури. До цієї знахідки розпис поховальних будівель епохи неоліту і ранньої бронзи на території Південно-Руської рівнини вказався лише в кам'яних і дерев'яних ящиках названої культури. В спеціальній літературі вже неодноразово відзначалося, що для кемі-обінської культури властиві не тільки поховання в ящиках, але і в ґрунтових могилах².

Підставою для такого виділення можуть служити, головним чином, певні типи кераміки, наявність підсипки на дві могили або частіше кам'яні будівлі над ними. Щодо трупопокладення похованого, то у "кемі-обінців" він аналогічний похованням ямній, катакомбній, майкопській та багатьом іншим культурам III - II тисячоліття до н.е. Тому ця важлива деталь не може правити за критерій виділення по-

¹ А.А. Щепинський. Крымская охоронно-археологическая экспедиция. - В кн.: Археологические открытия 1968. М., 1968.

² А.А. Щепинський. Культури неоліта і бронзи в Криму. - Сб., 1966, № 2, стор.17; А.М.Десков. Керченская экспедиция, 1967 г. - В кн.: АИУ, вып.П. К., 1968, стор.5.

ховань тієї або іншої культури. Те ж саме можна сказати і про звичай посищення охром, а також конструкція ґрунтових могил, які, як відомо, часто завалюються, гублячи свою початкову форму і розпис стін, якщо такий був. Розкопки в Єваторії не тільки підтвердили наявність ґрунтових поховань у племен кемі-обінської культури, але й дозволили простежити форму їх могил.

Зараз уже не доводиться піддавати сумніву й те, що певна частина підкурганних поховань III - першої половини II тисячоліття до н.е. в Північному Причорномор'ї, в тому числі в Криму, відноситься не до ямної, а до кемі-обінської культури. Переконалим доказом цьому є те, що зараз пам'ятки цієї культури відомі не тільки в Криму, але й в Приазов'ї, Нижньому Подніпров'ї, на Інгульці, тобто майже від низов'їв Дону до низов'їв Південного Бугу.

У світлі цих відкриттів намірилася необхідність знову переглянути матеріали розкопок пам'яток III - II тисячоліття до н.е. на цій території. Очевидно, це дозволить трохи змінити наші колишні уявлення про історію населення південно - руських степів в епоху енеоліту і ранньої бронзи.

Так, уже й зараз, на основі нового матеріалу доречно говорити не про кемі-обінську культуру, а про кемі-обінську культурно-історичну область, в межах якої в дальшому, можливо, виділяться кілька дрібних локальних археологічних культур.

Цікаві результати дали й розкопки Туотайського могильника в передгірському Криму. В курганах і ґрунтових могилах, поблизу них, досліджено понад 100 різночасових поховань. Тут виявлені поховання кемі-обінської, ямної і катакомбної культур епохи енеоліту та бронзи, а також північно-східного (біловерського етапу), ранньоскіфського й середньовічного часу. Найбільший інтерес являють собою поховання перших сторіч I тисячоліття до н.е., здійснені під невеликими, часто ледве помітними курганами. В Криму це перший могильник такого характеру. Його відкриття має велике наукове значення для рішення киммерійської проблеми.

У степовому Криму, в Нижньогородському районі, здійснено дослідження глибокого ґрунтового склепу ранньо-скіфського часу. В могилі виявлено два скелети, амфори, ліпний горщик, залізний ніж, прясло, фрагменти бронзового браслету і, що найцікавіше, залишки дерев'яних предметів, в тому числі різьбленого блюда. На території півдня Росії дерев'яні вироби взагалі рідкість, в Криму ж це перший випадок. Ці розкопки разом з дослідженнями минулих

років, дозволяють по-новому розглядати історію степової частини півострова в VI – V ст. до н.е.

До пізньоскіфського часу (рисунок) відносяться досліджені екопациєю ряд зруйнованих курганів поблизу с.Зеленогородського Білгородського району. Під насипами цих курганів виявлено кам'яні склепи в колективних похованнях, які супроводжувалися численним гончарним, ліпним, скляним посудом (1–3), залізними ножами, бронзовими наконечниками стріл, браслетами (6), фібулами (5), дзвіночками (4), предметами кінської зброї, амулетами, пронізками з зображенням скарабей, остягами різноманітних намистин тощо. Поряд з могильником розташоване городище, очевидно, того ж часу. Обробка зібраного матеріалу і далші польові роботи в цьому районі дозволять краще зрозуміти характер культури півних скіфів гірського Криму.

У Бахчисарайському районі, поблизу печерного міста Бакла здійснені охоронні розкопки кількох ґрунтових могил і склепів, на невідомому раніше середньовічному могильнику. Найбільший інтерес становлять колективні поховання в глибоких склепах. При похованнях знайдено численні намистина, бронзові і срібні браслети і сережки, пряжки та інші інвентар, типовий для цього часу.

Найбільш цікаве поховання здійснене на черепиці. Це поховання дає цікаві матеріали до дискусійного питання про датування середньовічної черепиці Криму.

В степовому Криму, поблизу сіл Благодатне, Зарічне, проведено обстеження невеликих курганів, з якими пов'язані знахідки половецьких кам'яних саб. У дальшому намічено провести охоронні розкопки цих курганів.

За час розвідок виявлено ряд нових різночасових пам'яток, зокрема одне невелике святилище в гроті.

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ МІДІ-БРОНЗИ В ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

О.Г.Шапошникова, В.І.Нікітін,
В.М.Фоменко

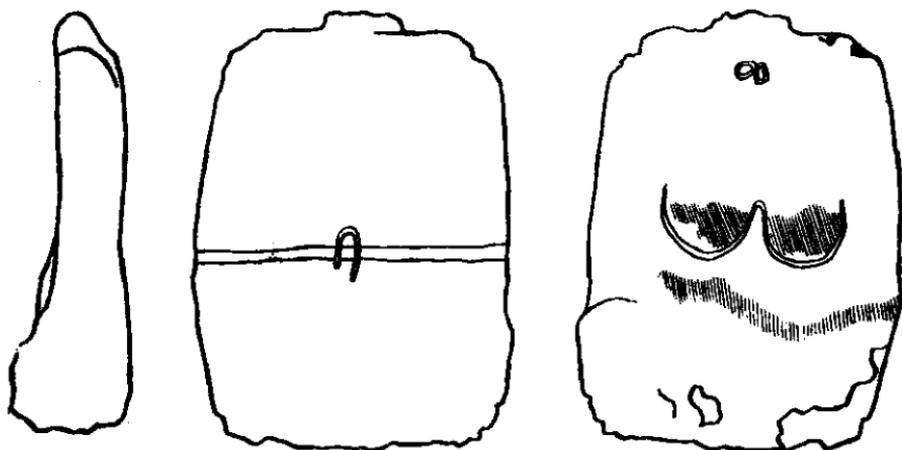
У липні-серпні 1969 р. в зоні спорудження Інгульської зрошувальної системи в межах Бавтанського району Миколаївської області проводилися дослідження Інгульською експедицією Інституту археології АН УРСР спільно з Миколаївським краєзнавчим музеєм.

Експедиція працювала чотирма загонами. Один з них здійснював розвідки в заплаві і прилеглих до неї місцях (В.Н.Станко, Г.В.Григор'єва). Два вели розкопки курганів (О.Г.Шапошникова, І.М.Шарафутдінова, В.І.Нікітін, В.М.Фоменко, О.Є.Паршиків). Четвертий загін розвідував поселення пізньоелліністичного часу поблизу с. Старогорошено (В.Рубан, В.П.Цибесков).

Основна увага приділялася курганам, яким загрозувало руйнування. Експедицією досліджено сім з них, де відкрито до 200 поховань, зокрема епохи міді-бронзи. Найбільшу основну групу становлять поховання ямної культури.

Ще недавно межу між трипільськими і ямними племенами проводили по Дніпру. Але, як показали роботи останніх років у Дністро-Дунайському межиріччі, Побужжі та Поінгуллі, ця межа слід відсунути далеко на захід. Результати розкопок дозволять також твердити, що племена ямної культури просувалися на захід в досить ранній час. У Поінгуллі, на відміну від Дністро-Дунайського району і Побужжя, вони зберегли більше давніх традицій, хоч і тут можна говорити лише про відносну їх "чистоту". Значна частина ямних поховань не мала інвентаря.

На особливу увагу заслуговують антропоморфні стели, яких експедиція виявила вісім. Здебільшого вони перекривали поховальні ями. Одні з цих стел примітивні – позначена лише голова, інші складніші – з виразно прокресленими рисами обличчя чи позначенням статевих ознак. І, що досить важливо, на деяких є сліди розпису червоною вохрою: широка смуга на місці пояса, намиста (рисунок).

Майже всі стели були використані вдруге. Про це свідчать досить виразні сліди їх вкопування у вертикальному стані. Нижні частини більшості стел загострені й необроблені. Здебільшого вони перекривали поховання, які за формою поховальної споруди і обрядом належать до пізнього етапу ямної культури.

Досить цікаві пам'ятки цієї культури були в кургані № 1 поблизу с. Старогорожено, де відкрито залишки циновки. В одному похованні вона перекривала всю могильну яму, в таку ж примітивну ряднину була загорнута і померла. В тому ж кургані знайдено бронзовий кинджал, аналогії якому поки що невідомі, і разом з ним – крем'яний наконечник списа та прикраси із золота і орібла.

Одержано матеріали для синхронізації ямної культури і пізнього Трипілля.

Окрему групу становлять поховання в кам'яних і дерев'яних скринях-ящиках. Серед них виділяються біля давні, які є основними в курганах, і пізні. До останніх належить поховання в мальованому ящику (с. Старогорожено, курган № 1), що окладається з шести ретельно оброблених і старанно підігнаних вапнякових плит. На кінцях поперечних плит були пази, куди вставлялися поздовжні. Місця стику замазані глиною. Зосередив ящика на стінках вибито заглиблені боріздки, що мали вигляд дерева з симетрично розташованими гілками. Вони були заповнені червоною вохрою. Старанно оброблена на дні ящика плита мала пази для насадки верхніх плит, а на тій, що перекривала його, помітні сліди розпису. На дні ящика лежав померлий на спині, із зігнутими в колінах ногами. Поховання супроводжувалося мідним наконечником списа.

Деяко подібні кам'яні ящики-скрині є серед пам'яток кемі-обіноцької культури в Криму¹. Кілька поховань цього типу досліджено Л. П. Криловим в басейні Інгульця.

Для таких поховань характерне посищення рожевою вохрою. Іноді при них буває чорнолощений посуд. Отже, результати розкопок показали, що племена з культурою, близькою до кемі-обіноцької, заселяли не тільки Нижнє Подніпров'я, а й значну частину Північно-Західного Причорномор'я.

Цікавими виявилися також поховання катакомбного часу. Всі вони в курганах були впускними і здебільшого супроводилися різноманітним інвентарем, найчастіше посудом. Більш поглиблене вивчення здобутих матеріалів дасть згодом можливість виділити пам'ятки цього типу в особливу культурну групу. Привертає увагу поховання, що супроводилося двома посудинами, - одна з них децю близька до посуду, який характеризує катакомбний час у степовому Подніпров'ї, а друга - властива середньодніпровській культурі (тип Зеленки, Бурти). Таким чином, одержано нові дані для синхронізації катакомбної і середньодніпровської культур.

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ ПОБЛИЗУ с. СОКОЛІВКИ НА ИНГУЛІ

І. М. Шарафутдінова

Один із загонів Інгульської експедиції 1969 р. дослідив групу з трьох курганів на низькій надзаплавній терасі лівого берега

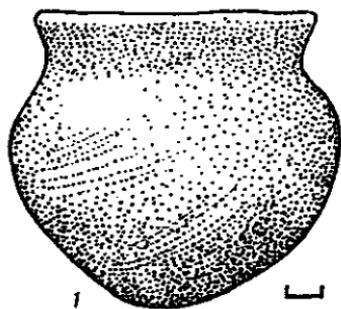
¹ А. А. Щепинский. Культура энеолита и бронзы в Крыму. - СА, 1966, № 2, стор. 19; А. М. Деско в. Керченская экспедиция в 1967 г. - АИИУ, вып. П. К., 1968.

р.Інгул, на північний схід від с.Соколівки Баштанського району Миколаївської області.

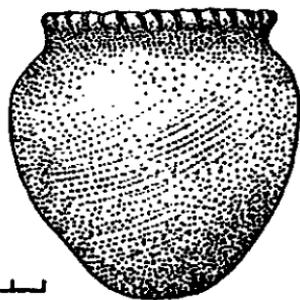
Кургани розміщувалися майже по прямій лінії в напрямку південний захід – північний схід. Два з них були діаметром по 40 м, заввишки близько 1,5 м, середній – діаметром близько 25 м – піднімався над навколишнім полем лише на 0,7 м. В них виявлено 98 поховань, з яких трохи більше половини належать до ямної культури. Найдавніші з них, над якими й були насипані перші кургани, являють собою поховання в досить просторих прямокутних ямах, часто закладених кам'яними плитами. У кургані № 1 навколо центрального поховання був збудований кромлех. Поставлені вертикально прямокутні брили утворювали коло діаметром 6,2 м.

Для найдавніших поховань характерне положення на спині з простягнутими вздовж тулуба руками й зігнутими у колінах ногами, що часто падають вбік або розпадаються ромбом. Впускні поховання ямної культури скорчені на правому або лівому боці. Руки випростані вздовж тулуба, інколи одна або й обидві мають відставлені лікті. Орієнтація різноманітна, хоч переважає східна з відхиленням до півдня та півночі. Поховання одиночні, лише в двох випадках трапилися парні – підлітка й дорослої людини та молодої жінки з намовлям. Цікаво зазначити, що, хоч окремі дитячі поховання виявлені і в крайньому з півдня кургані, проте в основному вони були зосереджені в найменшому кургані, який займав у групі центральне положення. Серед них – два дитячі кенотафи – невеличкі прямокутні ями з маленькими горщиками, але без залишків кістяків.

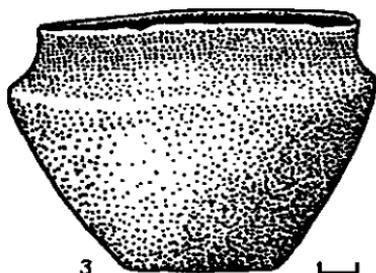
Впускні поховання ямної культури, особливо дитячі, досить часто супроводжуються інвентарем. Переважають невеличкі горщики з круглим або приплюснутим дном, на поверхні – сліди від закладування зубчастим штампом (рисунок 1, 2), трапляються буси – амулети з ікол собаки, крем'яні знаряддя, тощо. При двох похованнях (курган № 3) знайдені пролівки з гвінтовидами вирізками, осбачі або вовчі ікла й по шпильці з молотчоподібною і з, так званою, катушкоподібною голівкою без отвору (поховання № 20). Остання знахідка важлива для визначення дати ямних пам'яток в Поінгулі, оскільки належить до найдавнішого типу шпильок у Північно-Західному Причорномор'ї, що аналогічні металевим шпилькам Кабардино-Балкарії та Західної Грузії, але найбільше вони схожі до срібних шпильок з князівських поховань дохетського шару Аладжи Едж, які внаслідок схожості інвентарі з деякими знахідками Трої П

1

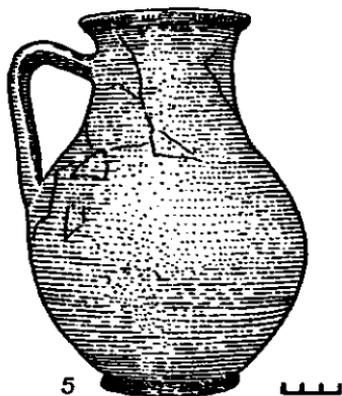
2

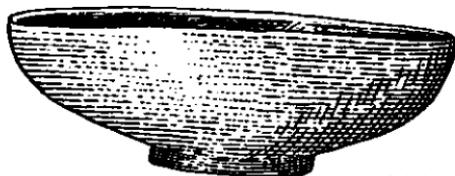
3

4

5

6

та древньоєвладськими датуються не пізніше останньої чверті або кінця III тис. до н.е.¹

Виділяється інвентар поховання № 6 у другому кургані. Поховання було зруйноване в давнину. В кутку ями збереглося поспане вохрою намисто з дрібних річкових раковин, зубчастий штамп з раковини *Urio*, крем'яний відщеп і невеличка амфора незвичайної для степу форми з вузькою високою шийкою, кулястим тубоном, на якому виступають розміщені попарно чотири вушка для підвішування.

Шийка і плічка її орнаментовані поясами прокреслених стрічок, від яких опускаються трикутники. Аналогії цій амфорі знаходимо в древньоєвладських похованнях на островах Деспотіка й Антіпарос².

Окрему групу поховань становлять безінвентарні поховання у прямокутних ямах, нерідко перекритих кам'яними плитами, в яких посередині безладно кучков лежать дрібні кістки скелету, їх перекривають кістки рук і ніг, розміщені паралельно одна до одної, до них примикає череп, покладений таким чином, що нагадує поховання в дуже скорченому стані. Усі кістки дуже пофарбовані. Подібні, очевидно, вторинні поховання були відкриті нами в 1967 р. і ще по Ігулу, біля с.Палагеївка. Форма й розміри ям, значна кількість охри, рівень залягання їх у кургані дозволяють відносити ці поховання до ямної культури. Про належність цих поховань до ямної культури свідчить таке ж вторинне поховання в характерній ямі з уступом, досліджене в с.Новочорномор'ї на Херсонщині³.

Катакомбні поховання становлять зовсього десяту частину досліджень поховань. Вхідні ями, коля це можна було простежити, мали округлу, в одному випадку прямокутну форму, у двох катакомбах вхід був закладений кам'яними плитами. Здебільшого покійників клали на спині з слабо зігнутими або випростаними ногами, хоч траплялися й поховання на лівому та правому боці теж з слабо зігну-

¹ Б.А. Д а т и н я н. Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка. - СГЭ, № 9, Л., 1967, стор.85; И.В.А і к і м. Anatolie J. Geneve-Paris-Munich, 1968, стор.127, 128.

² С. h r i с т і а н З е г в о с. L'art de Cyclades. Paris. 1957, стор.33, рис.61-62.

³ Т.Т. К о в п а н е н к о, Н.К. К а ч а л о в а, И.Н. Ш а - р а ф у т д и н о в а. Курганы у с.Новочерноморье Херсонской области. - В кн.: Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. К., 1964, стор. 77 - 78.

тими у колінах ногами. Руки переважно випрямлені. У чотирьох випадках виявлено парні поховання, але не одночасові. Посередині однієї катакомби знайдено череп дорослої людини, біля якого лежало чотири дитячі черепи. Можливо, це залишки якоїсь жертви.

Посуд у катакомбних похованнях представлений переважно товстоістінними горщиками. Серед них є горщики, прикрашені прокресланими трикутниками з опущеними до низу вершинами, відтисками шпурра, що утворюють горизонтальні пояси, від яких опускається бахрома, а також оригінальний високий горщик слабореберчатої форми, весь вкритий стрічками горизонтальних і косо розміщених відбитків вірвовочки (рисунок, 4), тощо. На особливу увагу заслуговує посуд з катакомбного поховання 146 у кургані № 3. Тут знайдено два невеличкі різного розміру, але абсолютно однакової форми дуже тонкостінні широковідкриті горщики з чітко виділеними плічками й широким дном. Поверхня гладенька, вкрита рожевим ангобом (рисунок, 3).

До епохи пізньої бронзи відноситься лише вісім поховань, впускених у насипи курганів. Одне з них – у кам'яному ящику, яма другого була заповнена камінням. Усі кістяки дуже скорчені на правому або лівому боці. Орієнтація різноманітна. Кісті рук біля обличчя. Посуд банкуватих форм, за винятком одного слабореберчатого горщика з кам'яного ящика.

Кілька поховань належать сарматським племенам. Для них характерне випростане положення на спині, ноги біля ступнів іноді бувають перехрещені. В одному похованні знайдено зроблений на гончарному колі жовтоглиняний глечик з ручкою (рисунок, 5) і сіроглиняну миску (рисунок, 6) та залізну пряжку, в іншому – біля правої руки був покладений залізний меч-кинжал. Виявлено пастове намисто і бронзовий перстень, очевидно, у жіночому похованні.

Поблизу курганів виявлені залишки поселення сарматського часу. Можливо, досліджені впускні поховання пов'язані саме з цим поселенням.

Найпізніші поховання залишені кочовиками, що мандрували у Причорноморських степах уже за часів Київської Русі. При одному з них знайдено череп та нога коня, залишки залізного ножа /?/: при іншому – бронзові гудзики-двіночки, бляшки-привіски, тощо.

КУРГАНИ БРОНЗОВОЇ ДОБИ ПОБЛИЗУ КАХОВКИ

В.В.Отрощенко, С.Б.Ястребова

У 1969 р. двома загонами Каховської експедиції¹ велися розкопки трьох курганных груп. Було закінчено розпочате торік дослідження великої групи курганів поблизу с.Любимівка і розгорнуто роботи на землях радгоспу "Червоний Перекоп". Тут розкопані дві курганні групи біля сіл Архангельська Слобода та Вільна Україна. Загалом у 1969 р. досліджено 35 курганів. У десяти з них виявлено 55 поховань доби бронзи. Вони дають цікавий матеріал для характеристики усіх культур цього періоду в степовому Причорномор'ї.

До давньоюмної культури віднесені 11 поховань. Шість з них були основними в курганах, однак лише три дали характерні речі. В двох випадках це посуд: невеличкий гостродонний горщик з високими плечима й короткими віямиціми і уламки другого горщика, обриси якого встановити не вдалося.

Особливий інтерес викликає комплекс основного поховання (№ 9) у кургані № 4 поблизу с.Архангельська Слобода. Похований вохром кістяк у витягнутому стані був орієнтований головою на схід, кисть зігнутої в лікті лівої руки лежала на тазових кістках. Справа від черепа насипана купка вохри, трохи нижче, поруч з грудною кліткою, знайдена рогова шпилька і п'ять просвердлених зубів оленя. Крім того, в могилі трапилися бронзова спіралька в два оберти і пронизка із згорнутої в трубку бронзової платівки. Привертає увагу шпилька, вирізана у формі рогатки з отвором у місці роздвоєння основного стовбура. Вістря сплющене і має вигляд долотця з закругленим лезом. Форма його не дає можливості провести повну ідентифікацію даної шпильки з молотчоподібними, закінчення у яких завжди загострене². Певною аналогією стовбуру "ро-

¹ Начальник експедиції О.М.Лесков. У розкопках брали участь співробітники ІА АН УРСР О.І.Тереножкін, В.А.Іллінська, А.І.Кубашев, Є.В.Чернянко, Н.П.Зарайська, М.М.Чередиченко, В.В.Отрощенко, С.Б.Ястребова, співробітник наукової бібліотеки АН УРСР Я.І.Болдін, доктор філософії Геттінгенського університету Р.А.Ролле, а також студенти вузів України.

² Б.А. Д а т н и н. Молотчовидные булавки, их культурная атрибутика и датировка. - Археологический сборник ГЭ, вып.9, Л., 1967, рис.1 і наступні.

гаття" є відповідна деталь незакінченої бронзової /мідної?/ шпильки з Теле Гіссар в Ірані /Гіссар Ш.С./. К.Шейффер датує Гіссар Ш В-Ш-С (2300-2000 рр. до н.е.)³, що не суперечить часові поширення молоточкоподібних шпильок за Б.А.Латинінін⁴. Треба також вказати на формальну схожість нашої знахідки з бронзовими шпильками з Сачхері⁵.

Сімнадцять поховань належать до катакомбної культури. В двох курганах вони, можливо, були основними, а в інших - влучені в насипи над могилами ямного часу, 6 з них зроблені в катакомбах, II - в простих ямах прямокутної чи рідше овальної форми. Переважають поховання одинаків. Лише в двох могилах зафіксовані по два кістяки - в одній - три. Померлих клали на спину або у втягнутому стані, або з підібганими ногами, і лише в одній могилі небіжчик був у скорченому стані. В дев'яти похованнях виявлена підсипка вохри. Переважає південна орієнтація кістяків (8 поховань). Ця риса здається характерною для Херсонщини взагалі⁶.

Інвентар складається з одинадцяти посудин (з них в катакомбі знайдена лише одна), характерних для різних локальних варіантів і хронологічних періодів катакомбної культури. Чотири горщики за всіма ознаками можуть бути віднесені до групи найбільш типової для ранньокатакомбних пам'яток Нижнього Подніпров'я⁷. Це посудини з невисокими, ледь відігнутими вінцями й вкритим "розчосами" яйцевидним тулубом, що різко звужується до плоского дна. Розчоси виконані зубчастим штампом. По краю і верхній частині тулуба двох з них проходить нарізний орнамент "ялинка".

³ C. S c h a e f f e r . Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale (III et II millénaires). London, 1948, стор. 451.

⁴ Б.А. Л а т н и н і н . Назв.праця, стор.93 - 95.

⁵ Б.А. К у ф т и н . Археологические раскопки в Трлалети, т.І. Тбилиси, 1941, стор.14, рис.ІІ, 5 - 7.

⁶ А.М. Д е с к о в . Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы истории племен бронзового века Северного Причерноморья, В кн.: Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. К., 1967, стор.ІІ.

⁷ Т.Б. П о н о в а . Племена катакомбной культуры. М., 1955, стор.70-71; О.Г. Ш а ц о ш и к о в а . Про пам'ятки часу катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї. - В кн.: Археологія, ХІ. К., 1968, стор.80-81.

Найцікавіші дві класичні катакомбні посудини донецького типу, — в високими прямими вінцями, плавнookруглим тулубом і досить широким плоским дном. Вони прикрашені складним геометричним орнаментом, виконаним тасьмою, а вільні місця вкриті круглими вдавленнями⁸. Одна з них (курган № 2, поховання 24) виявлена в ямі овальної форми з маленьким підбосом, де кістяк лежав на спині у витягнутому стані, головою на південний захід, тобто поховальний обряд, за винятком орієнтації, невідповідний донецькому варіантові⁹; друга (курган № 8, поховання 3) знайдена в катакомбі, де скорчений кістяк лежав на правому боці головою на південь. Близький до донецьких і горщик з поховання 18 (курган № 2): тут такі самі прямі вінця, округлений тулуб, широке стійке дно. Орнамент проходить широкою смугою на вінцях і такими ж смугами, через рівні проміжки, опускається навколіс від шийки до дна. Орнаментальна смуга складається з рядів тасьми і пунктирних нарізних борозенок, що чергуються між собою.

У похованні 22 (курган № 2) знайдено дві ребрасті посудини. Особливу увагу привертає одна з них, де яскраво виражене гостре ребро сполучається з пласко зрізаним краєм горщика, орнаментом, виконаним тасьмою і з розчосами зубчастого штампу. Орієнтація поховання південня. Навряд чи можна пояснювати наявність гострого ребра в пам'ятці з характерними ознаками розвиненої катакомбної культури впливом ранньозрубних племен. Адже ранньозрубній культурі Поволжя в степах Північного Причорномор'я відповідають пам'ятки з багатопружковою керамікою, які прийшли на зміну катакомбним¹⁰. Чи не доцільніше припустити появу гострореброго типу посуду на місцевій основі в надрах катакомбної культури, тим більше, що таке припущення з приводу банкоподібного типу вже висловлювалося¹¹.

⁸ Посудина, аналогічна знайденій в похованні 24, курган № 2, наведена С.П.Трифільєвим. Див.: Археологическая экскурсия в Купянский уезд Харьковской губернии летом 1901 г. — Труды 12 археологического съезда в Харькове 1902 г., т. I. М., 1905, стор. 35.

⁹ Т.Б. П о п о в а . Племена катакомбной культуры, стор. 141.

¹⁰ С.Н. Б р а т ч е н к о . Багатошарове поселення Дівенцівка I на Дону. — Археологія, XII. К., 1969, стор. 227, рис. 1. Автор зазначає, що контакти із зрубною культурою простежуються саме на пам'ятках з багатопружковим посудом.

¹¹ Т а м ж е .

Найбільше число поховань (26) належить до різних періодів так званої зрубної культури. Їх об'єднують такі риси: сильна скороченість кістяків, підняті до обличчя долоні рук (лише в похованнях біля с.Любимівка руки померлих витягнуті в напрямку ніг), а також переважно східна (з відхиленнями) орієнтація. Лише в двох могилах кістяки лежать головою на північ і в двох - на захід. Із померлих були покладені на лівий бік, шість - на правий. Відносно хронологію поховань можна встановити лише, аналізуючи кераміку та деякою мірою конструкцію могил.

Найбільш ранні зрубні поховання датуються часом поширення багатопружкової кераміки. Б.А.Латинін пов'язує групу пам'яток, для яких характерна така кераміка, з ранньозрубними і вважає можливим виділяти місцевий локальний варіант цієї культури, генетично пов'язаний з катакомбною¹². Дослідження останніх років дають нові факти на користь такої думки. Визначена група зрубних поховань у катакомбах, інвентар яких (кістяні пряжки з великим і малим отворами, банкоподібні й гостроробрі горщики, прикрашені пружковою і ялинчастою орнаментациєю) має риси багатопружкової та ранньозрубної груп пам'яток¹³. Із знахідок 1969 р. до найбільш давніх поховань такого типу можна віднести дві могили, де виявлені гостроробрі горщики. Один з них, знайдений у ямі, перекритій деревом, має орнамент у вигляді косих і горизонтальних ліній.

Дванадцять поховань супроводжувалися простими банками і слабопрофільованими горщиками, для яких вузькі хронологічні рамки не визначені. Слід звернути увагу на два поховання з посудинами, оперезаними замкненою лінією.

Акуратні могильні ями прямокутної форми чітко орієнтовані по лінії захід - схід і заглиблені в материк. Одна з них перекрита дерев'яними колодами, а виявлений тут горщик прикрашений двома короткими пружками - відгалуженнями, які відходять від основного пружка знизу під прямим кутом і розташовані один напроти одного. Ці поховання можна з певністю віднести до сабатиєвського часу.

¹² Б.А. Латинин. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой. - Археологический сборник ГЭ, вып.6, Л., 1964, стор.53 і наст.

¹³ Г.Ф. Чеботаренко. Могильник эпохи бронзы у с.Каофа на Днестре. - В кн.: КСИИ, вып.105. М., 1965, стор.108, рис.22-24; А.А.Щенявский. Культуры энеолита и бронзы в Крыму. - СА, 1966, № 2, стор.22. рис.11; 5-7.

Цікаве, але, на жаль, пограбоване, поховання виявлено в кам'яному ящику в кургані № 19 поблизу с.Вільна Україна. Воно супроводжувалося келихом з циліндричною плиткою, який має лощену поверхню й косі канелюри на плічках і датується кінцем доби бронзи.

Скорчений кістяк у простій ямі, перекритій кам'яними брелками, з кургану № 56 біля с.Любимівка супроводжувався корчагою невеликих розмірів з вузькою шийкою. Верхня половина її прикрашена трьома вузькими поясками недбало виконаного нарізного орнаменту. По плічках посудини, між другим і третім поясками, вирізьблені фестоми, що складаються з вертикальних зигзагів, закінчених внизу штрихованими трикутниками. За часом це поховання належить до групи Новочеркаського скарбу, який репрезентує вже добу раннього заліза.

РОБОТИ ПІВДЕННОБУЗЬКОЇ (ОЧАКІВСЬКОЇ) ЕКСПЕДИЦІЇ

Г.Т.Ковпаненко

У 1969 р. в зоні будівництва першої черги Південнобузької зрошувальної системи почала працювати археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР. В її роботі, крім автора, брали участь С.Н.Братченко та науковий працівник Миколаївського краєзнавчого музею В.І.Нікітін.

Основну увагу експедиція приділяла дослідженню тих курганів, які будуть зруйновані в зв'язку з будівництвом зрошувальної системи.

Поблизу с.Ковалівка Миколаївського району розкопано вісім курганів – від ледве помітних до 2,5 м висоток, де знайдено до 60 поховань епохи міді-бронзи, раннього заліза та пізніх кочівників.

Найбільш ранні з них давньоямні поховання були основними (в п'яти курганах) і впускними. Вони мали характерні прямокутні в плані ями, перекриті, як правило, кам'яними плитами, а інколи, крім каменю, ще й деревом та очеретом. Значний інтерес становлять шість антропоморфних стел, що перекривали ямі могили. В одному з таких поховань був знайдений типовий для ямної культури горщик. Цей факт є важливим для встановлення культурної належності стел.

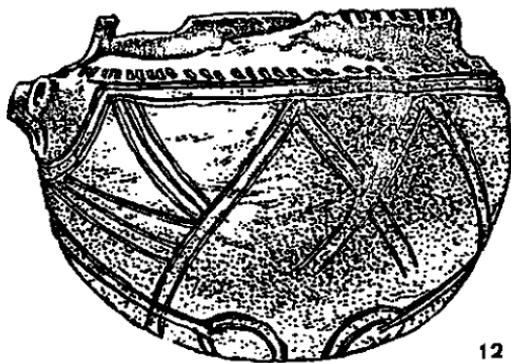
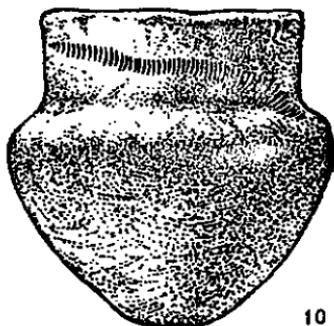
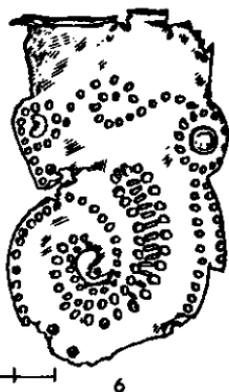
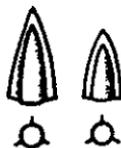
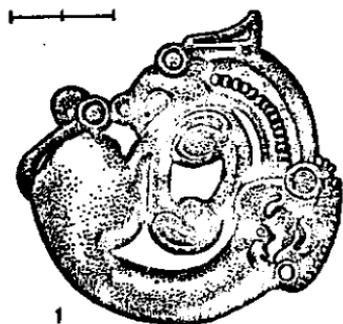
Усі ці поховання були одиночні. Несіжчики в них лежали на спині із зігнутими ногами, поставленими догори колінами або в скорченому стані на правому чи лівому боці. Орієнтація частіше північно-східна, але є також південно-західна, східна та західна. Нерідко дно могил або кістяк частково посипалися червоною вохрою. Поховальний інвентар дуже одноманітний. Це глиняні круглодонні посудини з високо поставленими плічками та прямими і низькими вінцями (рисунок, 10). На особливу увагу заслуговує поховання № 4 в кургані № 2, група I, яке за обрядом близьке до ямної культури. Воно супроводжувалося своєрідною посудинкою (рисунок, 9), в якій поєднуються риси ямної і пізньотрипільської культури. Дещо подібний посуд трапляється в пам'ятках пізнього етапу камі-обінської культури.

Цікавим було і катакомбне поховання, влучене в насип давньо-ямного кургану. Воно свідчить, що ці племена проникали далеко на захід. Несіжчик лежав у катакомбі на спині, у випростаному стані, головою на південний захід. При ньому знайдено плоскодонний невеликий горщик в глибокій чаші та глиняний штамп. Чаша (рисунок, 12) за формою близька до посудин катакомбного часу Нижнього Подніпров'я і відрізняється від останніх своєрідною орнаментацією¹.

Окрему групу становлять зрубні поховання, що також були влучені в насипи давньоямних курганів. Обряд звичайний. Покійники лежали на правому чи лівому боці із зігнутими ногами і часто з простягнутими до обличчя руками, головою на схід. Іноді з відхиленням на північ або південь у супроводі гостроріберних та банкоподібних горщиків (рисунок, 11).

Поховання скіфського часу основні в трьох курганах і впускні в курганах епохи бронзи. Для них характерна наявність в основі насипу кола із необроблених каменів, серед яких траплялись уламки грецького посуду та кістки тварин. Несіжчики були знайдені в неглибоких ямах прямокутної або овальної в плані форми з кам'яним закладом, в позиції на спині, головою на захід. Усі могили пограбовані. Залишки їх інвентаря - це уламки залізних панцирів, залізний наконечник списа, бронзові наконечники стріл V ст. до н.е. (рисунок, 4,5,8), бронзові ворворки (рисунок,3) і малі бляхи у вигляді голови орла з петлею на звороті (рисунок,2) раннього V ст. до н.е.

¹ О.Г. Шапошнікова. Могиляники епохи ранньої бронзи на Нижньому Дніпрі. - АП, X., 1961, стор.4, табл. I, I, 2.

На особливу увагу заслуговують дві бронзові бляхи, виконані в скифському звіриному стилі. Одна збереглася повністю (рисунки, 1), друга частково. Такі знахідки добре відомі серед пам'яток У ст. до н.е. на Північному Причорномор'ї і за його межами. Цікаві також золота бляха з оковки дерев'яної поодинокки (рисунки, 6) та дві бронзові грецькі монети-дельфіни (рисунки, 7), які до цього часу не виявлялися в скифських могилах степового Причорномор'я.

Грецький посуд² та інші інвентар дозволяють датувати поховання У ст. до н.е.

Розкопки в зоні будівництва зрошувальної системи будуть продовжені.

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ ПОБЛИЗУ ЗАПОРІЖЖЯ

Д.Я.Телегін

Археологічні дослідження в зоні Вільнянської зрошувальної системи в 1969 р. були зосереджені, головним чином, на курганах Вільно-Грушівської групи, розміщеної на віддалі 3 - 5 км на схід від Вільнянської і Вільно-Уланівської курганних груп, де ми проводили розкопки в 1968 р.¹

В 1969 р. нами² розкопано 14 курганів, з них 11 у Вільно-Грушівській групі і 3 - у Вільнянській групі (ці виявилися скифськими і містили по одному похованню під кожним насипом). У 11 курганах Вільно-Грушівської групи виявлено 52 поховання, серед яких ямних - 7, катакомбних - 11, ямно-катакомбних - 8, зрубних - 16. Інші могили належать до скифського (1), сарматського (4) і пізньокочівницького (1) часу. Час чотирьох поховань визначити не вдалося.

² Визначення кераміки зроблено Н.О.Лейпунською.

¹ Д.Я. Телегін. Первый год работ Вильнянской экспедиции в Среднем Поднепровье. - АИУ, вып.3, К., 1969.

² Розкопки проводилися під керівництвом Д.Я.Телегіна, Д.Т.Безозова, С.Н.Братченка, В.О.Круца, В.Ф.Клеменка, О.В.Колесника і О.Я.Киряченко, за участю студентів-практикантів Київського і Донецького університетів.

Коротко зупинимося на розгляді досліджених у 1969 р. поховань. Серед ямних поховань одно досить раннє (курган № 3), судячи з округлодонного високогорлого горщика з домішкою товченої черепашки в тісті, - часу другого шару Михайлівки (рисунок, 1). Горщик залягав у невеликій ямці під плитою. Кістяк, очевидно, дитячий, не зберігся.

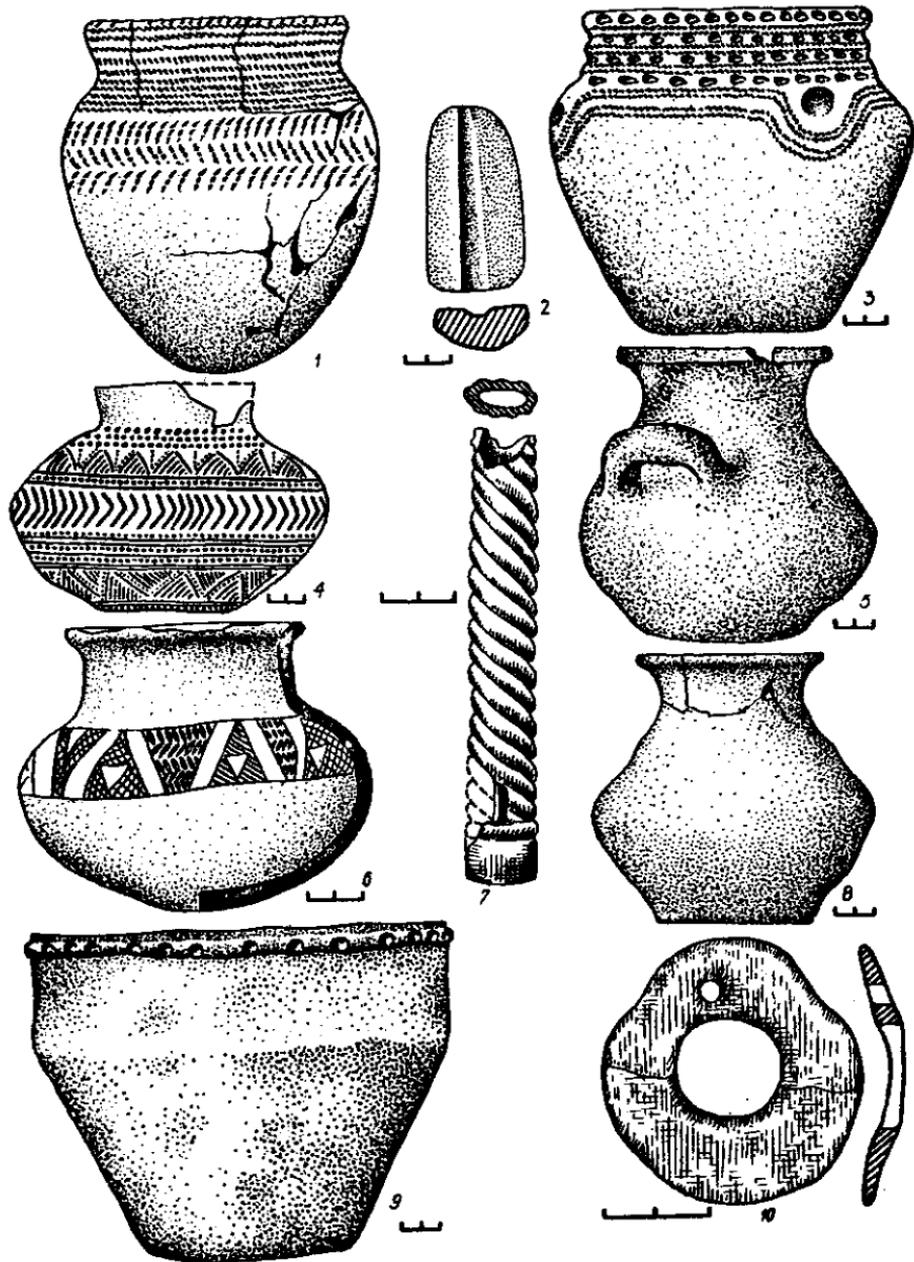
У кургані № 2 виявлено також досить раннє ямне поховання, що залягало в овальній ямі; похований лежав на животі, був посипаний охрою. В засипці кілька черепків від посуду типу нижнього шару Михайлівки. Слід відзначити, що на рівні стародавньої денної поверхні цього кургану зафіксовано залягання розвалу посудини пізнього (дереївського) етапу середньостогівської культури.

Із п'яти пізньоямних поховань три залягали в прямокутних ямах; в двох контури поховальних ям простежити не вдалося. Покійників клали на спині з підігнутими в колінах ногами; помітні сліди вохри. Орієнтація похованих різна. Знахідок немає, лише в похованні № 7 кургану № 1 серед ребер кістяка знайдена мініатюрна крем'яна стрілочка підтримкутної форми з увігнутою основою. В трьох курганах ямні поховання були основними.

П'ять поховань катакомбної культури виявлені в овальних ямах з невеликими підбоями, одне - в прямокутній ямі з уступом. В чотирьох могилах форму поховальної споруди визначити не вдалося. Покійники були на спині, з трьох зігнутих в колінах ногами, киятї рук в області живота або тазу. Одно поховання скорчено не лівому боці. Орієнтація різна. Речі виявилися в чотирьох катакомбних могилах: у трьох підбоях стояли приземкуваті горщики катакомбного типу, прикрашені відтисками тасьми або перевитого шнура (рисунок, 3). В похованні № 14 разом з одним таким горщиком (рисунок, 1) знайдено чотири "випрямлювачі" древок (рисунок, 2). Біля покійника в ямі з уступом стояла округлотила амфорка, вкрита врїзним і шнуровим орнаментом (рисунок, 4).

Крім цих давньоямних і катакомбних поховань, досліджена група безінвентарних могил, звичайно, в материкових ямах овальної форми. Частіше це дитячі поховання, але трапляються й дорослі. В кургані № 1 таке поховання перерїзалося пізньоямною могилою. Основним похованням у цьому кургані була також пізньоямна могила.

Серед поховань пізньої бронзи зрубних було 15 і одне, очевидно, кїммерійське. Воно залягало в насипу кургану № 12; на

спині з трохи підігнутими ногами, біля нього був красивий, округлодонний глечик, вкритий окладним нарізним фіризом по плічках із слідами білої пасти в заглибинах орнаменту (рисунок, 6).

Із 15 зрубних поховань 4 були в кам'яних ящиках, два - в материкових ямах з підбоем, останні - в насипах курганів (тут контури ям простежити не вдалося). Положення покійників звичайне для зрубної культури степового Подніпров'я - на лівому (10) або на правому (5) боці, головою до сходу, з відхиленням на північ або на південь; ноги дуже підігнуті, кисті рук перед лицем. Усі, за винятком трьох поховань, супроводжувалися, звичайно, одним горщиком. В одній парній могилі стояло два горщики, в другій - разом з гостроріберною посудиною була кістяна ручка від нагайки (рисунок, 7). В ямі з підбоем (курган № 2, 5) знайдена кістяна пряжка зрубного типу з невеликим виступом збоку (рисунок, 10). Посуд низький, з широким горлом, звичайно, банковидної форми, в двох випадках прикрашений під зрізом вінець веровчленованим валиком (рисунок, 9). Є три гостроріберних горщики.

Скіфські поховання виявилися пограбованими. Лише в одній могилі кургана № 12 Вільнянської групи у великій материковій ямі зберегся частково зруйнований скелет, при якому виявлено великий горщик з вузьким горлом і звуженим дном, прикрашений по шийці валиком, та великий залізний наконечник списа.

Три сарматські поховання були влучені в насипи курганів більш раннього часу. Всіх покійників поклали на спині, руки висовж тулуба, ноги трохи відігнуті, вбік, орієнтація північно-східна. При кістяках знайдено по одному глечикю, в тому числі два з ручкою (рисунок, 5,8). Один глечик з поперечно поставленою ручкою виготовлений на крузі. Крім того, при кістяках виявлені залізні ножі, намістгня, прясла, кістки тварин. Одно пограбоване пізньосарматське поховання залягало в глибокій ямі з уступом.

Поховання пізнього кочовника цікаве тим, що воно залягало на якійсь оригінальній дерев'яній конструкції, що нагадує драбину. Вона окладалася з двох поздовжніх брусків із задовбаними в них по боках поперечинами. Можливо, це залишки труни, оскільки отвори для поперечин є також із верхнього боку брусків, очевидно, для закріплення перекриття труни, що не збереглося.

Дослідження Вільнянської експедиції в 1969 р. покажуть на досить раннє оволодіння степовою зоною племенами середньостогівської культури, про що свідчить знахідка посудини на древнім горизонті кургану № 2 Вільно-Грушівської групи. Розкопками уточнене

хронологічне положення поховань в овальних ямах ямно-катакомбного часу, які існували одночасно з пізньоямними похованнями в прямокутних ямах. Важливим слід вважати факт відкриття типових зрубних поховань, здійснених за катакомбним зразком у ямах з підбосом, що, можливо, показує на велику роль місцевих традицій, які впливали на процес складання зрубної культури в Подніпров'ї. Зібрано також матеріали поховального ритуалу скіфо-сарматського часу.

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ДОБИ БРОНЗИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ ЧАСТИНІ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Б.М.Мозолевський

Протягом літньо-осіннього сезону 1969 р. Верхньохортицьким та Орджонікідзевським загонами Північно-Рогачицької експедиції під керівництвом автора було здійснено охоронні розкопки трьох курганів доби бронзи на правому березі Дніпра нижче колишніх дніпровських порогів.

Перший з них, 4,5 м заввишки, розташований на околиці правобережної частини м.Запоріжжя, два інших, 5 та 1,6 м заввишки - поблизу м.Орджонікідзе Дніпропетровської області, в районі Богданівського кар'єру тресту "Орджонікідземарганець".

У зв'язку із значним обсягом земляних робіт дослідження великих курганів доби бронзи - явище не ординарне в нашій археології. Тим більше заслуговують на увагу розкопки двох названих вище курганів, заввишки 4,5 та 5 м. Діаметр їх відповідно становив 50 та 62 м.

У першому кургані, на третину зруйнованому будівельниками Запорізького заводу високовольтної апаратури, виявлено 19 поховань (10 - древньоямних, 6-катакомбних, 2-зрубних та одне - невизначеного часу), в другому - 25 (20-древньоямних, 3 - катакомбних та 2-раннього залізного віку).

В основі кожного з курганів був первісний насип, діаметром 22 і 24 м і заввишки 2 і близько 2,5 м. Насипи ці були опоруджені над центральними древньоямними похованнями.

В подальшому обидва насипи неодноразово використовувалися для повторних впускних поховань, з якими пов'язані наступні дошки курганів. Дошок було не менше трьох. Грунт для цього

бравая поблизу: до цього часу навколо курганів помітні досить значні лодини, лінія материка майже від кінця первісного насипу під обома пам'ятками понижувалася у центробіжному напрямку, всі ж дошки кладалися із шарів ґрунту більш темних або більш світлих відтінків, що являв собою чернозем, перемішаний з підґрунтям і верхнім шаром материкової глини, іноді досить значним. Дошки робилися не обов'язково по всій площі насипу, частіше вони обмежувалися якоюсь однією його частиною. Знаменно, наскільки можна судити за попередніми даними, що всі дошки здійснювалися в древньоямний час. Над катакомбними і більш пізніми впускними похованнями курган не підсилювався.

Наведені спостереження і порівняння їх з матеріалами розкопок інших пам'яток подібного типу доводять, що всі великі кургани доби бронзи, як правило, насипалися в кілька прийомів, і в цьому вони докорінно відрізняються від аналогічних могил скіфського часу: висота останніх залежала від соціального рангу й багатства похованих в них небіжчиків, розміри ж перших збільшувалися із збільшенням у них кількості повторних поховань в основному рівноправних членів родового суспільства. В широкому розумінні — висота скіфських курганів — поняття якісне, висота ж курганів доби бронзи — суто кількісне.

Курган, розкопаний на території заводу високовольтної апаратури в Запоріжжі, являє собою значний інтерес для з'ясування питань перехідного часу від древньоямної до катакомбної культури.

Під час досліджень було помічено, що багато рис поховального звичаю однаково характерні як для древньоямних, так і для катакомбних поховань. Сюди належить звичай посипати кістяки вохром, наявність і в тих, і в інших могилах слідів очищувальної ватри у вигляді плями пропеченої глини на долівці та незначних залишків попелу на ньому. Часто таке кострище засипалося зверху значним шаром вохри. подекуди кушка вохри лежить збоку від кострища. Іноді замість нього в могилах зустрічаються лише кушки вуглянок. Ймовірно, що в цьому випадку їх було перенесено сюди з кострища, яке горіло поза могилою. Спостерігається також спадковість у формах і прийомах орнаментативної древньоямної і катакомбної посуду.

Складається враження, що життя на території Запоріжжя протягом обох епох розвивалося безперервно, з настанням катакомб-

ного часу лише змінюється форма поховальних споруд (звичайні ґрунтові ями, перекриті кам'яними плитами або деревом, поступаються місцем перед катакомбами), з'являються нові, невідомі для древньоямної культури типи та форми виробів, і небіжчиків все частіше починають класти до могил у випростаному положенні. Все це наводить на думку, що носії катакомбної культури, завойовавши зазначену територію, не витіснили звідом, а лише підкорили ї, можливо, частково асимілювали тубільне древньоямне населення, яке, змішавшись із завойовниками, сприйняло від них і певні риси їхньої культури.

Первісний насап дослідженого поблизу Богданівського кар'єру кургану було споруджено над кенотафом. У неглибокій (0,8 м) підпрямокутній могилі, перекритій поперечними дерев'яними колодами, не простежувалося ні залишків кісток, ні навіть трав'яного тліну від підстилки, звичайної для всіх інших досліджених тут древньоямних могил.

Згодом вершину цього насипу було зрівняно, навіть трохи поглиблено, і в утвореній улоговині поховано двох небіжчиків у великих гранітних ящиках, а можливо, також кілька інших - в могилах, перекритих гранітними плитами. Перва досипка кургану пов'язана якраз з цими похованнями.

Подальші впускні поховання древньоямного часу, як і в заповідному кургані, здійснювалися в ямах з уступами. Уступ робився на рівні стародавнього ґрунту або трохи нижче його рівня. Глибина всіх могил від уступа близько 1 м, розміри - 0,6 - 1 x 0,8 - 2 м. Перекривалися могили на рівні уступа поперечними, іноді поздовжніми колодами часто у поєднанні з комшом, залишками якого буває застелений весь уступ. Небіжчики лежать у скорченому положенні на спині або одному з боків, кістяки поспані вохром. Речові знахідки в могилах надзвичайно рідкісні. Орієнтація кістяків найрізноманітніша.

В обох курганах серед древньоямних могил привертає увагу досить значна кількість дитячих поховань.

Найбільший інтерес у кургані поблизу Орджонікідає привертає древньоямне поховання 9. На дні охайної могилі тут було виявлено компактну купку розрізаних ледьких кісток надзвичайної міцності. Окремо лежала тіменна частина черепа, нижче від неї - перемішані кістки грудної клітки, рук і таза, під ними - складені за формою зігнутих у колінах ніг гомілкові кістки. На деяких

кістках малися яскраві сліди опіків. Імовірно, і міцність їх слід віднести на рахунок дії вогню. Всі чотири гомілкових кістки ще до поховання були грубо оббиті з обох кінців. Останнє можна пояснити лише тим, що з них добувався кістковий мозок.

Усі ці опостереження дають підставу зробити припущення про відкриття випадку канібалізму у древньоямного населення. На нашу думку, пояснити його можна лише тривалим голодуванням, а не ритуальними звичаями: в останньому випадку ледве чи була потреба вимоктувати з гомілок кістковий мозок. Зараз кістки з могли перебувати на медичній експертизі. Її висновки мають підтвердити або спростувати припущення автора.

Усі катакомбні поховання в обох курганах було здійснено в могилах з дуже низькими (близько 0,3 м) входами. Небіжчики лежать частіше у скорченому положенні, зрідка – випростано. На кістках сліди вохри, іноді досить інтенсивні, іноді зовсім незначні. Орієнтовані кістяки лише на північ і південь, тільки в одному випадку – на захід. Небіжчиків супроводжували ліпні горшачки, намисто, кістяна обручка, шліфований кам'яний молоток, крем'яні наконечники стріл. Перед входом до однієї з катакомб лежала глиняна лійка досить значних розмірів (діаметр розтруба 20 см).

У невеликому кургані, дослідженому поблизу Орджонікідзе, 1,6 м заввишки і діаметром 25 м, виявлено два поховання древньоямного часу. Обидві могили викопано з рівня стародавнього чорнозему. Скорчені кістяки, посипані вохром, лежали головами на захід. Речей з небіжчиками не було.

При розкопках усіх трьох курганів насипи розрізалися бульдозером навпіл до материка і спочатку досліджувалася одна його половина. Після зачистки і фіксації розрізу друга половина насипу також розсікалася навпіл і звалювалася на вже досліджену частину підкурганної поверхні. Перевага цього методу зняття насипу перед іншими полягає в тому, що він дозволяє детально вивчити весь вертикальний розріз кургану від вершини до материка. Це особливо важливо при дослідженні великих курганів, де бровка не може залишатися до кінця розкопок. При цьому виникає також можливість мати додатковий розріз другої половини насипу, перпендикулярний до першого. Зазначений метод значно скорочує час і виробничі витрати на дослідження пам'ятки, оскільки набагато зменшує відстань пересилки ґрунту, що також має першорядне значення для дослідження насамперед великих курганів.

ПОСЕЛЕННЯ ЕПОХИ БРОНЗИ БІЛЯ с.ІЛЛІЧІВКИ НА
СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

Т.О.Шаповалов

У 1969 р. експедицією Донецького державного університету було продовжено розкопки Іллічівського поселення епохи бронзи.

Поселення розташоване у заплаві лівого берега Сіверського Дінця, за 800 м від сучасного русла, на кінцевій частині великого донного підвищення, за 2 км нижче с.Іллічівки Краснолиманського району Донецької області. Займає площу близько 2 га. Зі сходу та півдня поселення обмежене заплавною лукою, з півночі листяним лісом, із заходу підвищенням дони, під осипами якої похована частина культурного шару. Біля підніжжя південно-східного краю розташоване заболочене заглиблення, що, мабуть, було колись озером.

У 1968 р. у північно-східній частині було закладено розкоп площею 232 кв.м. У 1969 р. розкопано тут ще 180 кв.м. до глибини 0,9 - 1,3 м.

Культурні залишки залягають у гумусованому супіску та в розташованому під ним золистому шарі. У північно-східній частині розкопу на площі 72 кв.м. вдалося простежити два хронологічно різних шари, що відрізняються кольором і знайденим у них матеріалом. Нижня частина злистого шару (потужність близько 0,5 м), починаючи з глибини 0,75 - 0,80 м, має сірий колір, вище розташований коричневатий шар, що поступово переходить у гумусований супісок.

Знахідки у сірому (нижньому) шарі розосереджені рівномірно на всю глибину і являють собою, головним чином, фрагменти ліпного, бідно орнаментованого посуду з темно-сірою поверхнею, іноді вкритю гребінчастов штриховкою. Всього знайдено 555 фрагментів, серед яких 114 вінець та 35 денець. Основну масу становлять банкові посудини, що мають плоскозрізаний, інколи закруглений край вінець. Вінець здебільшого трохи відігнуті назовні, а боки трохи опуклі, приблизно чверть посуду має прями або загнуті в середину стінки. Орнамент розташовується у верхній частині у вигляді одного - двох рядів косих відтисків різних паличок. Гостроріберні посудини (усього 7 фрагментів вінець) мають не дуже виївлене ребро, по якому у двох випадках зроблено відтиски кінцем палички.

Знайдено прилище з черепка, масивне кістяне кільце з одним отвором і три пісковикових розтиральники.

Керамічний матеріал нижнього шару належить до зрубної культури і близький до кераміки ранньозрубних поселень, зокрема до пам'яток, досліджених біля сіл Янохіне¹ й Рубці² на р.Оскол.

Верхня (коричнева) частина золотого шару і розташований вище гумусований супісок також містять у собі значну кількість знахідок епохи бронзи, що залягають з поверхні до глибини 0,75 - 0,80 м. Знайдена кераміка (рис.І) двох груп: 1) груба, з шорсткою поверхнею, 2) більш ретельно виконана, добре заглажена, а іноді підлощена. Фрагментів кераміки першого типу знайдено, приблизно, вдвічі більше.

Першу групу становлять різні варіанти банкових посудин з горизонтально зрізаним чи закругленим краєм вінець. Орнамент розташовується у верхній частині у вигляді відтисків різних паличок, зубчастого штампу, прокреслених ліній, які утворюють ряди подовжених косих чи прямих ямок, зигзаги, хрести, косі клітки тощо. Сюди ж належать і нечисленні гострореберні посудини.

Серед посуду другої групи переважають горщики та банкові посудини з неорнаментованим, прикрашеним косими насічками або заціпами валиком, розміщеним під краєм вінець і на плечах. Із 125 фрагментів знайдених тут вінець валиком прикрашено 32. Підлощені вінця з сірою, чорною, коричневою, червоною поверхнею становлять близько 10%. Знайдено також небагато (близько 1,5%) посуду з багатоваликовою орнаментациєю.

До особливих керамічних виробів відносяться кілька фрагментів предметів, що мають вигляд великих пирогів. На зламах крихкої, погано обпаленої маси видно численні округлі заглиблення, що, за визначенням доктора біологічних наук Г.Д.Пашкова, дуже нагадують кісточки вишні, черешні, а можливо, терну або аличі. Це свідчить про те, що в керамічне тісто були включені ягоди, від яких після обпалу залишилися лише порожнини. Форма, і особливо наявність порожнин, дають можливість охарактеризувати ці знахідки як культові вироби - "пирози з начинкою".

¹ В.И.М и т р о ф а н о в а. Янохинокое поселение срубной культуры на р.Осколе. - КСИИ, вып.9. К., 1960, стор.63 - 66.

² С.С. Б е р е з а н с к а я. Поселение срубной культуры на р. Осколе. - КСИИ, вып.8, К., 1959, стор. 85 - 89.

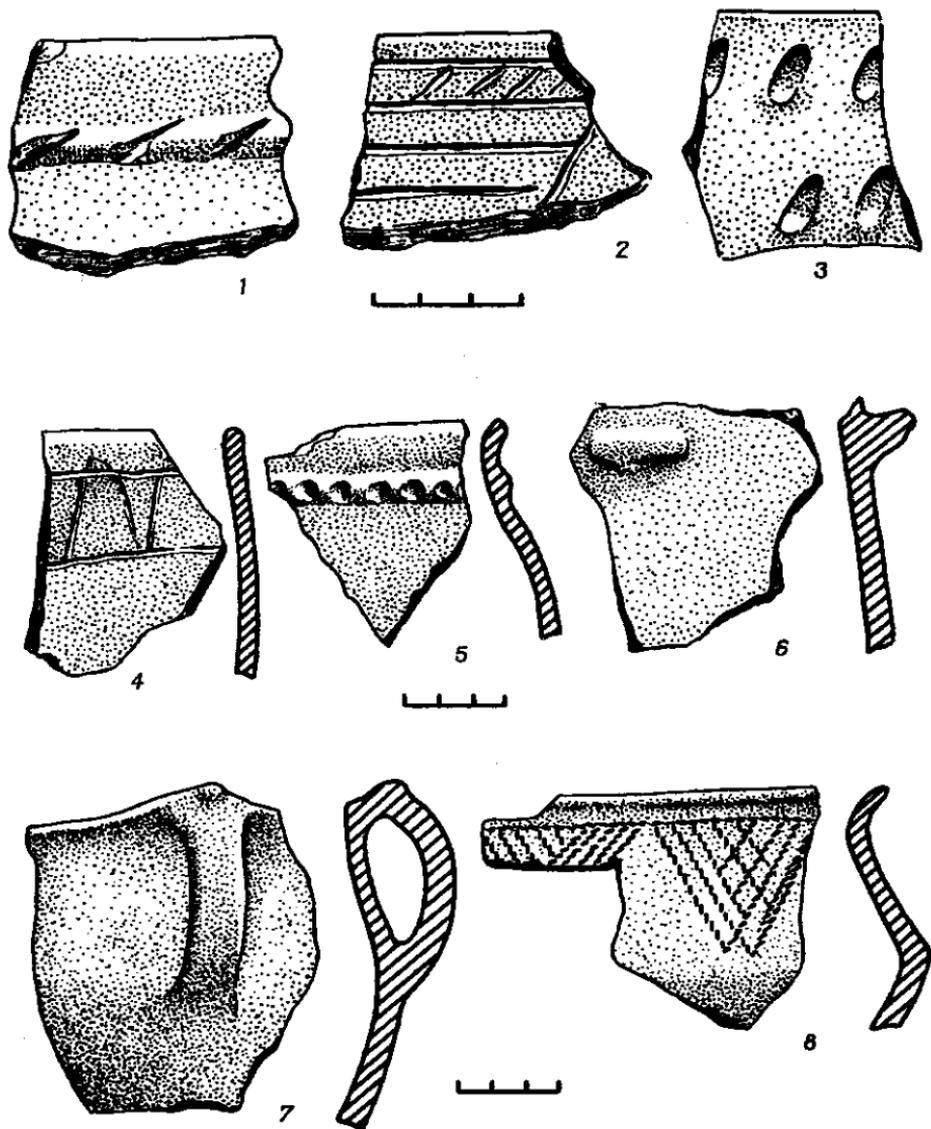

FIG. 1.

Керамічний матеріал, аналогічний кераміці верхнього шару, здобуто у західній частині розкопу. Тут частково розкрито викопане у сірому золистому шарі заглиблене житло з стовповими ямами та відкритим вогнищем (глибина 0,9 м від сучасної поверхні, ширина близько 6 м). Особливістю керамічної колекції з землянки є великий фрагмент старанно виконаного гострореберного горщика з добре виявленим ребром, трохи відігнутими назовні вінцями та приземкуватим корпусом. Орнамент нанесено відтисками шнура, що утворюють заштриховані трикутники, повернуті вершиною до ребра (рис.1,8). Схожий фрагмент знайдено разом з характерною для землянки керамікою у ямі, викопаній у материковому піску на східному кінці поселення. Це дає можливість віднести обидві посудини до верхнього, більш пізнього шару, хоча вони дуже нагадують ранньозрубні гострореберні зразки. На сусідніх із землянкою квадратах, також у коричневому шарі та гумусованому супіску, поряд з описаною керамікою є фрагменти посудин з ручками (з тому числі і черпачок, ручка якого у верхній частині має характерну гульку, рис.1,7), уламки сковорідок, баночні посудини з наколами під краєм вінець, що утворюють "перлини" на внутрішній поверхні, вінця баночної посудини з наскрізними проколами під краєм вінець і валикоподібним потовщенням під ними.

Для пізнього шару характерні досить різноманітні кістяні вироби. Це так звані тупики з щелеп тварин, лоцिला з ребер, зубчастий "штамп" з лопатка великої тварини, ковзани, проколки. Одні з лоцил орнаментовано тонкими прокресленими лініями, що утворюють ромби, квадрати, заштриховані та незаштриховані трикутники.

Із бронзових виробів у цьому шарі знайдено довге (17 см) квадратне у перетині шило, з добре вираженим потовщенням на середині та плоским насадом. Знайдені тут і мідні шляки, що свідчать про існування на поселенні металургійного виробництва. На це ж вказують знахідки двох матриць (керамічної й талькової), хоча, безперечно, віднести їх до пізнього шару поки що не можна. Керамічна матриця була у місці стикання двох шарів. Це прямокутна плитка розміром 6,5 x 1,5 x 0,8 см. З одного боку на ній є два негативи: 1) для ромбовидних підвісок з прокресленим геометричним орнаментом, що на готовому виробі утворює чіткий геометричний рисунок; 2) на протилежному краї матриці розміщено два негативи для невеликих конічних бус (рис.2,2).

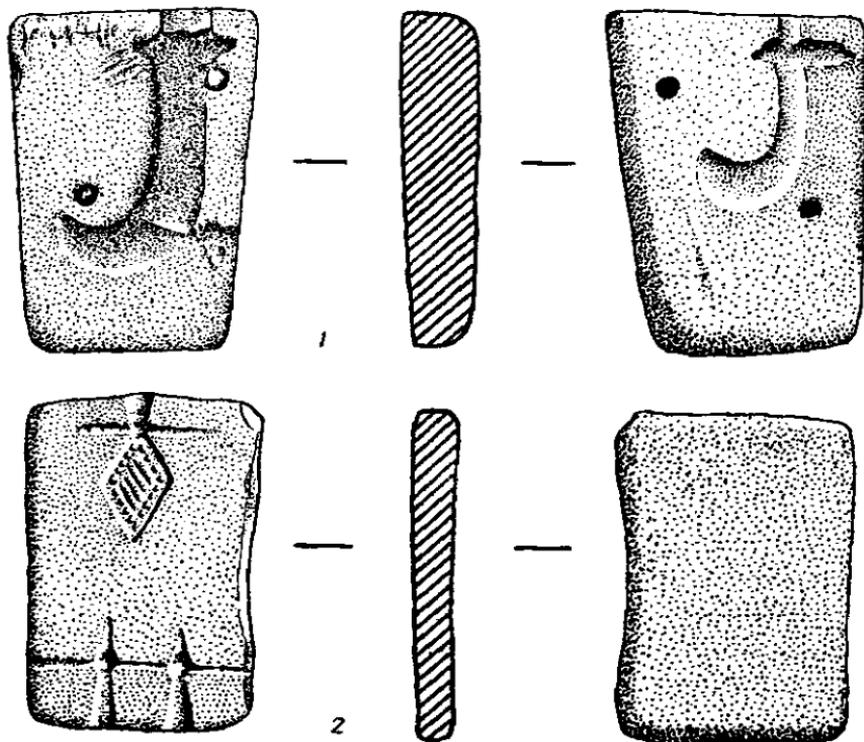

Рис.2.

На цій матриці добре видно техніку її виготовлення: на сирій глині були зроблені відбитки готових прикрас разом з ниткою, на якій вони висіли (разом з намистинами, чотири з яких відбилися на сирій глині!).

Талькова матриця (рис.2,1) знайдена у розвідувальній траншеї на східному кінці траншеї, уявляє собою двобічну формочку з негативами двох однакових за формою, але різних за розміром виробів, у вигляді гачкуватих підвісок. Її розміри: довжина 6,7 см, ширина 4,8 - 4 см, товщина 1,4 - 1,2 см. Довжина виробів 2,6 і 4,8 см.

Кам'яних знарядь у пізньому шарі небагато. Кремій зустрічається лише у вигляді уламків і невеликих відщепів. З інших порід каменю зроблені розтиральники й точильця.

Стратиграфічні дані і матеріал дають можливість з'ясувати дату і культурну належність пізнього шару. Більшу частину кераміки можна віднести до раннього зрубного типу. Деякою мірою вона близька до кераміки нижнього шару, хоча й відрізняється кращою виробкою та тонкостінністю. Однак приблизно третина кераміки близька до посуду сабатинівських поселень правобережжя Дніпра³. У басейні Дінця подібний посуд відомий на поселенні біля хутора Войновки⁴.

Кістяний інвентар пізнього шару Іллічівки також близький до сабатинівських пам'яток. Ознакою такої ж близькості є і культурні хлібні вироби.

Пізніше Іллічівське поселення існувало тривалий час, ознакою чого може бути досить значна потужність культурного шару. Для датування важливим є розташування цього шару безпосередньо над шаром ранньозрубного часу.

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Т.О.Шаповалов, О.В.Колесник

У 1969 р. експедицією Донецького державного університету розкопано два кургани за 3 км на північ від селища Новоамвросіївське Амвросіївського району Донецької області (правий берег р.Кринки). Тут, між шосе м.Новоамвросіївське - с.Велике Мішкове та паралельною йому ґрунтовою дорогою, розташовано три невеликі групи курганів, витягнуті ланцюжком з північного заходу на південний схід. Розкопано розорвані кургани № 1 і № 3 з другої групи. Обидва насипи круглі у плані, розпливчасті.

Курган № 3 має діаметр 24, висоту 2,1 м. Центральна бровка мала напрям на схід - захід. У північній половині кургану поховань та окремих знахідок не виявлено, у південній - розкопано чотири поховання й розкидані плити одного зруйнованого кам'яного ящика.

³ О.А.Кривцова - Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. - МИА, 1955, № 46, стор.151-155.

⁴ П.Д.Димиров. Поселения у хуторов Войновки и Шведовки на р.Осколе. - КСИА, вып. II, К., 1961, стор.53-56.

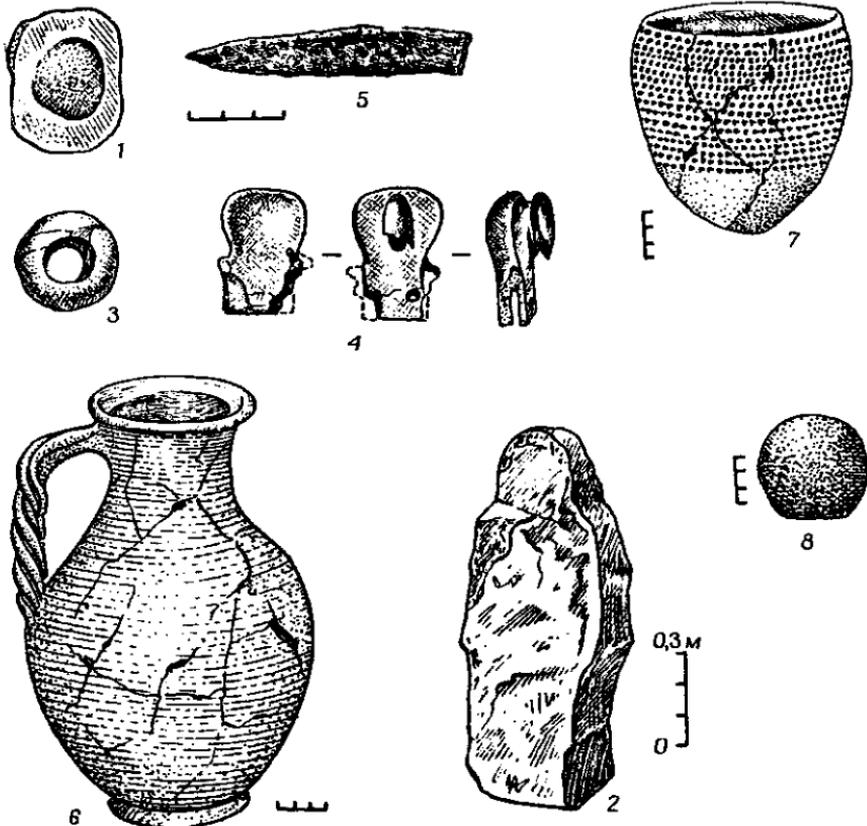
Поховання 4 знайдено у південно-західному секторі кургану за 6 м від центра. Над ним, на рівні сучасної поверхні, виявлено сліди великого вогнища у вигляді залишків безладно розкиданих обгорілих колод діаметром 15 - 20 см. Квадратна, з трохи закругленими кутами, яма глибиною 1,6 м від сучасної поверхні, розміром 1,2 x 1,9 м, викопана якимсь гострим, круглим у перетині знаряддям діаметром 3 - 4 см, сліди якого залишилися на стінках. У ямі були залишки перекриття, що складалося з колод діаметром 15 - 20 см.

Великий (очевидно, чоловічий) кістяк лежав на спині, головою на південний захід, зігнуті в колінах ноги впали праворуч, права рука витягнута вздовж тулуба, ліва покладена кистю на таз. Дно ями густо посипане білим порошком, а біля черепа та грудної клітки ще й червоною вохрою, сліди якої є і на кістках.

В узголів'ї лежав круглодонний, яйцеподібною форми горщик (рисунок, 7). Його висота та найбільший діаметр однакові - 14 см, товщина стінок 0,5 - 0,6 см. Горщик старанно виліплений, у тісті є домішки шамоту. Коричнева з чорними плямами поверхня зсередини вкрита грубою гребінчастою штриховкою, зовні - густо орнаментована відтисками плоскої, закругленої палички методом "відступаючої лопатки". Десять рядків таких відтисків оперізають горщик від краю вінець і нижче - на дві третини його висоти. Біля правого плеча кістяка знайдено круглий, добре обточений пісковиковий розтиральняк діаметром 7 см (рисунок, 8). З лівого боку, нижче тазу лежав невеликий, трохи патенізований відщеп кременю. Поховальний обряд та наявність горщика дозволяють безсумнівно віднести поховання 4 до давньоямної культури.

Поховання 3 розташоване у південно-східному секторі кургану, на відстані 5,5 м від центра. Яма яйцеподібною форми, глибиною 0,6 м від сучасної поверхні, розміром 1,6 x 1,1 м, має у засипці залишки перекриття з тонких деревин діаметром 4 - 6 см, на яких видно сліди вогню. На стінках вдалося простежити відбитки гострого, круглого в перетині знаряддя, шириною близько 2 см.

Кістяк лежав на спині, головою на захід, з підігнутими, зваленими праворуч ногами. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва покладена кистю на таз. Кістяк за розмірами великий, очевидно, чоловічий. Дно ями густо посипане білим порошком, праворуч від ніг багато червоної вохри, однак на кістках її не виявлено. Праворуч від черепа лежала купка жовтого порошку - можливо, залишки загробної їжі.

Біля правої стони, безпосередньо на білій посищі, була кам'яна річ, що нагадує мініатюрну круглодонну мисочку (діаметр 4,4, висота 1,0 см, рисунок .1). За визначенням геолога Н.І.Новикової, це шаралупка конкреції з відкладень кам'яновугільного періоду. Подібні утворення зустрічаються на схилах балок, у місцях виходу на поверхню кам'яновугільних пластів. Беручи до уваги місцезнаходження кургану на плато, що виключає можливість випадкового потрапляння цієї речі в могилу, а також звичайне для посуду положення, її можна вважати символічною посудиною, яку поставили у могилу під час поховального обряду.

За могилою, на південному її краї, у 0,5 м від дна лежала

паралельно до ями майже квадратна у перетині пісковикова плита (1,2 x 0,38 x 0,33 м). На одному кінці вона має незаперечні сліди обробки - численними грубими сколами зроблена закругленість. Таким же чином оброблені краї передньої частини до середини. Все це надає плиті обриси антропоморфної скульптури (рисунк, 2). Лежала вона на правому боці (лицем до ями), головою на схід на кінцях перекриття. Останнє вказує на те, що скульптура покладена тут під час поховального обряду і відіграла у ньому якусь роль.

Датувчих речей у похованні № 3 не виявлено, але характерні риси поховального обряду дозволяють без сумніву віднести його, а разом і знайдену тут скульптуру, до давньоямної культури.

Давньоямні поховання з кургану № 3 відрізняються за формою могили, але близькі за положенням кістяків та орієнтацією і, мабуть, є ранньоямними.

Поховання № 1 виявлено у насипу південно-східного сектора за 3,5 м від центра, на глибині 1,35 м. Скорчений кістяк (кісті перед лицем, коліна до тулуба) лежав на лівому боці, головою на схід. Речей при ньому не було, але, враховуючи деталі поховального ритуалу, це поховання можна віднести до зрубного часу епохи бронзи.

Поховання № 2 також було у насипу південно-східного сектора кургану, на глибині 1,44 м від нульової позначки, за 2 м від центра. Про розміри та форму могили можна судити завдяки густій білій посяпці, що збереглася на площі 1,0 x 1,25 м. У анатомічному положенні була лише верхня частина кістяка, а кістки ніг могли бути знищені та переміщені гризунами.

Кістяк лежав на лівому боці, головою на захід, руки притиснуті до грудної клітки і зігнуті у ліктях під прямим кутом. З речей тут знайдені лише два кістяні вироби. Під черепою лежало трикутне у перетині кільце діаметром 3,3 см, з отвором 1,5 см (рисунк, 3). Другу річ, що лежала на рівні грудей в 10 см від кістяка (довжина 4, ширина 2,7, товщина 1 см) можна охарактеризувати як своєрідну поясну пряжку (рисунк, 4). У передній частині вона має глибокий паз для ремня та два наскрізні отвори для його закріплення. З внутрішнього боку зроблено човникоподібний виступ на короткій нізці. Вставляючи цей виступ у довгастий вузький отвір, можна надійно закріплювати кінці ремня під час підперізування. Деталі поховального ритуалу у похованні № 2 вказують на приналежність його до зрубної культури.

Необроблені плити багатоплитного зрубованого кам'яного ящика

знайдені на глибині 0,42–0,55 м від поверхні кургану, над похованням № 2. Серед каменів були два невеликих уламки кісток людини. Можливо, що ящик зруйновано під час спорудження ями для поховання №2.

Насип кургану № 1 більш розпливчастий і при висоті 1,2 м має діаметр 20 м. У північній половині кургану знахідок не було. У південній частині виявлено два поховання та три товстих пісковикових плити, які за розташуванням можна вважати залишками кам'яного ящика.

Поховання № 1, орієнтоване на північ – південь, виявлене в 1 м від центра, на глибині 1,4 м від нульової позначки. У напівзруйнованому багатоплитному кам'яному ящику знайдено череп та грудну частину кістяка, що лежав на лівому боці головою на схід. Хоча даних тут і мало, все ж можна припустити, що це поховання зрубного часу епохи бронзи.

Поховання №2 розташоване у південно-східному секторі, на відстані 1 м від центра. Прямокутна, з закругленими кутами, яма (1,9 x 0,9 м) має профільоване по довгій осі дно, що заглиблюється від країв до середини. Глибина могили у центрі 0,84 м, біля країв 0,81 м від сучасної поверхні. На дні виявлено трохи білої поспішки.

Кістяк лежав паралельно до стінок ями, на спині, головою на північ. Руки розкинуті і зігнуті у ліктях, – ноги також розкинуті і трохи зігнуті у колінах ("танцююча" поза). Біля колінки правої ноги лежало кілька кісток коня та покладений на них залізний ніж з прямим лезом і горбатою спинкою. Подібні ножі, як відомо, часто зустрічаються у сарматських могилах середньосарматського періоду (рисунок 5). Праворуч від черепа стояв високий (25,5 см) тонкостінний кружальний глечик з яйцеподібно-шаровидним корпусом на низенькій кільцевій підставці, з циліндричною шийкою, відігнутими вінцями та витю високою ручкою, зігнутою під прямим кутом (рисунок, 6). Він має світло-сіру з коричневими плямами, нелощену поверхню. Цей глечик близький за формою до деяких сіроглиняних глечиків з сарматського могильника біля с.Новофиліпівки¹. Наявність витюї ручки споріднює його з глечиком I ст. н.е. з Усть-Дабинського могильника на Кубані². Подібні глечики з витими ручками відомі у некрополі Танаїсу³ і

¹М.И. Вязьмитина. Сарматские погребения у с.Новофиліпповка. – ВССА, М., 1954, стор. 227, 230.

²П.М. Абрамова. Сарматская культура II в. до н.э. – СА, 1959, №1, стор. 58.

датується першими століттями нашої ери. Отже, поховання це - сарматське, перших століть нашої ери.

ПОХОВАННЯ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ У КАМ'ЯНИХ ЯЩИКАХ НА Р.ЛОЗОВОЇ

І.О.Післарій

Влітку 1968 р. біля м.Брянка Ворошиловоградської області на високому лівому березі р.Лозової, правій протоки р.Дугані, мешканці селища Лозово-Павлівки при розробці бугового каменю зруйнували кілька поховань. Розташовані на скелястих кручах, поховання не мали ніяких зовнішніх ознак, лише де-не-де з землі було видно ребро пісковикових плит, що, як виявилось пізніше, утворювали кам'яні ящики.

Того ж літа Ворошиловоградський краєзнавчий музей організував рятівні дослідні роботи на місці відкритих поховань³. Було досліджено могильник, розташований на трьох мисах в північній частині селища Лозово-Павлівки, біля тубсанаторію.

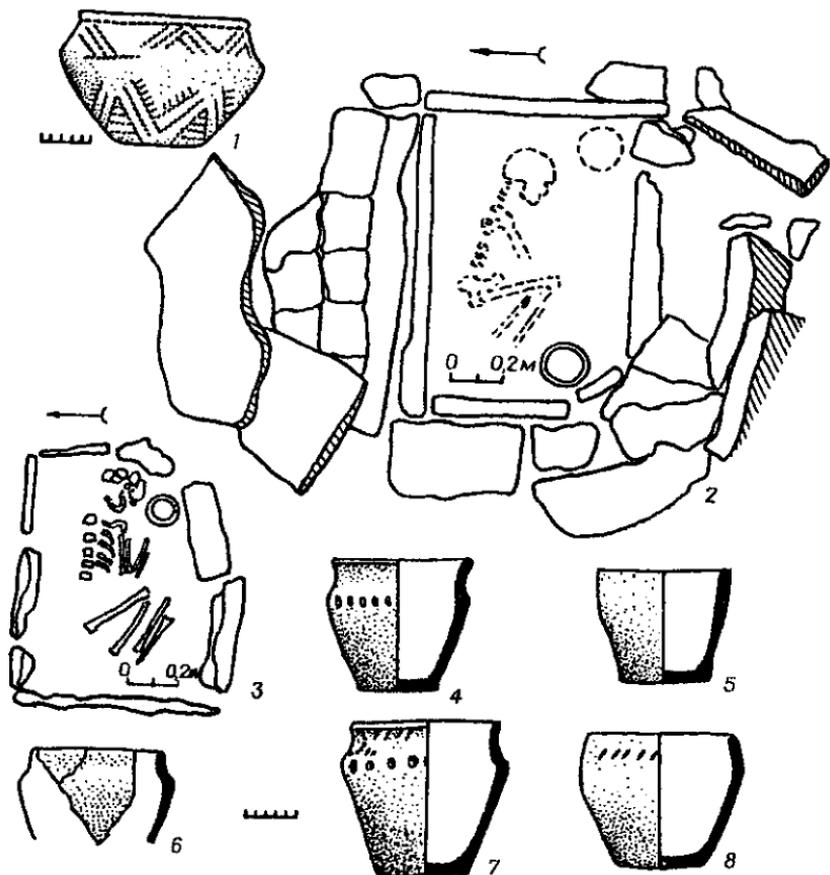
На мису I, що знаходиться за 0,5 км на північ від селища, де встановлено геодезичний знак, знайдено два поховання. Поховання № I влаштоване в скелястому ґрунті, орієнтовано на схід-захід і має розміри 1,1 x 0,8 м при глибині 0,75 м. З трьох боків яма поховання обкладена грубообробленими плитами пісковиків. Четвертий бік утворює скеля, що під гострим кутом підноситься догори. Під скупченням каміння, яким закладено кам'яний ящик, знаходилися уламки гострореберного горщика, прикрашеного заглибленим стрічковим орнаментом у вигляді трикутників.

Поховання № 2 знаходиться за 2 м на північ від поховання № I, яма його відкрита в скелястому ґрунті на глибині 0,35 - 0,4 м і має розміри 1 x 0,7 м. Стіни ями обкладені уламками пісковикових плит. Воно також було закладене камінням, серед якого знайдено кілька незначних фрагментів ліпного глиняного горщика.

Мис II знаходиться вище по течії річки між першим і третім мисами на відстані 0,2 км. Саме тут перші знахідки виявлені місце-

³ Т.Н.К и н и п о в и ч. Таняис. М.-Л., 1949, стор.41-43, рис.6.

¹ У роботах взяли участь, крім автора, М.П.Ломадкін, К.М.Холтаїла, І.С.Гуров та учні ПТУ № 60 м.Брянка.

ними жителями. Вдалося встановити, що поховання на мису П, як і поховання на мису І, насипу не мали і розташовані навколо центрального поховання. Діаметр кола 7 - 7,5 м. Всього в могильнику сім поховань разом із зруйнованими. На жаль, усі вони погано збережені, за винятком поховання № 2 (рисунок, де І - карта знаходження поховань у кам'яних ящиках).

Центральне поховання № І (рисунок, 2) встановлено в ямі (1,3 x 0,7 м) глибиною 0,5 м, видовбаній в скелястому ґрунті й обкладеній добре обробленими пісковиковими плитами. Кістяк, за розповіддю мешканців, було орієнтовано головою на схід. Біля голови стояв горщик, від якого знайдено уламки. В південно-західному кутку ящика виявлено гострореберний горщик, орнаментований крупнозубчастим штампом у вигляді трикутників (рисунок, 1).

Конструкція ящика на відміну від усіх інших поховань цього могильника має цікаву деталь. Навколо поховання у кам'яному ящику укладено камені різного розміру, що утворюють своєрідну площадку. Плити з північного боку укладено трьома шарами, за якими похило стояла велика кам'яна брила. На цій площадці було знайдено кістки та уламки двох глиняних горщиків банкоподібної форми, один з яких прикрашено орнаментом у вигляді невеликих овальних заглиблень під вінцями.

Поховання № 2 виявлено за 1,2 м на південь від поховання № І на глибині 0,45 м і аналогічне йому. Розміри його 1,15 x 0,7 м. Кістяк не знайдено. У південно-східному кутку поховання на кам'янистому ґрунті, в якому вирита яма, орієнтована по осі схід - захід, знайдено глиняний горщик банкоподібної форми, прикрашений рядом насічок під вінцями (рисунок, 8). Тут також знайдено дрібні уламки глиняних горщиків.

Поховання № 3,4 виявлено на північний захід на віддалі 1 м від поховання № І. Їх також заглиблено на 0,3 - 0,4 м в скелястий ґрунт і обкладено невеликими кам'яними плитами (1,1 x 0,7 м). Частина плит не збереглася. Від кістяків та горщиків залишилися незначні фрагменти.

Поховання № 5,6,7, виявлені за 1,1 - 1,3 м на північний схід від поховання № І, були раніше зруйновані при розробці каменю. Від них лишилися деякі бокові плити та заглиблення. Розміри їх приблизно 0,85 x 0,5 м.

Мис Ш розташовано за 0,2 км від миса П. Поховання² знаходилося в ямі й було накрите великою брилою пісковика.

² Про місцезнаходження поховання сповістили місцеві жителі та передали горщик, орнаментований розчосами.

Розвідками, проведеними нами в районі м.Брянка та його околиць, виявлено нові поховання в Краснопіллі (рисунк, 3,4), Єліно, в м.Брянка на вул.Югославській³.

В 20-ті роки на вул. Севастопольській м.Брянка на лівому березі р.Дозової були розкопані С.О.Доктшєвим два поховання у кам'яних ящиках⁴. В ящику, складеному з кам'яних плит, кістяк лежав на лівому боці, головою на схід. За головою в північно-східному кутку було знайдено гострореберний горщик.

У 1969 р. було досліджено поховання на вул. Югославській м.Брянка (рисунк, 5,7), який частково зруйновано. Могильник розташовано на скелястій вершині. З північного боку він має насип заввишки 0,3 м. Поховання у кам'яних ящиках і майже весь простір між ними було закладено камінням різного розміру. В плані могильник овальної форми, трохи витягнутої вздовж лінії захід - схід. Його діаметр близько 12 м. Нами було досліджено 12 поховань. Три з них у кам'яних ящиках, які виявлені в ямах, видобаних у скелястому ґрунті. Всі інші поховання були в кам'яних ящиках, які стояли прямо на горизонті. Через те, що насипу над ними не було, це призвело до руйнування ящиків та кістяків. Поховання № 8 у східній частині могильника не мало ніякої обкладки камінням, але кістяк, що лежав на лівому боці, в скорченому стані, головою на схід, зберігся відносно добре. Роздавлений горщик банкоподібної форми лежав біля колін.

У басейні Сіверського Дінця для зрубної культури властиво кілька обрядів поховання. Серед них поховання у кам'яних ящиках. Якщо до недавнього часу вони були поодинокі і їх розглядали як випадкові, що заміняли дерев'яні зруби, то нові дані дозволяють припускати, що це типове явище для правобережжя середньої течії Сіверського Дінця. Причинами поширення кам'яних ящиків на правобережжі Дінця можуть бути насамперед географічні умови, а також виходи пісковиків кам'яновугільного періоду. Останні відомі на території від устя Бахмутки по Дінцю, власне на Донецькому краї. Саме тут на

³ В розвідках взяли участь учні СШ № 2 м.Брянка В.Алексєнко, В.Данич, Г.Ткач, А.Полянський, В.Мартиненко.

⁴ Повідомлення Г.А.Варганова та Б.І.Ковальова, які брали участь у розкопках під керівництвом С.О.Доктшєва.

Бахмутці та Кальміусі відкрито В.О.Городцовим і В.О.Харламовим⁵ перші поховання в кам'яних ящиках. Про правильність згаданого припущення свідчать знахідки поховань у кам'яних ящиках поблизу м.Попасної, с.Фрунзе⁶ та Родакового на р.Дугані, а також поблизу с.Юр'євки та Городища на р.Білій, м.Красного Луча та с.Княгинівки на р.Міус й на притоці Міуса поблизу м.Свердловська та Червоно-партизанська.

Отже, дослідження могильників з похованнями у кам'яних ящиках дають нові матеріали для вивчення на території Донбасу зрубної культури, якій притаманні свої особливості. Могильники ґрунтові, або з невеликим насипом з каменю, землі та каменю, іноді з землі і завжди розташовані на висотах. Поховання, як правило, в кам'яних ящиках, що вріті в скелястий ґрунт (материк), або їх влаштовано на рівні скелі. Кількість поховань коливається від 2 - 3 до 10 - 12.

У похованнях могильників на р.Дзозівій дуже часто не зберігаються кістяки внаслідок невеликої глибини та складу мінералів скелястого ґрунту та ін.

Поховання завжди мають східну орієнтацію кістяків, які, звичайно, лежать на лівому боці. Посуд, гостроресбрий та банкоподібний, знаходиться поблизу голови, іноді біля голови та ніг.

Аналізуючи матеріали досліджень, можна дійти висновку, що поховання з могильників на р.Дзозівій, незважаючи на деякі особливості, дуже близькі до поховання з курганів біля с.Фрунзе на р.Дугані⁷.

⁵ В.А. Г о р о д ц о в. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. 1903 г. - труды XIII АС, т. I. М., 1907; В.А. Х а р л а м о в. Раскопки по р.Донцу - Труды XII АС, т. I. М., 1905; Я о г о ж. Раскопки на берегах р.Кальмиус и в области Войска Донского. - Труды XIII АС, т. II. М., 1905.

⁶ І.О. П і с л а р і й. Кургани бронзової доби поблизу с.Фрунзе Ворошиловградської області (здано до друку).

⁷ І.О. П і с л а р і й. Вказана праця.

ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ с.ШКАРІВКИ

О.В.Цвек

Трипільське поселення поблизу с.Шкарівки Білоцерківського району було виявлено під час розвідки в зоні будівництва Білоцерківського водосховища навесні 1969 р. Тоді ж тут було проведено розкопки.

Поселення розташоване на північно-західній околиці села, в заплаві правого берега р.Рось. Воно займає мис, утворений крутим поворотом річки. Висота від рівня води 2,5 - 3 м. Мис відокремлений від заплави штучним каналом, виритим під час будівництва моста на трасі Ленінград - Одеса.

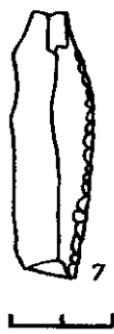
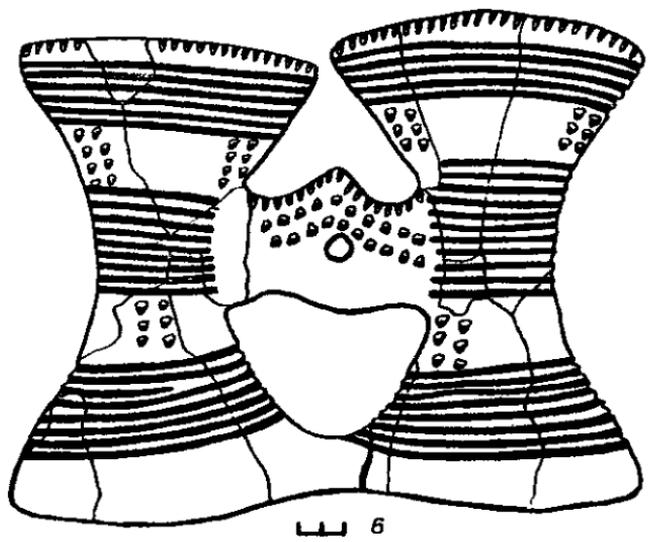
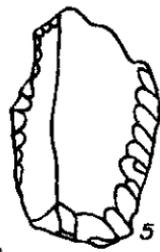
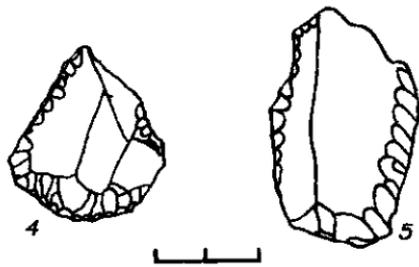
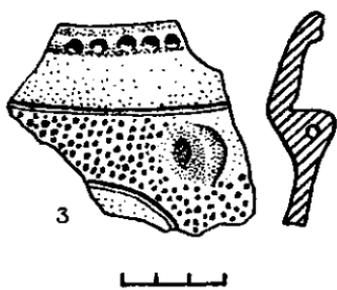
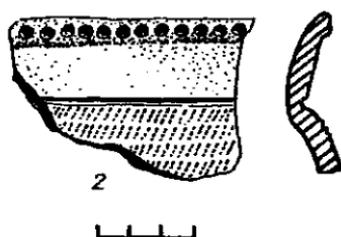
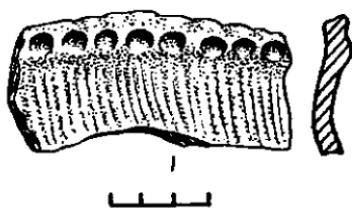
При попередньому обстеженні поселення виявлено шість жител: чотири - в розрізі каналу, а два - в березі р.Рось.

Повністю розкопане житло № 1, якому найбільше загрозувало руйнування під час розливу річки. Залишки житла залягали на глибинах 10 - 20 см, а в деяких місцях виходили безпосередньо на поверхню. Це житло складається з трьох окремих камер, умовно названих західною, центральною і східною.

У західній камері, площею 63 кв.м. виявлено дві печі. Піч № 1 84 x 60 см, овальної форми, розташована в північно-західній частині житла. Нижня частина оклепіння печі збереглася до 20 см завшки. Із зовнішнього боку воно добре згладжене, черінь печі зберігся фрагментарно, товщина його 2,5 см. Цікавим є комплекс знахідок біля цієї печі. За 1 м від неї збереглося невелике овальне за формою підвищення з роговидним виступом з одного боку. Розмір цього підвищення: 41 см - в Перигеї, 49 см - в апогеї; з північного боку знаходилася добре згладжена і обпалена закраїна завшки 15 см від рівня підлоги житла. Поверхня підвищення теж старанно згладжена і обпалена. Видно, що вона кілька разів підновлювалася. Виходячи з аналогій, можна гадати, що це підвищення мало культове призначення.

Піч № 2, розташована в північно-західній частині житла, збереглася дуже фрагментарно. На її наявність вказують залишки черня і ошлякована обмазка від оклепіння.

Цікавою конструктивною деталлю цієї камери є поперечна перегородка, що відокремлювала західну частину житла від центральної. Поблизу перегородки знайдено грушеподібну вазу рожево-палевого кольору. Її поверхня підшоена і покрита опіральною поглибле-

ним орнаментом, заповнення білою пастою. Тут же було виявлено біноклеводний посуд з такою ж орнаментациєю (рисунок, 6).

У центральній камері (8,5 x 9 м) вздовж перегородки виявлено підвищення з масивних, добре обпалених плиток. Можливо, це була лезанка. Серед знахідок виявлено фрагменти посуду, розтиральники та скребки. Під час дослідження житла вдалося також простежити й перегородку, яка відокремлювала центральну камеру від східної. В основі перегородки зустрічаються невеликі гранітні камені. Вздовж перегородки, як і в центральній камері, виявлене підвищення з масивних плиток до 8 см заввишки. У цій камері в північно-східній частині житла знайдено залишки печі великих розмірів (1,1 x x 0,96 м). З внутрішнього боку стінки печі неодноразово підновлювалися. Виявлено три шари цієї підмазки. Висота стінок печі збереглася до 20 - 30 см. Тут же знайдено фрагменти ошлякованої обмазки з відбитками лозя.

Взагалі житло збереглося погано, найбільш пошкодженою виявилась його південна частина. Глинобитна підлога площадки представлена фрагментарно. Товщина плиток 2 - 4 см. Найімовірніше, що підлога була одношаровою.

Заслугою на увагу також комплекс знахідок. Крем'яний інвентар репрезентовано скребками, ножами, відщепами (рисунок, 4,5,7).

З кістяних знарядь знайдено невеликий фрагмент проколки. Частіше зустрічаються кам'яні вироби: розтиральники, зернотерки, наковальні та ін.

В керамічному комплексі, який являє найбільш масову частину знахідок, переважає посуд з поглибленим орнаментом у вигляді спіралі з широкої стрічки в 7 - 8 см. Ця група представлена грушеподібними вазами без вінець, конічними кришками з псевдоручками, "біноклями". Добре збереглася біла паста, якою заповнені поглиблення орнаменту.

Кухонний посуд - це різноманітні горщики з омугастою, згладженою поверхнею. Край вінець оздоблено рядом перлин або зубчастим штампом (рисунок, 1 - 3). На плічках-трикутниках, заповненими відбитками штампів.

Неабиякий інтерес становить група кераміки - посуд псевдоканелюрами. Форми цього посуду поки що встановити неможливо. Посуд з відмученої глини з розписом представлений поодинокими черепками.

Цікавою групою є кераміка з грубої глини. Її поверхня зовні і всередині покрита червоною вохрою.

Попередній аналіз археологічного матеріалу дозволяє віднести поселення до групи пам'яток розвинутого трипілья типу П'янишиново¹. Дальші дослідження поселення дадуть змогу більш повно схарактеризувати пам'ятки даного типу, що сприятиме глибшому вивченню історії трипільських племен, які населяли в цю добу басейн р.Роось.

ТРИПІЛЬСЬКЕ СЕЛИЩЕ КЛІЦІВ

І.І.Заєць, П.І.Хавлюк

Трипільський загін Вінницького педагогічного Інституту & Обласного краєзнавчого музею розпочав у 1969 р. розкопки селища, відкритого П.І.Хавлюком у 1966 р.

Селище розташоване на краю великого меандра Південного Бугу, в південно-східній частині с.Кліців Тиврівського району Вінницької області. Селище в довжину має понад 350 м і простягається на протилежному боці меандра, де виявлені в береговому зрізі залишки житлової глиняної обмазки і кераміка. Зафіксовано культурний шар і в глибині меандра, що підтверджує наявність на всій площі залишків селища.

Стратиграфія пам'ятки характеризується такими даними: 1) верхній шар ґрунту понад 2 м завтовшки складається з супіску, в якому є багато черепашок Уніо та дрібних катусок берегового олімака; утворився верхній шар внаслідок повільної акумуляції алювіальних наносів; 3) одразу ж під алювіальним прикриттям лежить метрової товщини культурний шар, який подекуди простягається і в алювії, на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні.

Культурний шар становить собою велике скупчення кераміки, остеологічного матеріалу, каміння з стін і невеликої кількості зварядь праці. Все це перемішане з гумусом, у складі якого слід відзначити наявність деревного вугілля, значних лізів попелу, а на рівні берега Південного Бугу у вологому ґрунті - погано збережених рослинних решток.

Основним об'єктом дослідження стала велика землянка, частково зруйнована паводковими водами. Її контури досить чітко простежувались у зрізі берегової лінії, особливо нижня частина, захищена концентрованим скупченням культурних решток.

¹ Т.С.П а с с е к. Періодизація трипільських поселень, - МІА, № 10. М.-Л., 1949, стор. 78-79, рис. 34; М. Н і м е н е г. Etude sur la civilisation préhistorique; Swiatowit, t. XI/ (1930-31). Warszawa, 1933.

Землянка орієнтована по довжині майже паралельно берегові річки з невеликим відхиленням вглиб меандра і являє собою у плані яму овально-прямокутної форми, врізану в материк до межі седиментованого суглинка. Розміри її 12 x 6,5 м.

Уся долівка землянки заповнена гумусом, змішаним з керамікою та іншими знахідками. Південно-західна частина її була вищою від південно-східної. Тут виявлено досить багато глиняної обмазки з відбитками дерева, а з протилежного боку – 7 уламків гранітних зернотерок.

Найбільш інтенсивне скупчення уламків посуду й кісток тварин, а також знарядь праці зафіксовано в центральній частині житла, особливо в його південно-східному кутку.

Серед посуду слід відзначити горшки з кулястим тулубом і досить довгими вінцями. Горшки здебільшого виготовлені з світло-коричневої і темно-жовтої глини й орнаментовані заглибленим орнаментом у вигляді хвилястих ліній, трикутників та овалів (рис.1, 2, 3, 6, 7, 10).

Зустрічається також кераміка, виготовлена з добре відмученої червоної глини. Вона майже вся орнаментована моно- і поліхромним розписом (рис. 2, 11). Знайдені зразки посуду з жовтої грубуватої глини без орнаменту (рис.1, 2, 4, 5). Вказані типи кераміки на селищі переважають. Незначна кількість посуду орнаментована під вінцями двома рядами бугорків. У глині цих посудин є домішки товчених черепашок (рис.1, 11).

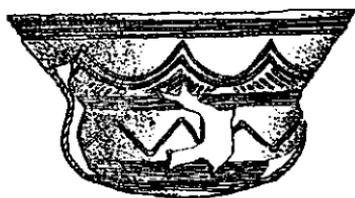
Серед знарядь праці слід вгадати кілька кремінних скребків і відщепів з слабкою ретушю по краях (рис.2, 1, 2, 6), кістяне вістря проколки і чотири відбійники. Безпосередньо в землянці знайдено чотири жіночих статуетки, дві з яких дано на рис.2, 9,10.

Про виготовлення кремінних знарядь на селищі свідчать наявність у землянці 58 кремінних відщепів.

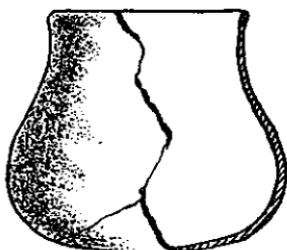
У житлі знайдено шість значних за розмірами уламків бінокле-видних посудин, глиняний "хлібець" (рис.2, 7) і пінтадер (рис.2,8).

Усього в житлі знайдено 21 розвал посудин, або великих частин її, що дає можливість повністю реставрувати форму горшків. Наявність у деяких місцях інситу окремих розвалів посудин свідчить за те, що культурні рештки прикриті ґрунтом майже в тому положенні, в якому вони були залишені жителями селища.

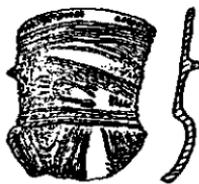
Загальна кількість знахідок кераміки становить 4928 одиниць.

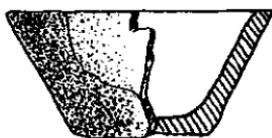
1

2

3

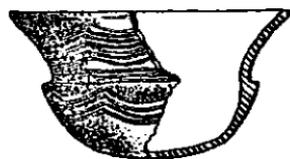
4

5

6

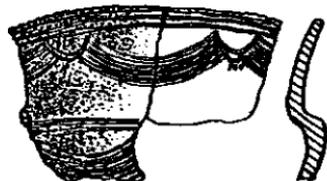
7

8

9

10

11

Рис. I.

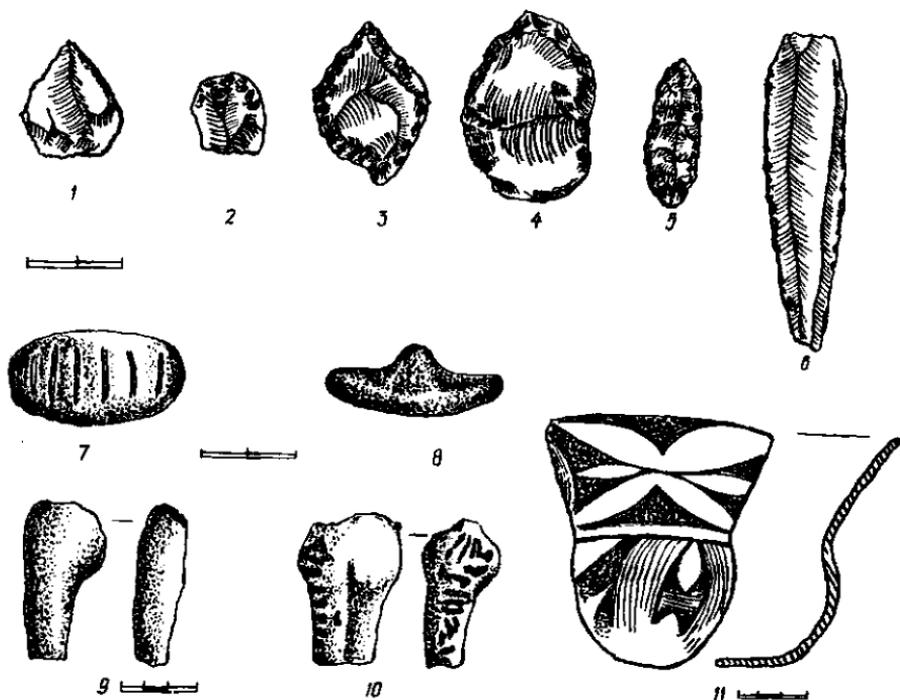

Рис.2.

У заповненні землянки виявлено також 268 кісток тварин.

Кліщівське селище відноситься до заключної пори середнього етапу трипілья, але культурний шар має деякі ознаки й пізнього часу. Слід відзначити наявність тут особливих форм посуду, серед них перш за все горщиків з дуже видовженими вінцями і майже кулястим тулубом, що виділяє кліщівське селище з решти трипільських пам'яток, виявлених на Південному Бузі, і свідчить про наявність у складі цього ареалу невідомої домі групи пам'яток.

РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ В С.ЖВАНЕЦЬ

Т.Г.Мовша

Роботи Подільської археологічної експедиції Державного історичного музею УРСР в 1969 р. були продовженням систематичного дослідження пам'яток трипільської культури в басейні Середнього Дністра. Крім невеликих розвідок, здійснені розкопки на багат шаровому поселенні в с.Жванець Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, де в попередні роки були відкриті гончарні печі періоду розквіту трипільської культури.

Головне завдання полягало в пошуках нових печей вдовж західного схилу Лисої гори, у виявленні гончарної майстерні поблизу них і вивченні процесу заселення самої Лисої гори в трипільський час. Експедиція також поставила собі за мету розчистити кам'яну кладку, простежену в розрізі західного схилу голови останця Шовб у 1968 р. Тоді ця кладка розглядалась як своєрідне укріплення поверхні біля рову, існування якого ми припускали, виходячи з геоморфологічних спостережень рельєфу.

Роботи були зосереджені на чотирьох ділянках - в підвищеній частині голови останця та на Лисій горі, а саме: поблизу останця, на західному схилі в районі відкритих гончарних печей та на схід від них.

На першій ділянці відкрито укріплення - вал складної конструкції та рів, досліджені під час розчистки західного та східного схилів. Вертикальний розріз останнього дав можливість простежити чітку стратиграфію валу: культурні шари з включенням монохромно розписаної трипільської кераміки, вугілля, кісток тварин були перекриті вгорі кам'яною кладкою з плоских плит, їх відокремлювали досить великі острівні шари підсопки з материкової породи - глинистих сланців. У розрізі західного схилу, під дерновим покривом, наявне западання культурного шару попелестого кольору з трипільською керамікою того ж часу. Біля підніжжя валу, з боку Лисої гори, як це чітко показує розріз східної сторони, в матеріку видобано рів, який проходить і трохи нижче цього місця, в невеликій траншеї. Вал і рів були споруджені для захисту останця з півночі, з боку Лисої гори, де місцевість відкрита.Зі сходу, півдня та заходу останець захищали стрімкі його схили, річки та висока

круча протилежного берега. На валу, можливо, була дерев'яна дозорна башта.

Питання про культурну належність валу остаточно ще не вирішене. Вважати його пам'ятником трипільської культури було б передчасно, бо на Лисій горі виявлені горизонт та шар раннього залізного віку (УІІ-УІ ст. до н.е.). Але немає поки що і підстав заперечувати це припущення.

На Лисій горі розширено розкопи II, III і на схід від другого закладено чотири траншеї. Останні перерівали значну частину південно-східної сторони гори і дали можливість виявити житлові споруди різних часів Трипілья.

В розкопі III відкрито залишки кам'яної долівки, можливо, від якоїсь наземної споруди, що пошкоджена прокладеною бульдозером дорогою з Лисої гори на останець. Сланцеві плити кладки настелені горизонтально в один-два ряди. На одній ділянці вони лежали в три ряди навколо прямокутного майданчика з утрамбованого передматеринкового шару, на поверхні перепаленого. Знайдено кілька уламків трипільських посудин.

Розкоп II продовжено на північ і схід. На північний схід від ячі № 2, раніше тут відкритої, розчищено залишки обпалювальної камери з жаропродухами ще від однієї гончарної печі, певно, аналогічної конструкції. В цій же частині розкопу простежена стратиграфія - залягання двох пізньотрипільських культурних шарів. Нижній шар у світло-коричневих суглинках, пов'язаний з верхнім горизонтом залягання гончарних печей (кераміка часу, близького до Кошилівців), був перекритий наземними житлами (контури їх позначені розвалами каміння, залишками глинобитних вимосток та кераміки цвіклівецького типу) та напівземлянками заключного етапу трипільської культури. В розрізах контрольних бровок вони залягають в сильно підзолистому чорноземі і коричневих суглинках.

Таким чином, стратиграфічні спостереження, проведені тут 1968 р., знайшли своє підтвердження і в розкопках 1969 р. Лиса гора в с. Жванець є новою багаточисловою пам'яткою трипільської культури.

Щоб визначити характер культурного шару та заселення Лисої гори, зокрема в часі існування гончарських горен, на схід від розкопу II розбито чотири траншеї. Три паралельні (2x20 м і 2x40 м) перерівали значну частину південної околиці гори з заходу на схід, а четверта (2x40 м) пройшла з півночі на південь. На глибині дру-

гого штика в траншеях відкрито більше десяти напівземлянок та ям пізньотрипільського часу. Відносна хронологія їх уточнюватиметься в процесі камеральної обробки матеріалів.

У північно-східній частині ділянки, обмеженої траншеями, виявлено залишки наземного житла раннього етапу трипільської культури. Кераміка його сіро-чорного кольору, прикрашена заглибленими спіральними заштрихованими стрічками.

Крім того, в четвертій траншеї між двома пізньотрипільськими напівземлянками, контури яких були обмежені викидами каміння, простежено залишки, певно, напівземлянки раннього залізного віку. Уламки посудин, за попередніми даними, належать до УІІ - УІІІ ст. до н.е.

Житла, крім двох пізньотрипільських, не досліджувалися і були перекриті до наступного сезону. Вивчення їх дасть можливість визначити межу поселень на різних етапах трипільської культури і встановити їх зв'язок з гончароцьким центром на західному схилі Лисої гори.

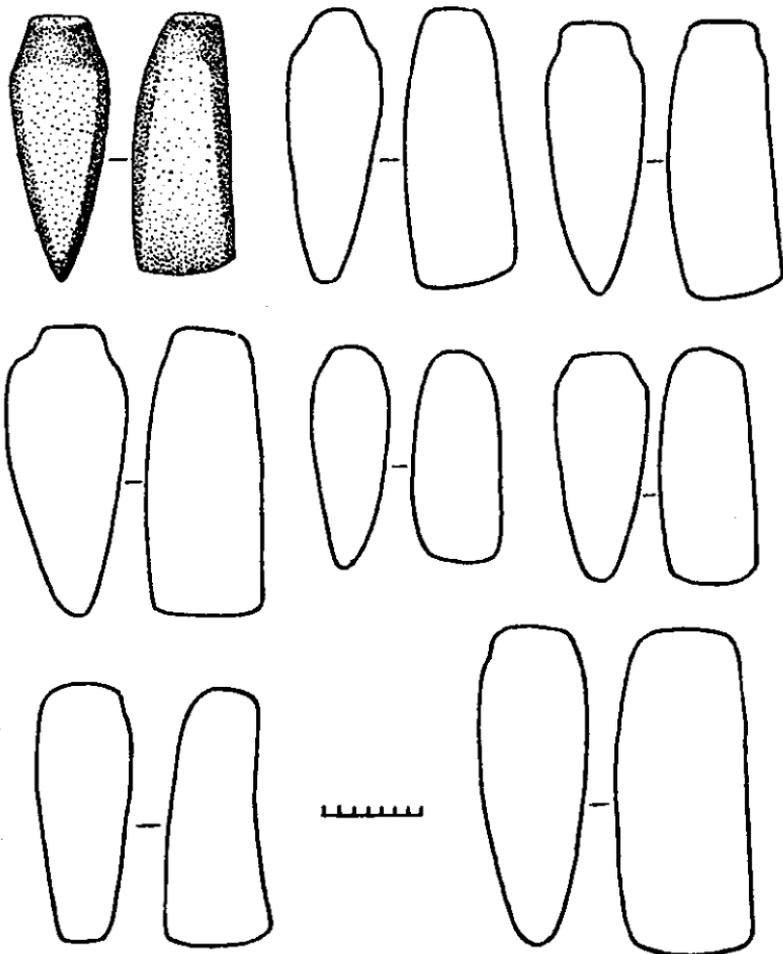
СОКИРИ-МОЛОТИ З ВЕЛИКОЇ АНДРУСІВКИ НА ДНІПРІ

М.С.Каракада

При обстеженні берега Кременчуцького водоймища, поблизу колгоспної ферми с.Великої Андрусівки Кременчуцького району Кіровоградської області було виявлено вісім кам'яних сокир-молотів з незавершеною обробкою.

Сокири-молоти були вжиті водно. Шість з них лежали купкою, щільно притиснуті одне до одного, гострими кінцями до середини. Два знаряддя трохи сповзли схилом до води і були на віддалі 1 м від основного окупчення. Умови залягання сокир-молотів свідчать, що вони були сховані у невеликій ямці, можливо, у щось загорнуті або зв'язані. Перед нами, таким чином, своєрідний "скарб" заготовок сокир-молотів епохи бронзи.

Усі сокири-молоти виготовлені "пунктирною" технікою з дрібнозернистої породи зеленкуватого кольору. Їх поверхня досить старанно вирівнюва, але без слідів шліфування. Немає і отвору для держака. За формою сім сокир близькі між собою - видовжено-овальні в плані, з більш гострим одним кінцем і закругленим другим. Обухок виділений виїмкою (рисунки).

У профілі сокири мають ледве помітний вигин і широку лезову частину. Восьма сокира має більш підтрикутну форму в плані і чотирикутну в профілі. Довжина виробів 15 - 20,5 см, вага - 0,95 - 2,5 кг.

За формою андрусівські сокири нагадують вироби цього роду ямної культури¹, отже, можуть бути датовані кінцем III - першою

¹ О.Ф.Лагодівська, О.Г.Шапошникова, М.Л.Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, табл.ХХІІ.

половиною II тис. до н.е. Знахідка, можливо, має відношення до поселення, де виявлена Д.Т.Березовцем і В.О.Круцом кераміка ямно-катакомбного часу.

ДОСЛІДЖЕННЯ КАНІВСЬКОЇ КОМПЛЕКСНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

М.М.Бондар

Спільна експедиція Київського державного університету й Інституту археології АН УРСР продовжувала у 1969 р. дослідження археологічних пам'яток в районі Канева. Розкопки були проведені на поселенні зарубинецької культури на Пилипенковій горі поблизу Канева і на поселенні епохи раннього металу біля с.Селища. Крім того, в 1969 р. були проведені невеликі археологічні розвідки.

Особливий інтерес становить поселення на Пилипенковій горі. Воно розташоване на правому березі Дніпра, в 3 км нижче Канева.

Розкопки були зосереджені на східному розкопі. Товщина культурного шару досягала тут 0,6 м. Насиченість культурного шару керамікою, кістками тварин та іншими побутовими залишками дуже значна. Переважну кількість знахідок становлять матеріали зарубинецької культури.

Від поселення епохи міді-бронзи збереглися лише кілька десятків уламків посуду. Серед них можна виділити три групи:

1) Трипільську; 2) типу Пивихи-Рогачика; 3) типу Ісковщини.

Трипільська кераміка представлена двома основними типами: розписною та кухонною. Перший тип кераміки кількісно більший, виготовлений з добре відмученої глини з незначною домішкою дрібного піску та білих вкраплень. Черепок щільний, добре випалений, рожевувато-червоний. Зовнішня та внутрішня поверхні посуду, як правило, вкриті рідким шаром облицювки вишневого кольору, поверх якої інколи нанесено розпис чорною фарбою. Ця група кераміки в основному представлена великими посудинами типу конічних мисок або чаш з прямими стінками, а також біконічними посудинами. Кухонний посуд має в керамічній масі органічні домішки й білі мінеральні вкраплення. Частина фрагментів має смугасте загладжування: вертикальне по краях і неправильно-горизонтальне по стінках. По краю вінець і на плічках іноді нанесені нігтьові защипи.

На поселенні знайдено невелику кількість кераміки типу Пивихи-Рогачика. Це фрагменти плоскостінного посуду червоного або

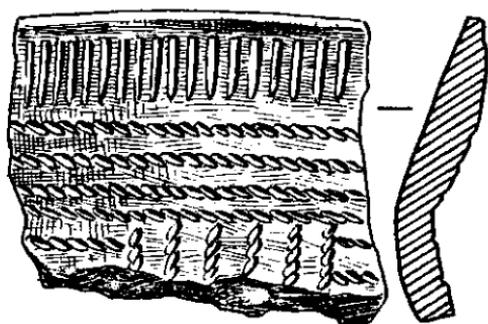
бурувато-чорного кольору. Горшки виготовлені з керамічної маси, яка має домішки піску, кровавику, тонких мінеральних волосків. Переважають горшки з високими вінцями, які плавно переходять в покати плічка і невелике плоске дно. Майже весь посуд орнаментований. Як правило, візерунок вкриває лише верхню частину горшка. Здебільшого посудини прикрашені "перлинами" і відбитками досить товстої вірвовочки, значно рідше - відбитками гребінчастого штамп, янками та нарізками. Цей посуд має багато спільних рис з ліостеповою керамікою Лівобережжя України типу Пивихи та степовою типу Рогачика. Зараз у районі Канева вже відомо сім пунктів, де виявлена така кераміка: Зарубинці (Батурова гора), Селище (Приліз), Пекарі (Низька гора), околиці Канева (Ісковщина, Пилипенкова гора, Московка, Княжа гора). Ці нові керамічні матеріали, незважаючи на їх нечисленність, свідчать про те, що в районі Канева існувало кілька невеликих тимчасових поселень, синхронних нижньому горизонту середнього шару Михайлівського поселення та іншим аналогічним пам'яткам типу Пивихи-Рогачика.

Кераміка типу Ісковщини виявлена в незначній кількості. Вона нічим істотно не відрізняється від посуду інших поселень цієї групи. Переважають горшки видовжених пропорцій, часто зустрічається шнуровий орнамент у вигляді відбитків простого одинарного шнура, тасьми та "гусенички", значно рідше орнамент з відбитків прямого або зубчастого штамп. Багатоваликової кераміки тут немає.

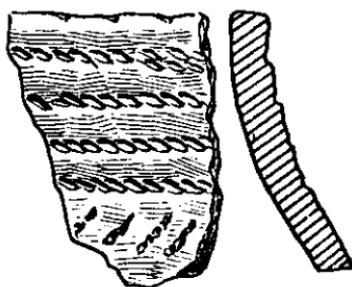
Керамічні матеріали епохи міді-бронзи, що походять з Пилипенкової гори, являють певний науковий інтерес, вказуючи на заселення цієї місцевості в часи етапу ВІ - С І трипільської доби та доби бронзи.

До доби міді-бронзи відноситься, очевидно, і поховання, виявлене в південній частині Центрального розкопу. Могильна яма прямокутної форми (1,2 x 1,5 м) була помічена після зняття одного шару, оскільки заповнення її було значно темніше за оточуючий ґрунт. Глибина могили становила 1,04 м від сучасної поверхні. Кістяк лежав головою на південний схід, скорчено на правому боці (рисунок, 5). Речей поховального інвентаря в могилі не було. Аналогічне поховання, але з півкруглим "гудзиком", виготовленим з тонкої листової бронзи, було розчищене в 1966 р. за 44 м на північ.

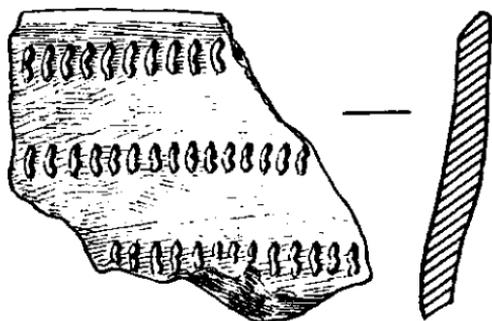
У 1969 р. були проведені розвідкові розкопки на поселенні

1

2

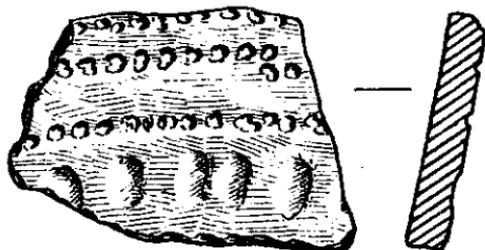

3

5

0 20 40 60cm

4

поблизу с.Селища, яке було нами відкрите в 1968 р. Воно розташоване на правому березі Дніпра в урочищі Бугайове. В різних місцях закладено понад 10 шурфів і траншей, що дало змогу встановити площу поширення культурного шару. Територія поселення мала ширину 20 - 30 м і довжину (вздовж берега) 100 - 120 м. Товщина культурного шару становить 0,2 - 0,4 м. Побутові залишки залягали на глибині від 0,10 до 0,50 см, поширюючись на чорнозем і нижній шар бурого суглинку. Насиченість культурного шару керамікою, кістками тварин та іншими знахідками нерівномірна. В східній частині поселення знахідок було значно більше, ніж у західній (на 1 кв.м. - 5 - 7 фрагментів кераміки, поодинокі камені та кістки тварин).

Знахідки, виявлені в культурному шарі (в 1969 р. розкрито площа в 340 кв.м) представлені численними уламками трипільської кераміки та кераміки доби ранньої бронзи (типу Ісковщина, рисунок, I-4), які не відрізнялися від знайдених на Пилипенковій горі. Трапилися поодинокі уламки посуду скіфського часу та фрагментоване бронзове дзеркало, яке було знайдене в західній частині поселення під час збирання підйомного матеріалу². Виявлено небагато кераміки ранньослов'янського часу та велика кількість посуду епохи Київської Русі. В одній з траншей виявлено поховання, що погано збережене. Померлий лежав у витягнутому стані, на спині, головою на захід. Обабіч черепа знайдено по два орбітальних вискових кільця київського типу.

РОЗКОПКИ В КОЗАРОВИЧАХ

В.О.Круц

У 1969 р. Київська експедиція Інституту археології АН УРСР провела розкопки багаточислової пам'ятки, розташованої на березі водосховища Київської ГЕС у с.Козаровичах Києво-Святошинського району Київської області, що включала поселення лукашівського і софіївського типів трипільської культури, господарчі комплекси і

² Див.статтю Є.О. Петровської в цьому збірнику.

¹ Крім автора в роботі експедиції брали участь співробітники Інституту археології Є.В.Максимов, А.І.Кубишев, В.О.Врадій,

поховання ранньослов'янського часу, селище та могильник епохи Київської Русі².

Поселення трипільської культури займають край першої надзавальної тераси правого берега Дніпра за 3 км на північ від гирла р. Ірпеня. До спорудження водоймища вона похило спускалася до великого болота в заплаві, яке в трипільський час було, очевидно, озером. Зараз тераса інтенсивно руйнується. Висота обривів коливається від 0,5 до 4 м. У них добре простежуються всі нашарування тераси, що складаються з гумусованого суглинку завтовшки 0,2 - 0,4 м (щорічно розорюється під городи), шару лесу товщиною 0,2 - 0,4 м, шару білого супіску - 0,7 м, нижче якого йде білий шаруватий пісок.

Матеріали трипільської культури зустрічаються в обриві берега протягом 900 м.

Розкопки 1969 р. провадилися на мисі 1 за 400 м на північний захід від нього (рис. 1, де 1 - рівень вода водоймища; 2 - висотні позначки (в метрах) від рівня води; 3 - рів; 4 - розкопки). На мисі були досліджені залишки житла - напівземлянки, що мала серед заповнення кераміку лугашівського типу (лощену, "кухонну" та розписну). Виходячи з контурів дослідженої частини, в плані вона була овальна. На дні її розчищено залишки глиняної печі у вигляді окупчення печини від окленіння, що лежала над округлою заглибленою діаметром близько 1 м. Черинь печі був земляний.

На другій ділянці частково досліджено могильник епохи Київської Русі (виявлено 31 поховання), що розташовувався на ділянці тераси довжиною 90 м вздовж краю берегового обриву. Південно-

студента КДУ В.Отрешко, О.Іченська, С.Врадій, Л.Швайковський, В.Терпяловський, Т.Яковшина, О.Іванова, шофер Д.Фіалковський.

² Пам'ятка відкрита Київською експедицією в 1966 р. В 1966 та 1968 рр. тут провадилися невеликі розкопки. Див.: В.А. Круці, Д.Я. Телегін. Из работ Киевской экспедиции 1965-1966 гг. - АИИУ, вып. I. К., 1967.

східна частина могильника перекривала північно-західну половину укріпленого поселення софіївського типу трипільської культури.

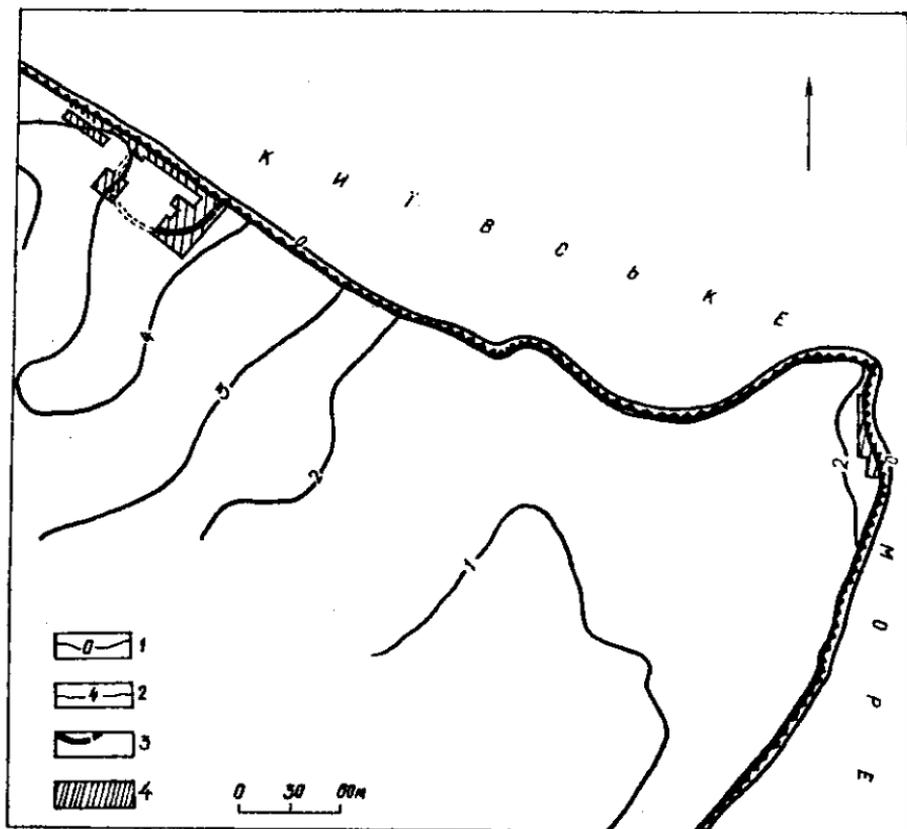

Рис. 1.

Поселення оточене кільцевим ровом і займає площу близько 60 м діаметром. Половина його вже знищена водоймищем. Профілі рову чітко простежуються в обриві заввишки близько 4 м з двох

боків найбільш високої частини тераси (рис.1). Ширина його в верхній частині становить 2,5 - 3 м. Стінки рову конічно звужуються і за 0,5 м над дном ширина досягає 0,6 м. Потім стінки різко обриваються. Дно в профілі округле. Глибина рову в обриві берега і на досліджених ділянках становить 1,5 - 1,6 м, тобто прорізає верхні нашарування і закінчується у верхньому горизонті білого піску (рис.2, де 1 - орний шар; 2 - лес; 3 - білий суглинок; 4 - білий пісок; 5 - слабогумусований суглинок; 6 - сильногумусований суглинок). Вал в 30-сантиметровому шарі гумуса не простежується. В плані рів досить чітко видно на поверхні шару лесу. Для визначення його конфігурації був знятий верхній шар на площі близько 1000 кв.м і виявлена частина його понад 60 м завдовжки. У південно-східному секторі поселення рів переривається, залишаючи прохід завширшки 3 м. Під час зачистки поверхні лесу в

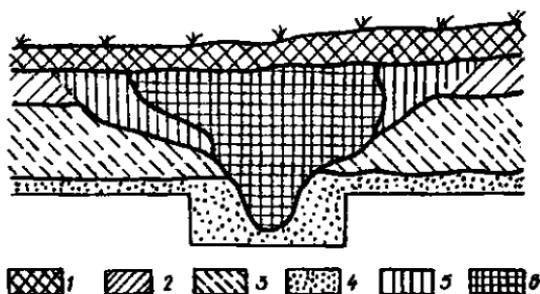

Рис.2.

верхньому горизонті заповнення рову зустрічалися матеріали лише трипільської культури. Ділянки його, розташовані поблизу обриву, були цілком вибрані на протязі 7 м. Тут також у всій товщі заповнення на різних рівнях залягали матеріали трипільської культури: кераміка софіївського типу, к у с о ч к и печини, стулки черепашок, уламок рогового клеяця. Необхідно відзначити, що заповнення

рову матеріалами насичено слабо. Очевидно, під час життя на поселенні він оберігався від забруднення і поступово заповнився вже в той час, коли поселення було залишене. Хоча частина матеріалів, що лежить на дні, могла потрапити в рів і раніше.

На ділянці тераса, оточеній ровом, виявлено плями шести ям часу існування поселення софіївського типу. Чотири з них округлі в плані діаметром 1 - 2 м і три овальні, близько 5 м завдовжки. Останні, очевидно, є залишками заглиблених жител. Одне з них, розташоване в північно-східному секторі, біля обриву, було досліджене. Збереглась лише південна його частина довжиною 4,5 м вздовж обриву і шириною 2 м. У плані обриси житла овальні. Довгою віссю воно орієнтоване по лінії схід - захід. Південно-східна половина заглиблена на 0,65 м від сучасної поверхні, а північно-західна на 0,8 - 0,85 м. Біля південно-західного краю простежувалася заглибина з підбосом, заповнена стулками здебільшого цілих, нерозкритих черепашок. Очевидно, заглиблення служило для їх зберігання. Біля північно-західного краю розчищено ще одне заглиблення, заповнене землею, змішаною з вугіллям та попелом - можливо, залишки вогнища. В заповненні житла в різних частинах зустрічалася кераміка софіївського типу, кістки тварин і риби, куски печина, ступки черепашок.

Розташування відомих плям жител поблизу рову, очевидно, свідчить, що поселення сплановане по колу, як і велика більша ранніх періодів розвитку трипільської культури.

Поселення енеолітичного часу, обнесні ровами, широко відомі на території Угорщини і Румунії (Кукутені, Траян, Трушешті, Хабашешті та ін.) На території України серед пам'яток трипільської культури цього часу було відомо лише два поселення, що мали штучні укріплення: Сагатшарове поселення Поливанив Яр та пізньотрипільське поселення Усатівського типу біля с.Маяки на Одещині. На поселенні Поливанив Яр Т.С.Пассек виявлені два рови завширшки 2 м у верхній частині і завглибшки 2 м, клиновидні в розрізі, що перетинали мис в найбільш вузькому місці³. Рів у Маяках також осме-

³ Т.С. П а с с е к. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. - ММА, № 84, М., 1961, стор.133.

жував частину берега з обривистими краями. Глибина (3,7 м) і ширина (5 м) в нього більші, але в поперечному розрізі він аналогічний нашому. Однак на відміну від нього був записаний ще під час існування поселення⁴. Очевидно, вже тоді він не мав оборонного значення.

Описуючи укріплення Поляванова Яра, Т.С.Пассек відзначає, що перші рови трипільської культури не мали валів і служили лише для захисту домашніх тварин від хижаків⁵. Знахідка рову в Козаровичах, що оточував, очевидно, не все поселення⁶, а лише частину його, яка була сховищем для населення всього селища на випадок небезпеки, оуперечить цьому твердженню. Навряд чи було доцільним примітивними землерийними знаряддями, які мали в своєму розпорядженні трипільці, будувати таке трудомістке укріплення лише для захисту домашніх тварин від хижаків, коли для цієї мети можна було скористатися звичайним частоколом. Нема сумніву також, що трипільські рови повинні були мати вали. Будівництво перших вже само по собі диктує необхідність насипки валів, які утворюються викидом ґрунту з рову. Треба думати, що штучні укріплення поселення в Козаровичах, які мали рів, вал (заввишки навіть близько 1 м) і, очевидно, частокіл, були серйозною перешкодою для нападаючих.

⁴ В.Г. З б е н о в и ч. Исследование поеднетрипольского поселения усатовского типа в с.Маяки. - АИИУ, вып. I. К., 1967, стор. 85 - 86.

⁵ Т.С. П а с с е к. Вказана праця, стор.133.

⁶ Досліджена в 1966 р. велика яма (можливо, житло) з матеріалами софіївського типу в районі мису, а також знахідки кераміки і знарядь праці цього ж типу в обривах протягом 900 м берегової лінії дозволяють думати, що площа поселення була значно більша за частину, оточену ровом.

СЛІДИ МОГИЛЬНИКА СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА р. ТЕТЕРЕВІ

Д.Я.Телегін

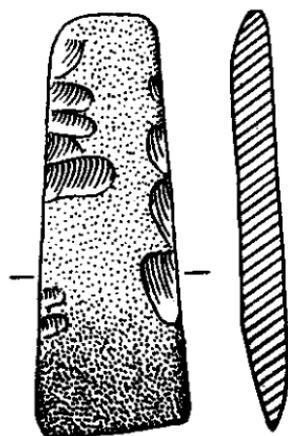
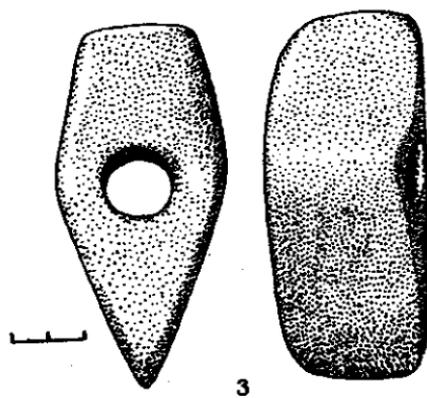
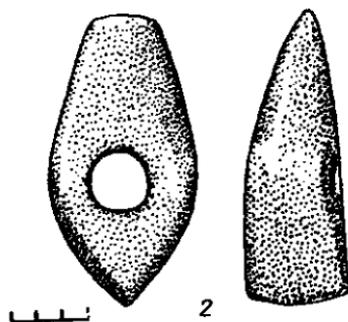
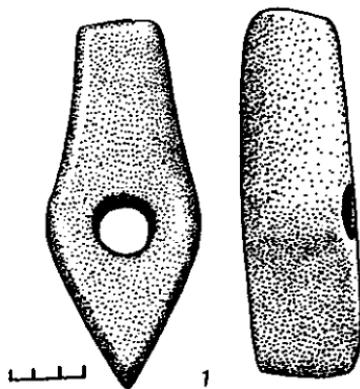
У краєзнавчому музеє середньої школи с.Тетерівське Іванківського району Київської області зберігається колекція кам'яних шліфованих знарядь¹, оглянута нами у вересні 1969 р. Колекція складається з п'яти сокир-молотів, сокири-тесла, двох крем'яних теслярських сокир і заготовки такого знаряддя.

Сокири-молоти (три цілих і дві в уламках) виготовлені з твердої дрібнозернистої породи каменю сірого і сіро-зеленого кольору. Вони відносно невеликих розмірів з циліндричними отворами для держака в центрі, обухок округлий, в одному випадку досить видовжений (рисунк, 1,3). За формою і розмірами ці вироби знаходять пряму аналогію серед знахідок середньодніпровської культури². Сокира-тесло також виготовлена з сіро-зеленої дрібнозернистої породи. Вона відрізняється від звичайних сокир-молотів наявністю двох гострих лез, розміщених по обидва боки від циліндричного отвору для держака. Одно з лез наставлено як у сокири вподож довгої вісі держака, а друге, як у тесла – поперек (рисунк, 2). Це знаряддя є досить своєрідним виробом з каменю, аналогії йому відшукати не вдалося.

Теслярські сокири виготовлено з кременю сіруватого кольору з світлими плямами. Вони клиновидної форми, чотирикутні в поперечному перетині. Лезова частина сокир добре пришліфована, а на їх верхній половині, по бокових гранях, видно сліди оббивки. Заготовка клиновидної сокири не має пришліфування, у неї нечіткі форми. Чотирикутні в перерізі теслярські сокири з кременю є досить рідким явищем серед знахідок епохи енеоліту – бронзи в Подніпров'ї. Крем'яні сокири з чотирикутним перетином мало відомі і в пам'ятках середньодніпровської культури. Цей тип знарядь, однак, дуже поширений в культурах епохи міді Прикарпаття, Волині і північно-східних областей Східної Європи, зокрема, в культурах ліщастого посуду, мегалітів шнурової кераміки тощо.

¹ Про знахідки нам стало відомо від краєзнавця М.Ф.Мирошниченко.

² И.И. А р т е м е н к о. Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы. – МИА, № 148. М., 1967, рис.31.

За повідомленням директора Тетерівської середньої школи П.З.Уманця, описані вище знаряддя були зібрані членами краєзнавчого гуртка, яким він керує, поблизу їх села в урочищі Погоріле в 1966 - 1967 рр. Місце знахідки нами оглянуто. Воно являє собою окраїну борової тераси лівого берега р.Тетерева. Речі були зібрані на розв'язних пісках у гирлі Ханської балки. У цьому місці нами зібрана невеличка колекція кераміки епохи бронзи і крем'яних відщепів, більшість яких побувала у вогні. Серед фрагментів кераміки є уламки посудин середньодніпровської культури. Це черепки жовтуватого кольору з обох поверхонь, сірі на зламі, добре зглажені, орнаментовані тонким врізним орнаментом (рисунок, 5).

Значне скупчення предметів озброєння і знарядь праці на відносно невеликій площі (50 x 100 м) і наявність тут уламків посуду середньодніпровської культури дають підставу думати, що тут існував могильник середньодніпровської культури, вже підком розвіяний.

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ В М.ЗАЛІЩИКИ

Ю.М.Малев

Тернопільська археологічна експедиція кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка проводила польові дослідження влітку 1969 р. в м.Заліщики Тернопільської області¹. В 1967 р. у траншеї для нової лінії водопроводу, що прокладався в місто, автором було виявлено поселення кінця бронзової - початку залізної доби. Воно розташоване за 1 км на північ від м.Заліщика, в урочищі Удилька вздовж правого берега у верхів'ях однойменного струмка (лівого допливу Дністра). Цей берег являє собою розлогий південно-західний схил, стрімкий в нижній частині. На лівому березі, який має стрімкі схили, навпроти поселення - джерело питної води.

¹ У розкопках поселення брали участь студенти-практиканти історичного факультету Київського університету, а також працювали учні Заліщицької середньої школи ім. О.Малова під керівництвом учителя історії О.С.Тура.

Зараз на місці поселення ведеться будівництво гаражів та майстерень районного відділення "Сільгосптехніка". На цій території і була закладена траншея по лінії північ-південь, яку розширили в розкоп розміром 168 кв.м. Орний шар завглибшки близько 35 - 40 см дещо порушив цілість поселення, але в основному воно збереглося добре.

Культурний шар пам'ятки містить матеріали різних хронологічних періодів, починаючи з неолітичного часу. Серед підземного матеріалу та в розкопі виявлена досить велика кількість трипільської кераміки, що свідчить про наявність на цьому місці трипільського поселення, хоч ніяких залишків житлових чи господарських комплексів цієї культури не знайдено. Очевидно, воно було значною мірою зруйноване в пізніші часи.

В північній частині розкопу було виявлене житло прямокутної форми, орієнтоване кутами по сторонах горизонту. Стіни напівземлянки збереглися на висоту 85 см, а підлога заглиблена на 1,2 м нижче сучасної поверхні. Загальна площа - близько 16 кв.м. Рівна долівка являє собою утрамбований матеріал. На ній біля південно-західної стінки виявлені два великі необроблені камені. Заповнення житла - темний ґрунт. У ньому та на долівці знайдено різноманітний господарський та побутовий інвентар: уламки ліпних горщиків, чаші на високій нізці, ручки від кувалки, ручки та осколки амфор, мергелю пряслицю, заготовку для пряслиці з уламка ліпного посуду, а також кістки тварин.

Поряд з житлом - яма прямокутної форми з вертикальними стінками, заглиблена на 70 см від сучасної поверхні. Вона була заповнена темним ґрунтом з домішками вугілля, попелу, каміння, уламків обпаленої глини, кісток, битого посуду та інших речей, безсистемно розкиданих. Цікавим є фрагмент знайденої тут намистини, виготовленої з скловидної пасті. Усі ці знахідки належать до липицької культури.

На території розкопу були виявлені також два житла кінця бронзового - початку залізного віку. Дослідження пам'яток цього типу і становило основне завдання експедиції. Одне з жител, розміром дещо більше 20 кв.м, мало прямокутну форму і було орієнтоване кутами по сторонах горизонту. Воно заглиблювалося в ґрунт на 45 см від сучасної поверхні. В східному куті залишився розвал печі, черинь якої вимощена невеликими плитками пісковяку

та річкових гальков з слідами тривалого перебування у вогні та домішками з шару перепаленої глиняної обмазки. В розвалі печі - велика кількість уламків каркаєних стінок та перекриття з відбитками лози.

Найбільш цікавим є друге житло цього ж періоду, витягнуте по лінії північ-південь. Воно погано збережене, і тому межі його довелося визначити за окупченням великих, поставлених ребром кам'яних плит, які, очевидно, підтримували закопані в ями стовпи стін. Біля східної стінки цього наземного житла в невеликих заглибленнях були виявлені розвали трьох пічок. Останні мали в основному однакову конструкцію. Черинь з випаленої глини, плоска в перетині, з потовщенням по краях. Стіни та перекриття сплетені з лози та обмазані глиною. Однак від них залишилися тільки хаотично розкидані уламки випаленої глиняної обмазки, велика кількість яких виразно зберегла відбитки каркаєної конструкції.

Найбільш масовим матеріалом цього періоду є посуд - дбайливо зроблені корчаги та горщики з добре лощеною чорною або світло-коричневою поверхнею. Глина з великою домішкою шамоту і товчених камінчиків. Велика кількість посуду старанно прикрашена канелюрами, розчленованими надіпними валяками та виступами біля основи вінець. Один з уламків прикрашений мотивом фестонів з груп хвилястих заглиблених ліній. Значний відсоток становлять маюки. З інших глиняних виробів заслуговують на увагу знахідки великих конічних глиняних грузів до ткацького верстата та ллячка. З кістяних знарядь - прожолка з добре зашліфованим від роботи кінцем.

Матеріал, виявлений в цих житлах та в більшій частині на поверхні, є характерним для пам'яток голіградського типу². До останнього часу поселення цієї культури систематично досліджувалося в с.Мегала Чернівецької області³.

² І.К. С в е ш н і к о в. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі. - МДАПВ, вип.5. К., 1964, стор.40-66.

³ Г.И. С м и р н о в а. Поселение Мегала - памятник древне-фракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина III - середина IV в. до н.э.). - В кн.: Древние фракийцы в Северном Причерноморье. - МИА, № 150. М., 1969, стор.7-34.

Розкопки в Заліщиках дають багатий матеріал для всебічного вивчення господарства, будівництва, виробництва та інших рис життя носіїв голіградських пам'яток. Це зумовлює необхідність ґрунтовних досліджень їх, а отже, дальших розкопок цього поселення.

РОЗКОПКИ БІЛЯ с.ЛОЗИ У ВЕРХІВ'ЯХ ГОРИНИ

М.А.Пелешин

У 1969 р. Західноволинська археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (м.Львів) проводила розкопки пізньотрипільського поселення у верхів'ях р.Горинь біля с.Лози Збаразького району Тернопільської області.

Поселення розташоване на східній околиці села, на високому пасмі, що тягнеться вздовж долини Горині, близько 1км нижче по течії ріки від відомого в літературі трипільського поселення Бодаки. Культурні рештки простежуються на поверхні в основному в західній частині пасма. Тут вона утворює мис, оточений із заходу і частково з півночі глибоким яром, а з півдня - річковою долиною. Вигідне розташування мису, а також наявність покладів кремню, що залягають тут, сприяли його заселенню не тільки в пізньотрипільський час, але й в інші історичні періоди. Зокрема в давньоруський час на пасмі існувало селище, а безпосередньо на мисі - городище, відокремлене від напільної сторони дуговидним валом і ровом. Найбільша висота валу із зовнішньої сторони доходить до 2 м, рів сильно знівельований і простежується слабо. Городище було приблизно округлим. Його діаметр по лінії північ - південь становить близько 60 м. Західна частина його протягом останніх років зруйнована діючим кар'єром.

Розкопки проводилися в основному на площі городища, що безпосередньо межує з кар'єром, в стінці якого добре простежено умови залягання культурного шару. Зверху до глибини близько 0,5 м від поверхні залягає чернозем, в якому трапляються культурні рештки, нижче - суглинок, на глибині 1,6 - 2 м від поверхні виступає вапняковий камінь і крейда з крем'яними конкреціями. В розкопі I (220 кв.м) на глибині 0,3 - 0,4 м від поверхні виявлено залишки трьох невеликих глиняних долівок - площадок від наземних жител і численні крем'яні і керамічні вироби пізньотрипільського поселення.

Площини мали неправильно-овальну форму. Розміри однієї з них, частково зруйнованої кар"ером, становили 2x0,8 м, другої - 1,5 x 1,1 м. Вони виліплені з чистої без виразних штучних домішок глини, міцно випалені до цеглясто-коричневого кольору, внаслідок чого їх верхній шар потріскався на дрібні кусочки. Поверхня площадок вигладжена, майже рівна, товщина їх доходить до 10 см. Безпосередньо на площадках знахідки виступали рідко. Біля однієї з них розташована округла яма від стовпа, заповнена дрібними вугликами. Більшість речового, зокрема керамічного, матеріалу знаходилася навколо площадок, які були частинами більших наземних жител.

У другому розкопі (60 кв.м), закладеному безпосередньо за валом городища, крім речових матеріалів пізньотрипільського типу, виявлено і частково досліджено давньоруське житло.

Серед культурних решток найбільш численними є знахідки пізньотрипільської культури. Зокрема часто траплялися вироби з кременю: довгі крем"яні пластини-заготовки для ножів і серпів, готові, переважно пошкоджені, ножі і серпи із зубчастим, часто запованим від роботи лезом, скрабки на відщепі і пластині, заготовки клиноподібних чотирикутних у розрізі сокир і доліт. Знайдені напівфабрикати й уламки нуклеусів, відщепи, відбійники свідчать, що крем"яні знаряддя виготовлялися безпосередньо на поселенні. Це дозволяє простежити початковий процес виготовлення знарядь. Кремень добували на місці.

Посуд зберігся виключно у фрагментованому стані. Він виготовлений з глини із значною домішкою дрібного шамоту, а деколи й піску. Поверхня його вигладжена, в окремих випадках проложена або покрита після випалу червоним ангобом. Найбільш поширені глибокі чаші-миски із загнутим досередини верхньою частиною; окремі з них мають розхилні стінки з прямим потоншеним краєм. Часто траплялися фрагменти невеликих горщиків з помірно розширеним тулубом і плавно відігнутими високими вінцями. Деякі з них прикрашені по краю вінець і на верхній частині тулуба штамповими заглибленнями і виступами. Окремий тип становлять широкогорлі низькі горщики з невиразними легко відігнутими вінцями. Рідше траплялися уламки вузькогорлих амфор з чотирма дугоподібними вухами на найбільшій опуклості стінок, корчаг з широким відтягнутим назовні горизонтальним краєм.

Посуд, виготовлений з чистої без штучних домішок глини, представлений окремими фрагментами. Деякі з них належали кулястим посудинкам з вушками на верхній частині тулуба, мискам із загнутим до середини краєм.

З інших керамічних виробів знайдено конічні і біконічні пряслиця, інколи прикрашені ямками, укладеними в концентричні або радіальні лінії. Цікавими глиняними виробами є дві пошкоджені мініатюрні сокирки.

Попередній аналіз виявлених матеріалів дає підставу вважати, що поселення біля с.Дози має багато спільних рис з пізньотрипільськими поселеннями у Верхньому Подністров'ї (Звениччин) і в мікроріччі Горині і Стиру на Західній Волині (Костянець) й відносяться до найпізнішого етапу пізнього трипілья. Певні специфічні риси керамічного комплексу поселення, наприклад, брак шнурового орнаменту, мисок з широким краєм, майже повне зникнення посуду, виготовленого з чистої глини, наявність горщиків з невизначними візнями та ряд інших ознак дозволяють висловити припущення, що культура пізньотрипільських племен на пограниччі Поділля і Західної Волині мала деякі специфічні риси.

На дослідженій площі були виявлені знахідки й інших культур. Найбільш ранні з них, представлені крем'яними пластинами, відщепами, неправильно-призматичними нуклеусами, покритими молочно-сірою платиною, відносяться, ймовірно, до верхнього палеоліту.

До енеолітичної культури ліщастого посуду відносяться фрагменти вінець горщиків, прикрашених під краєм штамповими заглибленнями. Вони свідчать, що жителі описаного вище пізньотрипільського поселення, як і ряду інших пізньотрипільських поселень у мікроріччі Горині і Стиру, мали зв'язки з племенами культури ліщастого посуду, поширеної в Західному Подуужжі.

До культури шнурової кераміки рубежу Ш - II тис. до н.е. належать фрагменти окремих посудин, виготовлених з глини з домішкою значної кількості товченого перепаленого кременю і прикрашених відтисками шнура.

Згадане вище частково досліджене житло давньоруського часу представляє собою напівземлянку чотирикутної форми, орієнтованої стінками по сторонах світу. Стінки її вертикальні, долівка рівна. Піч, що стояла на долівці біля північної стінки, була спо-

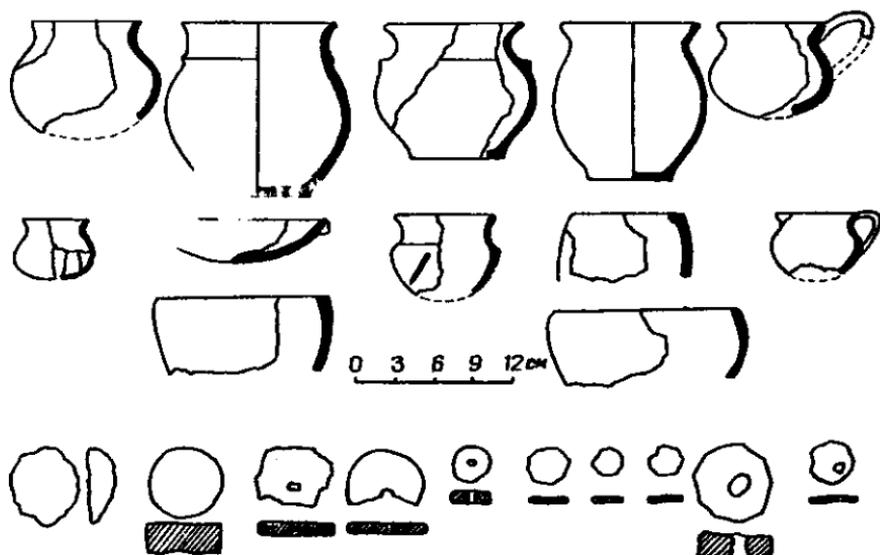
руджена з глини на каркасі з пруття. Добре збережений черинь і частково стінки склепіння (на висоту 0,15 м від долівки) вказують, що під буда чотирикутної (1,1 x 1 м). Долівка житла безпосередньо перед челюстями печі випалена і покрита проварками збитого попелу. Довжина північної стінки становить 3,5 м, глибина від поверхні 1,15 - 1,25 м. У дослідженій частині житла виявлено велику кількість згорілих дерев'яних балок, які в рештках наземної частини, а також внутрішнього обладнання житла. Знайдені в розвалі печі, а також біля неї уламки горщиків з тригранними вінцями і прямолінійним орнаментом дають підстави датувати житло XI ст. Необхідно зазначити, що на дослідженій площі городища не виявлено культурного шару і об'єктів давньоруського часу. В зв'язку з цим можна припустити, що городище служило тимчасовим сховищем для жителів селища під час воєнної небезпеки.

Розвідкою експедиції відкрито також майстерню по виготовленню крем'яних знарядь, що знаходяться в східній частині села, на одному з селянських огорохів безпосередньо при дорозі Вишневець-Бодаки. Шар крем'яних відщепів, пластин, уламків нуклеусів завтовшки близько 0,3 м валягає на невеликій площі на глибині 0,2 м від поверхні. Серед відходів крем'яного виробництва трапляються окремі скребки, ножі і вістря. Культурну приналежність майстерні через брак знахідок характерних типів знарядь визначити важко. Понадто її можна зарахувати до доби енеоліту-бронзи.

РОЗКОПКИ В УРОЧИЩІ БАЛТА-ЧОКРАК В КРИМУ

В.Н.Морозов

Балта-Чокракська група Бодрацького загону Кримської експедиції 1969 р. провела розкопки на невеликому плато, розташованому біля підніжжя скелястого виступу Сюр-Кая (Гостра скеля).

Бетонна дорога, прокладена вздовж кар'єрів, перерізала культурний шар розташованого тут поселення кизил-кобінської культури, зруйнувавши при цьому найбільш важливі його місця.

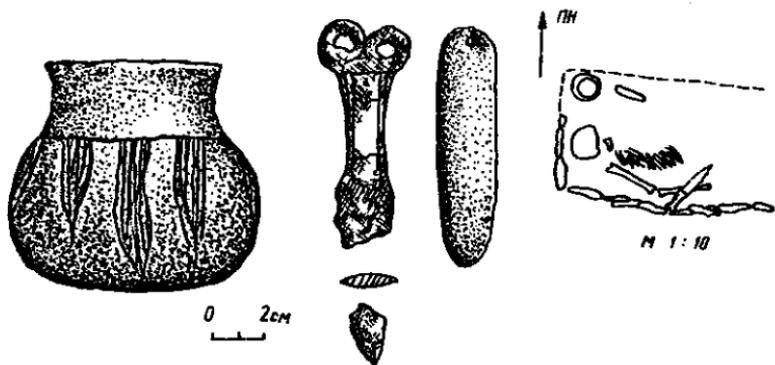
Розкопки провадилися обабіч дороги. На розкопі площей 96 кв.м культурний шар мав потужність до 0,8 м. Тут знайдено численні уламки кераміки, які дали можливість реконструювати ряд цілих форм, кам'яні знаряддя та заготовки для них (рисунок), уламки кісток тварин. Виявлено також 16 господарських ям завглибшки до 2 м. Пам'ятка датується на підставі кераміки УШ - УП ст. до н.е. Розкопки цього одношарового поселення є перспективними для вивчення питань, пов'язаних з походженням кизил-кобінської культури та її зв'язків з таврською культурою.

ТАВРСЬКЕ ПОХОВАННЯ З НЕКРОПОЛЯ ТІРІТАКИ

С.С.Безсонова

У березні 1970 р. школярі передали в Керченський історико-археологічний музей речі, знайдені в кургані в с.Аршинцево (кол. Каміш-Бурун). Дослідження, проведені співробітниками музею на місці знахідки, показало, що ці речі походять з вже наполовину зруйнованого поховання (рисунок). Поховання було опущене в східну частину насипу напівзруйнованого кургану на глибину 1,15 м від сучасної поверхні. Похований лежав на лівому боці трохи скорчено, головою на захід. Перед обличчям були розміщені ліпна лощена посудина кизил-кобінського типу з недбало зробленим геометричним орнаментом і точильний брусок. Біля правої руки навскіс покладено залізний меч з антенним навершям (збереглися рукоятка і частина леза). По краях могила обгороджена невеликими вертикально поставленими кам'яними плитками, дно встелене шаром камки (морської трави). Зверху, мабуть, також було невелике кам'яне покриття або насип із каменю.

За інвентарем поховання може бути датовано другою половиною УІ - початком У ст. до н.е. Це поховання входить до групи поки що нечисленних впускних курганних поховань із змішаними таврскокіфськими рисами, відомих в основному в передгірських районах Криму (досі відомо близько 40 таких поховань). На Керченському півострові таких поховань, здається, не було. Аналогічна посудина походять з могильника біля с.Фронтоне, що датується У-Ш ст. до н.е.

Це поховання цікаве також тим, що знаходиться воно на території некрополя древньогрецького міста Тірітаки (відстань від кургану до городища 0,5 км) і є першою знахідкою типово місцевого, негрецького поховання, що відноситься до ранньої пори існування міста. Ряд даних свідчать про заснування Тірітаки на місці оселища доскіфського часу і про тісний зв'язок його перших поселенців з місцевим, негрецьким населенням. До речі, в архаїчному житлі другої половини VI ст. до н.е., поряд з привозним грецьким посудом, зустрічаються і фрагменти лощеної посудини з геометричним орнаментом. Деякі дослідники вважають цю кераміку таврською. Наявність таврів серед населення боопорських міст підтверджується і епіграфічно (стега Тихона – тавра з некрополя Пантікалея, що відноситься до V ст. до н.е.).

Поховання з Камши-Бурунського кургану можна, очевидно, вважати таврським, хоча в його обряді помітні як скіфські, так і таврські риси.

МОГИЛЬНИК ПОБЛИЗУ "ГОРОДКА МИКОЛАЇВКА" НА НИЖНЬОМУ ДНІПРІ

Б.О.Симонович

Розкриття нових великих площ (близько 1100 кв.м.) на відомому Миколаївському могильнику Бериславського району Херсонської області дозволило ще більш розширити уявлення про цю пам'ятку пізньоскіфської культури. В 1969 р. розкопано 41 могилу, що за типом переважно належать до земляних оклепів або катакомб.

Вони мають прями аналогії на іншому нижньодніпровському могильнику в с.Золота Бадка і в Неаполі скіфському в Криму.

Окремі посудини з нових розкопок Миколаївського могильника, що повторюють ліпну кераміку зарубинецької культури (мишки, келіки, горщики), і виявлені, головним чином, розкопками М.Еберта в 1912 р. поховання з інвентарем черняхівського типу в жодному разі не можуть бути використані для осмислення пам'ятки, як таку, що належить східним германцям (М.Еберт, А.Шліц та ін.).

Основні особливості більшості розкритих склепів такі: вхідна яма з рівним, до поступово звужується, або ступінчастим дном орієнтована на північний схід – південний захід. Тут трапляються окремі уламки посуду й кістки тварин. Вхід до склепу, закладений камінням, розташований завжди з північного боку. Основна плита закладення без слідів підтісування інколи досягає значних розмірів, перевищуючи в довжину 1 м. При пограбуванні могила камінь буває відхилений вбік. Уступ близько 1 м висоти відділяє дно передмогильної ями від земляної долівки склепу. Останній являє собою склепінчасте округле чи овальне в плані приміщення діаметром 2 – 3 м. Склепи були сімейними усипальницями і часто містять повторні поховання. Найбільший склеп цього року містив кість кістяків, а один склеп, відкритий в 1966 р. – вісім. Дитячі мілко закопані кістяки також знайдено в мініатюрних склепах аналогічної конструкції. На відміну від дорослих дитячі могили рідко розкривали знову для повторних поховань.

Під час похорону раніше померлих відсували в середину склепу, порушуючи анатомічний порядок кісток, або ж клали небіжчика зверху поховань. Кістяки в склепах звичайно повернуті головами на північний захід, перпендикулярно вхідній ямі. Більш рідко зустрічається протилежна орієнтація на південний схід. Положення рук нестійке, але досить часто обидві руки або одна рука небіжчика покладені на живіт чи таз. Ноги, як правило, витягнуті і тільки в окремих похованнях вони бувають скрещені в голішках, а підігнуті ноги здебільшого особливість дитячих поховань.

Під час досліджень виявлено близько 70 кістяків, при яких у багатьох могилах зазначено велику кількість різноманітних намистин. Окремі намистини траплялися в чоловічих похованнях. Досить часто зустрічаються деталі одягу, прикраси й предмети туалету: бронзові фібули I – II ст. н.е., дзеркала, пряжки, серажки,

кільця, браслети (в тому числі, в одній могилі, спіральні на "ніжках"). Відомі поховання, що мають відерцеподібні підвіски і бронзові кільця з виступами, які служили, мабуть, амулетом. Нерідко в могилу клали жертвну їжу, від якої збереглися кістки дрібної рогатої худоби чи великих свійських тварин, з залізним ножиком біля них. Виявлено також кістки собаки і панцир черепахи. Іноді кістки тварин знаходили в посудині. Посудини взагалі досить рідко трапляються в могилах і ще рідше по одній, інколи по дві в одному похованні. Жінок іноді супроводило глиняне пряслице і гольник з голкою. Дітям як іграшку клали "собоки" - астрогалі дрібної рогатої худоби. В чоловічих похованнях знайдено залізні наконечники стріл, а в одному випадку біля ніг покійника знайшли короткий меч-кинжал. Вироби з дорогоцінних металів найрідше зустрітаються (рисунок).

Досить часто під кістяк підкладали плоскі камені або в окремих випадках черепки амфор, причому камені клали не тільки під голову, а й під тулуб і під ноги. Померлих нерідко оточували сліди коричневатого деревного тліну. В одній могилі простежено, що смужки тліну утворюють чіткий прямокутник. Незначна товщина таких смужок не дозволяє припустити, що використовувалися труни, виготовлені з дощок, тим більше з колод. Скоріше за все це могла бути підстилка або кошма. Рідко трапляється знахідка вуглинок. Вони, мабуть, потрапили туди випадково, при освітленні окішків під час повторних поховань або пограбуванні могил. Тільки один раз при чоловічому похованні, біля голови, в оклепі знайдено одноріжковий глиняний ліпний світильник.

Поховання інших типів: ґрунтовні і підобічні представлені одиницями. Здебільшого вони відрізняються бідністю інвентаря або

ж його зовсім немає. Як дуже цікаву і незвичайну знахідку, слід відзначити дуже скорчене безінвентарне поховання в округлій ямі, в заповненні якої були уламки стінок амфор. Остання обставина не дозволяє вважати поховання несинхронним іншим могилам.

Масовий антропологічний матеріал з Миколаївки було передано в Інститут антропології МДУ, що фінансував проведення робіт.

Залишки кісток, що здебільшого добре збереглися, допоможуть виявити особливості етнічного обличчя населення, що залишило цю рідку і цікаву пам'ятку, на якій тепер загалом розкопано 101 могилу.

ДРУГИЙ РІК РОБІТ КРАСНОЗНАМЕНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Є.В.Черненко, Е.В.Яковенко, К.П.Бунятян

Роботи по вивченню археологічних пам'яток на території Краснознаменської зрушувальної системи розгорнулися в 1969 р. між селами Широке і Шевченко Скадовського району Херсонської області¹. Як і в минулому році, об'єктом дослідження був курганний могильник (групи Шевченко II і Широке II), що налічував на початок робіт лише 8 курганів.

Проте, як з'ясувалося в процесі роботи, велика кількість курганних насипів була повністю знищена оранкою. Вони виявлялися поступово по плямах світлого материкового ґрунту на свіжій ріллі.

Експедицією досліджено 29 курганів, розкрито 42 поховання; 34 належить скифам, 7 - мідно-бронзовій добі, 1 - середньовічному кочівнику².

За поховальним обрядом та інвентарем чотири могили бронзової доби можливо віднести до давньоскифської культури і три - до зрубної. Вони дали вже відомі типи лішого посуду і доповнили серію синхронних поховань, що були досліджені на цій території в 1960 - 1963 рр. Південно-Українською експедицією³ і Краснознаменською експедицією 1968 р.⁴

¹ Склад експедиції: Є.В.Черненко - начальник, Е.В.Яковенко - нач. загону, С.І.Круц, М.Д.Полонський, К.П.Бунятян, О.Х.Бунятян - наукові співробітники та ін.

² Характеристика середньовічного матеріалу викладена в статті І.О.Молодчикової.

³ Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. К., 1967.

⁴ Е.В.Черненко. О работах Краснознаменской экспедиция. - В кн.: Археологические открытия 1968 г., М., 1969.

Серед скіфських могил 26 основних, решта - впускні в одночасові кургани. Лише два поховання впушені в насипи курганів епохи міді-бронзи. Більшість поховальних споруд становлять підобійні могили, серед яких 12 ям з північними підбоями I II - а південними. Крім того, є дві великі поховальні камери (так звані катакомби) і кілька звичайних ям.

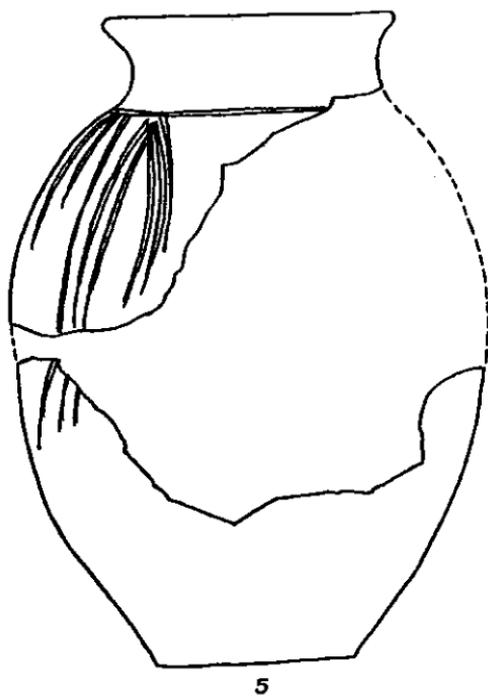
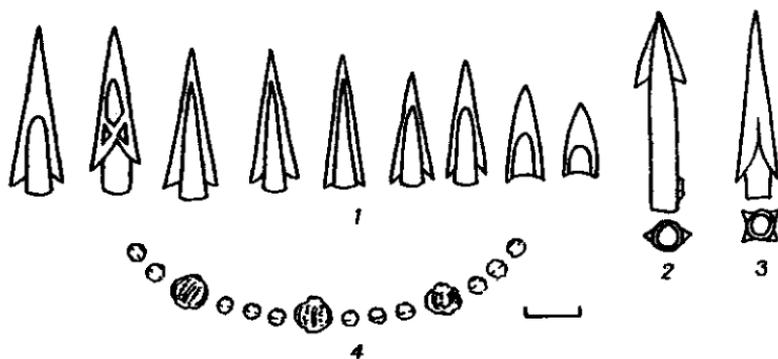
Незважаючи на те, що багато могил пограбовано, зафіксовано окремі деталі поховального обряду. Серед загальної кількості досліджених поховань в 14 випадках була західна орієнтація похованих і лише в одному - східна. Всі поховані лежали витягнуто на спині по одному і тільки в трьох могилах поховання були колективні (до трьох осіб різних за віком). Колекція речових знахідок складається з предметів зброї, знарядь праці, ліпного і грецького посуду, різноманітних прикрас.

Серед предметів озброєння найбільш численні знахідки наконечників стріл. Особливої уваги заслуговує сагайдачний набір з кургану № 39, де серед звичайних для IV ст. до н.е. бронзових наконечників були екземпляри, типові для V ст. до н.е. і навіть один дволопасний наконечник з довгою втулкою і шипом. Тут же знайдені цікаві кістяні чотиригранні наконечники, що повторювали форму бронзових тригранних (рисунк. I - 3). У кількох похованнях було каміння для праці. Звичайно їх знаходять по три. У багатьох могилах були рештки наконечників списів та їх підтоків і мечей. Слід звернути увагу на рідкий екземпляр однолезового меча з накладною дерев'яною рукояткою.

Набірний захисний обладунок представлений кількома фрагментами залізних панцирів і бронзових поясів. Є певні підстави вважати, що на одному з похованих були одягнуті поножі.

Прикрас небагато, це, головним чином, пластове намисто, звичайне для IV - III ст. до н.е., і кілька бронзових браслетів і перонів. Окремо слід відзначити золоте намисто в кургані № 48. Його знайдено в похованні жінки біля черепа і шийних хребців. Можливо, це прикраси головного убору (рисунк. 4). Решта речей цього ж комплексу - залізний наконечник списа, ліпний горщик, розтиральник - свідчать, що тут, скоріш за все, була похована озброєна жінка.

Великий інтерес становить колекція ліпного посуду що складається з горщиків різних за типом і орнаментациєю. Так, до типу I (за класифікацією Б.М.Гракова) належить горщик з кургану № 26.

Він має добре профільований тулуб і дугovidні вінця, прикрашені по краю косими насічками, на шийці горщика є ямкові поглиблення. До цього ж типу належить, можливо, фрагментований горщик з кургану № 30. Тип II представлений горщиком з кратероподібним горлом без орнаментації, знайденим у похованні № 2 кургану № 35.

Досить незвичайний для скіфського часу горщик походив з кургану № 45. Він має округлі, трохи подовжені пропорції, невеликий піддон і рівні вінця. Погано заглажену поверхню горщика вкриває різний орнамент у вигляді потрійних смуг, що звисають від горизонтальної лінії (рисунок, 5).

Склад речових знахідок дозволяє віднести всі скіфські поховання до ІУ – ІІІ ст. до н.е. Виняток становить одна впускна могила, де знайдене овальне блюдо з пісковика (довжина 43 см, ширина 30 см, товщина 2,5 см, висота бортика 1,5 см). До останнього часу такі блюда були відомі майже виключно в лісостеповій смузі, в комплексах архаїчного часу. Блюдо дозволило віднести поховання в кургані № 37 до кінця УІ ст. до н.е. Це явище незвичайне для степових скіфських поховальних комплексів, де ранніх пам'яток відомо дуже мало.

Знахідки ліпного посуду, зернотерок, розтиральників та інших предметів особлого побуту дозволяють розглядати скіфські пам'ятки півдня Херсонщини під новим кутом зору.

Паралельно з розкопками курганів у 1969 р. проведена геодезична зйомка всіх відомих пам'яток у межах мікрорайону Широке – Шевченко. До плану увійшли всі об'єкти, досліджені Південно-Українською (1960 – 1963 рр.), Краснознаменою експедиціями, – курганні групи Широке І, ІІ, ІІІ; Шевченко І, ІІ, ІІІ; Гостра Могила (рисунок, 2).

У складі цих курганних могильників є серія давньоюмних поховань, які хронологічно змінюються поховальними спорудами катакомної культури. Епоха пізньої бронзи представлена багатьма курганними похованнями зручної культури, що разом з відомим Широцьким безкурганним могильником⁵ досить повно ілюструють пам'ятка цієї доби.

⁵ О.М. Десков, Є.В. Черненко. Про роботу Південно-Української експедиції. – УІЖ, 1966, № 7.

Широко представлені пам'ятки скіфського часу – зараз тут відомо 58 поховальних споруд різноманітної конотрукції. Простежено, що однією з місцевих особливостей скіфських поховальних споруд є кільцевий рів в основі насипу. Аналіз речового матеріалу дозволяє робити деякі попередні висновки відносно соціального стану похованих. За незначним винятком (поховання в великих камерах) це рядові скіфи.

Завершується археологічна ретроспектива кількома середньовічними кочівницькими похованнями VI – XIII ст. н.е.

Ця коротка хронологічно-культурна характеристика пам'яток доводить доцільність багаторічних досліджень у межах одного мікрорайону.

ДОСЛІДЖЕННЯ СКІФСЬКИХ ПОХОВАНЬ У КАХОВСЬКОМУ РАЙОНІ

Д.І.Болдін, Н.П.Зарайська

Каховська експедиція 1969 р. дослідила 20 скіфських курганів поблизу сіл Любимівка, Архангельська Слобода та Вільна Україна, де виявлено 46 поховань. Ще 5 були впушені до курганів бронзової доби. Загалом відкрито 51 скіфське поховання кінця V – III ст. до н.е. Кургани мали невеликі сферичні насипи висотою 0,2 – 1,1 м й діаметром 18 – 36 м. Лише два виділяються своїми розмірами. Курган № 1 заввишки 6 м, діаметром 50 м – біля села Архангельська Слобода.

У деяких насипах виявлені кам'яні кільця-кромлехи або неглибокі рівчачки. Іноді те й друге поєднувалося разом. Так, курган № 1 був обведений крестом діаметром 50 м, викладеною з великих брил і уламків черепашнику, а довкола проходив рівчак завглибшки 1,9 і завширшки 2,8 м.

Нерідко спорудження курганів супроводжувалося поховальною трезною, залишки якої у вигляді розбитих амфор і кісток тварин знайдені в канавах, на стародавньому ґрунті чи в насипу.

Найбільш раннім (кінець V ст. до н.е.) виявилася поховання № 1 з кургану № 5 біля с.Архангельська Слобода. Небіжчик лежав на спині, головою на захід, у вузькій прямокутній ямі (2,6x0,9 м) завглибшки 1,3 м у дерев'яній домовині. Біля кісточки знайдено значну кількість речей поховального інвентаря: три сагайдаки з

стрілами (близько 470 штук), два списи із залізними наконечниками та інші залізні речі – бойовий набірний пояс, по два ножі, а також гаки, кам'яний брусок. У західній стінці могили, в невеличкій ніші, стояла дерев'яна чаша, оббита чотирма золотими прямокутними платівками з зображенням риб. Ший набіжчика прикрашала масивна золота гривна з голівками лева на кінцях. Один з сагайдаків був оббитий 12 золотими платівками: шість на чільному боці зображували трьох кабанів і трьох собак, а решта, на зворотному, – кабана (три), оленя (одна), пантер, що роздирають людську голову (дві). Грудна клітка похованого була вкрита золотими бляшками кількістю понад п'ятсот. На них – хрести, трикутники, грифони. Є й такі, де відтворено сцену нападу лева на оленя, або показано оголеного юнака, що схилився на коліно. Загалом тут знайдено понад 520 золотих речей.

Інші поховання датуються IV – III ст. до н.е. Цікаво відзначити, що кургани відрізняються один від одного поховальними спорудами. Для скіфських поблизу с.Любимівки характерні могили типу підбоїв, розміщені на невеликій глибині (2,5 м). Вони являли собою прямокутну вхідну яму з підбоям, що прилягає до неї і розташований трохи нижче. Вхід до нього закривався заслоном із кам'яних брил, поставлених на ребро. Поховання орієнтовані по лініях північ – південь та захід – схід.

Другий тип споруд – катакомби, відкриті в курганній групі біля с.Вільна Україна на досить великій глибині, що досягала іноді 6 м. Найбільш поширені серед них катакомби, вхідна яма та камера яких розташовувалися широтно, на одній поздовжній осі. Рідше траплялися такі, що мали камеру з меридіальним напрямком. Є також могили, де поховальна камера і вхідна яма були під кутом одна до одної.

Вхідна яма, звичайно, мала обриси прямокутника або трапеції. Уздовж західної стіни простежено від однієї до п'яти сходинок. Відомі випадки виявлення і додаткових уступів (курган № 2, поховання № 3; курган № 8, поховання № 2). Дно ями буває рівним або похилим в бік камери, вхід до якої перекривався вапняковими брилами, дерев'яними колодами чи жердинами. У стінах і на підлозі деяких ям виявлені неглибокі рівчачки і пази, зроблені для більшої стійкості перекриття. Горло камери являло собою арковий чи круглий отвір заввишки 0,5 – 1,3 м і завширшки 0,8 – 1,5 м. Рідше вхідна

яма поєднувалася з камерою коротким коридором завдовжки до 0,7 м.

Катакомба прямокутної чи овальної в плані форми мала округле, плоске чи двосхиле склепіння заввишки до 1,6 м. На стінах і стелі помітні сліди у вигляді борозен, що залишилися від барди з шириною робочої частини 4 – 6 см. Померлий, звичайно, лежав на підстилці випростаний на спині, головою до виходу, найчастіше орієнтованого на захід. За головою, відповідно до поховального ритуалу, були залишки напутьної їжі й кістки коня, бика або вівці, між якими встромлено залізний ніж.

Серед могил типу катакомб дуже цікава поховальна споруда в кургані № 1 поблизу с. Архангельська Слобода (поховання № 2), аналогічна конструкціям Чортотлицького та I Мордвинівського курганів¹. Вхідна яма прямокутних обрисів, орієнтована з заходу на схід, мала вигляд колодязя розмірами 4 x 3,5 м і глибиною 4 м. По її дугах розташовані чотири коридороподібні катакомби з овальними склепіннями заввишки 1,5 – 1,7 м. Камери мали такі розміри: північно-західна – 4,5 x 1,8 м, північно-східна – 3,5 x 1,7 м, південно-західна – 4,5 x 2,5 м, південно-східна – 3,5 x 2,5 м. Поховання виявилось пограбованим крізь північно-східну катакомбу. В ньому знайдено 33 бронзових тригранних наконечники стріл з внутрішньою втулкою, частини залізного лускатного панцира, уламки залізних наконечників списів та підковки від них, частина лева залізного двосічного меча, бронзові платівки бойового поясу, золотий гвіздок з сферичною голівкою, уламки залізних ножів з кістяними ручками, фрагменти амфор. Одна розбита амфора лежала на сходинках, по яких вдерся грабіжник. За 3 м на захід від поховання № 2, на глибині 3 м була відкрита могила коня, яка являла собою прямокутну яму, з дуже закругленими кутами та виступом у північній стінці, орієнтовану із заходу на схід. Розміри ями – 2,4x1 м. Місце поміж виступом та південною стінкою займав кістяк коня, похованого стійма, головою на схід. На черепі та поряд з ним виявлені речі вуздечкового набору: залізні будяла, два залізних зігнутих псалія з гульками на кінцях і з двома отворами в потовщеній частині, бронзове попружне кільце з

¹ Н. Е. Макаренко. Первый Мордвиновский курган. – Гермес, 1916. № 12. стор.5.

відростком у вигляді голівки качки, шість срібних конусоподібних блях з вушком на внутрішньому боці, два срібні наконечники у вигляді "півників", бронзовий налобник, що зображує голівку круторогого козла. Вузду доповнювали по дві срібні та бронзові круглі опуклі бляшки з вушками, а також близько двох десятків срібних бляшок сферичної форми і дві бронзові ворварки.

Найрідшим типом поховальних споруд у розкопках цього року виявилися поховання в ямах завглибшки до 2 м, орієнтованих, як правило, з заходу на схід. З п'яти знайдених ям у двох померлі були покладені в дерев'яні домовини. Звертає на себе увагу поховання № 2 в кургані № 4 біля с.Вільна Україна. Під нашіпом, по центру, відкрито велику прямокутну яму (3,3 x 2,4 м), орієнтовану широтно. Її перекривав поуздовжній дерев'яний накат, який підтримували палі, покладені поперек ями. Викладена довкола неї чотирикутна кам'яна кладка з необроблених брил черепашнику щільно притискала до землі краї накату. Поховання виявилось частково пограбованим, а кістяки жінки та дитини в могилі порушеними. Дно під ними вкрите тонким шаром очеретяної підстилки, розмальованої яскраво-синіми та червоними смугами. В південно-західному та південно-східному кутках ями стояли дві амфори; посеред могилки лежав чорнолаковий канфар. Тут же були виявлені золота напівсферична бляшка, срібні сережки, бронзові пронизки та уламки трьох залізних ножів.

Незважаючи на те, що поховальні комплекси були значно порушені, в могилах виявлено різноманітний інвентар, до складу якого входять зброя, прикраси, кераміка.

Серед зброї слід відзначити залізні сагайдачні набори, зокрема бронзові тригранні наконечники стріл із внутрішньою втулкою (ІУ - ІІІ ст. до н.е.), металеве каміння, уламки залізних списів, дротиків, мечів. Обладунок представлений частиною залізного лускатого панцира та набірними бронзовими платівками бойового поясу.

З жіночих та деяких чоловічих поховань походять різноманітні прикраси: настові і скляні намистини, гладкі або рубчасті, різні за формою та забарвленням; намистини-амuleти у вигляді людських голівок; срібна гривна та кільцеподібна підвіска (з дитячого поховання); золоті бляшки сферичної форми і на зразок розеток, золоті, подібні до амфор і гладкі пальчасті підвіски,

намистини у вигляді порожнистих кульок, дротяні персні з плоским щитком, ворварка зрізано-конічної форми.

Серед знарядь праці - залізна барда завдовжки 8,5 см і завширшки 4 см, два кістяних веретена, керамічні й свинцеві кільця біконічної та конічної форми.

Керамічних виробів у могилах небагато. З місцевої ліпної кераміки знайдено посудину типу курільниці з дугою відігнутим вінцем, вузькою шийкою і округлим тулубом, що переходить у порівняно широке денце. По шийці вона прикрашена двома рядами крапкового орнаменту. Під краєм вінця були отвори для підвішування. Висота посудини - 10 см, діаметр вінця - 6 см, а денця - 7 см.

Антична кераміка представлена уламками амфор, червоноглиняним глечиком, чернолаковою чашечкою на високому кільцевому піддоні, червонофігурним скіфосом і чернолаковим канфаром.

РОЗКОПКИ ГАЙМАНОВОЇ МОГИЛИ В 1969 РОЦІ

В.І.Бідзіля, Б.М.Мозолевський

Північно-Рогачицька експедиція Інституту археології АН УРСР 1969 р. продовжила охоронні дослідження курганных могильників поблизу с.Балки на Запоріжжі, розпочаті попереднього року¹.

Експедицією досліджено 23 кургани: чотири - доби бронзи, решта - скіфських. Три розкопаних кургани доби бронзи виявлено серед скіфських могильників, один - у вигляді подовженого насипу - стояв окремо. Всі чотири кургани було насипано над древньоюмними похованнями, згодом в них впускалися як древньоюмні, так і катакомбні, зрубні та середньовічні поховання. Серед інвентаря поховань доби бронзи чільне місце посідає кераміка. До поодиноких знахідок належать кістяні кільця, крем'яні ножі, кам'яні розтирачі тощо.

Значний інтерес викликає впускне середньовічне (У - УІст.) поховання в кургані № 7 групи УШ. Біля небіжчика були золота дротяна сережка, масивний перстень з напівдорогоцінним каменем і сумка, обшита по краю золотими штампованими платівками.

¹ Б.М. Мозолевський. Работы Северо-Рогачикової експедиції. - В кн.: АИДУ, вып. Ш. К., 1971.

За винятком Гайманової Могили, всі досліджені скіфські кургани належали рядовому населенню, 13 із них входили до складу групи Гайманової Могили, в якій 1968 р. було розкопано 27 курганів. Переважна більшість могил зазнала нищівного пограбування. Всі поховання відносяться в основному до IV ст. до н.е. і були здійснені в катакомбах. Продовжували зустрічатися катакомби з двома входами. Інвентар поховань складався з традиційної скіфської зброї (вістря стріл і списів, мечі, ножі й камені для праці), прикрас та предметів туалету (намисто, сережки, обручки тощо) і побутових речей (пряслиця, посуд і т.ін.). У кургані № 43 групи Гайманової Могили виявлено залишки колісниці у вигляді чотирьох коліс із спицями, виготовлених без застосування заліза, та бортів. Задок колісниці мав форму трапеції, облямованої квадратними у перетині брусками і заставленої вертикальними жердинами (рисунки).

Значні зусилля експедиції було зосереджено на розкопках

Гайманові Могили. Висота кургану 9, діаметр 70 м. По периметру на висоту близько 5 м він був оточений могутньою кам'яною кріпидою, за 4 - 5 м від неї йшла суцільна огорожа із велетенських кам'яних брил, поперечник яких досягав 2 м.

Протягом сезону було досліджено лише північну частину насипу. Ймовірно, його було не насипано, а споруджено із вальків болючистого чорнозему. Значну частину підкурганної поверхні на півночі встеляв глиняний викид із центральної могили, товщина якого досягала тут 1,2 м, а центральна могила залишилася під південною частиною насипу. Із заходу до неї вела доріжка, заслана гіллям.

Під західною частиною кріпиди виявлено залишки поховальної трязни, що майже поспіль вкривали стародавню поверхню. Вони склалися із кіньських кісток, збитої амфорної тари, вістрів стріл та вуздечок з бронзовими і срібними оздобами. Серед останніх траплялися бляхи, тотожні виявленим у рядових курганах могильника, що свідчить про одночасність його спорудження.

У північній полі кургану виявлена впускна гробниця, що складалася з двох вертикальних вхідних ям й підземної камери. Вхідні ями було прокопане із схилу насипу, для чого попередньо розібрали відповідні ділянки кріпиди. Глибина обох ям від схилу насипу 11 м, донизу вони значно розширювалися. Цікава форма західного вхідного колодязя. Для його спорудження в насипу до рівня стародавньої поверхні було прокопано простору чотирикутну яму. На цій глибині колодязь має овальну в плані форму, розміри його близько 2,5 x 1,2 м. На середині глибини ствол колодязя набирає кvasолеподібної форми, а біля дна - прямокутної із заокругленими кутами (4 - 5 x 2 - 2,5 м). Ймовірно, аналогічну конструкцію мав і східний колодязь, проте після пограбування могили він зазнав більшого руйнування. Грабіжники пройшли по обох колодязях: через західний було пограбовано досліджену гробницю, а через східний - центральну. В обох грабіжницьких явах, особливо часто в західному, простежувалися поодинокі людські і тваринні кістки, уламки залізних і бронзових виробів тощо.

Поблизу обох входів до могили на дні вхідних ям виявлено залишки коліс та інших частин розібраних колісниць. Цікаво, що обід коліс у східній ямі складався із чотирьох частин, з'єднаних між собою за допомогою широких залізних пластин і товстих болтів, заклепаних на пластинах. Матиці були скріплені з обох боків залізними рифами.

Зі сходу в гробницю вів просторий проріз, із заходу – дромос завдовжки 5 м. Могильна камера мала розміри близько 5х3,5 м. У її південній і північній стінах було зроблено по ніші. На час розкопок склепіння гробниці було зверху донизу обвалено, однак гадаємо, що висота її становила не менше 2 м.

У могилі було поховано чотири знатних особи: три – в основній частині гробниці і одна – в південній ніші. Всі чотири поховання доценту зруйновані грабіжниками. На місці залишилися лише ноги одного з небіжчиків у центральній камері. Шкіряні черевки на них були оздоблені трикутними золотими платівками (43 штуки). Судячи з певних речових і остеологічних залишків, усі три небіжчики в основній камері лежали головами на захід.

На долівці та в засипі основної камери, південної ніші і дромосу виявлено кілька залізних наконечників списів і підтоків від них, кільканадцять тригранних бронзових вістрів стріл, до речі, того ж типу, що й під крипдою, залишки бойового шкіряного пояса із платівчастим бронзовим покриттям, залізну сокирку типу клявців, кістяний гребінець із різьбленим зображенням собак чи вовків, пучок залізних стержнів невідомого призначення /шила?/, пастове намисто, дві пастові підвіски з рельєфним зображенням голови Геракла та близько 200 золотих прикрас. Серед останніх – бляшки із зображенням фантастичного звіра та гедзя, овдоби у формі качечки на таці з амфороподібною підвіскою у дзьобі, у формі розеток і квітів з такими ж підвісками, пронизок, стилізованих лапок, обрізків платівки з рослинним орнаментом, хресто-подібні бляхи, обручка тощо. На окрему увагу заслуговує великий фрагмент золотої платівки із зображенням овець, що тікають від звірів, і два окуття від дерев'яної посудини у формі спарених голів грифонів.

Північна ніша, що мала господарче призначення, залишилася цілою. Тут стояв великий скіфський бронзовий казан і подібної ж форми маленький, чотири амфори, бронзові сітула, таріль і велика таця з піддоном. На останній лежали бронзові ойнохойя, кілік, цідлок для вина, візерунчаста кулеподібна жаровня чортomlaцького типу й залізні кліщі. Під казаном виявлено залізну жаровню, що складалася із двох сковорідок, які заходили одна в одну, і довгих ножицеподібних ручок. На долівці ніші виявлено кілька рідких кістяних довгастих платівок з рівно зрізаними кінцями і загострених на один бік на зразок лева ножа та кілька подібних виробів з лопатоподібними кінцями.

Біля входу до ніші лежав кістяк слуги, якого супроводжували бойовий пояс, викритий залізними платівками, кілька вістрів стріл, камінь для праці та невеликий античний глечик.

У східній частині основної камери, також не зачепленій грабіжниками, виявлено кістяк коня з вуздечкою у бронзових оздобах, ще одну амфору та скелети двох риб-підлітків.

Діворуч від західного входу до могили відкрито тайник. У невеликій ямці діаметром і глибиною близько 50 см лежали дві дерев'яні чаші, від яких збереглися вісім золотих окуць із стилізованим зображенням оленя та винограона і платівчаста ручка, два оздоблених золотом і сріблом ритони з наконечниками у формі голівок лова і барана, срібні античні кубок, кілік та глечик, і, нарешті, срібна чаша з викритими золотом ручками, на яких зображено по дві баранчі голови, і рельєфним фризом з позолоченими зображеннями шістьох скіфів. Імовірно, фриз передає цілісний сюжет із скіфського життя. В центрі композиції – дві одячні постаті в багатому вбранні і з коштовною зброєю – сагайдаками, мечами, щитом, батогами. Певно, між ними точаться переговори. З протилежного боку чаші – також два скіфи, один молодший, другий старіший, з протягнутими назустріч руками. У руці молодшого скіфа – келих. Під однією з ручок зображено скіфа з п'яним обличчям. Він стоїть навколішки, ліву руку притис до лоба, в правій тримає мішок, з якого випала гусяка. Під другою рукою – фігура зовсім молодого скіфа. Він напівлежить на якомусь великому виробі, що нагадує міх чи бурдюк, і або надуває його, або ж смокче з нього вино. Уся сцена виконана в чудовій реалістичній традиції. Обличчя, деталі одягу, зброя і обстановка передані напрочуд чітко. Вражає точність ліній, досконалість пропорцій, гармонічність кольорової гами, утвореної вдалим поєднанням золота і срібла. Чаша являє собою один із кращих зразків грецької торевтики ІУ ст. до н.е.

СКІФСЬКИЙ КУРГАН НА ВОРОШИЛІВГРАДСЬКІЙ

О.П.Філатов, Є.В.Черненко

Восени 1969 р. під час будівництва біля селища Горняцького Перевазьського району був зруйнований курган заввишки близько 1,5 м і діаметром 20 м. У центральній частині кургану на рівні

стародавньої поверхні розташована кам'яна опорука. Особливості влаштування її не з'ясовані, бо вона сама і поховання, що в ній містилося, були повністю зруйновані бульдозером. За повідомленням осіб, що були при цьому, кам'яна опорука нагадувала ящик, складений з великих брил, поставлених на ребро. "Ящик" було перекрито деревом.

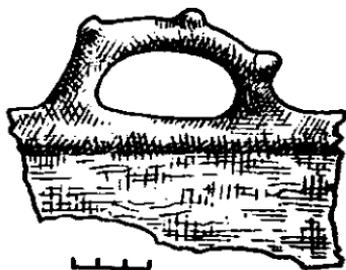
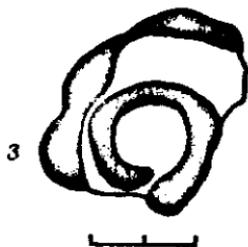
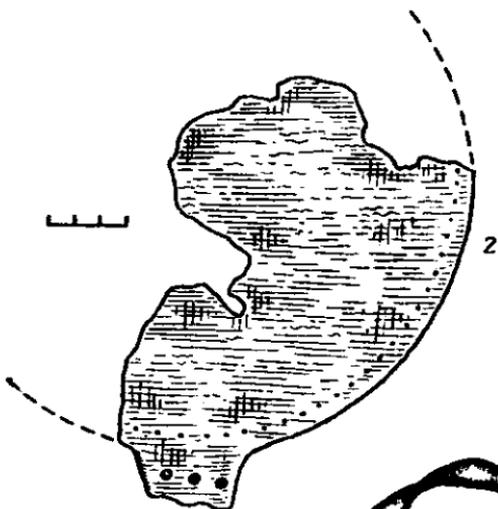
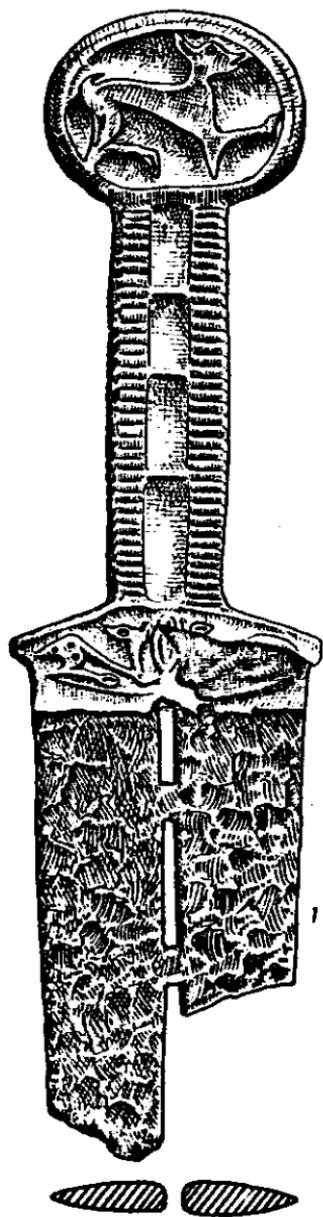
Частина інвентаря з цього кургану потрапила до Ворошиловградського краєзнавчого музею. Його склад (меч, бронзові казан та дзеркало, уламки посудини, частина шкіряного одягу, реалгар, а також втрачене намисто) дозволяє припускати наявність у зруйнованому кургані парного (чоловічого та жіночого) поховання.

Найбільший інтерес викликає меч. Він мав дволезовий клинок, вздовж якого, у частині, що була поблизу ручки, зроблені вузькі прямокутні сильно витягнуті прорізи. Кінець клинка зламанний. На його верхній та середній частині місцями збереглися залишки дерев'яних піхов. Рукоятка пряма, брускоподібна, вкрита досить товстою золотою пластиною. Вона мала чотири прямокутні поздовжні вирізи. Ці вирізи прикриті золотом. Поперек рукоятки на її краях проходили невеликі рельєфні валики (рисунок, 1).

У середній частині овального навершия було рельєфне зображення тварини (олена?). Перехрестя, що мало форму, близьку до овального, з обох боків прикрашали рельєфні зображення двох хижих тварин, повернутих взустріч. Загальна довжина меча 74 см, довжина клинка близько 60 см, ширина його біля перехрестя 5,5 см.

Невеликий шматок тонкої, добре обробленої шкіри ковто-зеленоватого кольору розміром 4 x 4 см. На ньому за допомогою тонких ниток нашита аплікація з білого темної, майже чорної шкіри. Незначні розміри шматка, на жаль, не дають змоги встановити весь орнамент. Є лише підстави вважати, що маємо справу з частиною одягу, прикрашеного аплікацією у вигляді спіралі (рисунок, 3). Це перший з відомих археології залишків скифського шкіряного орнаментованого одягу. Раніше такий одяг був відомий лише за зображенням на визначних предметах скифської торевтики (посудини з Куль-Оби, Вороніжа, Гайманової Могили).

Добре зберігся фрагмент бронзового дзеркала, прикрашеного невеликими пунктирними ямками, що йдуть вздовж краю. Бронзова ручка ще у давнину зламалася. Після цього її за допомогою трьох бронзових заклепок і бронзової накладки з'єднали з диском. Зараз

ця частина ручки втрачена (рисунок, 2). Діаметр дзеркала близько 20 см.

Бронзовий казан був дуже зруйнований бульдозером. Він мав напівсферичну трохи сплюснену форму. Вздовж трохи потовщеного краю знаходилися дві ручки з трьома виступами у верхній частині (рисунок, 4). Діаметр казана можна встановити лише приблизно. Він мав близько 50 см довжини та 35 см ширини. Висота казана без втраченої ніжки близько 40 см. Товщина стінок до 0,5 см.

Дрібні уламки античної сіроглиняної з трохи підлощеною поверхнею посудини не дозволяють її реставрувати. Впевнено можна казати лише, що вона мала широке, трохи відігнуте горло, овальну ручку та кільцевий піддон. Невеликий уламок тонкого гнучкого срібла, скоріш за все, є частиною якоїсь обкладинки (можливо, від рітона). Курган датується ІУ ст. до н.е.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК В БАСЕЙНАХ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ І ВОРСКИ

Б.А.Шрамко

Скіфо-слов'янська експедиція Харківського державного університету ім. О.М.Горького в 1969 р. продовжувала дослідження Більського городища і розкопки могильника поблизу с.Велика Гомольша, а також поновила вивчення селища біля с.Задонецьке і городища в с.Велике Городище.

У могильнику скіфського часу біля с.Велика Гомольша Харківської області було закінчено розкопки кургану "Горішок". Під нащипом на глибині 7,40 м від вершини кургану виявлено могильну яму (175х300 см) із залишками дерев'яного оклепу. З східного боку був вхідний коридор. Перекриття спиралося на п'ять стовпів. У північно-західному кутку могили був тайник. Але поховання було пограбовано ще в давнину. В могилі знайдено лише уламки кісток, бронзові платівки, наконечники стріл, уламки захіва та глиняної посудини.

У 1969 р. були поновлені дослідження ранньослов'янського селища поблизу с.Задонецьке Зміївського району Харківської області. Відкрите нами ще в 1953 р. поселення розташоване на підвищенні заплавної тераси правого берега Сіверського Дінця. У 1953 - 1955 рр. тут було знайдено рештки глиняної печі, від якої зберег-

лася частина склепіння з глиняними конусами і черинь, різноманітна кераміка і бронзова оережка. На уламках глиняної обмазки склепіння печі трапляються відбитки соломки і зерен пшениці, прося і ячменю. У розкопі 1969 р. виявлено яму господарського призначення, діаметр якої 120 см, а глибина 240 см від сучасної поверхні. В культурному шарі знайдено уламки кераміки, шматки пісковика, кварциту, деревне вугілля, уламки жорен, кусок шлаку. В деяких місцях траплялися скучення обпаленої глини, кістки свійських тварин (велика рогата худоба, вівця та коза). Знайдений також фрагмент великої жаровні, яка прикріплювалася до склепіння печі.

Основну масу матеріалу становить глиняний посуд (рис.1). Більша частина його зроблена з бурої або чорної глини, яка має домішку шамоту. Здебільшого зустрічаються уламки горщиків з трохи відігнутими назовні вінцями. Вони іноді зовсім неорнаментовані, а інколи прикрашені по краю вінець пальцевими зачіпками або насічками. Є фрагменти, у яких вінця оздоблено по краю насічками та наскрізними проколами або тільки проколами. Один уламок горщика прикрашений по краю вінець відбитками палички, обмотаної нитков. З такої ж глини зроблені сковорідки з трохи піднесеним бортиком, який буває орнаментовано пальцевими вдавленнями. Друга група представлена уламками посудин, зроблених з більш щільної глиня сірого або червоного кольору без грубих домішок. Це — уламки середньовічних амфор і глечиків, поверхня яких згладжена і прикрашена пролощеним орнаментом або заглибленими лініями. Знайдений уламок лощеної миски, яка нагадує миски зарубинецької культури. Таким чином, розкопки свідчать про те, що це один з важливих пунктів ранньослов'янської культури в басейні Сіверсько-го Дінця, який, можливо, слід датувати VI — VII ст. н.е.

На Східному Більському городищі скіфського часу в 1969 р. у трьох розкопках була розкрита площа 1184 кв.м (разом на цьому городищі нами досліджено 7,5 тис.кв.м.). У розкопі № 17 вперше вивчалася центральна частина поселення. Дослідження жказали, що на відміну від деяких інших городищ, ця частина також була заселена. У розкопі виявлено кілька ям господарського призначення і залишки глиняної печі. Насиченість культурного шару значна. Тут виявлено (рис.2) чимало різних речей: місцеву кераміку скіфського часу, уламок бронзового казана, залізні ножі, шило, глиняну лячку, конусоподібні грузики, уламок культової зооморф-

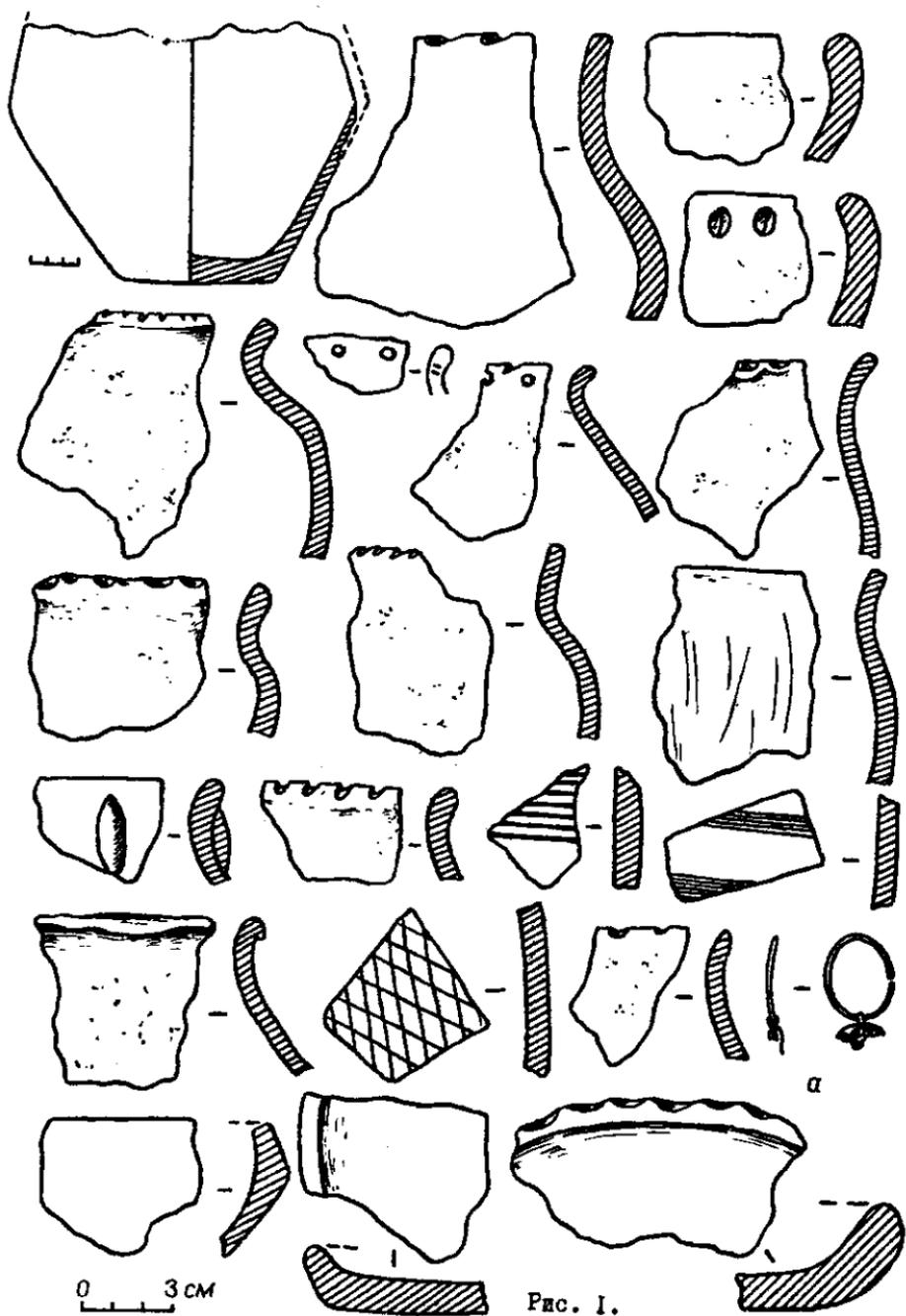

FIG. I.

ної статуетки, численні кістки тварин тощо. Заслужовує на увагу велика кількість уламків грецьких амфор і фрагмент чорнолакової посудини. Слід відзначити наявність уламка кераміки з відбитком стоголоса житнього.

Два інших розкопи (№ 18 і 19) розташовані у південній частині городища. Тут виявлено залишки ям господарського призначення, глиняних печей, лъок, глиняні жертovníки та бронзо-ливарну майстерню з рештками печі для плавки металу. Крім керамічних знахідок, тут знайдено два залізних серпи, лучкове овердло, уламок сокири, бронзові наконечники стріл, багато ножів, кістяні й залізні шила, уламок псалія від кінської вуздечки, кам'яні точильні бруски, уламки кварцитових зернотерок, терочників, глиняні пряслиця, намистини, застібки та інші речі. Серед культових виробів слід відзначити глиняну модель зерна пшениці і модель молотка. Остання знайдена біля майстерні.

До унікальних знахідок відносяться дві кістяні трубки і ливарна форма. Кістяні залочені трубки – це перше археологічне підтвердження повідомлення Геродота про скіфський спосіб доїння кобеляць (Геродот, IV, 2). Уламки глиняних форм знайдено під час дослідження бронзоливарної майстерні разом з численними уламками тиглів, шлаків, влитків бронзи тощо. Серед них особливий інтерес становить великий уламок, на якому є зображення голови оленя. Це свідчить про те, що Більське городище було одним з центрів виготовлення художніх виробів у звіриному стилі.

Розкопки на городищі поблизу с. Велике Городище Білгородської області провадилися з метою уточнення відомостей про це поселення, відкриті нами ще в 1958 р. Городище розташоване на високому мисі правого берега р. Корочі і добре збереглося. Знято план городища, на якому зафіксовані всі стародавні ями. У двох розкопках на внутрішній площі городища виявлено залишки ранньо-середньовічних будівель УІІ – X ст., а в третьому – залишки землянки скіфського часу. Крім того, в північно-східній частині городища – розрізаний вал. Культурний шар на городищі незначний. Знайдено також глиняні пряслиця, точило, уламок залізного серпа й пражку. Поблизу городища під час розвідок виявлено селище салтівської культури та скіфського часу.

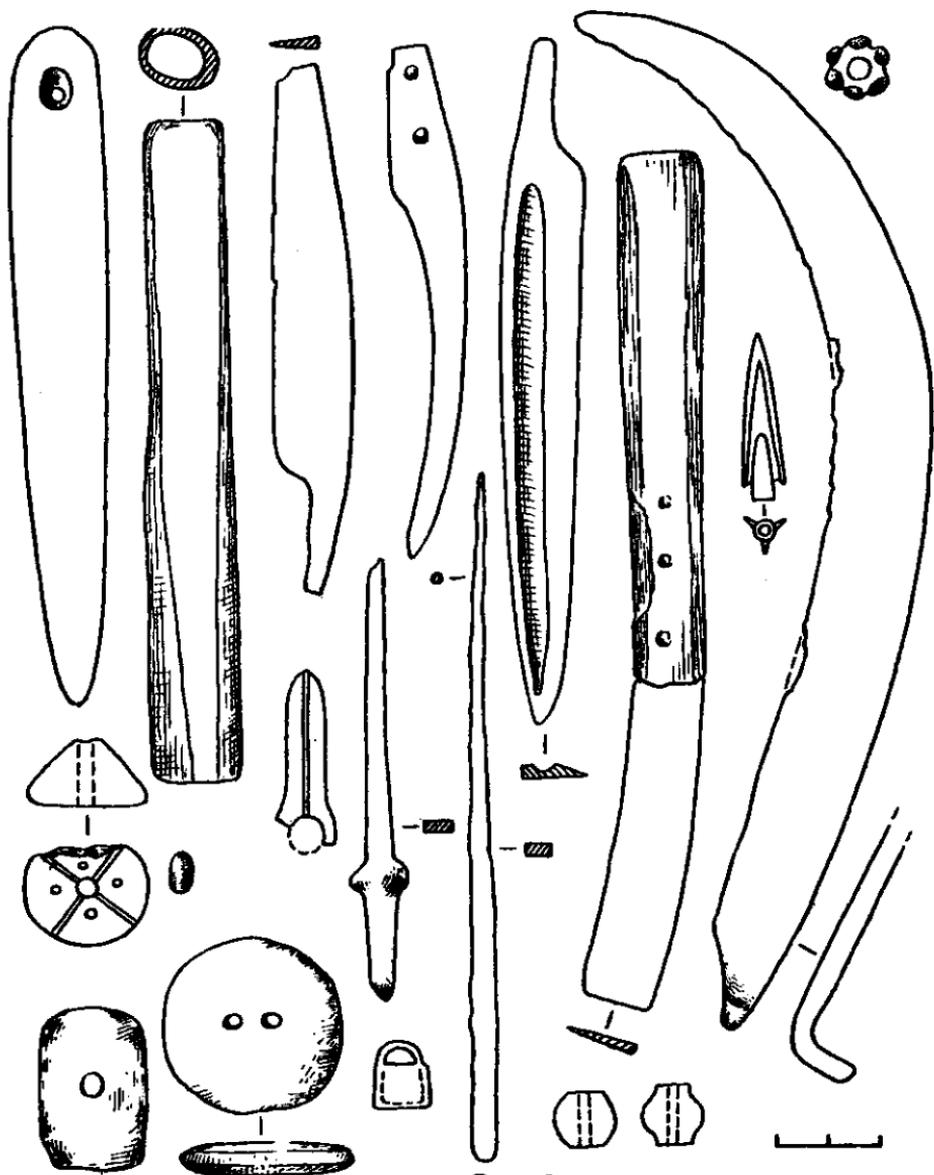

FIG. 2.

Є.М.Кадеєва

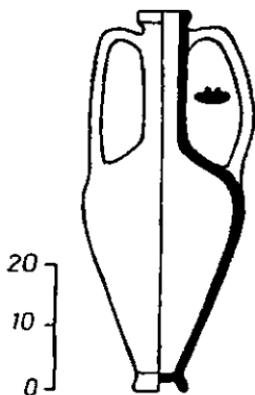
У 1969 р. під час будівельних робіт, які провадилися на території радгоспу "Проходянський" поблизу с.Великі Проходи Дергачівського району Харківської області було знайдено античну амфору. Будівельники передали посуд до Харківського історичного музею.

В результаті дослідження місця знахідки виявлено, що амфора знаходилася в похованні, яке було зруйноване траншеєю, закладеною під фундамент майбутньої ремонтної майстерні. Авторіві вдалося зібрати фрагменти лідного горщика і частину черепної кришки людини. Поховання встановлено на глибині 1,5 м. Кістяк лежав на спині, головою на північ, з витягненими кінцівками. Форма і розміри могильної ями лишилися невідомими. Біля ніг похованого стояв лінійний горщик з ліycopодібним вінцем, прямим дном. Глина сірого кольору, з грубими домішками. Поряд з горщиком лежала малоазійська вузькогорла світлоглинна амфора (рисунок). Висота її 57 см, діаметр 23 см. У глині виявлено домішки авгіту. Аналогічні амфори відомі - одна з колекції Ермітажу¹, друга - з поховання I ст. н.е. біля с.Новопапалівка².

Знахідка амфори дає змогу датувати поховання біля с.Великі Проходи I ст. н.е.

З розповідей будівельників стало відомо, що на відстані 60 м від вказаного було виявлено ще одне поховання з північним орієнтуванням, без інвентаря. Це дає можливість припустити існування на місці будівництва ґрунтового ямного могильника. Курганних насипів не виявлено. Можливо, їх розрівняли внаслідок багаторічної оранки поля.

Безкурганні поховання сарматського часу досі не були відомі в басейні Сіверського Дінця. Інтерес становить також проникнення цих пам'яток на територію Лісостепу.

¹И.Б. З в е с т. Керамическая тара Боспора. - МИА, № 83, М., 1960, стор.164, табл. XXIII, 646.

²М.И. В я з ь м и т и н а. Сарматские погребения у с.Ново-Филипповка. - В кн.: Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1954, стор.237, табл.У,4.

РОЗКОПКИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Н.М.Бокій

У 1969 р. Кіровоградським краєзнавчим музеєм було проведено розкопки курганів у басейні р.Синюхи (нижня течія) і дослідження кількох курганів у басейнах рік Дніпро, Інгул та Інгулець.

Внаслідок систематичних розкопок протягом двох років у басейні р.Синюхи поблизу сіл Показове, Вільшанка та Сухий Ташлик досліджено 19 курганів з похованнями різних епох.

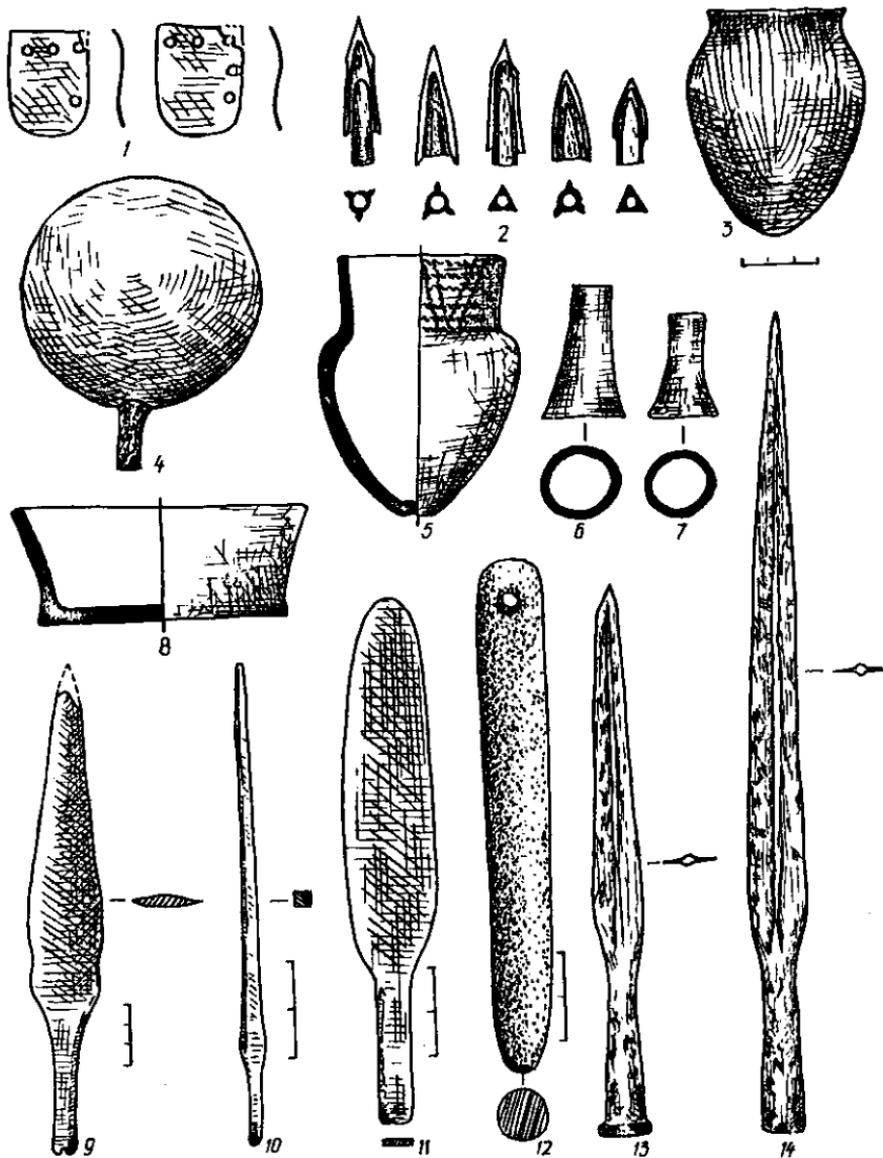
Поблизу с.Вільшанки Вільшанського району було розкопано курган № 22 доби бронзи, в якому виявлено п'ять поховань. Основне поховання ямної культури було зруйноване пізнішими впускними похованнями катакомбного та зрубного часів. Найцікавішим виявилось поховання № 2 катакомбної культури. Яма неправильної прямокутної форми з закругленими кутами, орієнтована з південного сходу на північний захід; довжина ями - 1,2, ширина - 0,75, глибина від поверхні кургану - 1,25 м. Кістяк дитини 10 - 12 років лежав скорчено на правому боці головою на північний захід, рука, зігнуті в ліктях, знаходилися біля обличчя. Поряд лежав бронзовий кинджал, на якому збереглися залишки дерев'яних піхов.

Кинджал (рисунок, 9) кляноподібної форми з ледве наміченим посередині ребром клинок. У широкій частині обидва леза мають дугоподібні виїмки, кінець вістря зламаний. Ручка плоска, в перетині прямокутна, кінець її закруглений з виїмкою посередині; загальна довжина - 19, довжина клинка - 12,8 см.

Біля сіл Вільшанка та Сухий Ташлик досліджено п'ять поховань скіфського часу. Чотири - в ґрунтових ямах, одне - в катакомбі. Ґрунтові ями були засипані землею з камінням, а одна з них перекрита деревом. У конструкції насипів простежена та сама особливість, що й при розкопках скіфських курганів у 1968 р. в середній течії р.Синюхи, - наявність неглибокого рову (0,5 - 0,75 м), засипаного великими кам'яними брилами.

Датуються скіфські поховання IV століттям до н.е. Всі вони пограбовані, але майже в усіх зберігся деякий поховальний інвентар.

У кургані № 6 поблизу с.Сухий Ташлик (саме це поховання мало дерев'яне перекриття) знайдено два залізних наконечники списів, дві бронзові ворворки та залізний ніж з кістявою ручкою біля задніх кінців жертовної іжі.

Наконечники списів (рисунок, 13, 14) мають довге перо з ребром посередині, втулка одного з них має кільцеве потовщення по краю. Довжина одного наконечника - 50, іншого - 36 см.

Ворворки (рисунок, 6,7) усічено-конічної форми; висота ворворок - 2 і 2,9 см.

У кургані № 7 біля с.Вільшанки збереглися рештки бронзового панциря, набраного з бронзових пластин невеликого розміру (рисунок, 1). Перший тип за Є.В.Черненко¹.

У кургані № 24 біля с.Вільшанка в похованні воїна, що лежав витягнуто на спині головою на північний схід, знайдено 14 бронзових наконечників стріл, залізні підток та ворворка, точильний камінь.

Бронзові наконечники стріл (рисунок, 2) тригранні, втульчасті, сім з них мають більше чи менше виступаючу втулку, решта - обрізану. Подібні наконечники характерні для IV - III століть до н.е.²

У кургані № 17 (висота 0,5 м) основним було скифське поховання в катакомбі. В результаті пограбування речі не збереглися. В насипу кургану на глибині 0,4 м знайдено поховання сарматського часу. Форма могильної ями не встановлена - порушена оранкою. Похована молода жінка лежала на спині витягнуто головою на північний схід. Праворуч, біля голови, знайдено невеличке бронзове дзеркальце (рисунок, 4) з маленькою залізною ручкою, обкладеною тонким бронзовим листом. Біля ніг похованої, зліва, стояв невеликий кружальний глечик рожевого кольору³ з високою шийкою із зливом, маленькою плоскою ручкою та ребром на тулубі.

Поховання датується рубежем нашої ери.

В с.Березівка Устинівського району було досліджено курган заввишки близько 2 м. У насипу його в центрі було виявлене впускне поховання в кам'яному розмальованому ящику. Поховання орієнтоване з північного заходу на північний схід. Споруда окладалася з десяти старанно оброблених плит і зверху перекривалася двома великими плоскими брусами. Кожна з подовжених стін мала по три, а короткі - по дві плити. Всі плити з внутрішнього і зовнішнього

¹ Є.В. Черненко. Скифський доспех. К., 1968, стор.27.

² А.И. Мелькова. Вооружение скифов. - САИ, вып.Д 1-4, М., 1964, табл.9.

³ Перебуває на реставрації.

боків були орнаментовані. Внутрішня поверхня була розмальована червоною вохрою. Краще зберігся орнамент з південного і західного боків: рисунок "в ялинку" зроблено безпосередньо по поверхні каменю. Зовні всі плити, крім східної стінки, оздоблені рельєфним орнаментом: неглибокими борosenками висічені вертикальні й горизонтальні лінії, хрестики, косі риски. Плити ящика в усіх боків, крім східного, були зовні укріплені дрібним камінням. Дно ящика земляне. Довжина (зовнішня) споруди - 1,85, ширина - 1,1, глибина - 0,85 м.

За переказом місцевих жителів, похований лежав у скорченому положенні головою на захід. Більш детальні обставини поховального обряду залишилися невідомими. З речей збереглися бронзовий ніж, бронзове шило та кам'яний розтирач.

Бронзовий ніж (рисунок, II) з майже паралельними лезами, що ледве звужуються до вістря, ручка плоска, в перетині прямокутна. Довжина ножа - II, ширина - 1,8 см.

Бронзове шило (рисунок, IO) з коротким товстим держаком, ледь потовщене в основі, в перетині квадратне. Довжина шила - IO, ширина - 0,4 см.

Кам'яний розтирач виготовлено з лезової частини сокири, що обломилася під час свердління отвору. На ньому збереглися сліди червоної вохри. Довжина розтирача - 9,6, ширина - 5,8 см.

Основне поховання розташоване в ґрунтовій ямі. Могильна яма завдовжки 2,5 м, завширшки 1,3 м, завглибшки від древнього горизонту 1,65 м була орієнтована з півночі на південь. Яма була перекрита поперек дерев'яним накатом. На дні ями, на підстилці з дерев'яної кори лежав кістяк у скорченому стані на лівому боці, орієнтований головою на північ. Ліва рука випростана вздовж тулуба, кисть II - між колінами ніг, права зігнута в лікті, кисть II - на променевих кістках лівої руки. Череп скелета і ступні ніг були густо пофарбовані червоною вохрою, подекуди на кістяку була помітна посипка крейдою. Ліворуч черепа похованого лежав ліпний горщик (рисунок, 5). Посудина має високу пряму шийку розтрубом, опуклий тулуб, що звужується до дна, маленьке загострене денце з вдавленням. Шийка посудини прикрашена відбитками мотузочки у вигляді горизонтальних ліній та зигзагів. Колір посудини зурій з темними плямами.

Висота горщика - 10,8, діаметр вінець - 6,5, діаметр дна - 10,6 см.

Поблизу с.Млинок Онуфріївського району було розкопано курган № 44 заввишки 2,5, діаметром 30 м. У ньому знайдено II поховань: два впускні поховання зрубної культури (обидва з посудинами банкового типу), одне поховання ямної культури (впускне), одне невизначене і сім поховань часу перехідного від неоліту до епохи бронзи з цікавим поховальним обрядом.

Поховання виявлено у вузьких ямах прямокутної форми. Є поховання поодинокі (чотири), і парні (три). Поховані лежали випростано на спині, орієнтовані здебільшого головою на північний схід (4), на південний схід (2) і одне на північний захід. Усі поховані були густо посипані червоною вохрою, іноді поряд, біля голови чи ніг, лежали великі грудки вохри. В одному з поховань (№ 10) поряд кістяка дитини 5 - 7 років знайдена гоотродонна посудина в уламках (рисунок, 3), в іншому (№ 8) - в ногах скелета у великій грудці вохри знайдено крем'яний скрабок та уламки ліпної посудини.

Біля с.Войнівка Олександрійського району (верхів'я р.Інгульця) у кургані № 23 доби бронзи, в якому основним було ямне поховання (без інвентаря), в насипу виявлене впускне поховання зрубної культури. Яма (1,4 x 0,9 x 0,7 м) прямокутної форми з дуже закругленими кутами була орієнтована з північного сходу на південний захід. Похований лежав скорчено на правому боці головою на південний захід, кисті рук, зігнутих у ліктях і окладених ремом, лежали під черепом. Біля ліктів похованого стояла плоска мілка мисочка банкового типу, чорного кольору з товстими стінками (рисунок, 8).

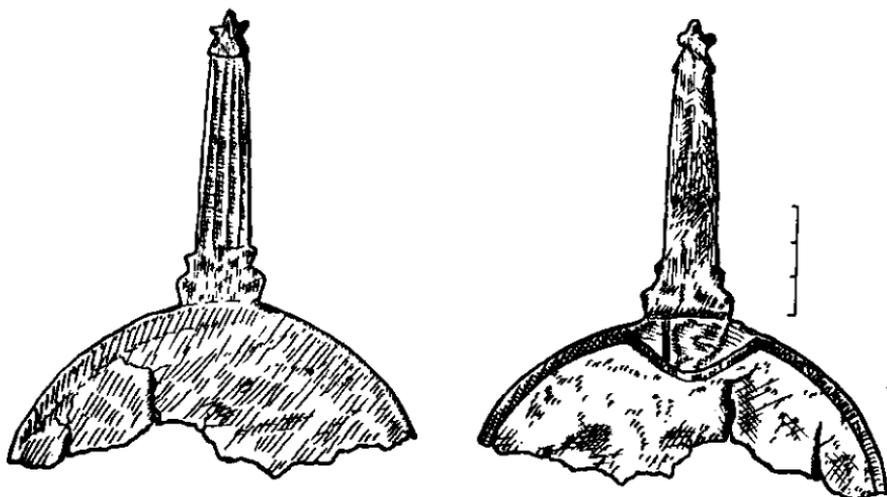
БРОНЗОВЕ ДЗЕРКАЛО З КАНІВЩИНИ

Є.О.Петровська

У 1969 р. під час розвідувальних робіт у районі м.Канева Черкаської області, які проводив загін Канівської експедиції КДУ та Інституту археології АН УРСР, керований доцентом М.М.Бондарем, було знайдено бронзове дзеркало (користуєь нагодию висловити подяку М.М.Бондарю за дозвіл надрукувати знахідку). Його виявлено на лесовому плато правого корінного берега Дніпра між с.Селіще та Бучак. Ця знахідка цілком випадкова: дзеркало лежало на стежці. Збереглося воно не повністю, обламана верхня частина диска (рисунок).

Дзеркало має вигляд круглого диска з боковою ручкою. Діаметр останнього - 16 см. Лицьовий бік його був ретельно відполірований, зворотний - має вертикальний з лиця і скошений з внутрішнього боку виступаючий бортик заввишки 0,5 см. Місце з'єднання диска з лицьового боку зовні не виявляється, але А.І.Фурманська, яка спеціально вивчала питання ливарного виробництва дзеркал цього часу, вважала, що їх диски відливалися окремо від ручок¹.

Із зворотного боку диска на місці приєднання його є масивна

сегментоподібна припайка. Ручка плоска. Довжина її - 10,5 см, а всього дзеркала - 26,5 см. З лицьового боку на ній біля диска є гладка поверхня, від якої вздовж ручки йдуть канелюри, а на вільному її кінці - дуже схематизоване зображення головки барана, що має цілком орнаментальний вигляд. Зворотний бік ручки гладкий.

¹ А.И. Фурманская, Меднолитейное ремесло в Ольвии. Кандидатская диссертация. К., 1963, стор.110, III. Архів Інституту археології АН УРСР.

Як відомо, значна кількість дзергал подібного типу походить з Ольвії і датується кінцем VI – початком V ст. до н.е.² В.М.Скуднова вважала їх скифськими³. На Правобережній Україні дзергало такого типу виявлено в кургані XXIII поблизу Сміли⁴.

Описана тут знахідка в районі Канева доповнює наші відомості про поширення їх на території Скіфії.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХІДНОБУЗЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Л.І.Крушельницька

Західнобузька археологічна експедиція 1969 р. провела обстеження і невеликі рятувальні розкопки пам'яток висоцької культури в східних районах Львівської області. Розкопки провадилися на двох могильниках в селах Гончарівка і Жуличі та двох поселеннях поблизу сіл Гончарівка і Бужок Золочівського району. На цих же пам'ятках виявлено також матеріали інших культур.

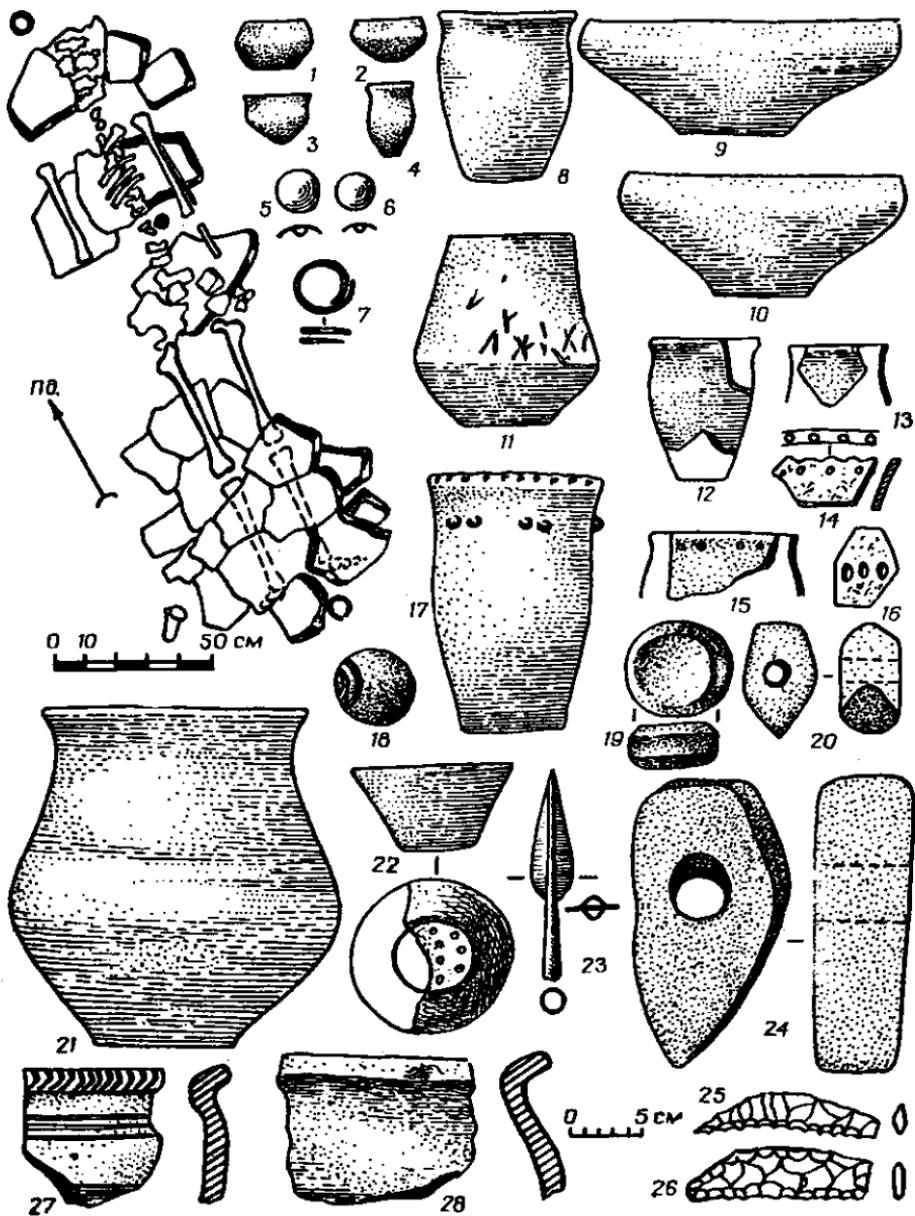
Могильник в с.Гончарівка (колишній Балзець) і розташований за 5 км на схід від нього могильник в с.Жуличі були відомі ще в 30-х роках, а в 1952 р. частково досліджувалися В.І.Канівцем. Вони розташовані на невисоких горбах, на території сучасних сіл, внаслідок чого площа їх зараз забудована або використовується під огорода. Тому в с.Гончарівка нам вдалося виявити лише одне зруйноване трупопокладення, в с.Жуличі – шість поховань, з яких чотири – трупопокладення і два – трупоспадення.

Характерним для трупопокладень є положення кістяка на спині з простягненими вздовж тіла руками, головою на південь. Два з них лежали на кам'яних плитах, а покійник з поховання № 6 мав прикриті камінням ноги (рисунок).

² Б. Г р а к о в. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи. – Археологія, т.І. К., 1947, стор.28, 29.

³ В.М. С к у д н о в а. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии. – Труды государственного Эрмитажа, т.УП. Л., 1962, стор. 5, 25.

⁴ А. Б о б р и н с к и й. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смели, т.І. Спб., 1887,табл. УШ, 3.

Ритуальний посуд лежав біля голови і ніг похованих. В одних випадках він представлений значною кількістю горщиків і невеликими мисками (поховання № 1 і 2), в інших – трапляються недбало виліплені мініатюрні посудинки (поховання № 6, рисунок 1 – 4). За технікою виготовлення кераміка не відрізняється від типового посуду висоцької культури. Горщики мають переважно тильпаноподібну форму й буру або коричневу дещо зглажену поверхню. Подекуда вони прикрашені під краєм рядком отворів або "перлин" (рисунок, 15), подекуди невеликими гудзиками, що попарно наліплені в п'яти місцях на шийці горщика (рисунок, 17). Усі миски належать до одного типу, з нахиленими до середини вінцями. Їх гладка поверхня – темно-бура або сіра ззовні і чорна з середини (рисунок, 9, 10). Знайдено також два друшляки з отворами лише на денцях. За виглядом вони нагадують конічні миски (рисунок, 22).

З інших речей заслуговують на увагу: крем'яний серп, кам'яний розтирач і виготовлені з бронзи два гудзики й спіральне кільце (рисунок, 5, 6, 7).

Посуд з поховань з трупопаленнями репрезентовано біконічними горщиками з прямими або розхиленими вінцями (рисунок, 11, 21). Близькі за виглядом були також урни, виявлені на цьому могильнику В.І.Канівцем, а оскільки вони відрізняються від основної маси висоцького посуду, поширилася думка, що ця пам'ятка не належить до висоцької культури.

Дослідження 1969 р. показали, що могильник в с.Жуличі зберігає характерні риси висоцької культури. Усі ж відмінності у формах горщиків мають аналогії в кераміці найбільш відомих могильників у селах Дугове (колишнє Чеха) і Висоцьке.

Поселення поблизу с.Гончарівка розташоване на пісковій видмі (урочище Гряди) на віддалі 1,5 км на північний захід від могильника. Довкруги колишнього кар'єру закладено невеликий розкоп й кілька траншей, виявлено залишки культурного шару і дві невеликі округлі ями, очевидно, господарського призначення. Крім фрагментів мисок і тильпаноподібних горщиків, є кам'яні молотки, розтирачі (рисунок, 19), крем'яні відбійники та численні серпи (рисунок, 18, 25, 26).

Друге поселення розташоване між селами Гончарівка і Бужок, дещо ближче до останнього (урочище "Зарови"). Встановлено, що культурний шар пам'ятки зруйновано в результаті розорвання. Се-

ред зібраних на цьому поселенні матеріалів цікавими є великий кам'яний молот (рисунк, 24) і бронзовий листоподібний наконечник описо стрункої форми з ребром посередині і втулкою, що має два протилежні отвори нижче основи листа (рисунк, 23). Подібні наконечники відомі з с.Ясенів Бродівського району Львівської області і зі скарбу біля с.Грушка Товмацького району Івано-Франківської області, що датується X - УІІ ст. до н.е.

Проведені дослідження внесли нові дані про густоту заселення висоцької території. Зокрема, можна припускати, що найбільше скупчення поселень і могильників висоцької культури ІХ - УІІ ст. до н.е. виступає у верхній течії Західного Бугу, в межах Золочівського і Бродівського районів. Особливістю пам'яток цієї території є розташування їх на піскових видмах серед боліт. Встановлено також, що внаслідок розорвання видм більшість пам'яток висоцької культури зараз руйнується.

Серед інших матеріалів на увагу заслуговують виявлені експедицій сліди поселення культури шнурової кераміки і пам'ятки слов'янського та давньоруського часу.

Уламки посуду і крем'яні сокири, які можна віднести до культури шнурової кераміки, було зібрано вздовж каналу на урочищі "Зарови". Зокрема виділяються старанністю виготовлення клиноподібні (у розрізі ліноподібні) сокири, які відповідають пізнім проявам вказаної культури.

Цікавою пам'яткою є відкрите розвідкою слов'янське поселення в с.Стрілки Перемшлянського району. Поселення розташоване на двох урочищах Попова Гора і Хреста. В розвалі зруйнованої меліораційним каналом споруди виявлено уламки здебільшого великих ліпних горщиків з розхиленими назовні вінцями, іноді прикрашених недбало нанесеним по крає ялинковим, а на плічках - лінійним орнаментом (рисунк, 27, 28) і в меншій кількості - кружального посуду з хвилястим візерунком. Поселення датується приблизно УІІІ ст. н.е.

На урочищі Гряди, біля Гончарівки, виявлено залишки давньоруської наземної споруди, з якої найкраще збереглася кам'яна піч. Вона мала підковоподібну форму (1,7 x 1,4 м) і була звернена челюстями до сходу. Кам'яна, скріплена глиною стінка склепіння поєднувалася з черепом, що була вимощена на кам'яній площадці. Між камінням з площадки знайдено великі шматки жорен. На черепі стояли поряд два роздавлені горщики з тригранними вінцями, характерними для давньоруської кераміки ХІ ст. н.е.

Іншу піч, значно більше знищену, виявлено на цьому ж урочищі з західного боку кар'єру. На відміну від попередньої, піч була збудована з глини в неглибокій округлій ямі (діаметр - 1,7, глибина 0,2 м від первісної поверхні). Розчищено масивні брили глиняних вальків з відбитками дощок. Під ними, на черіні, зібрано уламки горщиків, вінця яких видовжені, з заокругленим краєм і заглибленнями з обох боків. На цій підставі піч можна датувати пізнім періодом епохи стародавньої Русі, а саме: XIII, можливо й початком XIV ст. н.е.

РОЗКОПКИ АНТИЧНОГО ГОРОДИЩА НА ЗАХІД ВІД КЕРЧІ

Б.Г.Петеро, П.М.Кожин, Г.М.Ефімова

Улітку 1969 р. Михайлівським загonom ІА АН СРСР спільно з Керченським історико-археологічним музеєм було продовжено розпочате ще в 1963 р. дослідження античного городища між селами Михайлівка й Горностаївка за 19 км на захід від Керчі. Воно розташоване на пагорбах і з трьох боків обмежене руслом річки, що вливається. Схили пагорбів терасовані й оточені валами стародавніх зольників і залишками стін клерів, складених з брил рваного вапняку.

В процесі проведених робіт встановлено, що в різні періоди існування городища змінювалися розміри його укріпленої частини, орієнтація стін, споруд, характер їх мурування, у будівництві застосовувалися різні породи каміння, змінювалися засоби його обробки. Вдалося простежити зміни в господарській діяльності мешканців, уточнені деякі питання історії й стратиграфії поселення.

Під час розкопок на пагорбі, біля самого материка, трапляються окремі знахідки доби енеоліту та бронзи, крем'яні вістря стріл, кам'яні сокири. В шарі ІУ - Ш ст. до н.е. виявлені залишки фундаментів будівель, орієнтованих з північного заходу на південний схід, кладки південної брами з обтесаних та щільно викладених квадратів. У північній частині городища відкрито залишки фундаментів з рваних брил вапняку. Тут знайдені уламки чорнолакового кіллика ІУ ст. до н.е., ніжки пантікапейських амфор ІУ - Ш ст. до н.е.

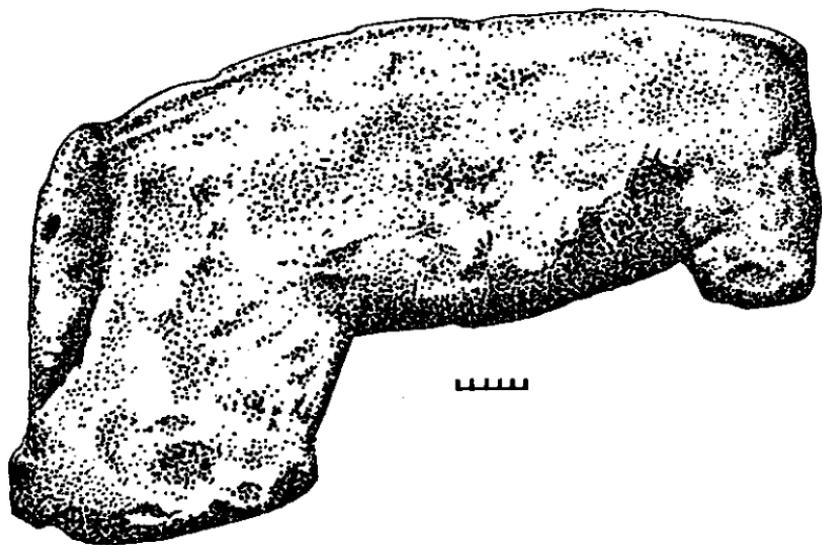
Шар І ст. до н.е. - початку І ст. н.е. свідчать про наявність житлових споруд, орієнтованих з північного сходу на південний захід. У внутрішній частині збереглися сліди білої штукатурки. Тут розкрито вимостки, сходи, вулиці. Захищені стіни складені з рваних

брами зашпакують і оточують площу близько 1270 кв.м. Є фрагменти світлоглиняних амфор I ст. до н.е. з вузькими шийками, кам'яні ступи.

У шарі початку I ст. н.е. – кінця I ст. н.е. виявлені орієнтовані з півночі на південь залишки будівель, сходи, вулиці. Площа, обмежена захисними стінами, дорівнює 840 кв.м. Помічено, що під час будівництва більшість споруд попередніх шарів була знесена до підвалин. З шару IV – III ст. до н.е. збереглася частина південної брами в напрямку з північного заходу на південний схід. У верхній частині вона була добудована.

Для мурування цього періоду характерне прокладання дрібних камінців на стиках між великими брилами рваного вапняку, з якого будувалися захисні стіни. Із зовнішнього боку однієї з них виявлена половина ядра з твердого вапняку діаметром 0,15 м. Воно, мабуть, вилетіло з металюного пристрою й розкололося від удару об мур. Тут же знайдені круглі ядра, менші від праці. Городище було здобуте приступом. Про це свідчать проломи в стіні. Шар згарища дав комплекс знахідок, що датуються на підставі виявлених у ньому двох сестерцій Савромата I кінцем I ст. н.е. Крім того, знайдена велика кількість червонолакового посуду з залишками їжі (варена пшениця, пшоно, сочевиця, чина).

Шар II – III ст. н.е. зберігав залишки фундаментів приміщень, орієнтованих з півночі на південь і побудованих частково на руїнах стін попереднього шару. За розмірами вони менші за попередні. Зруйнований дах був вкритий камков і глиною. Подвір'я і вулиці бруковані, є водостоки, численні кормушки для худоби. Шар дуже насичений керамічним матеріалом II – III ст. н.е., знайдені також монети Котія II (123 – 132 рр. н.е.) та Савромата II (186 – 196 рр. н.е.) У цьому ж шарі трапилася статуя лева, виготовлена з твердого сірого вапняку місцевої породи. Висота статуї – 0,36 м, довжина – 0,70 м. На верхній її частині добре простежується хребет тварини, переданий чіткою гранню. Далі він переходить у хвіст, який спускається вздовж задніх лап до їх кінцівок. Як передні, так і задні лапи нерозчленовані й виконані у вигляді двох тумб. Черво тварини розширюється й провисає в центрі. Морда сплюснена, її обриси подані пружком, замість очей – заглиблення, а нижня щелепа зображена у вигляді трикутника. Поміж верхньої та нижньої щелепами з обох боків зроблені врізи, що імітують западини, помітні, коли паща розаявлена під час рику (рисунок). У шарі IV ст. н.е. є окремі залишки фундаментів будівель.

Цього року тривали розкопки курганної групи. Велика робота охоронного характеру, оскільки навесні 1969 р. під час планування площ під виноградники колгоспу "Росія" були зруйновані 14 насипів у групі, що становить одну з ланок довгого ланцюга курганів, який облямовує стародавній транзитний шлях вздовж Керченського півострова. На зруйнованих курганах досліджено поховальні пам'ятки, що збереглися, принаймні, частково. В результаті закладки розвідувальних траншей у переміщеному бульдозером ґрунті на курганах № 12 і 13 встановлено, що тут пошкоджені також центральні склепові споруди з масивних брил вапняку та квадрів. Подекуди вдалося обстежити неповністю знижені могили доби неоліту, бронзи та античного часу.

Поховання доби неоліту й бронзи виявлені в курганах № 1 і 16. У першому з них, розкопки якого було розпочато Михайлівським загonom ще до руйнування насипів у 1966 р., розкрита центральна могильна яма прямокутних обрисів, оточена кромлехом діаметром 13 м. На її вертикальних стінах виразно збереглися геометричні малюнки, виконані загостреним інструментом. Тут виявлене одиночне ямне поховання. Небіжчик, арілого віку й астенічної будова, лежав на спині з піднятими догори колінами, головою на схід. Речей не знайдено.

За межами центрального кромляха досліджено зруйновану катакомбу з чотирма послідовними похованнями дорослих осіб. Один з чоловічих кістяків з цієї могили відзначається винятково міцною будовою. Разом з кістяками виявлено типово катакомбну посудину. Поряд розкриті два ямні поховання (юнака і дитини) під кам'яними закладками. Обидві могили без речей. У кургані № 16 знайдено чотири поховання і окрему посудину, що стояла на рівні материка. Одне з них перекрите кладкою з брил кристалічного вапняку, серед яких була й антропоморфна, з чудово виконаним обличчям людини. На кістках обличчя одного з померлих збереглися сліди червоної фарби від татуїровки. Інвентар усіх перелічених могил обмежується чотирма глиняними посудинами й двома пронизками з міді.

Інші кургани містили кам'яні склепові та ящикові поховання античного часу. В кургані № 2 розкрито ящик-саркофаг з пограбованим ще в давнину чоловічим похованням. Крім зміщених кісток, у ньому були непомічені грабіжниками два великі залізні наконечники списів, бронзова ворворка, бронзове тригранне втульчасте вістря стріли і дві мідні монети IV ст. до н.е. У ямі кургану № 9 кістяк повністю зруйнований. В полі біля цього ж насипу розкопано кам'яний ящик з пограбованим похованням юнака. Інвентар його складався з чорнолакового арибалу та бронзового вістря стріли. В кургані № 10 досліджено центральний склеп і кам'яний ящик у полі, повністю пограбовані в давнину. У грабіжницькому ході, що вів до склепу, виявлено велику кількість уламків мідних і залізних предметів, а також фрагменти чорнолакової кераміки, в тому числі й розмальованої посудини. В пошкодженому бульдозером центральному склепі кургану № 14, складеному з добре припасованих один до одного квадратів, на дні було знайдено кістки не менш ніж від чотирьох мерців, а також залізний гудзик, бронзове тригранне вістря стріли та невеличку бронзову фібулу, яка зображує голуба з розпростертими крилами, що так само, як і тулуб, інкрустовані червоною емаллю. Крім того, в крила вправлені два залізні шпеліки з округлими голівками.

Великий склеп кургану № 15, що неодноразово грабувався, містив не менш ніж вісім послідовних поховань. У ньому добре збереглися чудово припасовані вертикальні блоки, які правили за стіни, і підлога з дуже щільно підігнаних тонких плит вапняку.

Під нею трапилася намистина з вічком. На стінці біля входу зберігся сарматський знак у вигляді кола, пересіченого хрестом.

У сильно зруйнованому кургані № 17 виявлені залишки кам'яного ящика, певно, також пограбованого в давнину, а в ньому уламки кісток та бронзове вістря стріли.

НОВІ МАТЕРІАЛИ З АРХЕОЛОГІЇ БОСПОРУ

В.М.Корпусова

Пам'ятки сільського населення Боспору почалися досліджуватися порівняно недавно. При цьому головна увага приділялася розкопкам поселень та городищ. Майже не вивчено ґрунтові некрополі. В зв'язку з цим Боспорський загін АН УРСР у складі Анапсько-Керченської експедиції ІА АН СРСР¹ почав розкопки некрополя поселення античного часу біля с.Золотого (колишні Чигині) Ленінського району Кримської області.

Некрополь відкритий 1953 р. І.Т.Кругликовом². Поселення, якому належав некрополь, розташоване поблизу, на сусідньому пагорбі. Воно систематично не розкопувалося, проведена лише розвідка, яка встановила дату поселення в межах від пізнього елінізму до II - III ст. н.е.³

Некрополь розміщений на схилі пагорба, що знижується до берега Азовського моря. Верхня частина його задернована, не розривалася, нижня - останнім часом була скопана під городи. За польовий сезон на площі 190 кв.м. відкрито 33 поховання.

Розкопки в'ясували досить тривалий час існування некрополя. Найбільш ранні поховання (I група) були синхронні поселенню. Вони датуються монетами, фібулами, керамікою I ст. до н.е. - II - III ст. н.е. Пізніші поховання (II група) можна віднести до ранньохристиянського часу на підставі поховального обряду та знахідки надгробної плити.

Тривале функціонування некрополя підтверджується даними страти-

¹ Начальник експедиції І.Т.Кругликов, начальник Боспорського загону В.М.Корпусова, фотограф-кресляр Р.С.Орлов.

² И.Т. К р у г л и к о в а. Позднеантичные поселения Боспора на берегу Азовского моря. - СА, 1956, т.ХХУ, стор.245.

³ Т а м ж е.

графіі: ранньохристиянські поховання, розташовані правильними рядами, в двох випадках перекривали поховання античного часу.

Поховання I групи здійснювалися за обрядом трупопокладання в звичайних земляних ямах і склепах. Земляні ями впущені в материк, у плані правильної прямокутної форми, мали перекриття із каменю. Розміри ям: довжина 0,9 - 2,4, ширина 0,5 - 0,7, глибина 0,7 - 1,66 м. Земляний склеп має вхідну яму (1,55 x 0,9 x 1,9 м), на південь від якої розташована поховальна камера (1,9 x 0,95 x 2,2 м), пов'язана з вхідною ямою маленьким дромосом, закритим великою кам'яною плитою.

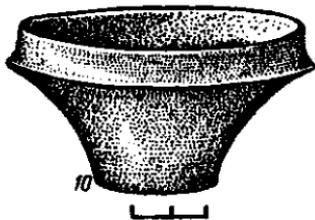
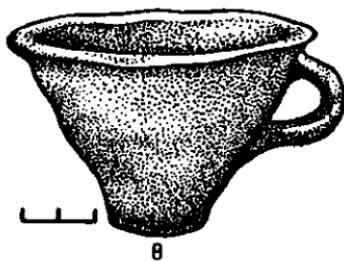
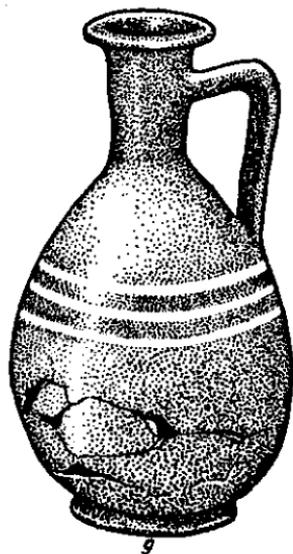
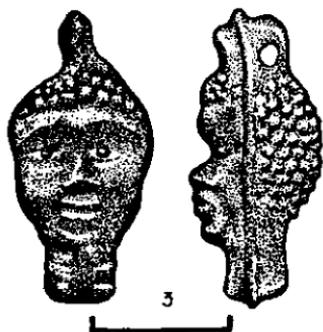
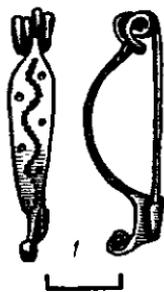
Всі кістки цієї групи поховань лежали на спині, з витягнутими руками і ногами. Переважає північно-східне орієнтування похованих.

Більша частина могильних ям неодноразово використовувалася для поховань (до чотирьох разів).

Іноді дно дитячих поховань було густо посипано морськими черепашками. В цих похованнях знайдені обвуглені зерна злаків (ячмінь?) і в мисочках яєчна шкаралупа.

У похованнях дорослих людей зустрічаються кістки великої рогатої худоби, які лежали разом з ножем (рисунок, 7) в мисках. Біля голови або ніг похованих був глиняний посуд (рисунок, 8-11) глечки, миски, кухлі - серед якого є багато червонолакових мавроазійських посудин. У двох похованнях були світильники. Речі особистого вбрання представлені осерезками, браслетами, каблучками (рисунок, 5), фібулами (рисунок, 4), намистом (рисунок, 6), різноманітними підвісками, серед яких є зроблені з просвердлених монет.

У дитячих похованнях дуже часто зустрічаються амулети: бронзові дзвіночки (рисунок, 4), просвердлені зуби людини та тварин. Оберегами були імпортні вироби з скла: скарабей з внутрішньою позолотою та круглі сплошені мозаїчні поліхромні намистини із зображенням обличчя людини (рисунок, 2), штамповані підвіски у вигляді голівок негрів (рисунок, 3). Серед підвісок-амулетів з египетської пасти (грона винограду, скоробей, планетки із зображенням лева та ін.) є одна дуже цікава статуетка сидячого голіго хлопчика в філікійському ковпаку з пальцями в роті. Ця статуетка пов'язана з землеробським культом родючого чоловічого начала і, мабуть, зображує хлопчика-кабіра.

Серед знахідок великий інтерес становлять окремі вироби боспорського ремесла, зокрема каблучка з окліном поліхромною вставкою, на якій в техніці інтала зображено чоловіче обличчя в профіль. Саме зображення позолочене. Становить інтерес фбула-брошка з рельєфним зображенням на верхньому щиту лева, що згорнувся в кільце. За стилістичними особливостями це зображення належить до кола зооморфних сарматських речей⁴. Аналогії йому невідомі.

У поховальному обряді привертає до себе увагу факт використання монет не як обол Харона відповідно до грецької міфології, а як прикраси або амулети. У похованнях не витримується і грецьке східне орієнтування небіжчиків, як це мало місце в інших периферійних некрополях (Фронтове II – III ст. н.е., Заморське III – IV ст. н.е.). Колективні поховання в маленьких простих ямах свідчать про традиції сімейних поховань. Не виключено, що в цьому простежуються старі традиції скіфського населення, яке залишило некрополі типу Фронтове V – IV ст. до н.е.

Зерна злакових рослин, що були знайдені в похованнях, з одного боку, свідчать про землеробський характер господарства цього населення, з другого – вірогідно, пов'язані з ідеєю плодючості землеробських культур. Мабуть, звичай залишати обпалені зерна в похованнях як символ відродження, був пов'язаний з великою дитячою смертністю.

Друга група поховань була здійснена в плитових могилах з перекриттям. Усі скелети були покладені головами на південний захід, на стіні з витягнутими ногами. Руки зігнуті в ліктях і покладені на живіт або одна на плече. В одну могилу ховали від одного до трьох небіжчиків. Характерною рисою поховального обряду цієї групи є брак супровідного інвентаря.

В одному з поховань проміж плит перекриття була знайдена плита з хрестом і написом Ісуса Христа. Канонічний зміст напису, що не змінювався від раннього до пізнього середньовіччя, не може бути датуючим. Дані епіграфіки за невеликою кількістю літер також не дають підстави для точного датування цієї плити. Жителі села пригадують, що в зруйнованих похованнях на городі також були плити з хрестами.

⁴ Толстов и Кондаков. Русские древности в памятниках искусства т. III. Спб., 1890, стор. 138, рис. 158 и 159.

Крім роботи на некрополі, були проведені розвідки в околицях села. В 1,5 км на північний схід від села в урочищі Стоячий Камінь був знайдений безкуртанний могильник. Урочище має багато виходів материкової скелі і тому не розорється.

На сучасній поверхні можна бачити близько двадцяти кам'яних ящиків, які оточують кромлехи. Інколи один кромлех має дві могили.

Кам'яні ящики орієнтовані в широтному напрямку, вони складені з великих плит. Пробна зачистка одного з ящиків показала, що ці колективні поховання були пограбовані в давнину. За словами місцевих жителів, в одному з розкритих ними ящиків серед перемішаних кісток були знайдені бронзові пронизки та наконечник стріли.

Розташування могил і колективний обряд поховання дозволяє цей могильник віднести до таврської культури. Аналогічні могильники на Керченському півострові відомі поблизу сіл Семенівка⁵, Рибне⁶ та на мису Зюк.

На західній околиці могильника у с.Золоте стоїть менгір. Висота його понад 1,5 м. Він має вигляд стовпа з людською головою та покхилими плечима. Боковий і лицьовий бік трохи оброблені, тильний – не оброблений. Менгір стоїть обличчям до могильника, до якого, можливо, він має безпосереднє відношення.

НОВЕ АНТИЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ В СЕЛИЩІ ФРУНЗЕНСЬКЕ

О.А.Махньова

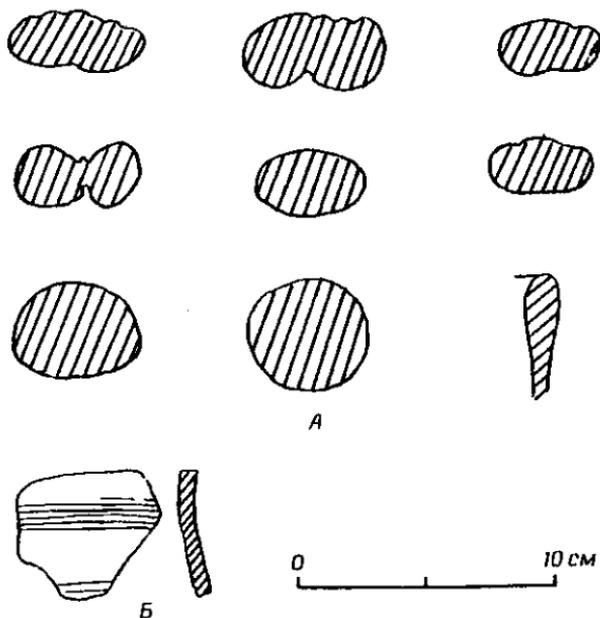
Під час розвідувальних робіт археолого-топографічного загону Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР влітку 1969 р. у селищі Фрунзеньке Алуштинського району (кол. Партеніт) було виявлено пізньоантичне поселення. Його територія охоплює південно-західну частину нинішнього селища – там, де тепер знаходиться розорана ділянка вщє будівлі середньої школи і біля водорозподільної будки, обабіч струмка, що збігає звідси до моря.

⁵ И.Т. К р у г л я к о в а. Некрополь поселения у дер. Семеновки. – СА, 1969, № 1, стор.98.

⁶ Т а м ж е.

⁷ А.А. Д и р и н. Мыс Зюк и сделанные по нем археологические находки. – ЗООИД, т.ЛІХ, 1896, стор.128.

Поселення дуже зруйноване. Після припинення життя, будівельні споруди поселення були розібрані, щоб звільнити землю під обробіток. Зроблені згодом численні оранки і перекопування майже повністю знищили сліди поселення, тільки подекуди край поля лежить каміння великих розмірів із слідами підтісування – залишки колишніх опоруд, винесені за межу.

У ґрунті, інколи на поверхні поля, зустрічається кераміка, особливо по берегах струмка. Це переважно уламки пізньюантичних амфор (рисунок, А), світлоглиняних і червоноглиняних. Деякі з них мають складнопрофільовані ручки. Серед кераміки трапляються також уламки посудин, вкритих лаком буруватого відтінку. Значно менше у процентному відношенні уламків ліпних посудин, на жаль, невиразних – немає ні фрагментів ручок, ні вінець. Серед них трапляються фрагменти з дощінням, зокрема один чорнолощений з прокремененими горизонтальними смужками (рисунок, Б). В основному ж уся знайдена на поселенні кераміка датується II – IV ст. н.е. Багато кераміки, серед якої переважають уламки амфор, знайдено в обривах струмка, який, розмиваючи свої береги, довершує руйнування залишків поселення.

Наприкінці минулого століття К.К.Косцюшко-Валожинич уперше відкрив під середньовічним шаром залишки античного Херсонеса. Серед численних матеріалів були знайдені уламки чорнолакових посудин з грецькими написами, але тільки незначна їх кількість потрапила до друкованих звітів і статей¹.

Е.Р. Штерна переконливо поділив графіті на кілька груп, виділив присвячення богам. Поряд з лапідарними написами графіті стали великим джерелом для дослідження культів Херсонеса, але їх вивчення не одержало такого широкого розмаху, як написи на камені, а висновки Штерна були поставлені під сумнів англійським ученим Мінзом², який вважав неможливим віднесення двох-трьох літер і монограми на черепках (HP, HPA, DI, DAMA, ART та ін.) до культів Херсонеса, оскільки вони можуть означати як імена людей, так і богів.

Вивчення різних культових комплексів вже давно відкинуло скептичний погляд Мінза на графіті, а нагромадження матеріалу в різних країнах привернуло до них увагу дослідників. Проте велика кількість методичних питань лишилася ще не розробленою, а видання корпусів графіті по окремих центрах тільки намічається.

Зупинимося на двох типах графіті з багатого зібрання Херсонеського музею.

1. Частина денця чорнолакової тарілки (рисунок, I) знайдена С.Ф.Стржелецьким у 1938 р. в північному районі Херсонеса при зачистці приміщень елліністичного часу³. Якість лаку і форма літер датують фрагмент III ст. до н.е. З внутрішнього боку дно прикрашене штампованими пальметками, зовні недбало і широко надряпане слово *ΚΛΕΟΥΣ* (висота букв 0,5 - 1 см). Це родовий відмінок жіночого імені *κλεῶνως* (= κλεῖω), вперше засвідченого в Херсонесі.

У словнику *Pare-Bensefer* під цим іменем вказані Муза, жриця Фетиди (Павсаній, III, I4,4) і дельфіянка із дорійського напису.

¹ Э.Р. Штерн. *Graffiti* на античных южно-русских сосудах. - ЗООИД, 1897, XX, стор. 163 - 199.

² E.H. Minns. *Scythians and Greeks*, 1913, стор. 361, 546.

³ Архів ГХМ, д.379; пол. № 3-40-38.

Родовий відмінок свідчить тут про приналежність цінного привозного посуду певній особі, яка прагнула зберегти свою власність (посудина Клео)⁴.

2. Частина денця червонолакової тарілки (інв. ЗЗ771, рисунок, 2), знайдена в 1913 р. в приміщенні № 7 під фундаментом стінки з освітільником, монетами римського часу і двома монетами Костиніана⁵.

Графіті виконане недбало, тонкою лінійкою. Висота літер 0,8 - 1,5 см. Форми *ρ, γ, σ* вказують на перші століття нашої ери. Як і в попередньому випадку, тут зазначене ім'я власника посудини Друза в родовому відмінку (*Δρῶντος, ον*).

Друз - відоме історичне ім'я в Римі, сгномен одної парості роду Лівіїв і деяких Клавдіїв. Його

носив син Нерона і Лівії і приймак Августа, брат Тіберія (Германік) та ін. Проникнення його в Херсонес можна пояснити тісними зв'язками з Римом, відомими з часів Нерона.

⁴ Якщо посудини з аналогічними написами знайдені біля храму, то їх можна розуміти як дар такого-то, хоч частіше додавалося ім'я бога. Пор. И.И. Толстой. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М.-Л., 1953, стор.62; його ж. № 7, 107, 108, де ніби від імені посудини вказано: "Я належу такій-то особі".

⁵ Архив ГЛМ, д.109. Опись находок за 1913 г., л.43, № 2649.

У 1961 р. при розкопках XIII кварталу Г.Д.Белов також знайшов кілька червонолакових посудин I ст. н.е. з надряпаними іменами їх власників: ΓΟΡΔΙΟΥ, [Ρ]ΟΥΦΟΥ, ΔΙΔΟΤΟ[Υ]⁶.

Імена богів на посудинах, призначених в дар храму, писали звичайно у формі приовчачення такому-то божеству в давальному відмінку. Часто використовували скорочення і лігатури, які були зрозумілі в рамках відповідних святилиць, але поряд з цим трапляється група графіті, де імена богів подані в родовому відмінку. Навпевне, вони означають присвячення або приналежність посудини богу, тобто храму чи домашньому святилищу⁷. Відзначимо, одночасно, що приведені графіті розміщені не на денцях, а безпосередньо на стінках посудин.

3. На стінці черволакової посудини, знайденої в 1903 р. Косцюшко-Воложиничем⁸, чітко вирізане ім'я Афродіти в родовому відмінку - [ΑΦ]ΡΟΔΙΤΑΣ (дорійська форма).

Ім'я цієї ж богині читається під бортиком на фрагменті тонкого дворучного кубка, покритого тьмяним лаком - [Α]ΦΡΟΔΙΤΗ[Σ] (рисунок, 3). Кубок був знайдений в 1936 р. в елліністичному будинку в північному районі міста.⁹ Шрифт напису можна віднести до II ст. до н.е.

4. На найбільшому фрагменті аналогічного кубку (рисунок, 4), знайденого в тому ж будинку, під бортиком графіті виконане схожим шрифтом. Його можна доповнити як (кубок) Діоніса або Зевса - ΔΙΟ[ΝΥΣΟΥ] vel ΔΙΟ[Σ]¹⁰.

⁶ Архів ГХМ, д.796, л.15, рис.4. Пор. також "Труди Эрмитажа", 7, 1962, стор.153, рис.19 з графіті-(лагінос) Апполонія.

⁷ Пор. Толстої, вказана праця, № III, 123, 164, 167 із словом "присвячено", № 24 і 129 мають більш повний текст від імені самої посудини: "Я належу Гермесу" і "Я кілік Гермеса". Толстої (там же № 161 і ін.) розглядає деякі аналогічні написи як застольні, але це не міняє суті справи.

⁸ Архів ГХМ, д.844, инв. 794/36589.

⁹ Архів ГХМ, д.661, опись находок Г.Д.Белова за 1936 г., № 192-35762. Там же знайдений цілий кубок такої форми з накладним росляним орнаментом, № 183 /35762.

¹⁰ Пор. инв. 790/36589 - кубок з графіті ΔΙΟΝ[ΥΣΟΥ]. На стінці такого ж кубка, очевидно, стояло ім'я Ерота (Архів ГХМ, д.104, № 1243/11).

5. В "Трудах Эрмитажа" за 1962 р. разом з іншим керамічним матеріалом видано чорнолаковий канфар з надряпанним на стінці написом ΔΙΟΣ^{II}. Форми букв, характер лаку і супровідні знахідки датують канфар II ст. до н.е.

Г.Д.Белов розуміє це слово як прикметник Σίος (славний, божественний) і відносить до місткості канфара в розумінні "славне вино". На наш погляд, більш переконливо зачислити це графіті до розглянутої вище групи і читати його як Διός - (канфар) Зевса.

НОВА СТЕЛА БАХЧИСАРАЙСЬКОГО МУЗЕЮ

М.Я.Чорєф

Восени 1969 р. за 5,5 км на південний схід від м.Бахчисарая під час глибокої оранки була знайдена стела (висота 154, ширина 87, товщина 12 - 21 см) з грубими рельєфними фігурами вершників, вирізьбленими в ніші (рисунок).

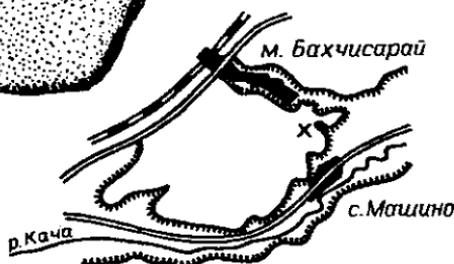
Плита була вирублена з місцевого мшанкового вапняку. На її поверхні місцями збереглися чіткі сліди сколюючого інструмента (довжина 5, ширина 0,5 см). Глибина виборки каменю навколо фігур різна і коливається від 3,5 до 4,5 см.

Вершники зображені в русі зліва направо, що підкреслюється положенням ніг коней, і сидять, звисавши ноги на правий бік корпусів останніх. На обох фігурах людей не помітно ніяких слідів зображення одягу. Обличчя стерті, частково збереглися щілини, нанесені на місці ротів, рельєфні очі та копці волосся. Руки виступають на 0,5 см над площиною тулуба, пальці зображені схематично, але чітко. Ноги та ступні вирізані примітивно.

Передній, більш поставний вершник, певно, чоловік похилого віку, на що вказує видовжена виступаюча нижня частина обличчя - імітація бороди. В лівій руці він тримає повіддя, в правій - ритон. Про стать другого вершника зробити висновок важко, можливо це молодий чоловік або жінка. На користь останнього припущення говорить трохи виступаючий рельєф його грудей.

Чітко прорисовані повіддя та вуздечки коней, намічені чепраки на їх спинах. Дуже схематично показані хвости та ноги тварин.

^{II} Г.Д. Б е л о в. Труды Эрмитажа, Л., 1962, стор.158, рис.28е.

x - Місце знахідки стели

Такого типу рельєфне зображення коней є на стелі з Малої Козирки, датованій першими століттями нашої ери¹.

На жаль, у науковій літературі не згадуються подібні групові зображення, тому питання про етнічну належність пам'ятки і більш конкретно її датування залишаються відкритими.

¹ З.М. Соломоник. О тавретиях скота в Северном Причерноморья. - В кн.: История и археология древнего Крыма. К., 1957, стор. 213. рис.3.

Обстеження, проведене в районі знахідки, виявило залишки досить великого селища пізньоантичного часу², як свідчить знайдена кераміка. Для конкретніших висновків потрібні дальші археологічні дослідження.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА о.БЕРЕЗАНІ В 1969 РОЦІ

В.В.Малин

Роботи Березанської експедиції Інституту археології АН УРСР, як і в попередні роки, були зосереджені на розкопі Основному, розташованому на східному березі острова. Об'єктом дослідження стала площа, прилегла до південно-східної частини розкопу, яка близько підходить до берегового обриву. Всього було розкрито 7,5 квадратів загальною площею 187,5 кв.м. Дослідження провадилися і на ділянці, яка розкопувалася в 1967 р.

Культурний шар на новій ділянці дуже порушений траншеєю та ямами часів Великої Вітчизняної війни, більша частина квадрату 225 - землянкою того ж часу. Розкопки тут провадилися цілком свідомо і мали кілька завдань. Насамперед, зважаючи на те, що в 1967 р. на квадратах II4 і II5 був виявлений чітко виражений культурний шар елліністичного часу, необхідно було з'ясувати межі поширення цього шару. Треба було дослідити площу, яка примикає з півдня до землянки № 25 У ст. до н.е., дещо незвичайної за її глибиною та будовою. Цікаво було, нарешті, визначити, наскільки ефективними можуть бути роботи на пошкоджених у сучасну епоху ділянках стародавнього поселення.

Роботи 1969 р. довели доцільність дослідження ділянок з значними сучасними порушеннями. Ці порушення, як правило, мають вузьколокальний характер і не поширюються на значну глибину. Площа, вільна від порушень, і нижні, найдавніші шари, які викликають найбільший інтерес, передусім архаїчні ями, дають цікаві комплекси речових знахідок і важливі топографічні та стратиграфічні дані.

Роботи виявили також, що культурний шар елліністичного часу, цікавий для визначення пізнього етапу існування поселення, був

² Це припущення П.М.Шульца наведено нами з глибокою подякою.

територіально дуже обмеженим і не поширювався на нововідкриті ділянки, хоча окремі речові знахідки того часу траплялися і на цій площі.

Одним з основних результатів робіт було розкриття землянок № 25, 27, 28 на квадратах 109 і 120. На відміну від усіх раніше виявлених напівземлянок, які складалися з одного приміщення, згадані землянки становлять єдиний житловий комплекс з багатокутною конфігурацією плану. Ступінчастий вхід з апсодальним завершенням розташований з півночі майже по осі симетрії і переходить у таку ж ширину (0,80 м) коридор, з боків якого розташовані два приміщення (землянки № 25, 27). Цей же коридор веде й до третього, південного приміщення (землянка № 28). Розміри окремих приміщень - в межах норми, звичайної для землянок Березані, плану - підпрямокутний, з трохи заокругленими кутами. В усіх трьох приміщеннях зафіксовані добре збережені глинобитні підлоги. Рештки відкритого вогнища з глинобитним "коварком" над ним виявлені біля східної стінки південного приміщення, сліди вогнища чи печі, цілком зруйнованої, простежувались і біля східної стінки східного приміщення. Внутрішні стінки, які розділяли приміщення і коридор, були сирцевими. Комплекс землянок хронологічно співіснував уже з кам'яними будинками, відкритими в цьому районі і, можливо, являв собою одну з перехідних форм від напівземлянки до будинку з підвальними приміщеннями. Він цікавий також тим, що свідчить про бідне провінціальне обличчя поселення не тільки в архаїчний, а й в класичний час.

Безпосередньо до третього, південного приміщення, з півдня примикає ще одна землянка (№ 28) з плямою плану, яка наближається до круга або овала. Заглиблення в ґрунт, так само як і у попередніх землянок, становить близько 1 м. Підлога глинобитна, добре збережена; біля західної стінки є трохи підвишена площадка розміром 1,25 x 0,70 м з невисокими глинобитними бортиками. Хочі ні зола, ні вугілля, ні сліди вогню на площадці не спостерігалося, вона, можливо, була вогнищем чи місцем для встановлення переносної жаровні. З північного боку площадки збереглася ямка для встановлення амфори. У східній материковій стіні виявлено кілька маленьких нішок, очевидно, господарського призначення. У південній половині на підлозі зафіксовано багато ямок, мабуть, від якоїсь дерев'яної конструкції. Входу до землянки не виявлено. При дослід-

женні, можливо, він буде з південного боку, де чистий лесовий ґрунт справляє все ж враження переміщеного. Пов'язувати землянку № 28 з описаним вище комплексом землянок не слід, зважаючи на конструктивні її особливості й характер речових матеріалів із заповнення, які дозволяють датувати її ще кінцем VI ст. до н.е.

Кам'яні будівельні залишки, виявлені на ділянці, нечисленні і дуже фрагментарні. Вони належать принаймні до двох будинків, які, можливо, блокувалися між собою. За сучасним станом вивчення реконструкції їх поки що неможлива. Стіни належать до часу не раніше другої половини V ст. до н.е.

Архаїчний період існування поселення представлений великою кількістю господарських ям, більша частина яких датуються першою половиною VI ст. до н.е. Ями – звичайної для Березані банкподібної форми з вужчою, ніж дно, невисокою горловиною та стінками, які розширюються донизу. Нижня частина ям врізана у твердий мергелевий шар. У деяких ямах (№ 95, меншою мірою – № 96) спостерігалися сліди вогню. Із знайдених у ямах предметів найбільший інтерес становить архаїчна кераміка орієнталізуючого стилю, насамперед, родоська й самоська. В ямі № 100 виявлена лише трохи фрагментована амфора стилю фікелур з типовою орнаментацією і зображенням на шийці двох обернених одна до одної обличчям сирен, розділених стеблиною лотоса з бутонем, що не розпустилося. Заслужує на увагу знайдений в уламках у ямі № 97 аттичний чернофігурний келих із зображенням чоловіка, що танцює під гру оголеної флейтистки, та двох левів, які йдуть один за одним. У формі посудини, якості ляку і в розпису на внутрішніх стінках келиха відчувається безсумнівний вплив хіоського керамічного виробництва. Велика кількість різноманітних ольвійських мідних дельфінчиків, виявлених у тій же ямі з речовим комплексом другої половини VI ст. до н.е., є ще одним доказом раннього походження цієї групи ольвійської монети.

Розкопки останніх років, у тому числі й 1969 р., все більше виявляють велику строкатість, значну різноманітність стратиграфічної картини на досліджуваній ділянці острова. Польовий сезон 1969 р. виявив на квадратах, що прилягають до берегового обриву, культурні шари, типові для території західного берега острова, але значно більшої потужності. Подібні шари характеризуються дуже малим вмістом продуктів життєдіяльності людини і складаються пе-

реважно з щільного лесового ґрунту, що іноді скидається на стерильний. Причини цієї стратиграфічної строкатості шарів на порівняно невеликій площі залишаються нез'ясованими.

РОБОТИ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Л.М.Славін

Як відомо із звітів і статей попередніх років, однією з основних робіт Ольвійської експедиції останнього десятиріччя є розкопки міських кварталів, розташованих на захід і на південний захід від агори. Крім споруд торговельного та громадського призначення, що безпосередньо фланкують агору, тут було виявлено 12 житлових будинків вздовж вулиць Північної, Середньої, Південної та Західної, провулків Західного та Північного.

У 1969 р. тривали розкопки двох житлових будинків - № 14, розташованого на південний захід, і № 12 - на захід від агори. Перший з них є досить великим і цікавим житловим комплексом, виявленим у кутку, утвореному Південною вулицею на півночі і будинком № 10 (так званим Агрота) на сході. Він розкопаний в більшій своїй частині (25x13), лишаються не відкритими крайні західна та південна його межі. Вхід до нього - з Південної вулиці. Північну частину будинка займало дуже велике (11,6x9,4 м) подвір'я, мощене черепицею, щабнем і частково плитами. Одразу ж за входом - на початку подвір'я, можливо, був протирон (сіни). В східній частині подвір'я, мабуть, існувало наземне складське сховище, від якого зберігся один лише піфос, та й то роздавлений. Взагалі, подвір'я й зв'язані з ним зовнішні стіни споруди, надвірні будівлі в більшій своїй частині знищені. Судити про них можна лише приблизно. Подвір'я закінчується чотирма приміщеннями, розташованими на його південному боці, в один ряд із заходу на схід. Таким чином, їх північні торцові сторони завершують лінію подвір'я на півдні. Ці приміщення мають різне призначення. Два східних (№ 1,2) виконували господарські функції: тут були печі, кухонні залишки і т.д. Таке розташування кухні та зв'язаних з нею господарських будівель поблизу подвір'я знаходить своє підтвердження і в ряді інших ольвійських житлових споруд. Одне з приміщень (№ 3), прохідне, зв'язувало центральну й південну частину будинку з подвір'ям. Четверте (північно-західне) було житловим і мало підвал.

Південна половина будинку складається з шести приміщень, розташованих у трьох рядах. У другому ряду – два: № 5, східне, з підвалом; № 6, західне, лише наземне; в третьому – також два (№ 7 і 8), обидва з підвалами; в четвертому – західне (№ 10), з підвалом, східне (№ 9), очевидно, без підвалу (воно ще не розкрито). Розміри цих приміщень коливаються в межах 4,30 х 3,1 м.

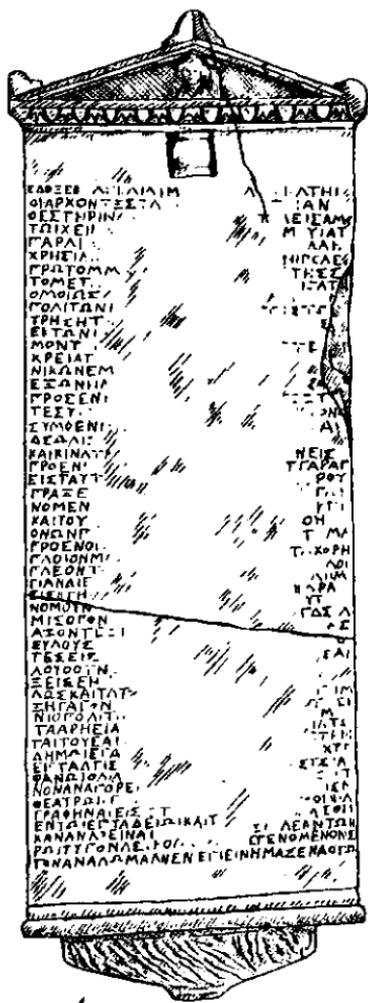
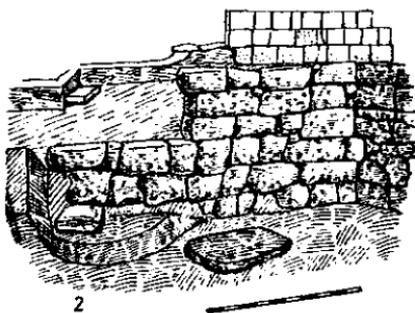
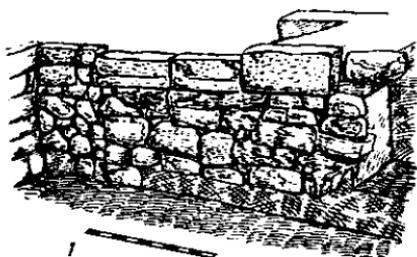
План будинку дещо незвичайний. Однак остаточний висновок про нього доцільно відкласти до повного розкриття пам'ятки, з'ясування характеру її оточення із західного та південного боків, а також наявності або браку зв'язків із сусіднім будинком № 10 (так званім Агрота).

Кам'яні стіни складені порівняно добре, особливо в підвальних приміщеннях (власне, вони переважно й збереглися), хоч квадратного, ретельно обтесаного каміння тут трапляється небагато, та й то лише використаного вдруге. Стіни складені на глині, деякі в перев'язь, інші впритул. Залишки підлоги відкриті в ряді місць у наземних приміщеннях і підвалах. Вони були ґрунтовими (від них збереглися глинисті і зольноземляні прошарки), а в двох наземних будівлях – кам'яними, викладеними з великих плоских голяків (рисунк, 1,2).

При дослідженні залишків № 14 вдалося виявити три будівельних періоди його існування, що охоплювали час від IV – до середини II ст. до н.е. Перед третім періодом підвали було засипано, а після цього влаштовано сховище продуктів у піфосах в приміщенні № 8 і збудовано два прямокутних майданчики з добре обтесаного каміння (можливо, для культових цілей) у приміщенні № 10.

Розкопки будинку № 12 дали цікаві знахідки. З великої маси звичайного для ольвійських житлових кварталів речового матеріалу (черепиця, фрагменти амфор, столового та кухонного посуду – червоноглиняного, сіроглиняного та іншого, чорнолакова кераміка, монети тощо) винятковими є дві пам'ятки. Одна з них – декрет III ст. до н.е. на тонкій мармуровій плиті (частково пошкодженій) на честь ольвійського громадянина, посмертно нагородженого за свої заслуги, про що мали оголосити в театрі (рисунк, 4). Друга – це невисока мармурова канельована колонка витонченої форми для встановлення на ній лутерія.

Будинок № 12 розташований на захід від агори – на північ від № 5 та 6. Він звернений на Західну вулицю. Північна частина його ще не відкрита. Розкопана частина складається з протирона

(сіней), моценого подвір'я і шести приміщень. Одне з них - в південно-східній частині - мало єдиний в усьому будинку підвал з сирцевими стінами на кам'яних цоколях і сирцевою нішею на південній стіні. Оскільки тут була також яма для зберігання зерна або інших продуктів, можна припустити, що підвальне приміщення мало господарське призначення.

Слід відзначити три особливості будинку № 12: 1) частина його приміщень дуже малих розмірів; 2) мурування, як і каміння, з якого вони складені, значно гіршої якості, ніж в усіх інших будинках кварталів, суміжних з агором; 3) наявність щобеневих вимосток у ряді приміщень. Як свідчать знахідки, цей будинок був споруджений на початку III і проіснував до другої половини II ст. до н.е.

Поряд з дослідженням міських кварталів у районі агори Ольвійська експедиція 1969 р. проводила розкопки в кількох пунктах міської території Ольвії, її некрополя та хори.

1. У центрі цитаделі Ольвії розкривалося велике гарнізонне приміщення II - III ст. н.е. (керівник Р.І.Ветштейн).

2. На ділянці АГД (на північ від теменоса) при дослідженні шарів археологічного та класичного часу під житловим будинком, розкопаним Б.В.Фармаковським і М.О.Макаренком у 1926 р. біля головної вулиці відкрито напівземлянкове житло VI ст. до н.е. і підвальні приміщення будинку V ст. до н.е. У східній частині ділянки розкрито продовження однієї з поздовжніх (північ - південь) мощених вулиць цієї частини міста (керівник А.С.Русяєва).

3. У районі некрополя Ольвії - над північною частиною Заячої балки - розкривалася ділянка могильника римського часу, а також передуюче йому поселення Ольвійського передмістя, засноване греками-переселенцями VI-V ст. до н.е. Складалося воно із землянок, зернових ям та інших влаштованих в землі господарських споруд (керівник Ю.І.Козуб).

4. У районі некрополя Ольвії - на північний захід від с.Парутіно, поблизу дороги, що веде до Очакова, розкопувався курган, де виявлено поховання у великому кам'яному ящику (керівник А.В.Бураков).

5. Поблизу с.Велика Чорноморка Очаківського району (звідом видно с.Березань) розкопувалося поселення VI-V ст. до н.е. (керівник А.С.Русяєва).

У роботі експедиції (з 23.VI до 16.VIII 1969 р.), організованої Інститутом археології АН УРСР, брали участь учні середніх шкіл Миколаївського об'єднано, учні школи № 20 м.Донецька, студенти історичних факультетів Київського та Дніпропетровського університетів, Ворошиловградського педагогічного інституту, Московського педагогічного інституту ім. В.І.Леніна та ін.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОАРХАІЧНИХ ТА КЛАСИЧНИХ ШАРІВ ОЛЬВІЇ

Г.С.Русяєва

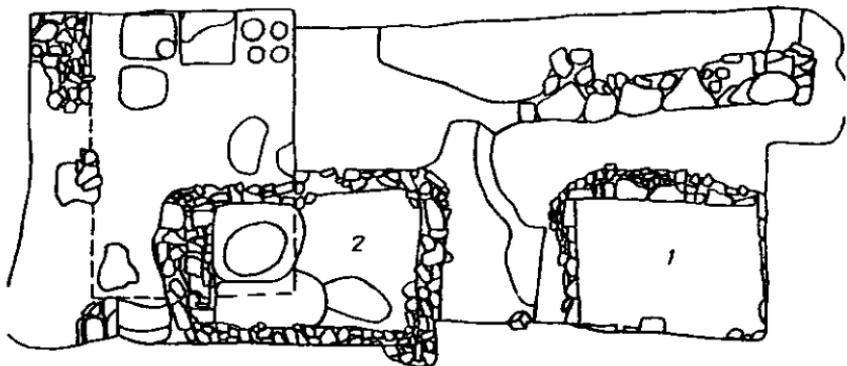
З метою дальших досліджень пізньоархаїчних та класичних шарів Ольвії, що, як відомо, внаслідок великого перенасичення рештками кам'яних будівель пізніших часів вивчалися мало, було вирішено закласти невеликі розкопи на ділянці АГД у пунктах, вільних від археологічних пам'яток.

Один з таких пунктів площею 45 кв.м розташований безпосередньо на захід від головної вулиці в будинку № 1 (рисунок), який був розкопаний Б.В.Фармаковським у 1926 р.¹ До найбільш раннього періоду (середина VI ст. до н.е.) тут відносяться залишки прямокутної в плані напівземлянки розмірами 3,90 м x 2,68 м (північно-східна частина її зруйнована під час будівництва підвального приміщення з кам'яними стінами). Висота стін напівземлянки 0,75 м. У південно-східному кутку лежали залишки від поду печі з підстилкою з піску та решток амфор. Тут же знайдено невеликі уламки чорнофігурної посудини VI ст. до н.е. В західній стіні, посередині, був вхід у житло, що мав два східці – один материковий, а другий, верхній – з каменю. З північного боку від них виявлені чотири круглі ямки (середні розміри; діаметр 0,28, глибина 0,23 м; діаметр 0,20, глибина 0,18 м), розташовані прямокутником на віддалі 0,12 м одна від одної. З протилежного, південного боку, теж виявлена ямка (діаметр 0,23, глибина 0,20 м). Можливо, поряд з нею були й інші цього ж типу, але вони зруйновані заглибленням пізнішого часу. Ямки на такій близькій відстані одна від одної не могли використовуватися для амфор. Невідомі й випадки, щоб у таких

¹ Б.В. Фармаковський. Розкопування Ольвії року 1926. Звіт. Одеса, 1929.

місцях стояли підпірні стовпи. Найвірогіднішим здається, що, можливо, тут були вкопані невисокі стовпчики для якихось господарських цілей. Заповнення напівземлянки – це переважно уламки хіоських та самоських амфор, іонійських тарілок та світильників, родоських кіліків, дельфінчики та ін.

Півніше, на початку У ст. до н.е. тут було споруджено буди-

нок, свідченням чого є виявлені рештки двох заглиблених у землю приміщень з кам'яними стінами. За характером кладки вони дещо відрізняються одне від одного, проте, судячи з прямолінійності розташування та однакового рівня залягання, це частини однієї будівлі. Від першого, північного приміщення розміром 1,73 х 2,76 м збереглися лише нижні ряди кладок¹. Лицьовий бік утворювали невеликі (0,21 х 0,22 м; 0,29 х 0,17 м), добре оброблені плити, укладені на глинястому розчині. Долівка була трохи вище підшви стіни, в південно-західному кутку стояли денця двох хіоських амфор, недалеко був знайдений уламок теракоти з зображенням Кори-Персефони У ст. до н.е.

Друге приміщення площев 2,90 м х 1,73 м віддалене на 0,53 м на південь. Порівняно добре збереглися південна та східна стіни, але лицьова частина їх вся вибрана, за винятком підшви південної

¹ Половину цього приміщення було розкопано ще в 1926 р. Б.В.Фармаковським, який помилково відносив його до I треті УІ ст. до н.е.

стіни, кам'яні плити якої також ретельно оброблені, а від кладки першого приміщення відрізняються меншими розмірами і характером витісування. З тильного боку ця стіна складається з дрібних необроблених каменів. Висота II – 0,90, ширина – 0,47 м. Вона дещо заширока як на той час, можливо, що впритул до неї стояла ще одна стіна, дослідження якої можна буде провести в ході дальших розкопок. У східній стіні (висота – 0,97 м) лишьова кладка теж вибрана. Дві інші стіни збереглися частково. Нижче підшви мурів виявлені дві невеликі ями, які, судячи з однорідності матеріалу, знайденого в заповненні приміщення, та ям, існували в один час. Це, головним чином, дельфінчики, чимало уламків бронзового шлаку, чорнолакових кіліків V ст. до н.е. та чорнолаковий окіфос. При зачистці західної стіни трапився бронзовий перотень. До третього будівельного періоду (від кінця V ст. до н.е.) на даному пункті відносяться залишки кам'яної стіни (довжина 3,97 м) з полігональних плит. За характером кладки вона ув'язується з рештками стін, відкритих Б.В.Фармаковським.

Невеликі розкопки були закладені в північно-західному кварталі на північ від будинку № 9 і в південно-східному – в будинку № 5. Тут відкриті господарські ями, викопані в матеріку, рештки заглиблень з материковими стінами, які, певно, могли бути напівземлянками або господарськими приміщеннями. Речі, знайдені в цих заповненнях, не виходять за межі V ст. до н.е.

Залишки вимостки вулиці III – I ст. до н.е. довжиною 16 м виявлені при розкопках перемички, що відділяла східний і південно-східний квартали на ділянці АГД. Вимостка викладена дрібним камінням, уламками посуду, в деяких місцях – щебенем. Простежено три рівня II. В північно-східній частині збереглась обочина вулиці довжиною 3,60 м, вимощена великими, вертикально покладеними плитами. Із західного боку вулиці – дві кам'яні стіни, які належать до більш раннього часу, але ще повністю не розкриті. Із знахідок, виявлених при зачистці вимостки, слід відзначити чималу кількість амфорних клейм, монети-борисфени, уламок теракоти з зображенням Деметри, уламок фігурної посудини у вигляді жіночої голови та безліч залишків різного посуду III – I ст. до н.е.

РОЗКОПКИ ЗАХІДНОЇ ОКОЛИЦІ ОЛЬВІЇ

Д.І.Козуб

Розкопки 1969 р. провадилися на плато західного схилу Заячої балки (підвищення II) з метою виявлення найближчого оточення культурної опоруди, відкритої під час польових робіт 1964 р., а також дальшого дослідження ділянки пізнього некрополя. Результатом цих робіт було відкриття трьох землянок і трьох господарських ям-погребів V ст. до н.е., а також 20 поховань, що були зроблені через кілька століть після припинення життя на цій території.

Пам'ятки V ст. до н.е.

Землянка № 8 являла собою житло чотирикутної форми, площею 4,3 x 3,4 м, заглиблене в материк на 1,15 м. Вхід (ширина 0,9 м) до приміщення знаходився у східній стіні. Він мав чотири східці. Підлога рівна, гладенька (помітно кілька шарів сіруватої глини, якою час від часу її підмазували). На підлозі в кількох місцях виявлені залишки інтенсивного горіння: попіл, вугілля, обпалена глина. Від печі залишилися лише фрагменти печини. Тут було багато уламків різноманітного посуду, теракоти та ін. В південно-західному кутку землянки *in situ* знайдено три амфори, під ними - залишки соломи. Землянка, загалом добре збережена, в двох місцях була порушена пізнішими похованнями. Це житло розташоване на віддалі 2,5 м від землянки № 7.

Землянки № 10 та 11 мають багато спільного. Вони чотирикутні в плані, менші за своїми розмірами від землянки № 8, лише трохи заглиблені в материк. Підлога глиняна. В центрі землянки № 10 в ній вкопана хіоська амфора (VI - V ст. до н.е.) із спільним горлом. Всередині амфори знайдені кістки тварини. Поряд з амфорою було багато фрагментів сіроглиняних мисок з валикоподібним краєм і маленькими просвердленими дірочками для підвішування. В засипу землянки виявлено багато уламків хіоських та фасоських амфор раннього типу. Можливо, цей комплекс мав не житлове, а господарське призначення.

Землянка № 11 дещо порушена дромосом оклепу № 16. У південно-західному кутку її добре збереглося заглиблення конічної форми для підпорного стовпа. Речового матеріалу тут було небагато.

Господарські ями виявлені в безпосередній близькості від

землянок № 8 та II. Вони були старанно вирізані в материку. На їх стінках добре збереглися сліди інструменту у вигляді довгих омуг. Мабуть, це було знаряддя типу кайла, ширина робочої частини якого становила 7 см. Ями № 4 та 5 мали груноподібну форму з плоским рівним дном. Вони були майже однакові за розмірами: глибина 1,5, діаметр верху 0,9, низу 1,5 м. Містилися вони близько 1 м одна від одної. Ями були заповнені сірувато-жовтим ґрунтом з великою кількістю уламків кераміки У ст. до н.е.: амфор, червоноглиняного посуду (чаш, розписних глечиків), каструль, мисок і горщиків, виліплених руками. Трапилися також уламки сіроглиняного (миски, глечики, рибні бляди) та чернолакового (кіліки) посуду. На дні ями № 4 знайдені фрагменти ранньої хіоської амфори та роздавлений землею чернофігурний кілік із зображенням виноградної лози та людських постатей. Яма № 6 мала конічну форму. За розмірами вона майже така, як і попередні. На глибині 0,7 м знайдено велику овальну зернотерку, обкладену великими кістками бика. Під південним бортом ями лежала майже ціла амфора, закладена каменем. Нижче виявлено печину у вигляді округлої площадки з бортиками. Внутрішній бік площадки сильно обпалений, вкритий шаром попелу, зовнішній – не мав ознак горіння. Під печиною була обпалена земля, попіл. У засипу ями виявлено майже цілий чернолаковий окіфос У ст. до н.е. та великий фрагмент кружального горщика, кістки тварин.

Нам'ятки пізнього періоду.

Поховання цієї території являють собою: ямні ґрунтові могили (14), підбойні могили (5) та земляні склепи (2).

Ямні могили виявлено на глибині 0,7 – 1,5 м. Вони мають овальну форму. Здебільшого борти їх не зберігаються. Переважає орієнтація похованих на схід. Кістки витягнуті. Лише в могилі № 2, дослідженій 1969 р., похований лежав не на спині, а на правому боці. Кисть правої руки лежала на тазі. Ноги в ступнях були зведені разом. Таке ж положення рук і ніг зафіксоване в могилі 1969/5. У могилі 1969/9 кістяк (крім черепа) був закладений великим камінням. Поховання в ґрунтових могилах, здебільшого, виявилися безінвентарними. Жіноче поховання № 19 з найбагатшим. Шия, голова, зап'ястя рук небіжцяці були вкриті намистом. Про те, що воно не було нашито на одяг, свідчить знахідка бронзового замочка від низки намиста біля правої руки. Блакитне біконічне намисто

було знайдено і біля правої ноги. З боків черепа виявлено орбіні серезки у вигляді кілець з гострими кінцями, що заходять один за другий. Біля ніг лежала малинова та жовто-гаряча мінеральна фарба, поряд – червоноглиняний бальзамарій. Навколо кістяка зберіглися залишки дерев'яної труни.

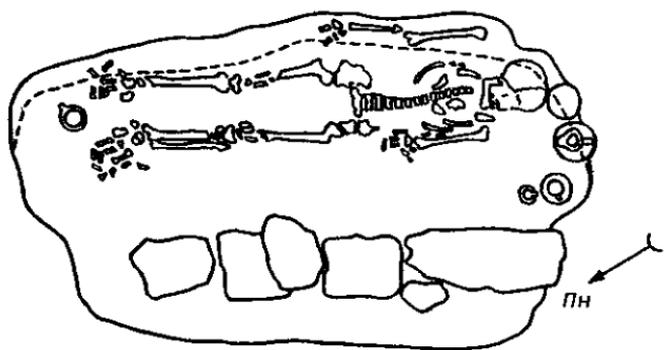
Підбойні могили, що містили поховання як дорослих, так і дітей, різняться між собою кладкою, заглибленов в ґрунт більш як на 1 м. Підбой влаштовувалися в північному борту вхідної ями. Лише в похованні № 12 підбой знаходився в східній частині могили (рисунок). Підбой закривалися кам'яними закладами. Зафіксована здебільшого східна орієнтація кістяків. В усіх підбойних могилах знайдені чіоленні рештки дерев'яних трун. Поховальний інвентар складається в основному з червоноглиняного, світлоглиняного посуду та прикрас.

Посуд представлений різними формами. Це вузькогорлі глечики (рисунок, 7), лагінос, мініатюрні кухлі (рисунок, 6), дворічна ваза з профільованими вінцями, гутус, бальзамарій та канфароподібні посудини. Новими формами поповнилася група дуже тонкостіної кераміки з темним нерівним покриттям поверхні, яка привертала до себе увагу ще в попередні роки дослідження цієї ділянки некрополя (рисунок, 3).

В усіх похованнях було багато різноманітного намисто з буршти-ну, скла (біконічної, чотирикутної форми з різнокольоровим візерунком, бісер (рисунок, 2). Нерідко траплялися і бронзові предмети туалету: мініатюрні круглі дзеркальця (рисунок, 4), фібули та їх уламки, каблучки.

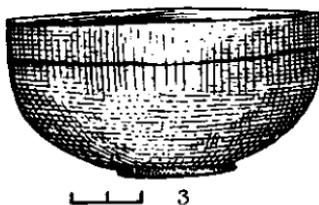
Земляні склепи виявлені в центрі підвищення II. Один з них № 10 майже повністю виконаний із засипу землянки. Він зберігся лише в тій частині, яка була заглиблена в материковий ґрунт. Це половина чотирикутної камери заввишки до 0,7 м. Тут знайдені розкидані людські кістки, кілька уламків світлоглиняного світильника з видовженим носиком та фрагмент кістяної обшивки скриньки, художньо оформленої різним геометричним орнаментом.

Земляний склеп № 16, який мав незвичайну орієнтацію (з півночі на південь), складався з довгого ступінчастого дромосу (довжина 4,6, ширина 1,12 м) і несподівано малої головної частини. Замість камери тут була виявлена невеличка печерка, що не має певної форми. На її стінках добре зберіглися сліди інструменту, яким вона була видовбана в материк. "Камера" була заповнена чіо-

0 0,5 м 1

2-7 комплекс поховання N12

тою глиною без єдиної речі. Складається враження, що це незакінчений склеп, спорудження якого було раптово припинено з невідомих причин.

Але на східних дромосу був виявлений череп і кілька великих кісток людського скелета. На черепі збереглися сліди бронзового оксиду, а поряд лежав бронзовий предмет у вигляді порожнистого отрижня з стрілоподібною підвіскою і уламок коралу.

Серед окремих знахідок слід відзначити ціле вапнякове антропоморфне надгроб'я й вістарик.

РОЗКОПКИ РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ ОЛЬВІЇ В 1969 РОЦІ

Р.Й.Ветштейн

У південній частині Верхнього міста в районі римської цитаделі продовжувалися розкопки міського кварталу перших століть нашої ери (ділянка Л).

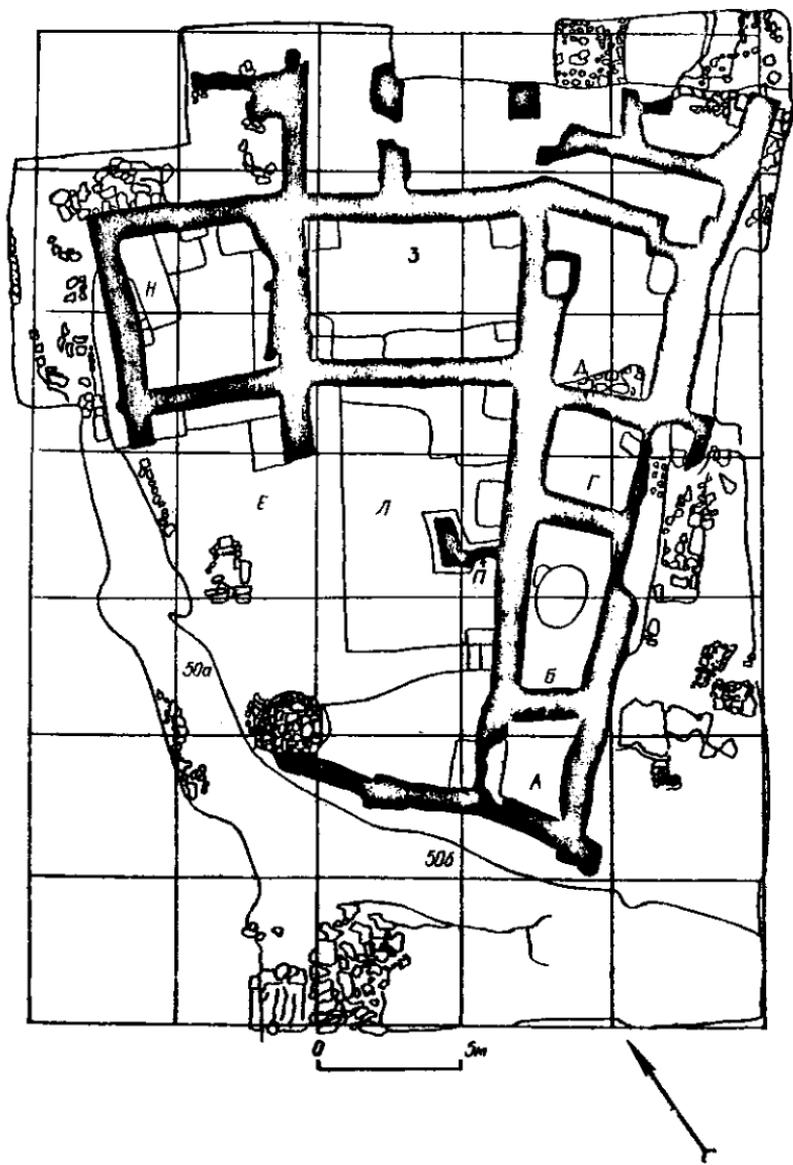
Як показали розкопки останніх років, на північний схід від перехрестя двох вулиць (50а, 50б) були розташовані дві будівлі.

У 1969 р. головні роботи велися в першому (з півдня) великому двоповерховому будинку римського гарнізону, від якого добре збереглися підвали, розташовані в три ряди. Із передбачуваних 10 - 12 підвалів розкритий весь східний ряд, який складається з чотирьох приміщень (А, Б, Г, Д), в центрі - підвал З і північна частина підвалу Л, а в західному ряду - південно-західний куток підвалу Н (рисунок).

Для повного дослідження підвалів Л, Н і уточнення планування всього будинку в 1969 р. довелося в першу чергу взяти більш пізні наземні споруди (великий двір з кам'яним замостом (104) і два дворики (112, 119), що перекривали підвали Л і Н).

Підвал Л. У центральній частині підвального поверху на захід від дволяцьових стін (26, 44, 106) східного ряду підвалів на протязі 14 м не були знайдені перегородчасті стіни. Не виявлена і західна стіна цієї споруди. Можливо, ця стіна розташована під пізнішим наземним приміщенням Е. Для з'ясування характеру і призначення цієї споруди необхідно в першу чергу вибрати наземне приміщення Е.

Речовий матеріал, знайдений у засипці споруди Л., хронологічно неоднорідний і датується від середини VI ст. до н.е. до перших сто-

літь нашої ери. Серед ранніх амфор найбільш часто зустрічаються хіоські пухлогорлі амфори з оклянкоподібними денцями. Трапилася світлоглиняна корінфська амфора кінця VI - V ст. до н.е. з широкими відігнутими вінцями і круглими ручками, прикріпленими до нижнього краю вінець. Такого типу амфори є рідков знахідкою в Північному Причорномор'ї.

Амфори IV - II ст. до н.е. представлені продукцією Фасоса, Родоса, Синопи та ін. З пізніших типів відзначимо світлоглиняні вузькогорлі амфори II - III ст. н.е. з невисоким, що розширюється донизу, горлом і невеликою ніжкою на низькому піддоні. Розрізняються в часі й інші групи привізної і місцевої кераміки. Поряд з уламками чернофігурних, червонофігурних і чернолакових кіліків, скіфосів, лекан і світильників знайдені червонолакові чаші, тарілки, глечики, світильники, сіролощені миски і глечики, орнаментовані пролощеним орнаментом, червоноглиняні сковорідка, каструлі та ін. Слід відзначити червоноглиняний лутерій з дворядковим клеймом на бортику, теракотову пташину голівку, уламок мармурового лутерію, уламок форми для литва, окляний посуд, залізні й бронзові предмети.

Підвал Н розмірами 6 м (Пв - Пд) x 4,7 (С-З) розташований в північно-західному кутку підвального поверху і має загальну перегородчасту стіну (I59) з підвалом З центрального ряду. Західна стіна (I2I) підвалу Н прлягає до західної вулиці (50а) перехрестя. Південна стіна (I67) дволицьова. Певно, на південь від цього підвалу під більш пізнішим наземним приміщенням Е розташований ще один чи два підвали.

Підвал Н, як і інші підвальні приміщення будинку гарнізону, пережив два будівельних періода, що простежується на всіх його кладках. У другому будівельному періоді рівень глинобитної долівки підвищується на 0,90 м і в південно-західному кутку підвалу на четвертому ряді каменів південної стіни (I67) споруджується поріг. Він складається з двох великих вапнякових блоків довжиною 1,45 і шириною 0,30 м.

Особливий інтерес викликають деякі деталі порогу, що добре збереглися, дозволяють уявити влаштування дверей. Вздовж північного краю порога вирізано два однакових пази прямокутної форми розмірами 10 (Пн - Пд) x 12 см (С-З) і глибиною 6 см. На схід від східного пазу розташовані заглиблення квадратної форми 8 x 8 см і глибиною 5 см. Це заглиблення заповнено залізом. Певно,

такі заглиблення являли собою залишки п'яти, яка правила підпірков для дверного полотна, а в пази були впущені дверні косяки.

Речовий матеріал, знайдений в засипці підвалу Н, як і в східних підвалах А, Б, Г, Д і в центральному підвалі З належить переважно до II – середини III ст. н.е. Найбільш масові знахідки представлені світлоглиняними вузькогорлими амфорами з реберчастими ручками і великими червоноглиняними амфорами з долобчастю поверхнею та повздопрофільованими ручками, столовою червонолаковою, червоноглиняною і сіроглиняною лощеною посудом (чаші, миски, тарілки, глечики), кухонним посудом (кастроли, горщики, сковорідки). Багато скляного посуду, залізних і бронзових предметів.

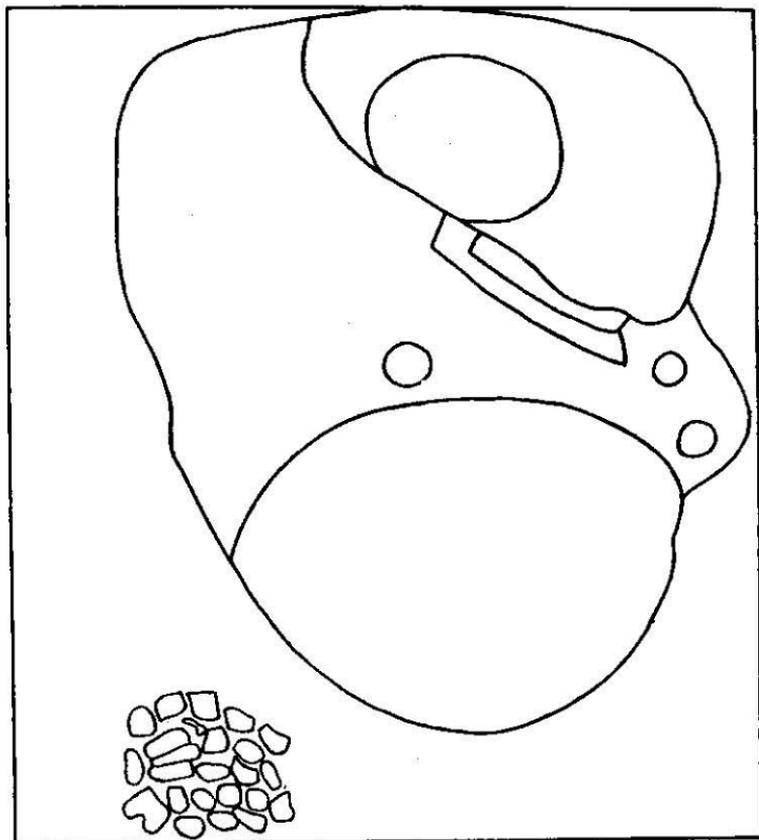
Серед окремих знахідок 1969 р. слід ще відзначити червонолаковий світляник з рельєфним зображенням двох воїнів, що б'ються, фрагмент буроголакової теракоти – голова коня, уламок мармурової статуї (складки одягу), уламок мармурової плити з давньогрецьким написом, що частково зберігся.

РОЗКОПКИ БЕЙКУШЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Г.С.Русяєва

На поселенні велися, головним чином, дослідження напівземлянки № 6 та ям, виявлених у минулому році. Крім того, щоб вивчити планування житлових комплексів, були закладені невеликі розкопки і над берегом Бейкушського лиману.

Напівземлянка № 6, неправильної яйцевидної форми (рисунок) викопана досить неохайно. Довжина її – 5,70 м, найбільша ширина (посередині) – 4,10 м, у південній частині – 2,80 м. Висота стін – 1,20 м. Долівка в деяких місцях добре збережена і являла собою темний щільний прошарок над материком. У північно-східній частині напівземлянки розташована прибудова для господарських цілей, відгороджена невисокою материковою стіною від основного приміщення, до якого вели дві східці. В цій прибудові на глибині 0,60 м від рівня долівки була кругла яма діаметром 0,90 м, на дні якої залишилося чимало рис'ячої луски та черепашок мідій. В східній частині поряд з господарською прибудовою у материковій стіні в неглибока напівовальна ніша завглишки 1,07 м, де виявлено дві невеликі ямки, певно, для амфор. Залишків від полу печі на долівці немає, хоч над нею і на ній було чимало пелелу, вугілля,

уламків печини. Заповнення, головним чином, складалося з сипкого ґрунту, в якому часто траплялися уламки від амфор пізньоархаїчних типів, сіроглиняних тарілок і глечиків, іонійського та родоського посуду, а також кам'яні грузила з перехватом. Цікаво, що це житло було збудовано після спеціальної засипки майже чистою глиною землянки VI ст. до н.е. овальної форми, завдовжки 2,80, завширшки 2,50 м, з стінами заввишки 1,55 м. Напівземлянка таких великих розмірів уперше виявлена на цьому поселенні. Певно, до періоду існування її відноситься і вимостка (1,12 x 1,25 м) з дрібного каміння, черепашок та уламків посуду, розташована безпосередньо на древній поверхні поряд із житлом. На цьому ж розкопі велося далі дослідження ями, частково відкритої в минулому році. Яма

групоподібної форми (глибина 1 м, діаметром внизу - 1,60, вверху - 1,20 м) у нижній частині була наповнена уламками печини і лес-боських амфор. З північно-західного боку збереглися сліди обмазки світло-зеленою глиною. Такою ж глиною був обмазаний і стік, відкритий в 1968 р. Призначення його поки що неонове. Ця яма викопувалась уже після того, як тут була засипана чистим шаром глини з невеликими проміжками попелу і темного ґрунту велика кругла яма циліндричної форми завглибшки 2,80, діаметром 3,17 м. В заповненні майже не було знахідок, крім рогів бика, вотивного кружка з графіті АХІ поряд нього, уламка від родоської тарілки й кількох стінок від амфор. Подібного типу ями є як на Березанському поселенні, так і в Ольвії. Призначення їх невідоме.

На розкопі Б поряд з подом печі та рештками наземного житла, відкритими в 1967 р., виявлені чотири ями групоподібної форми, розташовані на віддалі 0,70 - 0,90 м одна від одної. Вони обмежені материковими стінами з трьох сторін (південна стіна поки що не відкрита) і різні за величиною: найбільша має глибину 1,32 м, діаметром вверху - 1,80, внизу - 1,95 м; найменша - завглибшки 1,10 м, діаметром вверху - 0,70, внизу - 1 м. Дві ями з'єднані між собою квадратним (0,50 м x 0,50 м) отвором. Заповнення в усіх чотирьох силке з невеликою кількістю знахідок: монета-стрілка, дельфінчики, уламки чернолакового, сіроглиняного й ліпного посуду У ст. до н.е. Не виключено, що тут був розташований господарський комплекс.

На віддалі 35 м на південний схід від цього розкопу закладено розкоп В, де виявлено дві напівземлянки. Перша, частково зруйнована яром, прямокутної форми мала висоту стін 1, ширину - 3,60 м, довжина відкритої частини - 3,40 м. У північно-західному кутку виявлена господарська яма групоподібної форми. Досить добре збереглися долівка - блідо-рожевий прошарок глини, на якому лежав шар попелу з уламками двох амфор - однієї червоноглиняної з червоними широкими смугами й другої - з білою обмазкою, розписаною чорними і темно-бурими смугами. Уламки від цих посудин були й на дні ями. Напівземлянка існувала в УІ ст. до н.е., пізніше була засипана чистим шаром глини, утрамбована, а поряд з нею, певно, на початку У ст. до н.е., виникла інша - округлої форми. Діаметр її - 2,78 м, висота стін - 1,40 м. Долівка налічувала близько п'яти шарів глиняної обмазки рожевого, сірого та блідо-рожево-го кольорів і мала в центрі ямку для підпирного стовпа. При за-

чистіші долівки знайдені, крім дрібних уламків чернолакового, іонійського та хіоського посуду, і вотивні кружки, три з яких мають графіті (А, АХІ, К).

Досить цікаве заглиблення у вигляді човна з похилими мате-риковими стінами завдовжки 4,80, завглибшки 0,90 м було розташо-ване на північному заході цього розкопу. Для побутових цілей воно навряд чи застосовувалося, можливо, що тут копали глину, а потім це заглиблення правило за смітник, бо в ньому було чимало попе-лу, перемішаного з рештками різного посуду. Виділяється, зокрема, уламок чернофігурного кіліка з зображенням коня і вершника на ньому. Є також кістки тварин і риби, черепашки мідій, уламки зерно-терок та ін.

Дослідження пізньоархаїчних шарів підтверджують висновок, що в найдавніший період існування міста і поселень основними жит-лами були землянки і напівземлянки. Дальші розкопки можуть дати цікаві зіставлення щодо речового матеріалу, форми жител, розташу-вання господарських комплексів, занять перших поселенців.

РОЗКОПИ В БІЛГОРОДІ-ДНІСТРОВСЬКОМУ

С.Д.Крижицький, І.Б.Клейман

У 1969 р. Інститут археології АН УРСР після п'ятирічної перер-ви відновив розкопки в Білгороді-Дністровському. Було організова-но експедицію за участю Одеського археологічного та Білгород-Дністровського краєзнавчого музеїв¹.

Основними завданнями робіт цього року була пошуки меж антич-ного міста, дальше вивчення забудови і матеріальної культури антич-ної епохи на території ділянок А,В,Д. Для цього було закладено два розвідувальні шурфи на території сучасного міста (№ 1 - в про-вулку Котовського біля будинку № 14; № 2 - по вул. Ушакова № 1) і зроблено прирізки до південного борту розкопу А, південного та західного бортів розкопу В.

Шурф № 1 (розміри 2,5 х 5,0 м, глибина 3,5 м). Доведений до шару вапнякової кришки, що повсюдно в Білгороді перекриває мате-рикову скелю. Зустрінуті нечисленні уламки кераміки, які охоп-

¹ Склад експедиції: начальник С.Д.Крижицький, заступник - І.Б.Клейман, наукові співробітники: П.К.Аверсук, О.В.Гудкова, С.А.Корецька, А.А.Кравченко, Н.М.Кравченко, Г.І.Криволап.

ляють період від 19 ст. до перших століть до н.е., однак культурного шару як такого немає.

Шурф № 2 (розміри 2,5 x 5,0 м, глибина 3,5 м). В північно-західному кутку доведений до згаданого шару вапнякової кришки. Тут простежуються два культурні шари. Верхній належить до 16 - 18 ст., нижній - до 13 - 14 ст. Шар 16 - 18 ст. будівельних залишків не мав, у цей час тут було звалище - трапляється багато кісток великої рогатої худоби, безліч череп'яних лльок, фрагментовані металеві підкови від чобіт і т.п. Розташований безпосередньо під цими залишками шар 13 - 14 ст. містив рештки глинобитної долівки і трьох тондирів. Супровідний матеріал - полив'яна кераміка - здебільшого з врізним підглазурним орнаментом. Культурного шару біля раннього часу не виявлено.

Результати розкопок шурфів дозволяють припустити, що слідів античного міста в проміжку між вулицями Ушакова і Шевченка, як видно, немає, і, отже, територія Тіри, що збереглася до нинішнього часу, приблизно вдвоє менша, ніж вважалося раніше². Враховуючи це, а також характер локалізації знахідок античних речей, можна припустити, що біля як половина території античного міста знищена водами лиману. Основним завданням найближчих років буде перевірка і уточнення одержаних даних.

Роботи на центральному розкопі в цілому підтвердили намічену попередніми дослідниками картину стратиграфії ділянки³. Верхній шар, завтовшки 1,0 - 2,0 м, являє собою насип, утворений ґрунтом, викинутим при спорудженні рова, нашаруваннями та звалищами новітнього часу. За останні два століття верхній шар тут не раз перекопувався (насадження дерев, встановлення стовпів, траншеї тощо). В основі насипу скрізь простежується шар вапнякової кришки, що потрапила сюди при спорудженні рову. Під цим шаром лежать найпізніші будівельні залишки кінця XIII - XIV ст. - тондири, глинобитні долівки, кам'яні вимостки, зрідка кам'яні стіни. Товщина шару до 1,0 м. На відкритій у 1969 р. площі простежується

² А.И. Фурманская. Античный город Тира. - В кн.: Античный город. М., 1963, стор.41.

³ Л.Д. Дмитров. Розкопки в м.Білгороді-Дністровському у 1947 р. - АП, т.ІУ. К., 1952, стор.59-84. В і н ж е. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949 - 1950 рр. - АП, т.У. К., 1955, стор.117.; А.И. Фурманская. Розкопки Тіри в 1958 р. - АП, т.ХІ. К., 1962, стор.122.

поки що в основному один будівельний період. Виняток являють собою залишки в південно-східній частині центрального розкопу, де простежуються кілька будівельних періодів. Нижче йде культурний шар перших століть нашої ери (рисунок, де 1 – межі будинку вексилляції; 2 – середньовічні стіни; 3 – середньовічні кам'яні вимостки; 4 – стіни римського часу; 5 – кам'яні вимостки римського часу; 6 – тондири).

Значний інтерес становить господарський комплекс XIII – XIV ст., відкритий у кв. № 203, 223 Пн⁴. Тут на глинобитній долівці приміщення розкопано два тондири; піч, як видно, опалювального призначення, перекрита напівсферичним глинобитним куполом з круглим отвором у верхній частині, і дві невеликі кухонні печі з отворами в бокових стінках. При розкритті на долівці приміщення було виявлено дві роздушені полив'яні миски. Одна – з підглазурним вірнієм орнаментом. Цікавою особливістю комплексу є те, що тондири в цьому приміщенні не вкопані в долівку, як звичайно, а вільно стоять на ньому.

У кв. № 326 Пн, 327-Пн-3 відкрито непогано збережені залишки середньовічного міста – кам'яна вимостка, що перекриває кладки, які мають відношення до середньовічної гончарної печі⁵. Говорити про призначення цих залишків передчасно, тому що розкрита площа дуже незначна. Однак можливо, що саме тут вдасться простежити будівельні залишки шару XV ст. – в 1969 р. тут було виявлено монету Олександра Доброго (1400 – 1432 рр.).

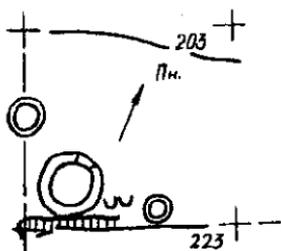
У кв. 304-С, 324 Пн-С, 325-Пн досліджено західну і південну стіни приміщення римського часу, які безпосередньо перекривали південно-західний ріг будинку римської вексилляції.

У кв. 264, 284-Пн було розкрито залишки господарського приміщення з роздушеними *in situ* кам'яним завалом посудинами. Тут було виявлено рештки трьох амфор, кілька сіроглиняних та ліпних горщиків⁶. Фрагментарно збереглися три стіни, кам'яна вимостка підлоги, залишки, як видно, сходів. За попередніми даними приміщення може бути віднесене до 2 – 3 ст. н.е.

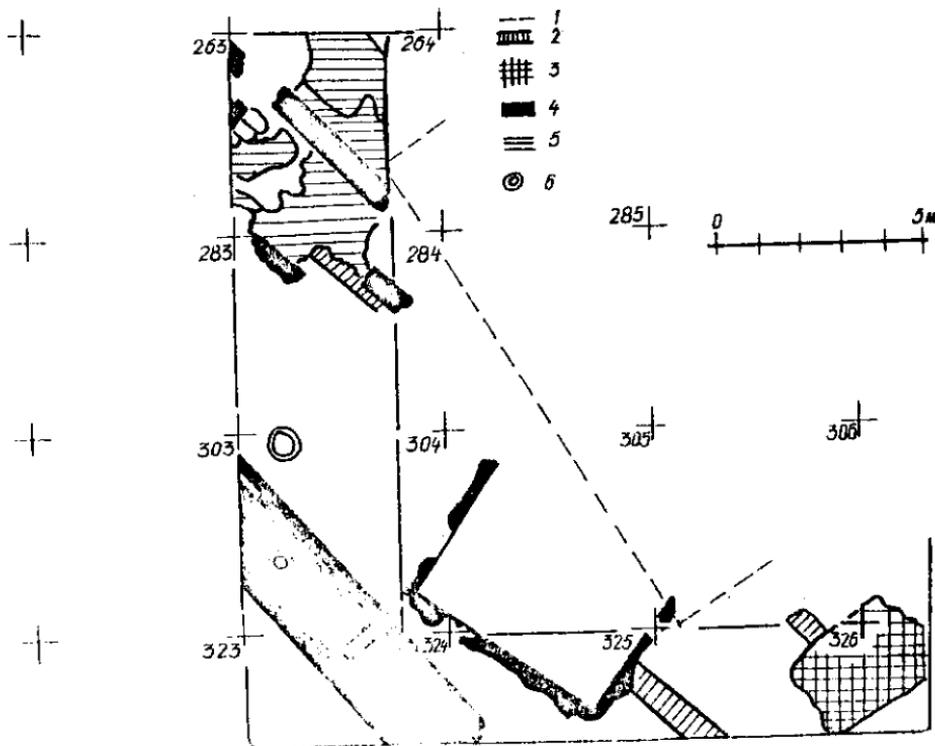
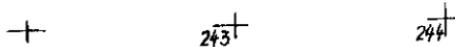
⁴ Розбивка на квадрати 5 х 5 м була проведена в 1969 р.

⁵ А.А. Краченко. Средневековая гончарная печь в Балгороде-Днестровском. – Археологические открытия 1968 г. М., 1969, стр. 322–324.

⁶ Докладніше комплекс описаний у повідомленні Н.М.Кравченко, яке йде далі.

ПЛАН БУДІВЕЛЬНИХ ЗАЛИШКІВ,
ВІДКРИТИХ НА ЦЕНТРАЛЬНОМУ
РОЗКОПІ У 1969 р.

У кв. № 304, 324-Дн розкрито верхню частину залишків тришарової складної двоядної орфостатної стіни завширшки 2,1 - 2,15 м, висота в частині, що найбільше збереглася 1,44 - 2,23 м, довжина розкритої частини - близько 10 м. Стіна йде в південний і західний борти розкопу і безпосередньо перекривається залишками приміщень ІЗ - І4 ст. Судячи з її розташування на плані ділянки, конструктивних особливостей, а також глибини закладання, стіна могла бути збудована дещо раніше, ніж будинок римської векоциллі, розміщений на північний схід від неї на відстані 5,5 - 7,9 м. Товщина і конструкція стіни дають змогу висловити припущення про її оборонне призначення. Перевірка цього припущення, яке має для Тіри велике значення, а також повне розкриття стіни є одним з основних завдань робіт наступних років.

Супровідний матеріал з розкопок 1969 р., за винятком уже згаданого комплексу посудин, особливого інтересу не становить. У середньовічних шарах - це в основному уламки полив'яної кераміки з підглазурним врізним орнаментом (є кілька фрагментованих мисок), досить багато уламків простої червоноглиняної середньовічної кераміки, одиничні знахідки стінок посудин балкано-дунайської та стрічкової золотоординської груп кераміки. Тут же трапляються й уламки античної кераміки - амфор, червоно- і буролакового посуду тощо. Шари римського часу в основному містять уламки римських амфор, червоно- та сіроглиняного посуду, а також черепиці. Знахідки червонолакової та чорнолакової кераміки - поодинокі.

Окремо слід відзначити нумізматичні знахідки - 17 монет різного часу: турецьких - 7, молдавських - 1, татарських - 1, римського часу - 7, у тому числі карбованих Тірою - 4, невизначених - 1.

КОМПЛЕКС РИМСЬКОГО ЧАСУ З ТІРИ

Н.М.Кравченко

У 1969 р. Білгород-Дністровська експедиція Білгород-Дністровського краєзнавчого музею проводила розкопки на території стародавньої Тіри. На центральному розкопі¹ було відкрито і досліджено

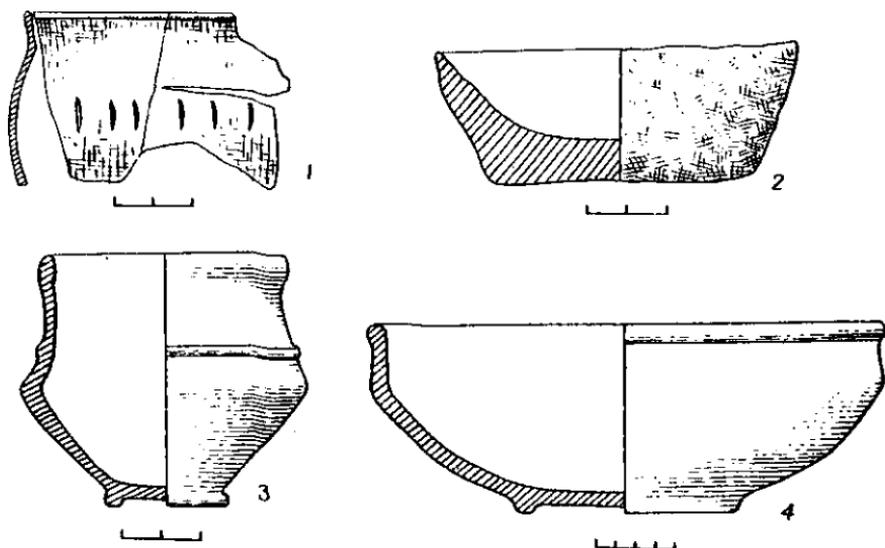
¹ Про розкопи в Білгород-Дністровському див. статтю С.Д. Крижицького і І.В.Клеймана, вміщену в цьому ж випуску.

приміщення римського часу, яке було перекрите середньовічним шаром так званої золотоординської епохи (XIII – XIV ст.).

Від приміщення збереглися: частина північної стінки, розкритої майже повністю, частина південної стінки, зруйнованої і перекритої стінкою середньовічного часу. Було виявлено також частини західної стінки і продовження (?) північної, які залишилися ще не розкритими. Крім того, в західній частині приміщення було відкрито споруду з кам'яних блоків (можливо, сходи); біля північної стіни, прилягаючи до неї з південного боку, знаходилася вимостка. Між цими будівельними залишками, перекриваючи вимостку, був завал, який складався з буту, печини, прошарків вугілля. Під завалом було відкрито 12 керамічних посудин, роздавлених *in situ* уламки скляних виробів, різні дрібні побутові речі й прикраси.

Найкраще збереглася кладка північної стіни (довжина 3,8, ширина 0,6, висота 0,7 м). Кладка належить до тришарових, викладена по однорядовій постелистій системі з сірого черепашника, в основному з прямокутних плит і кепсько отесаних блоків з поганою ж викадровкою зовнішнього шару. Південна кладка, яка дуже погано збереглася, виявлена в 2 м від описаної. Зруйновано зовнішній шар останньої і, мабуть, використано при пізніших перебудовах. Будівельні залишки в західній частині розкопу відкриті лише частково. Серед них найбільш виразно виступають зроблені з великих блоків сходи, друга сходинка яких також входить в західний борт розкопу. Вимостка безпосередньо прилягає до кладок північної і південної стін, а з заходу – до сходів. Викладена вона з буту і окремих уламків черепиці. В західній частині вимостки виявлена овальна в плані яма, призначення і походження якої лишаються не зовсім ясними (розміри ями 1,2 x 0,8 м). Завал залягав на площі, обмеженій з одного боку північною стінкою, з другого – південною, на заході трохи не досягаючи сходів, завал займав у цілому близько 8 кв.м. і перекривав вимостку. На рівні вимостки під завалом, в різних частинах приміщення знаходилися окремі посудини і речі. Біля північної стінки у роздавленому вигляді була амфора з широким горлом, овальними ручками, з рожево-червоної глини, з слідами червоної вохри на стінках. Фрагменти ще однієї амфори залягали розрізано, трохи далі на південь. Цей екземпляр належить також до широкогорлих амфор з коричневої глини, з овальними профільованими у перерізі ручками. Третя амфора, від якої відкрита

лише половина, була знайдена під самим бортом розкопу, над сходами. Описувана амфора належить до червоноглиняних з широким горлом і жолобчастими вінцями, профільованими ручками, піднятими над краєм вінець. У різних місцях приміщення виявлені: ліпний горщик з високими відігнутими назовні вінцями, ліпна мисочка, орнаментована заціпами по краях вінець, ліпний світильник (рисунок, 2), уламки від двох гончарних глечиків. Один з них - сіроглиняний, з матовою залощеною поверхнею, широким горлом; другий - сіроглиняний, з блискучою лощеною поверхнею, біконічний. Поряд з глечиками були знайдені дві гончарні миски з сірої глини з лощеної поверхні. Одна з мисок (рисунок, 4) має вертикальну верхню частину, прямі трохи окреслені вінця, друга - з блискучою лощеною поверхнею, з відігнутими вінцями і біконічним бочком. Трохи далі збоку було

знайдено невелику гончарну біконічну посудинку (рисунок, 3) з лощеною поверхнею.

Поряд з сіроглиняними посудинами знайдено було червоноглиняну чашечку з прямовісним бортиком. Серед знахідок під завалом слід також відзначити фрагмент скляного кубка з прозорого скла, з шліфованими насічками (рисунок, I), кілька бусин з скляної пасти, бронзові й залізні кільця, залізний ключ і т.ін. Всі описані вище знахідки належать до закритого комплексу, бо залягали між шаром завалу і вимосткою, куди потрапили, безумовно, одночасно.

Висновки щодо датування і характеру комплексу можна зробити лише в найбільш попередньому плані. Описану пам'ятку можна поставити в один ряд з житловими комплексами, відкритими під час розкопок 50-х років і датованих II - III ст. н.е.² Про це свідчить характер описаного комплексу - сліди зруйнування і пожежі, а також стратиграфія. Хронологічно ці пам'ятки теж збігаються. Датувати описуваний комплекс можна, спираючись на амфори і знахідки червонолакової та скляної посудинок. Усі описані типи амфор, згідно класифікації І.Б.Зеест³, датуються II - III ст. н.е. Знахідки таких же типів амфор відомі і з попередніх розкопок Тіри. Червонолакова чашечка, згідно аналогіям, які широко відомі в містах Північного Причорномор'я, де такі типи червонолакового посуду трапляються в комплексах II - III ст. н.е., не протирічить цим датам. І, нарешті, скляний кубок теж може бути датований в межах I - III ст. н.е.⁴

Значну цінність описаний комплекс має тому, що в ньому поряд з пізньоантичними формами гончарного сіроглиняного посуду є кілька посудин, типологічно близьких до черняхівських. Треба думати, що це один з найраніших комплексів з типами кераміки, які згодом стають характерними для гончарської культури Дніпровсько-Дністровського Лісостепу.

Таким чином, нещодавно зроблені відкриття черняхівських пам'яток на південному заході між гирлами Дунаю і Дністром⁵ доповнюють ще однією важливою ланкою і дозволяють включити Тіру до ряду тих пам'яток, що мають принципове значення в дослідженні питань про генезис черняхівського керамічного комплексу.

² А.І. Фурманська. Археологічні пам'ятки Тіри перших століть н.е. - Археологія, т.Х. К., 1957, стор.89.

³ И.Б. Зеест. Керамическая тара Боспора. - МИА, 1960, № 83, 1960, стор.114.

⁴ Н.П. Сорочкина. Стекло из раскопок Пантикапея 1945 - 1959 гг. - МИА, 1962. № 103, стор.232.

⁵ Н.М. Кравченко. Памятники черняховского типа в Будакской степи. - В кн.: АИИУ, вып. I. К., 1957, стор.224-227.

ПОХОВАННЯ РИМСЬКОГО ЧАСУ З ТІРИ ТА ЇЇ ОКОЛИЦІ

Г.І.Криволап

У березні 1965 р. у Білгород-Дністровський музей надійшло кілька керамічних посудин. В одній з них - великій сіролощеної, фрагментованій, з двома ручками - були кальциновані кістки і фрагмент обгорілого бронзового дзеркальца. Рейта - це червонолакова кераміка: дворучний глечик, чашка, яка нагадує піалу, амфориск, невелика тарілка, уламки червонолакової посудини з вузькою шийкою (рис. 1; 1-5). Знахідки виявлено на території приватної садиби, розташованої на схилі берега лиману, поблизу кріпості. Обставини знаходження свідчать про те, що посудини супроводжували поховання із спаленням. Воно залягало на глибині 2 м під кам'яною плитою, яка збереглася і була використана господарями садиби для огорожі.

Слід відзначити, що в огорожах багатьох садиб, розташованих у цьому районі, є подібні плити (очевидно, тут, за межами давнього міста, був некрополь).

Плита, що перекривала поховання, мала розміри 68x22x18 см. Невеликі червонолакові посудини містилися, за словами господарів, в урні поверх кісток.

Наводимо опис знахідок.

І. Урна являє собою досить велику фрагментовану посудину (рис. 1,5) правильної кульоподібної форми, з горизонтальними віяцями, кільцевим піддоном, темно-сірим лощінням. Вона виготовлена на гончарському кружі, тісто добре відмучена, без зерен, випал якісний, рівний, стінки тонкі, рівномірно потовщені по конусу до денця. Висота урні - 27 см, діаметр тулуба - 28, вінець - 20, дна - 11 см.

На стінках урні нанесено геометричний рисунок - три кільцевих пролощених пояси з поперечними зигзагоподібними насічками. Дві підняті вгору дугоподібні ручки прикріплені основою на корпусі посудини горизонтально. Ці місця прикрашені наліпами в вигляді рельєфів з погрудним зображенням чоловіка в головному уборі - дво-валиговому, на зразок грубої тканини. Великі риси обличчя, приплюснутий ніс, товсті губи, виразне підборіддя характеризують чоловіка похилого віку (рис. 1,6). Верхньою частиною дужок ручки щільно прилягають до вінця і закріплені гудзикоподібними наліпами зі стертим орнаментом.

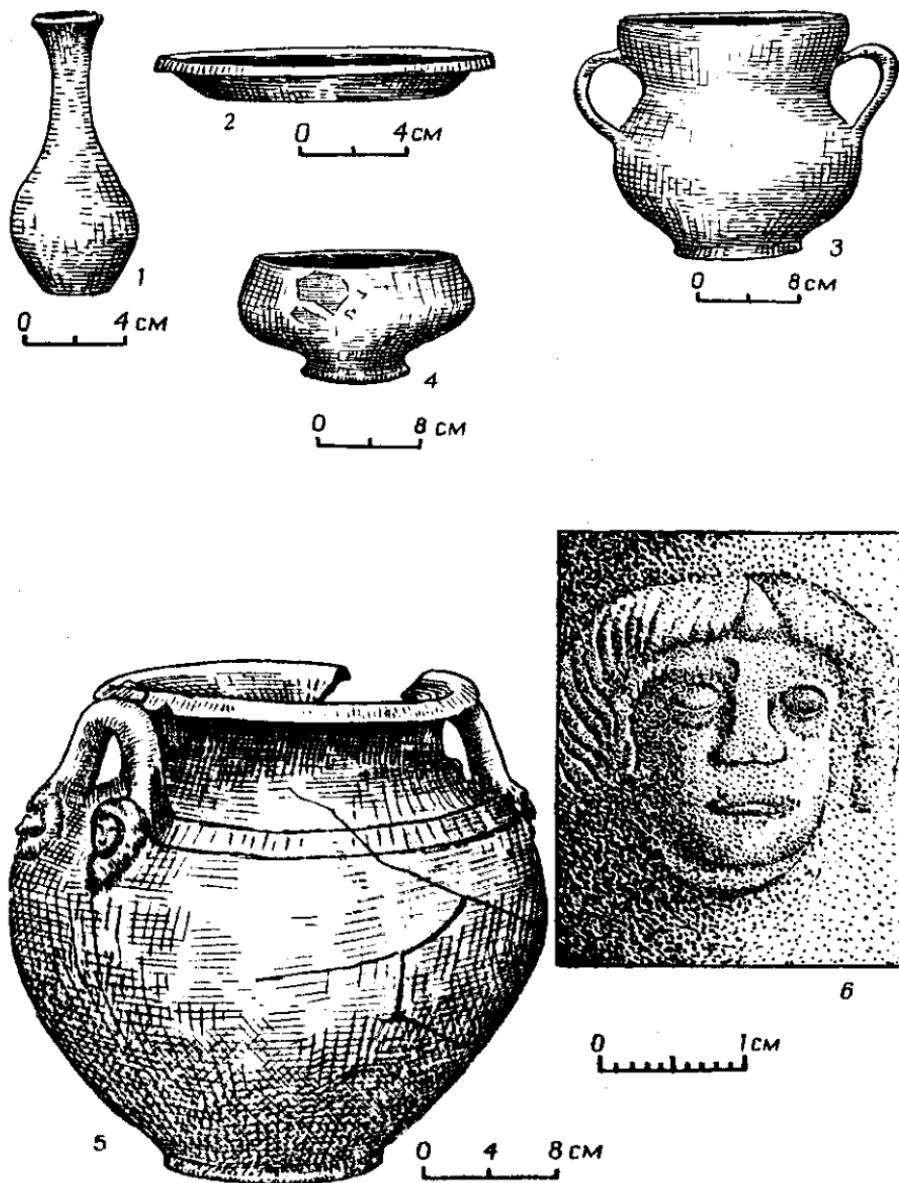

Рис. 1.

Подібні лоцєні посудини, знайдені при розкопках Тіря, А.І.Фурманська датує серединою III ст. н.е.

2. Червонолакова кераміка. Глечик - заввишки 9 см, яка дорівнює діаметру тулуба і вінець (рис. I, 3), з відігнутими назовні бортиками на кільцевій підставці, з двома дугоподібними ручками. Покриття напівстерте, очевидно, він довго був у користуванні.

3. Округла чашечка із загнутими всередину краями на кільцевій підставці (рис. I, 4), нагадує піалу. Висота її - 4,5, діаметр тулуба - 8 см.

4. Амфориск-олізняця (рис. I, 1) з ледве розширеним тулубом, високою тонкою шийкою, відігнутими назовні вінцями, що надає йому витонченості¹.

5. Тарілочка (рис. I, 2), висота якої (1,5 см) в п'ятнадцять разів менша за її діаметр.

6. Дворучна посудина з вузькою шийкою.

Червонолаковий посуд з даного комплексу має достатньо аналогій в зразках привізної кераміки римського часу, яка доставлялася в Тіру, Ольвію та інші міста Північного і Західного Причорномор'я з малоазійських центрів. Датується вона II - початком III ст. н.е.²

Великий інтерес становить випадково відкрите поховання на західній околиці с.Сергіївка Білгород-Дністровського району Одеської області, розташованого на східному пологому схилі берега Буданського лиману (Шаблаш).

Поховання було виявлено в квітні 1966 р. під час риття траншеї під фундамент трансформаторної будки жителем села В.Г.Поповим. Про знахідку він негайно повідомив в Білгород-Дністровський музей.

Для вивчення місця знахідки та інвентаря в Сергіївку була відряджена музеєм невелика археологічна експедиція, в якій взяв участь і автор цього повідомлення.

На дні траншеї в глинистому ґрунті розкрито кістяк, глиняний посуд, бронзові і мідні вироби. Траншея була досліджена: зачищені борти і дно, визначено місцезоложення похованого. На рівні кістяка під час зачистки ями біля східного борта знайдено непошкоджені глиняні горщики й миска. Померлий, орієнтований головою на північний захід, лежав витягнутий на спині. Череп трошки деформований, сплюснений, тім'яна і потилична кістки зсунуті назад.

¹ А.І.Фурманська. Археологічні пам'ятки Тіря перших століть н.е. - Археологія, т.Х. К., 1957, стор.88.

² А.І.Фурманська. Вказана праця.

У похованні було виявлено вісім глиняних посудин, дві пряжки і брошка. За технікою виготовлення кераміку можна розділити на дві групи: ліпні горщики (три), кружальний лощений посуд (п'ять).

В числі лощених – чотири миски середньої величини і одноручний орнаментований глек.

1. Миски (рис.2;6,7) виготовлені з дрібнозернистої сірої глини, випал слабкий, але повний. Всі вони мають під вінцями виїмку. Три з них глибокі, з корпусом біконічної форми і відігнутими назовні краями. Четверта, мілка, має профільовані бортики, скошені до дна стінки, низьку кільцеву підставку. Поверхня мисок покрита слабким світлим лощінням.

2. Одноручний грушоподібний глек, орнаментований вертикальними пролощеними врізними лініями, являє особливий інтерес (рис.2;5). Ці лінії, хвилясті, несиметричні, нанесено вручну від шийки до дна. Не додержані пропорції: тулуб зсунуто по осі всік, внаслідок чого посудина нестійка. Вона має кільцеву підставку, ручка закріплена по вертикалі. Висота глечика – 30 см, окружність тулуба – 62,5, діаметр дна – 10,7, діаметр вінець – 7,5 см. Він виготовлений з середньозернистої сірої глини, випал рівний, поверхня слабого темного лощіння.

Ліпні горщики (3), знайдені в Сергіївському похованні, звичайні для землеробського населення Нижнього Подністр'я черняхівського періоду. Висота їх – 15 – 21 см, характеризуються вони типовим округлобоким тулубом, плоским дном, відігнутими назовні вінцями (рис.2;1). Горщики виготовлені з крупнозернистої темно-сірої глини ліпною технікою.

Випал рівний, вогнищний, поверхня шершава. Посудини мають асиметричну форму по вертикалі, нестійкі.

Аналогії їм є в тирьській місцевій кераміці II – III ст. н.е.³ і на території Молдавської РСР (Малаешти, Бокани, Будешти)⁴.

У могильній ямі знайдені мідна й бронзова пряжки (рис.2; 2,3), бронзова брошка (рис.2;4). Остання прикрашена рослинним візерунком, у центрі є невеликий отвір, можливо, для вставки; погано збережена деталь для прикріплення шпильки до одягу. Металеві виробни типові для II – IV ст. н.е.

³ А.І. Ф у р м а н с ь к а. Вказана праця, стор.92.

⁴ Матеріали и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР, Килинев, 1964, стор.106–131.

Рис. 2.

Слід також додати, що на пологому березі Буданського лиману мешканці с.Сергіївка і співробітники Одеського археологічного музею неодноразово знаходили уламки римських амфор і окремі поховання. Цей матеріал свідчить про безперервне існування тут поселення, починаючи з перших століть нашої ери.

РОЗКОПКИ НА НЕКРОПОЛІ КОШАРСЬКОГО ГОРОДИЩА

В.І.Діамант

Експедиція Одеського археологічного музею продовжувала розпочаті в 1967 р. дослідження некрополю Кошарського городища¹.

Роботи продовжувалися на ділянці № 1. Близько 8 м на північний схід від великого кам'яного жертovníка була відкрита могила з подвійним жіночим похованням (№ 3). Могильна яма викопана в материковому ґрунті, довжина її 3,3, ширина 1,8, глибина 2,5 м, орієнтована на південний захід – північний схід. Поховальна камера розташована в північно-західній стінці ями. Вона являла собою нішу овальної форми. Довжина камери 3,2, ширина 1,5 м. Виота орієнтовно становила 2 м. Стеля мала форму сферичного своду. Від впускної ями поховальна камера відокремлювалася сирцевою стінкою заввишки понад 2 м.

Обидві поховані лежали у дерев'яній труні, на підстильці з камки на спині у витягнутому положенні, з простягнутими вздовж тіла руками, головами на схід.

Поховання мало багатий інвентар. В головах, поза труною, були знайдені два чорнолакових кіліка (рисунок, 1). Цікавим є світлоглиняний "іонійського" типу глечик (рисунок, 3) з поясами по шийці, плечики у верхній частині тулуба. Поряд з кіліком був сітчастий з білими крапками лекіф та чорнолаковий амфориск (рисунок, 2). Біля нього – морська черепашка і оката пастова намистина. Біля східної стінки камери знаходилися дерев'яні піксіди. Знайдено ще два різьблених окладних кістяних веретена.

На одній з похованих було золоте намисто (рисунок, 6), на лівій руці – орієний перетень з гладким щитком (рисунок, 5).

¹ В.І.Діамант. Розкопки некрополю Кошарського городища. – ЗОАО. Одеса, 1968, стор. 276–279.

Біля кисті правої руки знайдено велику пастову намистину, біля лівого плеча – бронзове дзеркало. Намисто прикрашало і другу з похованих. Біля її черепа знайдено срібну сережку (рисунк, 4) і срібні прикраси з вушками-петельками. Біля кисті правої руки була велика пастова намистина. Всі предмети датуються ІУ ст. до н.е. Інвентар поховання свідчить про наявність заможного промарку серед жителів цього поселення.

Поховані, судячи із залишків дерева і чітких обрисів на долівці камери, були покладені у дерев'яну труну, що являла собою ящик довжиною 1,8, шириною в узголів'ї 1,2, в ногах 1,1 м. Судячи з розташування решток дерев'яних конструкцій, труна була накрита опуклою покришкою.

В засипу могили, поряд з незначною кількістю керамічних фрагментів і камки, знайдено пташині кістки і шкарлупу курячих яєць. Останнє, очевидно, свідчить про відправлення при захороненні обряду очищувальних жертвоприношень – звичайного для грецького поховального культу².

На відстані 1 м на південний захід від могили № 3 розкрито могилу № 2. Вона складалася з прямокутної ями розміром 1,6х1,8 м завглибшки 1,2 м, виритої в материковому ґрунті, і овального в плані підбою в східній стінці ями, орієнтованого по довгій осі з півдня на північ. Довжина підбою 2, ширина 1,3, висота 0,8 м. У південному кутку могильної ями при вході в підбій покладено плоский необроблений вишняковий камінь (0,4 х 0,34 м).

Похований лежав на спині у витягнутому положенні, на підстилці з камки, орієнтований на північний захід. Поховального інвентаря в могилі не було.

Характерною ознакою поховання було також відсутність черепа і лівої руки. Від правої руки залишилася пошкоджена плечова кістка. Підстилка з камки, що устилала всю долівку підбою, доходила лише до останніх шийних хребців. Жодних слідів пограбування могили не виявлено. В засипу ями знайдено незначну кількість амфорного і керамічного бою, а також верхню частину і уламки стінок сіроглиняного лощеного глечика елліністичного часу³.

² Подібні знахідки відомі в ґрунтовому могильнику Пантікапея. Див. ИАК, вип. 60. СПб., 1916, стор. 11, мог. П; Е. Г. К а с т а н а я н. Ґрунтові некрополи боспорських городів. – МИА, № 9, М.-Л., 1959, стор. 258-267.

³ Ю. И. К о з у б. Погребальный обряд ольвийского некрополя. – ЗОАО, т. I (34), стор. 76.

Північно-західна орієнтація похованого, відсутність поховального інвентаря свідчать про значні відхилення від грецького поховального обряду, а відсутність черепа і рук припускає можливість насильницької смерті.

Важливим для встановлення часу поховання є орієнтація похованого на Пн-Пн-З. Така орієнтація в Північно-Західному Причорномор'ї відома в ІУ-Ш ст. до н.е. серед поховань місцевих племен, а також в античних некрополях, що зазнавали впливу місцевих звичаїв⁴.

Північна ж орієнтація кістяків властива частині поховань в античних некрополях Північного Причорномор'я в Ш-І ст. до н.е.⁵

⁴ С.И. Капошина. О скифских элементах в культуре Ольвии. - МИА, № 50, стор.169; Т.Н.Книпович, Керамика местного производства на раскопе "И". - В кн.: "Ольвия", т.І. К., 1940, стор.167.

⁵ ИАК, вып.8, стор. 71-95. Така ж орієнтація кістяків в II-I ст. до н.е. зустрічається і в Пантікапеї, див. Т.И. Цветаева. Грунтовий некрополь Пантікапея. - МИА, № 50, М.-Л., 1956, стор.74.

Значний інтерес становлять надгробні кам'яні споруди. На відстані 8,5 м на схід від великого жертовника частково відкрито кам'яні кладки, що мають округлу форму⁶. Вони складені з необробленого випнякового каменю. Деякі, поставлені на ребро, трохи заглиблені в ґрунт. Кладка перекриває підбій могили № 2, отже вона виникла безпосередньо після поховання.

Поблизу іншої кладки знайдено велику кількість дрібних уламків кераміки із слідами перебування у вогні. З південного заходу до цієї кладки примикає невелика напівкругла вимістка з плоских гладшів. Із заходу від неї – твердий випалений ґрунт.

На відстані 1 м, на південь від цієї кладки, виявлено чотирикутний підтесаний вапняковий камінь 0,3 x 0,34 м. Біля його основи, із східного боку, вкопана в ґрунт горловина амфори.

Така ж споруда виявлена близько 1 м на південний схід від попередньої. Біля цих споруд врівень з горловинами амфор, тонким шаром (0,1 – 0,15 м) залягає велика кількість дрібних уламків кераміки із слідами перебування у вогні. Ця кераміка однотипна із знайденою поблизу великого жертовника.

Описувані споруди розташовані біля могили № 3 з парним жіночим похованням.

Надмогильні кам'яні споруди дають нові матеріали про культурні споруди подібного типу в античних некрополях Північного Причорномор'я.

ЧЕРВОНОФІГУРНА ПЕЛІКА З НІКОНІЯ

Н.М. Андруніна

При розкопках Ніконія – античного городища на Дністрі біля с. Роксолани Одеської області – знайдено велику кількість античної червонофігурної кераміки V – IV ст. до н.е. В цій багатій колекції є пеліка (ОДМ, інв. № 76483) першої половини V ст. до н.е.

Посудину знайдено в комплексі з іншими вазами і предметами, що були належністю багатого дому чи, можливо, храму.

Висота пеліки – 0,37, діаметр вінець – 0,16, діаметр підставки – 0,18 м. Різця відігнуті на зовні та зверху покриті лаком.

⁶ Е.І. Діамант, Названа праця, стор. 276–278.

Ручки широкі, опуклі, зовні також вкриті лаком. Підставка диско-подібної форми вкрита лаком, за винятком вузької смуги внизу, залишеної в кольорі глини. Пеліка склеєна з фрагментів, багатьох з них не вистачає. Підставку догліпсовано. Поверхня сильно потарта.

Орнамент червонофігурний. На шийці зображена червонофігурна лаврова гілка. З обох боків вази – рисунки, які облямовуються стилізованими чорнофігурними гірляндами гранатових плодів у два ряди.

З одного боку зображено двох юнаків (рисунок). Фігура першого юнака збереглася неповністю. Він звертається до свого супутника. На голові – пов'язка, через ліву руку, піднесена на рівні грудей, перекинута плащ. Права рука його простягнута до супутника, між їх фігурами вгадується зображення палиці. За браком багатьох фрагментів можна тільки гадати, що юнак, можливо, тримав палицю в правій руці або кинув палицю і танцює. За першим юнаком йде слідом юнак-флейтист. Через ліве плече перекинута довгий плащ, на голові також пов'язка.

На другому боці вази зображено дві задрапіровані в довгі плащі фігури. Цей бік пеліки зберігся гірше, голів фігур немає.

Контури облич'я знаків виконані рельєфно лінією, помітні сліди попереднього рисунку. Голови відділені від фону вузькою лінією в кольорі глини. Розбавленим лаком передані м'язи живота, ніг, кучері. Рисунок виконано недбало, форми тіла передані мляво, в м'язах живота не відчувається напруження. Грубо виконані руки і ноги, схематично передані окладки плащів та драпіровка одягу. Але все ж фігури не позбавлені життя. Обличчя їх негарні, але виразні. Очі зображено в архаїчній манері в фас, зіниця у вигляді крапки розміщено у внутрішньому кутку ока. Скісне положення ока надає обличчям певної виразності, яка підкреслюється лінією профілю з низьким чолом і важкою нижньою щелепою. Індивідуальний характер має зображення вуст з вишutoю нижньою та короткою верхньою губою.

Композиційна будова та малюнок пеліки з Ніконія близькі до зображень на вазах з Ермітажа, опублікованих Г.О.Передольською¹, яка вважає, що вказані вази належать майстру з Аргінента і датуються 470 р. до н.е.

РОЗКОПКИ РОКСОЛАНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

А.Г.Загинайло

Протягом 1968 - 1969 рр. експедиція Одеського державного університету спільно з Одеським державним археологічним музеєм провела дослідження центральної частини античного городища поблизу с.Роксолани Одеської області, яке більшість дослідників ототожнює з стародавнім Ніконієм. Загальна площа, розкрита за два польових сезона, становить 720 кв.м. Одночасно були відкриті шари, які відносяться до римського періоду та на значній площадці (на півночі розкопу) - шар класичного часу. Горизонти з матеріалом елліністичної епохи не простежено.

Верхні римські шари розташовані близько 0,60 м від сучасної денної поверхні і майже цілком зруйновані глибокою оранкою, яка привела практично до повного знищення будівельних залишків.

¹ А.А. Передольская, Краснофигурные аттические вазы в Эрмитаже. Л., 1967, стор.98-100, табл.72,1,2; 74,4; 76,1.

Однак під час розкопок дільниці все ж вдалося виявити кілька до-
сить чітких будівельних комплексів римського часу.

Насамперед, слід відзначити знайдені майже в центрі розкопу на глибині 0,20 - 0,40 м рештки фундаменту сильно зруйнованої бу-
дівлі римського часу. Будівля I в плані має прямокутну форму. Кра-
ще збереглися її західний (близько 4 м) та південний (близько 5м)
боки. Фундамент опоруджено із вапнякових плит великих і середніх
розмірів, що обмежують зовнішній і внутрішній боки. Простір між
ними заповнений дрібним кам'яним бутом. Скріплюючим матеріалом
був темно-сірий суглинок з нижчих шарів городища. В основному
фундамент зберігся в однієї камінь, хоча західний бік місцями збе-
рігся в два і навіть в три камені. Крім плит, при опорудженні фун-
даменту було використано й кам'яні блоки, з яких опоруджено весь
південно-східний кут і частина східного боку фундаменту будівлі
№ I.

Внаслідок розкопок в районі будівлі I в'ясовано, що ці бло-
ки видобуто з фундаменту ранішої будівлі II, яка в північно-схід-
ній частині перекривається фундаментом будівлі I (дослідження
будівлі II не завершено). Вивчення будівлі I показало, що його фун-
дамент було укладено безпосередньо на денну поверхню того часу.
Простежити підлогу будівлі I не вдалося (вона була зруйнована під
час оранки). Поблизу фундаменту і всередині будівлі на даному
рівні знайдено вапняки середніх і малих розмірів від руйнування
отин і фундаменту будівлі I.

Археологічний матеріал не однорідний. Найчисленніші знахідки -
це уламки амфори тари римського часу та сіролощеного посуду,
хоча трапляються окремі предмети більш раннього часу. Аналіз зна-
хідок дозволяє датувати будівлю I римським часом і віднести її до
II - III ст. н.е. Відсутність поблизу будівлі I чітких будівельних
решток дозволяє твердити, що вона була однокамерною й не мала
ніяких пристроїв.

На захід від будівлі I майже паралельно її західному боку
на одному стратиграфічному рівні знайдено кам'яне вимощення, від
якого краще збереглася південна частина (завдовжки близь-
ко 12, завширшки приблизно 1 м). Вимощення збереглося частково.
Отже, спорудження нерівне, що може бути поцятане глибокою оранкою
городища. Особливо сильно зруйновано північну частину вимощення,
яке наймовірніше є рештками вулиці, що проходила з північного за-
ходу на схід. Розбір вимощення довів, що місцями воно вкладене в

кілька рядів, причому в нижніх рядах, з східного боку, зустрічаються досить великі кам'яні плити. Практично боки вимощення в усіх рядах викладені вапняковими плитами великих або середніх розмірів. Археологічний матеріал в районі вимощення вулиці мало-виразний і представлений уламками амфорної тари. Серед датуючого матеріалу можна відзначити майже цілу фібулу римського часу, що дозволяє вважати дане вимощення одночасовим з будівлею I.

На схід від будівлі I, майже паралельно згаданій вулиці, починаючи від східного боку фундаменту, простежено скупчення каміння й окремі камені в напрямі з північного заходу на південний схід, які, незважаючи на значні руйнівачня, можуть вважатися за рештки ще одного вимощення вулиці римського часу. Про це свідчить не лише напрямок її частини і окремих каменів, ширина найбільших скупчень, а й характер будівельних засобів, які нічим не відрізняються від техніки спорудження описаної вище вулиці, що проходила на захід від будівлі. Крім того, не виключено, що скупчення дрібного буту й стінок амфорної тари, які намічаються у північно-західному боці будівлі I і мають напрямок з південного заходу на північний схід, являють собою рештки сильно зруйнованого вимощення вулиці, що йшло перпендикулярно до згаданої західної вулиці. Дане скупчення кам'яного буту і амфорного бою розчищено протягом приблизно 8 м, найбільша його ширина близько 1,60 м. Якщо вважати, що це рештки вимощення вулиці, то воно виконане за характерною для причорноморських міст будівельною технікою, коли використовувався не лише камінь, а й амфорний біл.

До римського часу ж може бути віднесено також фундамент будівлі III, відкритий на півночі ділянки. Будівля орієнтована по лінії північ-південь. Від фундаменту збереглася частина східного боку завдовжки 2,20 і завширшки 1,20 м. Зовнішній бік даної кладки - з великих кам'яних блоків, внутрішній - з блоків менших розмірів, простір між ними заповнено бутом дрібного і середнього розмірів. Із заходу перпендикулярно до північного кута описаної кладки прямикає кладка з великих плитчастих каменів, яка збереглася на протязі близько 2 м. Ймовірно, що це рештки північного боку фундаменту будівлі III. Жодних інших слідів від фундаменту будівлі III не виявлено. Археологічний матеріал, знайдений поблизу даних кладок, мішаний, але здебільшого належить римському часу. Зокрема, основну масу знахідок становлять уламки світлоглиняних й червоноглиняних з вузькою шийкою амфор римського часу, що датуються I - III ст. н.е. Інші скупчення каменю, простежені в шарах

римського часу, дуже зруйновані оранкою, маловиразні і точно визначення їх неможливе.

Загалом речовий матеріал, знайдений під час розкопу римських шарів, містить і більш ранні знахідки. Основна маса знахідок — уламки амфор. Переважають світоглиняні амфори з вузькою шийкою і з двоствольними ручками, червоноглиняні з шийкою, що розширюється донизу, з складнопрофільованими ручками, з двоствольними ручками, тощо. Також є й ранні типи амфор — фасоські, гераклейські та ін. Крім уламків амфор, чимало гончарного та кухонного посуду, ліпної кераміки, фрагменти чорнолакового посуду. Слід відзначити й знахідки теракот, серед яких виділяється добре збережена голіака Деметри, яка зображує богиню, що сидить на троні. До римського часу відносяться уламки червонолакового посуду, фрагменти сіроглиняних посудин з лоцненням, значна кількість уламків червоноглиняного і сіроглиняного гончарного посуду, ліпної кераміки тощо. Серед знахідок римського часу можна відзначити браслет з мідного крученого дроту, фрагмент мідної фібули, ніжку керамічного алтарика та ін.

Як уже зазначено, на північному сході ділянки вдалося розкрити шари, що відносяться до класичної епохи, і було розпочато вивчення деяких споруд даного періоду. На глибині приблизно 1 м було знайдено толосоподібну споруду IV. Зовнішнє коло даного спорудження, діаметр якого близько 2,65 м, побудовано з покладеної на ребро великої сирцевої цегли і двох кам'яних плит (одна з яких розміщена з східного боку, друга — із західного). В середині даного кола, в південній частині споруди, виявлено ще один ряд сирцевої цегли і кам'яних плит трохи менших розмірів, які викладені у вигляді чотирьох кутів, що розташовано півколом діаметром 1,30 м. Цей ряд сирцю і плит зміщено до східного боку споруди. В тій же південній частині споруди всередині останньої конотрукції і знайдено ще одне півколо з покладених на ребро сирців. У північній частині споруди ніяких сирцевих конотрукцій зовнішнього півкола не знайдено. Вся його площа була заповнена щільним сіруватого кольору глинистим шаром, що спостерігається і в південній частині між сирцевими конотрукціями. Ймовірно, перед нами якась споруда культового призначення. Розбирання сирцевої споруди IV нібито підтверджує це припущення: під західним її боком знайдено рештки ще одного подібного сирцевого спорудження V меншого розміру.

Сирцева споруда У являє собою два кола покладених на ребро сирцевих цеглин. Від цієї споруди збереглася тільки його східна частина, що була перекрита західною частиною споруди ІУ. Щодо її західної частини, що вона була зруйнована наміченими на захід від сирцевої споруди ІУ ямами й підвалом пізнішого походження. Остаточне датування описаних вище споруд буде можливо лише після навершення вивчення оточуючих їх археологічних комплексів. Проте вже тепер можна висловити з цього приводу кілька міркувань.

Археологічний матеріал, знайдений безпосередньо в шарах, представлено в основному незначними уламками амфорної тари, виявлених над першою із згаданих толосоподібних споруд. Знайдено тут кілька сінопських та гераклейських клейм, які датуються другою половиною ІУ-початком ІІІ ст. н.е. що дозволяє приблизно датувати ІУ ст. до н.е. більш пізню толосоподібну споруду ІУ. Археологічний матеріал, виявлений під час розбирання цієї споруди, маловразливий, що утруднює датування споруд.

На північ від описаних вище толосоподібних споруд, поблизу північного борту дільниці, знайдено рештки будівлі VI, які частково йдуть у борт розкопу і тому не досліджувалися в цьому сезоні. Тут же на території сирцевих споруд, яку займає будівля VI, на одному стратиграфічному рівні з більш пізнім з них була досліджена яма ІІІ групоподібної форми (верхній діаметр гирла ями - 0,80 м, довжина гирла - 1,10, нижній діаметр близько 1, діаметр дна 2,25 м. Загальна глибина ями - 3,85 м). Яма була перекрита двома пробками. Перша з них, що складалася з сирцею завтовшки до 0,50 м, перекривала верх гирла ями. Вона просіла й була виявлена на глибині приблизно 0,70 м. Друга пробка, що перекривала низ гирла ями, була виготовлена з сирцевих цеглин завтовшки 0,08 м і великих плитчастих каменів. Вона також просіла, її рештки було знайдено на глибині 1,30 - 1,40 м від верхнього краю ями.

Заповнення ями неоднорідне. Верхню частину ями заповнював темний суглинок. Остання частина ями (під другою пробкою з сирцевих цеглин і каменів) була заповнена попелом рослинного походження. У верхній частині ями, заповненій темним суглинком, виявлено виключно амфорний біій. Серед попелу у заповненні ями було виявлено основна частина знахідок. Серед них слід відзначити десять, частково фрагментованих, частково майже цілих посудин (дев'ять з них чорнолакових), три фрагменти намістин з фі-

нікійського скла, наконечник скифської стріли, чимало великих фрагментів амфор. Цей матеріал дозволяє датувати час її заповнення першою половиною IV ст. до н.е.

Розкопки центральної частини городища у 1969 р. дали цікавий археологічний матеріал, зокрема кілька теракотових скульптур, дві з яких – голова Деметри (рисунок) і богиня, яка сидить на троні (Кібела), добре збережені, кілька наконечників скифських стріл і мідних литих монет – колічат давньогрецького міста Іотрія, прясляця й грузила, свинцевий важок, різноманітну кераміку.

Крім розкопок на центральній частині городища, загонем Одеського археологічного музею (начальник загону Ч.М.Андруніна), продовжувалися роботи в узбережній частині городища.

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ ПИЛИПЕНКОВА ГОРА

Є.В.Максимов

Спільна експедиція Інституту археології АН УРСР та Київського державного університету 1969 р. продовжила дослідження канівських поселень зарубинецької культури, розпочаті в 1966 р.

У 1969 р. було розкопано 300 кв.м. південної ділянки Центрального розкопу, 132 кв.м. прирізаної до нього площі в заходу, а також розпочато новий розкоп (240 кв.м), який знаходився поблизу західного мису, де був вихід на поселення Пилипенкова гора¹.

На всіх цих ділянках зазначено наявність культурного шару потужністю до 0,6 м, що містив шматочки деревного вугілля, печини, уламки кісток тварин, посуду, залізних і бронзових виробів, невеликі камені. Цей культурний шар відносився до зарубинецького часу, лише незначна кількість кераміки (менше 1%) належала до доби міді-бронзи, вказуючи на існування тут короткочасного селища².

З дослідженої в 1969 р. площі найцікавішими виявилися південні квадрати Центрального розкопу і Західний розкоп, де, поряд із різноманітними знахідками, були знайдені залишки жител та господарських ям.

Їх влаштування загалом не відрізнялося від будови жител і господарських опоруд, досліджених тут в минулі роки. Проте кож-

¹ Інформація про розкопки минулих років вміщено у збірниках АИИУ, вищ. I-III.

² Див. статтю М.М.Бондаря в цьому збірнику.

ному новому житлу властиві індивідуальні риси. Найвність таких особливостей пояснюється, очевидно, тим, що зарубинці не виробили ще таких усталених прийомів домобудування, які пізніше стануть характерними для пам'яток третьої чверті I тисячоліття н.е. або Київської Русі.

Житло № 21 було розташовано в південно-східній частині Центрального розкопу, за 5,5 м на південь від житла № I. Подібно до нього, воно було близької до квадрату форми, невеликим (2,9 x 3,2) і неглибоким: його підлога знаходилася на відстані 0,4 м від сучасної поверхні. Вздовж кожної стіни стояло по 3 - 4 стовпчики (виявлено ямки від них), на яких трималися плетнево-глиняні стіни, орієнтовані в основному по сторонах світу. Вхід до житла влаштовано з боку схилу - з півдня чи скоріше із сходу. Вогнище, представлене опаленою ділянкою підлоги діаметром 0,7 м, знаходилося в центрі житла. Вздовж західної стінки було споруджено дві господарських ями - льохи діаметром 0,5 та 0,7 м, завглибшки 0,4 - 0,6 м (від підлоги), заповнених темним ґрунтом і звичайними за складом знахідками: уламками кухонних горщиків, лощених мисок, кісток тварин, деревного вугілля. В самому житлі, крім того, знайдено кілька уламків вінець і стінок амфор еліністичного часу.

Житло № 22 - одне з найбільших і найцікавіших - виявлене за 5 м південніше групи ям, які становили, очевидно, господарсько-житловий комплекс № 20. Його стінки мали таку ж орієнтацію, як і у житла № 21, і розміри 3,8 x 4,2 м. Підлога житла була заглиблена на 0,5 - 0,7 м від сучасної поверхні. За конструкцією стін, місцем входу та розташуванням вогнища воно з тими ж даними, що й житло № 21. Із східного і південного боків житло оточували три досить великі господарські ями (№ 41, 42, 45), в яких трапилися уламки горщиків і кісток тварин. В середині житла ще три, менших за розміром, ями, скупчені навколо вогнища. Їх зміст не різнився від матеріалів, знайдених у заповненні й на підлозі житла, де трапилося багато уламків кухонних горщиків (самих вінець тільки 20, денець - 12); приблизно вдесятеро менше - лощених мисок, вісім уламків стінок та вінець амфор, чимало (28) кісток тварин і кілька - різ, куски деревного вугілля, залізного шлаку, побіленої обмазки стін, гранітний шар-терочник, пряселля звичайні та з стінок амфор.

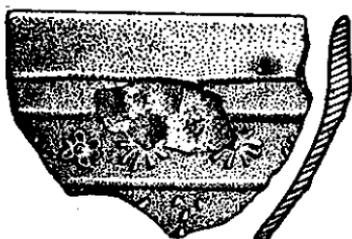
Важливою для визначення часу існування житла є знахідка на

підлозі фрагмента мегарської чаші Ш - II ст. до н.е. (рисунок, I).

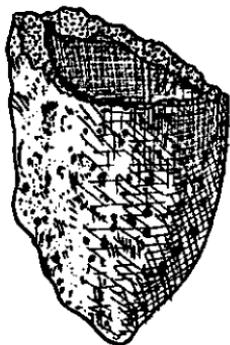
Житло № 23 розташовано було за 8,5 м на південь від житла № 15 і за 9 м на захід від житла № 22. Досліджувати його було важко, оскільки воно вирите в темно-сірому ґрунті, колір якого не відрізнявся від заповнення житла. Така ж ситуація була і при дослідженні житла № 24. Проте межі житла № 23 з півночі та сходу простежувалися за розташуванням ямок від стовпів, а з інших боків - господарськими ямами та концентрацією знахідок. Це дало змогу встановити, що житло мало квадратну форму при довжині кожної стіни 3,6 - 3,7 м. Глибина підлоги (від сучасної поверхні) становила близько 0,46 м. У центрі житла, ближче до його західної стіни, зафіксовано залишки вогнища, які мали вигляд круглої плями опаленої підлоги діаметром 0,95 м. По боках вогнища в західних кутках житла виявлені неглибокі господарські ями (№ 52 та 61) діаметром 0,7 - 0,8 м. Як і в інших житлах, тут були знайдені уламки та розвали простих і лощених посудин, численні амфорні фрагменти (13, зокрема два від ручок, один - від вінець), уламки кісток тварин та риб (32), деревного вугілля, кам'яних оселків, глиняного грузила, бронзоплавильних тиглів (рисунок, 3) виявлених біля вогнища. Поблизу південної стінки знайдено залізний ніж та добре збережений маленький серпик з боковою ручкою - стовпчиком (рисунок, 2).

Житло № 24 виявлене за 7 м на південь від житла № 6 та за 3 м на захід від житла № 23, від якого воно не відрізнялося за формою, розмірами та орієнтацією. В північно-східному кутку була кругла в плані господарська яма (№ 53) на глибині 0,55 від підлоги, ще дві таких ями знаходилися поза житлом, біля його східної (№ 54) та західної (№ 68) стін. У житлі та ямах трапилися уламки кераміки різних видів і кісток тварин, риби.

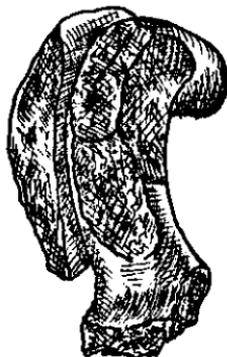
Житло № 25 виявлене в північно-західному кутку Західного розкопу. Його контури чітко окреслювалися після зняття орного шару. Житло (3,6 x 4,2 м) мало правильну чотирикутну форму, підлога була заглиблена на 0,5 м від сучасної поверхні. Виявлено 13 ямок від стовпів, розташованих вдовж усіх чотирьох стін житла, три круглих у плані господарських ями, з яких одна була зовні, решта в середині житла, вогнище, розташоване на рівні підлоги, по центру, біля західної стіни, багато (53) кісток тварин і риб, а також бронзову прикрасу - окуляроподібну підвіску, залізний шпак, печину з відбитками пруття.

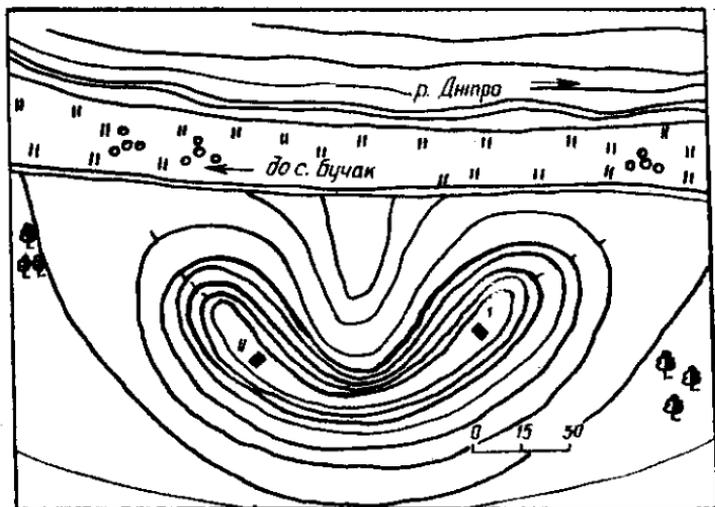
2

3

4

Житло № 26 розташовано за 14 м на схід від попереднього. Стіни його були орієнтовані на північний захід - південний схід, ширина становила 3,2 м при довжині близько 4 м. Знайдено вісім ям від стовпів; незвичайною виявилася неглибока яма (1,2 x 2,5 м) витягнута вздовж східної стіни. Дві круглих у плані господарських ями знаходилися в житлі, поблизу західної стіни, з зовнішнього боку якої було кілька великих скупчень печини, очевидно, залишки обмазки. Крім численних знахідок уламків посуду та кісток тварин, виявлено: залізне кільце від коси латенського типу і гранітний шаровидний терочник.

Житло № 27 представлено залишками глиняного вогнища, розташованого за 3,5 м на захід від житла № 21. Поблизу вогнища знаходилася яма № 35 і численні знахідки: розвал кухонного горщика, уламки (16) амфор і кісток тварин. Проте межі житла встановити не вдалося, оскільки воно було неглибоким і його підлога виявилася в передматериковому шарі, який мав той же колір, що й орний ґрунт.

Житло № 28 - це залишки глиняного вогнища, розташованого за 5 м на північ від житла № 6, яма № 66 господарського призначення й численні знахідки простого, лощеного та амфорного посуду, серед яких залізний ніж і фрагмент бронзової пластини.

Житло № 29 розташовано між житлами № 25 і 26. Самих залишків житла виявлено не було, лише скупчення господарських ям (№ 44, 46, 48, 59, 67) і звичайних для жител знахідок. Тут же були знайдені шматки глиняної обмазки стін, фрагментована чорнолощена миска, пряслице з стінки амфори, залізний шлак.

Від житла № 30 збереглося глиняне вогнище діаметром близько 1 м, розташоване за 3,5 м південніше житла № 26. Поблизу вогнища виявлено фрагментований кухонний горщик, кістки тварин, уламки чорнолощених мисок.

Екопедицією проведено також невеликі розкопки на поселенні Бабина гора, розташованому за 15 км вище по Дніпру, між селами Бучак і Селище. На невеликій за розмірами (близько 600 кв.м.) вершині ізольованого горба з стрімкими схилами, що стоїть на правому березі Дніпра (рисуюнок, 5), було закладено два розкопи площею близько 25 кв.м, які показали наявність потужного культурного шару (0,6 - 1 см), насиченого значною кількістю уламків зарубинецького простого і лощеного посуду, амфор, кісток, печини в відбитках прутів. У розкопі № 1, розташованому на південному

кінці горба, виявлено залишки вогнища – сліди житлової споруди. Амфори (рисунок, 4) належать до типу коричневоглиняних з двоствольними ручками I ст. до н.е. – I ст. н.е.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА БЕРЕЗІ ПОЧАЙНИ В КИЄВІ

Г.М.Шовкопляс

Протягом останніх років Державний історичний музей УРСР здійснює дослідження залишків поселення зарубинецької культури в урочищі Дуг, розташованому на підвищеному правому березі р.Почайни в північно-східній частині Києва.

У 1969 р. розкопки провадилися в північно-західній частині поселення, розкрито площу в 724 кв.м. Виявлені залишки ще чотирьох жител зарубинецької культури та 109 господарських ям. (В попередні роки досліджені залишки 4 жител та 130 господарських ям.)

Усі житла мали прямокутну форму і були заглиблені в землю на 0,2 – 0,4 м. Житло № 5 завширшки 2,6 м і житло № 6 завдовжки 2,8 м виявилися зруйнованими на значній площі сучасною дорогою та давньою виїмкою-старинцю. Житло № 7 мало ширину 2,75 і 2,65 м та довжину 4,3 і 4,4 м. В північно-східній частині підлоги виявлено шматки печини від зруйнованого вогнища.

Поблизу нього було житло № 9 завдовжки 3,85 і 3,8 м і завширшки 3,2 м. У північно-західній його частині на місці зруйнованого вогнища збереглося досить значне скупчення печини у вигляді округлої вимостки діаметром близько 1 м. Куски печини траплялися і в інших місцях підлоги житла.

У заповненні заглиблених частин житла зустрічалися уламки глиняного посуду, вугілля, кістки тварин.

Навколо цих жител виявлено 109 господарських ям, більша частина яких – круглої форми, діаметром 0,45 – 1,5 м, завглибшки 0,35 – 0,8 м, менша – овальні, завдовжки 1,65 – 2,1 м, завширшки – 0,75 – 0,85 м і завглибшки 0,2 – 0,9 м. У заповненні ям зустрічалися різноманітні знахідки, що належали до зарубинецької культури і лише в двох – до більш пізнього часу. Шість ям знахідок не мали.

Глиняний посуд, виявлений в житлах і ямах, представлений уламками ліпних лощених мисок з реберчастими бочками (рис. 1:3) віття яких мали грані всередині, уламками кількох лощених гор-

щиків, інколи з ручкою, круглих покришок (рис.1; 2). Особливо багато уламків ліпних горщиків з шорсткою поверхнею, з прямими чи відігнутими назовні вінцями, що бувають орнаментованими за- щипами (рис.1; 1) або косими насічками. Зустрічалися й уламки великих за розмірами зерновиків. Траплялися глиняні плоскі пряс- лица (рис.1; 6) й фігурка тварини (рис.1; 5), уламки стінок ам- фор. Важливою є знахідка бронзової фібули пізньолатенської схеми з пластинчастим приймачем (рис.1; 4), подібної до фібули, вияв- леної в Чаплинському могильнику в Білорусії¹.

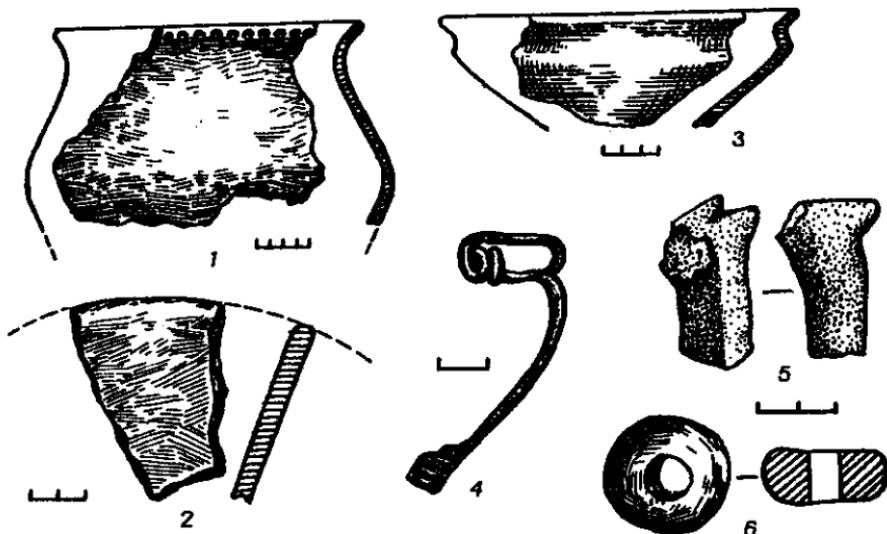

Рис.1.

У 1969 р. на цьому ж поселенні, крім жител і господарських ям зарубинецької культури, виявлені залишки двох жител і дві господарські ями з матеріалами празького або корчацького типу. Одне з таких жител (№ 8), прямокутне в плані, розміром 3,6х3,1 м. було заглиблене в землю на 0,5 м (рис.2;1). У південно-східному та північно-західному його кутках на світло-жовтому піску під- логи збереглися круглі ямки від стовпів, діаметром 0,25 м. У

¹ Ю.В. Кухаренко. Чаплинський могильник. - МИА, 1959, № 70, 1959, табл.УІ, 10.

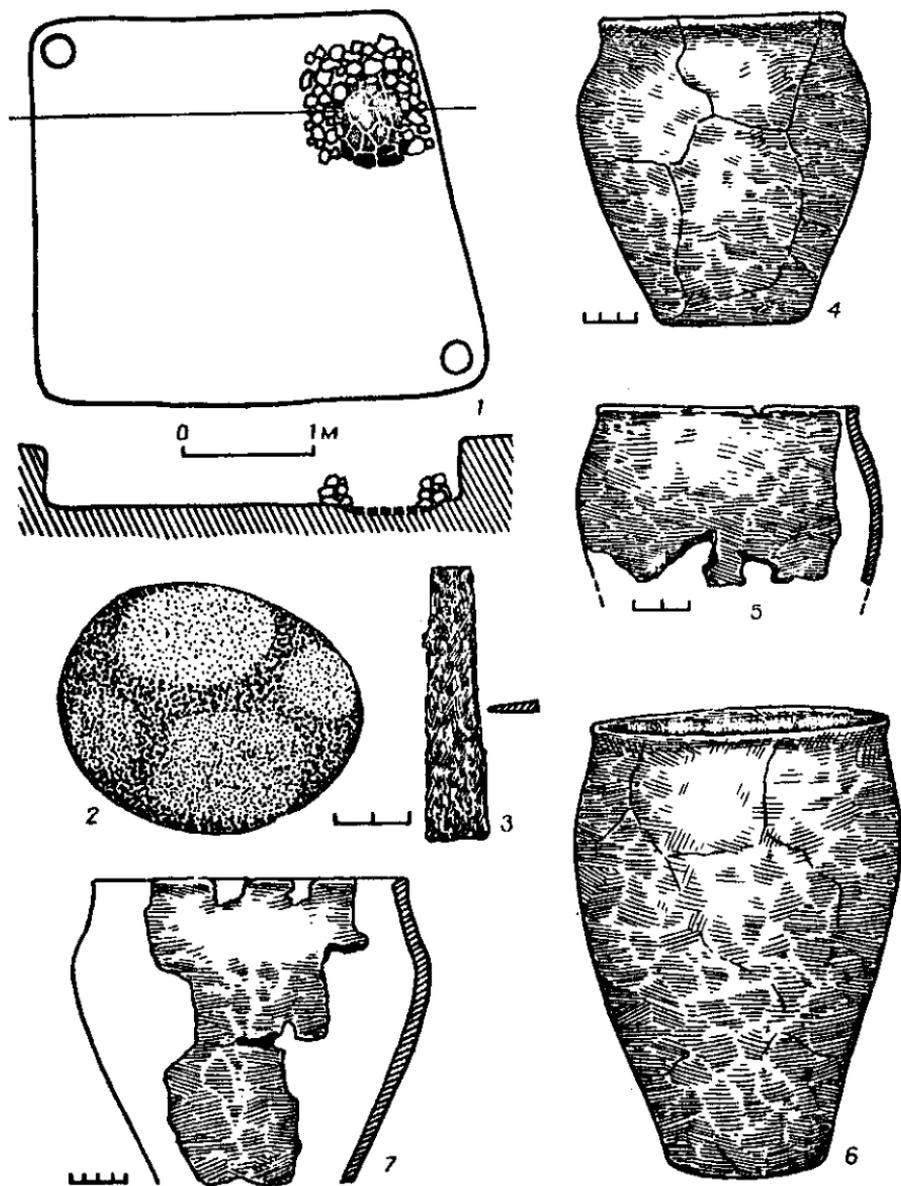

Рис. 2.

північно-східному кутку житла на віддалі 5 - 10 см від його стін знаходився розвал прямокутної в плані печі, збудованої з гранітних каменів сірого граніту і полтавського пісковика², які, замість зв'язуючого розчину, були скріплені трьома глиняними вальками і уламками глиняного посуду. Висота розвалу печі близько 20 см над рівнем підлоги. Глиняний посуд печі і заглибини житла представлені ліпним посудом коричневого кольору з домішкою слюди в глині, з трохи зглаженою поверхнею, типовими за формою для посуду корчацького типу (рис.2; 4,5). У житлі знайдено також уламок залізного ножа (рис.2; 3), два камені-розтиральники (рис.2;2).

Друге житло (№ 10) мало квадратну в плані форму, розміри 3,2х3,2 м, в землю воно було заглиблено на 0,3 м. Його стіни складалися з дерев'яного каркаса, обшитою дошками і обмазаного глиною. Житло загинуло від пожежі і на місцях стін збереглися виразні скучення перегорілої лози. Рівна долівка житла була перекрита золою і вугіллям, уламками глиняного посуду та невеликою кількістю перепалених кісток тварин. У північно-східному кутку житла, на віддалі 10 см від стін знаходився розвал печі-кам'янки, складеної з великих каменів харківського пісковика, що зцементувався від вогню, і крупнозернистого граніту. Висота розвалу печі близько 30 см. Простір між каменями у стінах печі в багатьох місцях заповнений великими уламками глиняного посуду. Челюсті печі повернуті на південь. На черені було багато золи і деревного вугілля. Всередині печі, біля її західної стінки, виявлено невеликий горщик. Весь глиняний посуд, як знайдений у печі, так і зібраний в заглибленій частині житла, ліпний, без орнаменту. Він складається з видовжених горщиків заввишки 9,5 - 24 см з прямим горизонтальним зрізом горловини. Діаметр горловини завжди більший за діаметр дна (рис.2; 6,7). Поверхня посуду темно-сірого або коричневого кольору, трохи зглажена, в глині зустрічається домішка слюди. Ці посудини аналогічні до посудин з корчацького поселення³ та з раннього шару поселення Луки-Райковецької⁴ на

² Породи каменів з печей в житлах № 8 і 10 визначені академіком АН УРСР І.Г.Підоплічком.

³ И.П. Русянова. Поселение у с.Корчака, - МИА, 1963, № 108, 1963, стор.45, рис.7-1-4.

⁴ В.К. Гончарова. Лука-Райковецкая, - МИА, № 108, стор.305, рис.14, 1-7.

Житомирщині. Вони близькі також до посуду I стадії празького типу, початок якої чеський дослідник Й.Поулік відносить до другої половини V ст. н.е.⁵

Житла корчацького типу на території Києва виявлені вперше. Але тут траплялися й інші знахідки цього часу. Так, в Подолу походить золота монета Євдокії Августі (V ст.н.е.)⁶ й амфори V - VI ст. н.е. На горі Киселівці також були знайдені амфора, уламки глиняного посуду та монети V - VI ст. н.е.⁷ Всі ці матеріали заповнюють одну з прогалин в історії Києва, початок якої сягає рубежу нової ери, представленої пам'ятками зарубинецької культури.

РОЗКОПКИ В НАДПОРІЖЖІ В 1969 РОЦІ

О.В.Бодянский

У 1969 р. закінчено кількарічні дослідження різночасного курганного і безкурганного могильника на новобудові в м.Запоріжжі, біля Верхньої Хортиці. Останнім досліджено курган, в якому відкрито дев'ять поховань ямно-катакомбної культури. Тут виявлено одночасні катакомбні і ямні поховання. Посудини ямного типу, знайдені тут, уже мають невеликі плоскі денця, що вказують на півній час культури. В одному з ямних поховань знайдено разом з гвинтовим намистом класичну рогову шпильку з "катушкоподібною" голівкою, яка, очевидно, символізує перший візок на колесах, винайдений племенами давньоямної культури. Виявлено катакомбу з вузьким входом, закладеним плитами граніту. В північно-західному підбої дна катакомби знаходилося випростане чоловіче поховання, втиснуте в дуже вузьку щілину підбою, долівка якого була густо посипана темно-червоною вохрою. Простежена невелика пляма - чорна сахоподібна маса, яка нагадує сліди вогнища. За ритуалом і фізичним типом поховання, це типова знахідка культури енеоліту Середній Стіг-II. Поряд на правому боці лежав жіночий кістяк у просторій катакомбі, без вохри. Біля нього знайдено жаровню з вугіллям, зроблену з уламка великої лощеної ку-

⁵ J. P o u l i k. Staroslavanska Morava. Graha, 1948, стор. 181, 185 - 187, рис. 2.

⁶ Н. Б е л я ш е в с к и й. Монетные клады Киевской губернии. К., 1889, стор.7.

⁷ А.И. Ш о в к о п л я с. Раннеславянская керамика с горы Киселевки в Киеве, - ИИА, 1963, № 108, стор.138 - 141.

лястої посудини з наліпним пружком на плічках, покритої скіоними насічками. Такий посуд, але малих розмірів, типовий для катакомбної культури Надпоріжжя (Шерун, Стрільча Скеля Ш). Біля голови жіночого поховання стояла оригінальна плоскодонна посудина із загнутими досередини вінцями і невеликою плоскою ручкою вгорі. Верх посуду оточений стрічкою, на якій вписано трикутник з тонкошнурового орнаменту. На шні знайдено дві підвіски з зубів оленя та фаянсову намистину, яка копіє форму хрещатої булави УШ поховання Маріупольського могильника. Ця намистина діаметром 0,8 см, привезена з Месопотамії чи Середземномор'я, дає підставу датувати пам'ятки ямно-катакомбної культури з "катушкоподібними" шпальками, серцевидними крем'яними стрілами і сокирами з просвердленим отвором, з заплечиками 2000 р. до н.е.

На східному схилі о.Мала Хортиця, навпроти Байди, нанесено на план скіфський некрополь з 28 плоских та курганоподібних закладок, забуртованих уламками граніту. Цей некрополь руйнується в зв'язку з будівництвом дач; в 1969 р. було знищено 5 закладок.

Дві закладки досліджено автором. В овальних вузьких ямах виявлено сліди повністю пограбованих скіфських поховань. Тут знайдено уламки залізного ножа, списа та по одному тригранному бронзовому наконечнику стріл У - ІУ ст. до н.е.

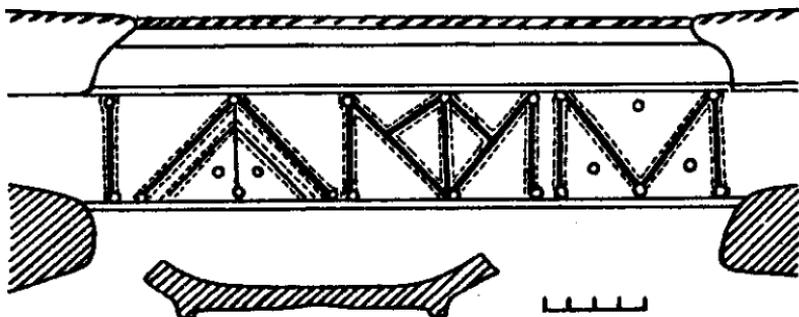
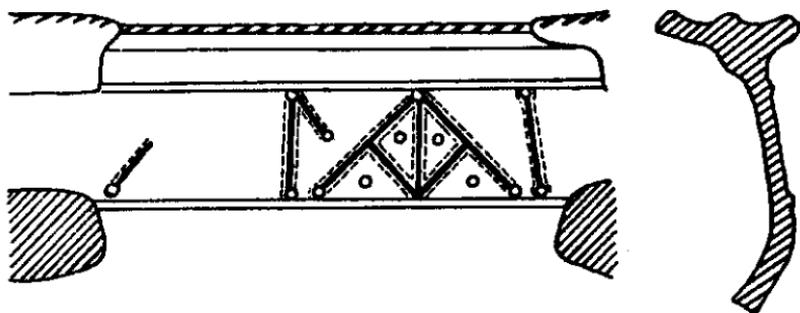
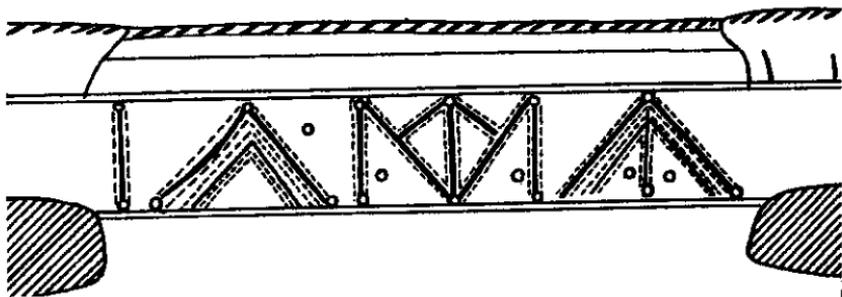
За 0,8 км на північ від цього могильника є некрополь епохи пізньої бронзи, засипаний внаслідок розробки гранітного кар'єру. Доступними для розкопок лишилися дві кам'яні закладки. В одній з них, у малому кам'яному ящику, опущеному в ґрунт, знайдено залишки поховання і уламки ліпного посуду з валиковим орнаментом, покритого коюми насічками.

В о.Микільському на поселенні черняхівської культури, де в минулі роки працювали експедиції Інституту археології АН УРСР, у місцях нових розмивів берега Дніпра, біля балки Жучої, виявлена двокамерна земляника і господарська яма циліндрично-конічної форми. Тут знайдено велику кількість кружальної, ліпної та амфорної кераміки й боспорську монету Фофора 279 - 308 рр. н.е. У першому житлі були залишки глинобитної печі, передпечка якої заміцнене невеликими уламками граніту. Зруйнована піч використовувалася як відкрите вогнище. В другій камері житла овальної форми виявлено зольник завтовшки 0,6 м, де знайдено кераміку, кістки свійських тварин (бика, кози, свині), хрбці риби, чере-

пашки Унію. Біконічне пряслице, яке трапилося тут, можливо, свідчить, що це була жіноча половина житла. Матеріал господарської ями відрізняється від знайденого в землянках. Це - уламки лощених кружальних мисок, часто вкритих чорним ангобом, ліпного горщика з відігнутими вінцями. Поверхня горщика вкрита обмазкою з жорстви.

В с.Військовому, поблизу колишнього Ненаситецького порогу, продовжено розкопки могильника черняхівської культури Ш - початку IV ст. н.е. Досліджувалася площа могильника, огорожена ледве помітними валами, і площа над обривом берега, де розміщувалися трупоспалення. Тут розкопано 400 кв.м і відкрито ще три трупоспалення, а також знайдено уламки тривухої вази з безкурганного поховання, дослідженого автором у 1967 р. поблизу кургану Олофа Олхайол¹. Внаслідок цих знахідок майже повністю реставрована ваза з найдавнішим слов'янським написом, уже другим, що трапився на цьому могильнику. Біконічна ваза зроблена з відмученої глини. Висота її - 21 см, діаметр дна - 10 см, діаметр вінця - 30 см. Збереглися сліди трьох вух, уламок одного з яких має зовні три ребристі валики, вусто покриті косими насічками. Такі ж сильно виділені три валики розташовані зовні на широких бортах вази. Верхня частина оперезана широким, трохи заглибленим поясом, на якому розміщено напис, розділений вухами посудини на три частини. Напис зроблено до випалу посуду. Висота літер - 4 см. Головні контури їх нанесені поглибленою лощеною смугою з додатками тонких ліній. Літери оздоблені відбитками колючок і окантовані надзвичайно дрібним зубчастим штампом. Частина літер цього найдавнішого алфавіту, виявленого, на думку автора, в Ш-IV ст., має сучасний вигляд, інші загадкові. Більшість літер збереглася фрагментарно, але їх легко можна відтворити, крім двох, які визначити неможливо. Напис (рисунок) читається автором як ІЛІНА (?)р(?)АІ ІНІМ. Коли ж читати його без поділу на три частини, як на посудині Олофа Олхайол, то ім'я та прізвище власника посудини будуть ІЛІА НАРАІН ІНІМ (друга і третя літера прізвища визначені умовно і можуть бути іншими).

¹ А.В. Бодянский. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье. - АИИУ, вып. II, К., 1968, стор. 175.

Разом з уламками вази в похованні знайдено половину ліпного горщика біконічної форми з відігнутими вінцями. Така форма горщиків у Надпоріжжі залишається основною в культурі пальчатих і антропозоморфних фібул, датованих VI – VII ст. н.е.

На території могильника трапилися ще три уламки від різних посудин, які походять з давно зруйнованих оранкою трупоспалень. Уламки мають сліди літер X та Z, децю інакше оформлених. Це свідчить, що автор алфавіту знав грецьку й латинську мови й рунічні письмена.

На площі могильника прокопано до 500 м траншей і виявлено шість черняхівських тілопокладань і два трупоспалення. В тілопокладаннях померлі лежали витягнуті на спині, з підібганими ногами. В одній могилі були макітроподібна кружальна посудина, бронзова пряжка для ремня, камінь для кресала та плоский ніж чи спис. Інші поховання мали також північну орієнтацію, іноді з ухилом на захід на 15 – 30°. Тут були 2 – 4 кружальні та ліпні посудини. Один ліпний горщик банкоподібної форми, інші – опуклобокі. В похованнях знайдено намистини з скла і янтаря, залізни пряжки до поясів і кістяний гребінець, оздоблений на поверхні дуги з одного боку веселкою з вічок, а з протилежного – циркульним орнаментом. Чотири з великих кілець орнаменту розміщені у вигляді хреста, причому два кільця окантовані, ніби супутниками, дрібними вічками.

НОВІ РОЗКОПКИ УСПЕНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Є.В.Махно

Інститут археології АН УРСР разом з Сумським краєзнавчим музеєм за участю Сумського обласного відділу охорони пам'яток історії та культури, в 1969 р. продовжував охоронні розкопки на могильнику черняхівської культури в с.Успенці Буринського району Сумської області¹. Південно-східна частина могильника зруйнована кар'єром цегельного заводу².

¹ Робота провадилася під керівництвом Є.В.Махно за участю Н.О.Грекової (Сумський музей), Ю.О.Ліпкіна (Курський педінститут), К.М.Гупало, Л.В.Кулаковської (студенти КДУ), О.Г.Дяченко та В.П.Кошлятого (студенти ХДУ).

² Є.В.Махно. Розкопки Успенського могильника. – В кн.: АИИУ, вип.Ш. К., 1971р.

Дослідження були зосереджені в західній, як видається, найдревнішій частині могильника, і спрямовані головним чином вглиб, оскільки розкрита в 1968 р. площа в 370 кв.м. не була тоді цілком досліджена. Тому прирізка 1969 р. становила лише 120 кв.м. Отже, протягом двох сезонів розкопано 490 кв.м, на яких знято шар до глибини 1,20 - 1,50 м.

З дванадцяти тілопокладень, виявлених на цій площі, в 1969 р. досліджено сім. Їх ями були овальні, орієнтовані по лінії північ - південь. Дно ям залягало на різній глибині: 0,9 м (поховання № 366, 546), 1,1 м (поховання № 921); 1,4 м (поховання № 828), 1,65 м (поховання № 1215); а також близько 1,80 м (поховання № 733) та 1,85 - 1,9 м (поховання № 725). Покійників клали головою на північ з протягнутими кінцівками. Скелети трьох поховань були майже цілком зруйновані з ритуальною метою. Зокрема від скелета безінвентарного поховання дитини № 828, виявленого на глибині 1,2 м, збереглися лише дві кісточки рук чи ніг, що лежали на глибині 1,40 м в північній частині ями завдовжки 1,04, завширшки 0,71 м. В інвентарному похованні № 725 від скелета в ямі лишилося близько 10 уламків ребер та 1 уламок черепа, а в ямі такого ж поховання № 733 кісток не було зовсім.

В тілопокладеннях, виявлених у 1969 р., супровідний посуд ставили в північній відокненій частині ями, біля голови та поблизу грудей. Виняток становить поховання № 733, де обидві посудини (шершавий горщик та лощена глибока миска - рис.1; 1,2) стояли в південній частині ями, отже можна думати, біля ніг, як і в похованнях № 29, 72 та 137, розкопаних у 1968 р.

Посуд представлений лише гончарними типовими горщиками, мисками та глеками. Крім цілого, в похованнях знайдено і пошкоджений посуд (№ 725, 921). Майже обов'язково трапляються уламки. Так, у північній частині ями дитячого поховання № 366 стояли чотири посудини, в ямі виявлено також 11 уламків від ще чотирьох посудин. У цьому ж похованні знайдено уламок залізного ножа, металева бляшка (можливо, від пояса), скляна намистина, 11 перепалених уламків глиняного черіня печі та кілька вуглин. У північній частині ями дитячого поховання № 921 виявлено лощений глек. У східній частині, біля кісток лівої руки на великому уламку шершавого горщика стояли шершаві горщик та миска, поряд ще дві лощені миски, кістки нижньої щелепості та ноги свині. В ямі знай-

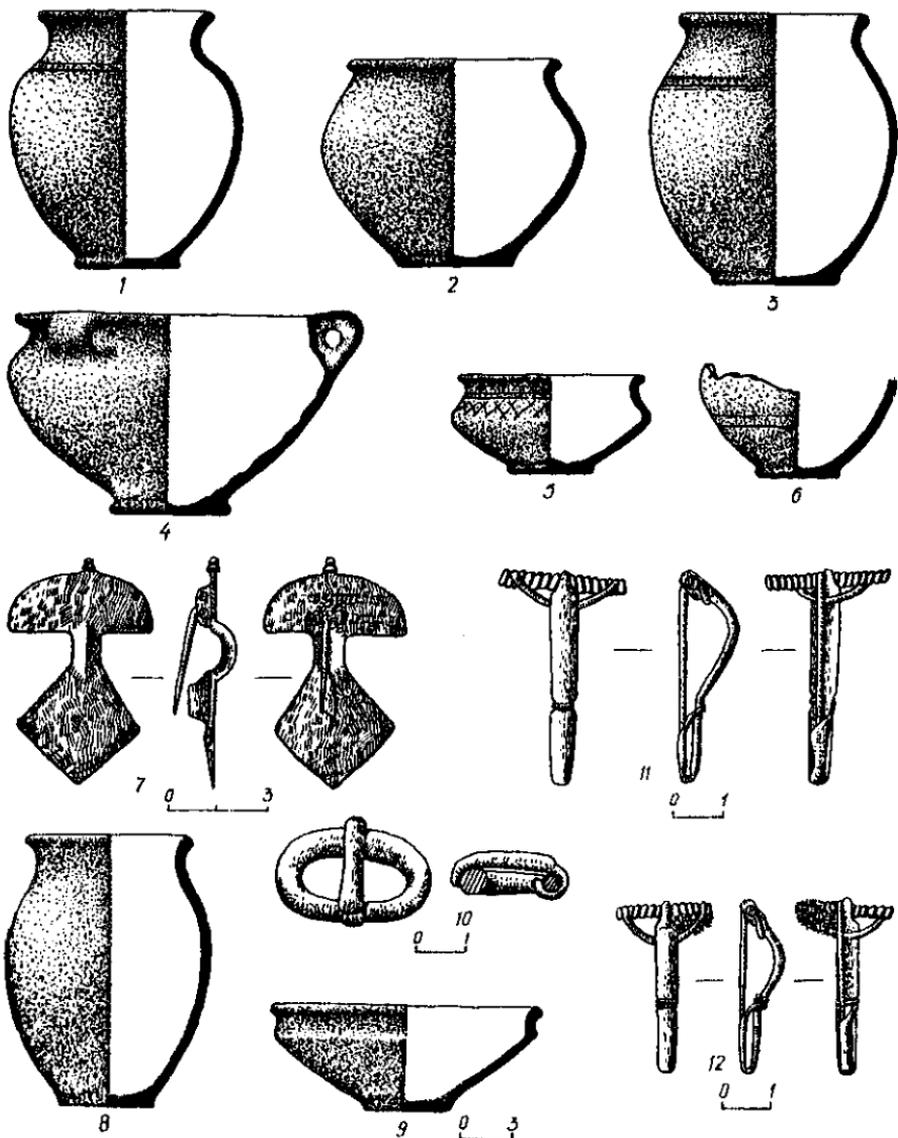

Рис. I.

дено також уламок вінець лощеної миски та скляну намистину-про-
нязку. В тілопокладенні № 1215, виявленому на глибині 1,50 м,
гончарний шершавий горщик (рис.1; 8) стояв у північній частині
ям, миска (рис.1; 9) виявлена біля кісток правої руки. Поблизу
ключиць на кістязку лежали дві бронзові арбалетні фібули (рис.1;
11, 12), а на поясих кістках хребта – бронзова пряжка (рис.1;
10). Біля скелета знайдено 10 уламків від чотирьох гончарних
посудин. У північній частині ями завглибшки 1,85 – 1,9 м біля
тілопокладення № 725 знайдено шершавий горщик і лощену тривуху
вазу, в якій лежала лощена біконічна мисочка (рис.1; 3-5), поряд
– два уламки ребер, два розрубані уламки лопатки кози або вівці
та шкаралупа від 2 – 3 яець. У західній частині ями лежала спід-
ня частина від лощеного глека (рис.1; 6). Під нею знайдено кілька
ребер людського скелета та срібна двоситкова фібула (рис.1; 7),
подібна до знайденої в похованні № 137. У похованні № 725 знай-
дено також три уламки від двох гончарних посудин. Лише при ди-
тячому тілопокладенні № 546, виявленому на глибині 0,8 м, біля
голови стояли лощена миска і шершавий горщик, а уламків посуду не
було.

Розкопки 1969 р. показали, що в західній давнішій частині
могильника співіснують тілопокладення й тілоспалення в урні.
Одне урнове поховання № 130 було розкопано в 1968 р. В 1969 р.
тут виявлено ще одне дитяче поховання № 936 в урні. В овальній
ямці (0,42 x 0,25 м), орієнтованій з північного сходу на пів-
денний захід на глибині 0,9 м стояв гончарний шершавий горщик,
на дні якого лежали перепалені кісточки дитини. Його прикривала
ліпна мисочка з широким і низьким піддоном. У заповненні ямки
знайдено уламок лощеної гончарної миски.

Найчисленнішими були поховання з розсіяними кісточками.
В 1968 р. їх досліджено 171, в 1969 – 1055. Кількість виявлених
у 1969 р. поховань з розсіяними кісточками викликає здивування.
Це явище вимагає дальших перевірок і більш глибокого вивчення.

У заповненні ям цих поховань трапляються лише поодинокі
кальціновані кісточки й невелика кількість дрібних уламків посуду,
зрідка уламки фібул, пряжки, намисто, оплавлене скло від кубків
та ін. Ці поховання, так само як і тілопокладення, залягали на
різній глибині і не тільки перекривали тілопокладення, але ін-
коли перекривалися ними. Так, над тілоспаленнями № 732 та 584,
що залягали вище тілопокладення № 725, виявлено тілопокладення

Глубина, м

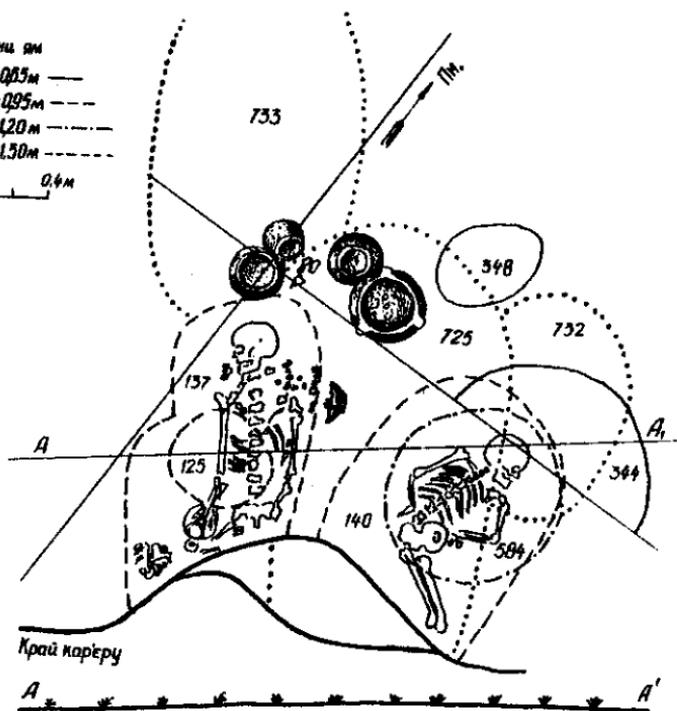
0,00-0,05 м —

0,05-0,25 м - - -

1,10-1,20 м — — —

1,90-1,50 м - - - -

0 0,4 м

344

Рис. 2.

№ 140, над яким було ще одне тілоспалення № 344, над похованням № 932 валягали (рис.2) ще два поховання в розсіяними кісточками (№ 657 та 659), над якими було тілопокладення № 546, а ще вище - три тілоспалення в маленьких ямках (№ 387, 388, 389), тощо.

На могильнику виявлено багато невеликих ямок, аналогічних до ям урнового поховання № 936. Більшість із них залягають на невеликій глибині (рис.2). Подібних невеликих ям і в такій кількості ще не зустрічалось на жодному з черняхівських могильників. Поховання з розсіяними кісточками, але в трохи більших ямах, відомі на багатьох могильниках. На Компаніївському, Косанівському, Новоселівському та Писарівському могильниках вони складають більшість поховань. Розкопки цих могильників і матеріали багатьох інших дозволили висловити думку про те, що на пізньому етапі розвитку черняхівської культури ця група поховань витісняє всі інші групи³.

Серйозного значення вимагає той факт, що дві третини вказаних поховальних ям на Успенському могильнику не мають жодних знахідок. Однак виключати їх з числа поховань не дозволяє не лише їх положення по відношенню одне до одного та до інших груп поховань і зокрема до тілопокладень, але й інші явища. На одне з них ще в 1926 р. звернув увагу М.Макаренко, який під час розкопок на Гурбинецькому могильнику встановив, що більшість могильних ям для тілопокладень були майже порожніми⁴. Зважаючи на те, що після ритуальних дій, пов'язаних з поминальним порушенням тілопокладень, у ямах мало що або майже нічого не лишається, слід уважно вивчити це нове явище. Цікаво, що серед поховань полян є понад дві третини ям без жодного інвентаря⁵ і посуду у цих похованнях, подібно до наших поховань з розсіяними кісточками, трапляється в уламках.

Розкопки 1969 р. підтверджують і певною мірою уточнюють хронологічне визначення розкопаної частини могильника. В цьому плані група поховань № 344, 584, 725, 732, 733, виявлена навколо

³ Є.В. Махно, вказана праця.

⁴ М. Макаренко. Археологічні дослідження та розшуки на Прилуччині. - КЗ ВУАН у 1926 р. К., 1927, стор.64-66.

⁵ И.П. Русанова. Курганы полян X - XII вв. САИ, 1966, М., стор. 17; Г.Ф.Соловьев в а. Славянские союзы племен по археологическим материалам УШ - XIV вв. н.э. - СА, XXV, М., 1956, стор.155.

розкопаних у 1968 р. тілопокладень № 137 і 140 (рис.2), має неоціненне значення. Найбільш раннім серед них було поховання № 733, оскільки південно-східну частину його могильної ями злегка зачепила яма пізнішого тілопокладення з ритуальним порушенням № 725, могильна яма якого в свою чергу була частково порушена ще пізнішими похованнями, спочатку № 137, а потім № 732 та 584. Четвертим по порядку над похованням № 725 було значно пізніше тілопокладення № 140, перекрите в свою чергу похованням № 344.

Оскільки поховання № 725 датується фібулою кінця IV ст. н.е., то час поховання № 137 ми визначаємо певніше, ніж раніш, початком V ст. Отже, поховання № 140 припадає деє, мабуть, на VI ст. н.е.

Дуже багато поховань Успенського могильника, в тому числі поховання № 344, урнове поховання № 936 були здійснені значно пізніше, але уточнення їх дати ще попереду.

ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОБЛИЗУ ЗВІНЯЧИНА І МАКАРІВКИ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

В.Д.Баран

Багаторічні дослідження пам'яток черняхівського типу у Верхньому Подністров'ї і виявлення поселень із заглибленими житлами та великою кількістю ліпного посуду поставили завдання в'ясувати їх відношення до пам'яток черняхівської культури сусідніх районів Середнього Дністра.

З цієї метою у 1967 р. Дністрянсько-Волинська археологічна експедиція Львівського університету провела розвідувальні розкопки черняхівського поселення поблизу с.Звінячина Заставнянського району, а в 1969 р. — біля с.Макарівки Кальминецького району Чернівецької області¹.

Перше поселення розташоване на злегка похилистому східному схилі урочища Звіняцьке приблизно за 2 км на схід від с.Звінячина біля шосейної дороги Чернівці — Заліщики. На території урочища є кілька будинків Звіняцького відділення придністровської дослідної станції садівництва і виноградарства.

¹ Експедиція працювала під керівництвом автора. У ній брали участь лаборант Р.М.Чайка та студенти першого курсу історичного факультету ДДУ.

При обстеженні тут знайдено гончарну кераміку черняхівської культури на площі 200х500 м, що приблизно збігається з площею поселення. У траншеї, закладеній в його західній частині розміром 2х24 м, виявлено уламки кераміки цього типу, що залягали на горизонті глибиною 0,20 - 0,50 м від сучасної поверхні. Траплялися й уламки обпаленої глиняної обмазки.

Приблизно в центральній частині поселення закладено розкоп розміром 1х8 м. У культурному шарі на площі розкопу, також на глибині 0,20 - 0,50 м, знайдено фрагменти аналогічного посуду. На глибині 0,50 - 0,55 м від сучасної поверхні розчищено суцільний шар глиняної обмазки, що заходив у східну стінку розкопу. Жодних слідів заглибленої споруди під обмазкою, яка залягала на темній землі, не простежено. Тому можна вважати її залишками наземної будівлі. Куки глини досить добре збереглися. Зверху вони заглажені, знизу мають відбитки округлих дерев'яних жердин діаметром 1 - 2 см. Розміри виявленої частини шару обмазки - 1,40х1,90 м. Безпосередньо на ній розчищено чимало уламків гончарного посуду, виготовленого як з відмученої глини, так і з домішками значної кількості піску. Крім мисок і горщиків - характерних черняхівських форм, вирізано і кілька частин глечиків, кувалків та великих піфосовидних посудин із широкими горизонтальними вінцями. Виготовлені з відмученої глини посудини прикрашено в основному пролощеним орнаментом і штампом, а інші, в тісті яких є значні домішки піску і кварцу, орнаментовані інколи заглибленими прямими або хвилястими лініями. За типом кераміки поселення може бути датоване в межах III - IV ст. Цьому не суперечить і знайдена тут римська монета Антоніна Пія.

Поселення біля с.Макарівки, відкрите у 1950 р. О.П.Чернишем², в 1968 р. було обстежене О.М.Приходнюком, а в 1969 р. - автором. Воно розміщене на першій надзаплавній терасі правого берега Дністра, приблизно за 1 км на захід від села. Із сходу і заходу з ним межують два давньоруські селища з керамікою X - XI ст. (в обриві берега Дністра добре простежуються залишки господарських ям). Крім того, черняхівський шар на поселенні підстилається більш раннім шаром з матеріалами типу Лукашівки та культури фракієського гальштату.

² В.Д. Баран. Ранньослов'янські пам'ятки Правобережжя Середнього Дністра. - АН УРСР, т.У, к., 1955, стор.173.

Оскільки річкова вода руйнує культурний шар, нами в першу чергу проведено розкопки тих ділянок поселення, на яких в обриві берега простежувалися виходи культурних залишків. Останні свідчили про наявність тут споруд. По краю берега закладено чотири невеликі розкопи (I - IV) і два (V - VI) - трохи вище, в центральній частині поселення. Нижня частина поселення, що примикає до руслу річки, занесена шаром піску. В розкопках I - III він позбавлений будь-яких культурних залишків і сягає на глибину 0,80 м від сучасної поверхні. Нижче - чорнозем з культурними відкладами завтовшки 0,40 - 0,50 м. Він залягає над перехідним шаром, після якого починається глинистий материк. У розкопі IV чорнозем на 1,8 - 2 м покритий піском.

У верхній частині поселення (розкопи V - VI), де верхній шар змивається, культурні залишки залягають від рівня поверхні до глибини 0,40 - 0,60 м, нижче починається глинистий материк.

У контрольному розкопі I загальною площею 34 кв.м, закладеному на південно-східній околиці поселення, не знайдено нічого, крім кількох уламків гончарної черняхівської кераміки та розрізнених кусків обпаленої глини, - слідів якоїсь наземної споруди, повністю зруйнованої.

Краще збереглися об'єкти черняхівської культури в розкопках II, V і VI.

У розкопі II на глибині I - 1,10 м від сучасної поверхні відкрито залишки наземної споруди у вигляді шару обпаленої глиняної обмазки, у більшій своїй частині вже зруйнованої річкою. Обмазка залягала на перехідному шарі. Куски її з верхнього боку були заглажені; з нижнього - мали відбитки дерев'яних конотрукцій діаметром 2 - 4 см. Розміри уцілілої частини шару - 1,20x2,20 м. На віддалі 5,30 м на південний схід від згаданої споруди на цьому ж горизонті розчищено досить добре збережене вогнище. Його череп'яч окладений з гальки і зверху підмазаний шаром глини завтовшки 2 - 4 см. Вогнище мало бортики заввишки 2 - 5 см від рівня череня. Форма його овальна, розміри - 1,25x1,45 м. На черені були залишки попелу і кілька дрібних уламків гончарної черняхівської кераміки.

Сліди наземної черняхівської будівлі, яка, на жаль, була повністю зруйнована глибею оранкою, простежені в розкопі V, де, крім того, виявлено вогнище цього ж часу з черенем, підмазаним глиною.

У розкопі VI у черняхівському шарі відкрито дві досить великі заглиблені споруди, очевидно, господарського призначення. дві господарські ями і одне частково зруйноване вогнище, окладене з каменю. Споруди мали овальну форму, їх діаметр – 2,40х – 2,70 м, глибина – 0,60 – 1,15 м від сучасної поверхні. Ями майже округлі, материкові стінки опуклі або донизу звужені і плавно переходять в дно. Їх діаметр – 0,83 – 0,93 м, глибина – 1,05 – 1,20 м від сучасної поверхні. Заповнення обох ям було прорізване шаром обпаленої глиняної обмазки, який, можливо, являє собою залишки їх перекриття.

У професійної розкопки наземних споруд і вогнищ виявлено тільки гончарну кераміку. У заповненні заглиблених споруд траплялося кілька уламків ліпних горщиків з горбкуватою поверхнею, які за формою нагадують ліпну черняхівську кераміку з Верхнього Подністров'я. В черняхівському шарі знайдено також глиняне біконічне пряслице, вироби із заліза і кістки, а також частину бронзової фібули з підв'язним приймачем, яка датує поселення в межах III – IV ст. н.е. Гончарний посуд представлений уламками біконічних мисок, найчастіше з ребром, що відділяє бочки від плечиків, горщиками, виготовленими з відмученої глини, часто прикрашеними пролощеними лініями і штампом; келихами, а також фрагментами горщиків і піфосовидних посудин із значними домішками піску в тісті. Є й кілька уламків амфорної тари. В цілому гончарна кераміка, виявлена у Звинячині та Макарівці, порівняно з керамікою з Верхнього Дністра різноманітніша і багатше орнаментована.

Згадані поселення за характером споруд і матеріалу не відрізняються від інших пам'яток черняхівської культури, відомих на Середньому Дністрі (Новосілка, Костюкова, Голігради, Лука Врублевецька), в якими вони становлять одну групу, дещо відмінну від групи черняхівських поселень Верхнього Подністров'я.

Вище згадувалося про матеріали типу Лукашівки і культури ф'ракійського гольштату. У розкопі III кераміка типу Лукашівки відкрита в залишках наземної споруди, представленої шаром обпаленої глини розміром 2,30х2,60 м, що залягав на глибині 1,30 – 1,40 м від сучасної поверхні. Значна частина споруди зрізана обривом берега Дністра. При розкопці тут знайдено уламки ліпних мисок з темною пролощеною поверхнею, аналогіч-

них кераміці лукашівського могильника, і бронзову фібулу рубежу нашої ери. Ще одна господарська яма з таким же посудом була в розкопі VI. Її діаметр - I, глибина - I,40 м від сучасної поверхні.

У розкопі IV на глибині 2,42 м від сучасної поверхні розчищено залишки наземної споруди культури фракійського гольштату. Вона являла собою суцільний шар обпаленої глиняної обмазки чотирикутної форми, розміром 2 - 2,60xI2,75 м. Ширина споруди була, очевидно, більша, проте частина її зруйнована обривом берега річки. Безпосередньо на шарі обмазки виявлено кілька роздавлених горщиків, а також уламки мисок, характерних для згаданої культури. До неї належать ще чотири господарські ями, відкриті у розкопі VI. Форма їх овальна, близька до округлої, діаметр - 0,80 - I,20, глибина - 0,80 - I,65 м від сучасної поверхні. У розкопі II на глибині I,40 м виявлено досить велике вогнище культури фракійського гольштату. Черинь його, розміром I,80xI,80 м, підмазаний шаром глини завтовшки 5 - 6 см, а знизу підбитий галькою.

Уся кераміка з цих пам'яток ліпна. Вона представлена уламками горщиків з шершавою або згладженою поверхнею, найчастіше орнаментованих валиками і гудзиками, а також мисками з нахиленими досередини вінцями і невеликими пролощеними посудинками з ручкою. Значна частина посудин всередині чорного кольору, а зовні - коричневого.

Слід відзначити, що шар із залишками культури фракійського гольштату на поселенні в Макарівці досить добре зберігся, а наявність в ньому глин'яних площадок - залишків наземних жител - мусять зацікавити дослідників пам'яток ранньозалізного часу.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ С.ЖОВНІН ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Л.М.Рутковська

У 1969 р. було проведено розвідку та охоронні розкопки по берегах Кременчуцького моря поблизу с.Жовнін Чернобаївського району Черкаської області.

На околицях с.Жовнін, в урочищі "Біленкові Бурти", що до утворення Кременчуцького водосховище являло собою виступ наддугової тераси р.Сули, а зараз в острові, була обстежена терито-

рія пізньочерняхівського могильника. Тут протягом кількох років водами Кременчуцького моря розмивалися поховання, інвентар яких частково зберігається в місцевому шкільному музеї, частково в Інституті археології АН УРСР. Розкопано¹ близько 10 поховань за обрядом трупопокладання в ямах завглибшки понад 1 м. з різною орієнтацією кістяка. Більшість кістяків в анатомічному порядку, а кілька – з порушеними кістяками. В 1969 р. місцевим краєзнавцем М.Х.Левашовим було передано сірий черняхівський лоцений глечик, на ручці якого надряпаний знак тризубця Ж. На території могильника знайдено візантійську монету кінця IV – початку V ст. Про те, що більшість поховань належить до IV ст., можливо, початку V ст., свідчить аналіз всього інвентаря.

Неподалік від описаного вище урочища на Жовнінському острові, який до затоплення являв собою дну, що трохи підвищувалася над заболоченою заплавою Дніпра, було обстежено поселення, на якому, знайдено матеріал епохи бронзи, передкіфського, черняхівського і окремі знахідки пізнішого часу. В найбільш низькій східній частині острова – урочищі Носенки – виявлено могильник, який належав цьому поселенню. На могильнику знайдено посуд М.Х.Левашовим в попередні роки. Особливо нашу увагу привернула шершава гончарна черняхівська ваза, виготовлена з глини з великою домішкою кварцу, прикрашена зубчастим лінійним-хвилястим орнаментом.

Заслужовує на увагу і незвичайна для черняхівських пам'яток топографія могильника в Носенках. Він знаходився не на високій частині острова, а на низькій, ближче до води. Тепер ця частина острова затоплена водами Кременчуцького моря і виступає на поверхні лише навесні в період максимального спаду рівня води в морі. Під час обстеження могильника в 1969 р. виявлено чотири урни з кальцинованими кістками від чотирьох поховань і від двох поховань збереглося до посудині від супровідного інвентаря.

Третій черняхівський могильник в с.Жовнін досліджувався на пристані. Тут навесні бакенщиками відкрито поховання в розмитому березі. Кістяк в анатомічному порядку, але без голови. Супровідного інвентаря не було. Недалеко від цього поховання при розкопках було виявлене поховання, в центрі якого лежало кілька кісток людини і тварин. Поблизу лежав невеликий залізний ніжик з обламаним

¹ Розкопки проведено в різні роки В.А.Дяденком.

кінцям, а навколо діаметром 1 м розкидані дрібні фрагменти лощеної і нелощеної кераміки, дрібні камінці, шматок крейди.

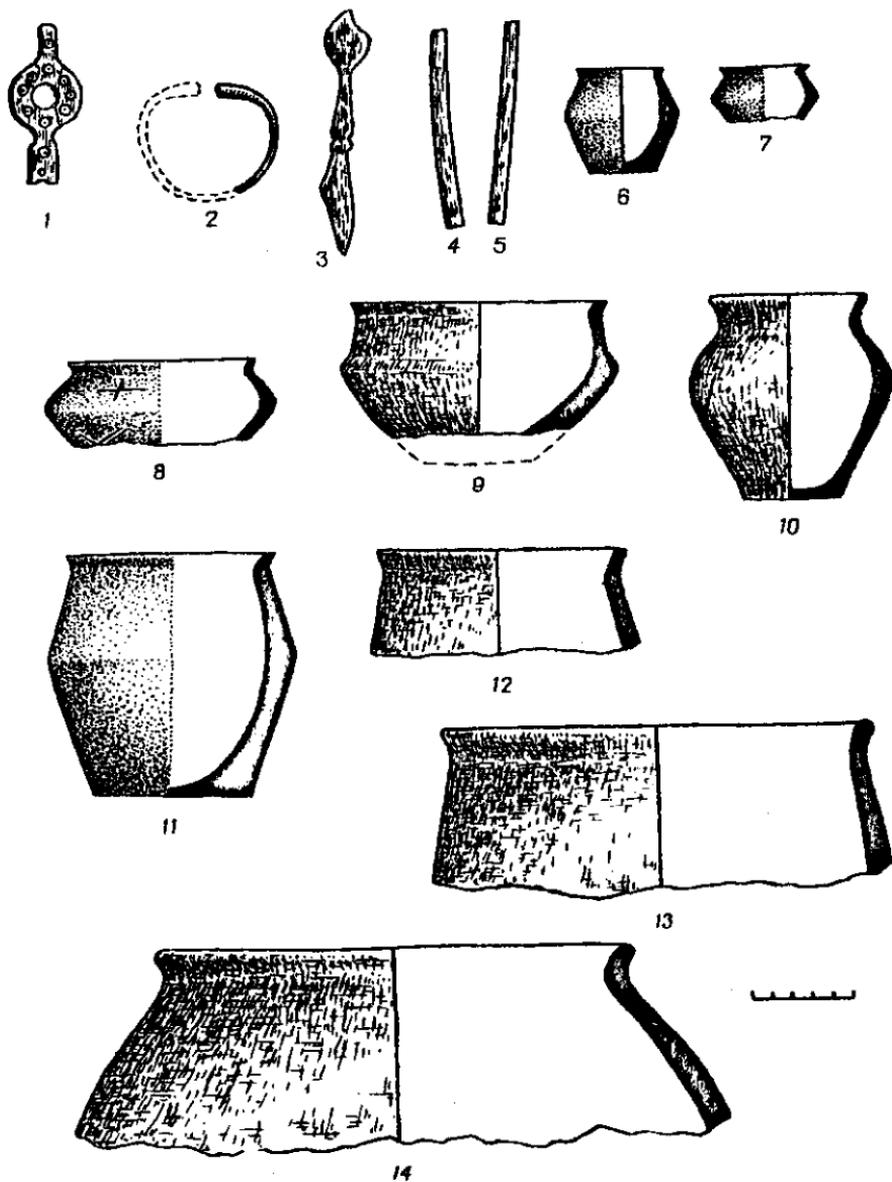
Усі три могильника хоча і відрізняються по обряду, але мають ідентичну кераміку. Тому є підстави вважати їх синхронними родовими могильниками. Характерною особливістю їх є відчутні впливи сарматоаланської культури.

Охоронні розкопки проводилися на корінному березі в урочищі Василенки. Воно знаходиться на покатному місці корінного берега р.Сули, який із західного боку обмежений глибокою балкою, а також якоюсь мірою і на плато. На поселенні виявлено рештки двох жител і господарська яма. В заповненні житла № 1 лежали завалені глинобитні стіни. Залишки стін добре збереглися в нижній частині житла. В глині зустрічаються дрібні шматочки червоної глини, дрібна галька і рублена солома. Глиняна підлога вимощена уламками посуду і дрібною галькою, а зверху обмазана глиною. Тут виявлено керамічний комплекс.

Житло № 2 було майже зруйноване і тут розчищено завал обгорілої печини від вогнища або печі. Недалеко від цього житла, на глибині 1,10 м від сучасної поверхні, виявлена господарська яма, діаметром 1,10 і глибиною 0,55 м, кругла в плані, заповнена дрібними кістками тварин і битим посудом. Тут знайдено дві кістяні трубки з отвором угорі (рисунок, 4,5). У цій ямі нами одержані закритий керамічний комплекс, який пов'язується з керамікою, знайденою в житлі № 1, а також з керамікою із зруйнованого культурного шару. За нашими спостереженнями речовий матеріал знаходився звичайно в заглибленнях споруд або ям і майже не траплявся поза ними. Заслуговує на увагу переданий М.Х.Левашовим керамічний матеріал, добутий під час розмиву восени 1969 р. Він увесь однаковий, і ряд фрагментів походить від розбитих тут же посудин, що частково складаються і походять з розмитих споруд. Серед цих знахідок є половина бронзового браслету з потовщеними кінцями.

Кераміка з Василенок уся ліпна і тільки подекуди є сліди вторинної підправки на повільному гончарному крузі. За змістом глиняної маси кераміка ділиться на три категорії:

І. Добре промішана глина ("мучниста") з дуже дрібними домішками товченої черепашки, дуже подрібленого піску. За формою це біконічні горщики середніх і мініатюрних розмірів. Іноді зовнішня поверхня посуду має сліди від лощіння або загладжування пальцями. Колір черепка сірий, жовтувато-коричневий, чорний.

2. Глина з домішкою великого шамоту або жорстви.

3. Глина з домішкою піоку.

На поселенні переважають горщики біконічної форми середніх, малих і зовсім мініатюрних розмірів (рисунок, 6,7). Вінця відхилені назовні, денця плоскі. В господарській ямі знайдено уламок бокової частини ліпної миски, яка за формою профіля нагадує черняхівські миски.

З гончарних виробів на поселенні виявлено значну кількість прясолиць. Вони біконічні, циліндричні, яйцевидні, а також у вигляді плоских кружків з отвором посередині.

Із зруйнованого культурного шару походить кістяний предмет з пуноонним орнаментом (рисунок, 1) і туалетна мініатюрна кістяна ложечка (рисунок, 3). Такі металеві ложечки датуються на Північному Кавказі другою половиною IV - V ст. н.е. Невеликі туалетні металеві ложечки являють собою специфічну приналежність північно-кавказьких аланів, в той час як інші металеві речі цього часу є загальними для багатьох синхронних культур Східної Європи. Становить інтерес і те, що туалетні ложечки в могилах другої половини IV - V ст. на Північному Кавказі зустрічаються разом з бронзовими браслетами з потовщеними кінцями, аналогічними знайденому у Василенках. Таким чином, не тільки наявність окремих речей, але і їх спільне місцезнаходження властиве пам'яткам Північного Кавказу другої половини IV - V ст. Цікаво, що туалетна ложечка і бронзовий браслет з потовщеними кінцями зустрінуто у Василенках. Зауважимо, що тип цих браслетів, виготовлених з не товстого дроту з трьох потовщеними кінцями, характерний для гунського часу і відомий широкій території².

Якщо брати до уваги те, що поселення у Василенках знаходиться в місцевості багатій на черняхівські пам'ятки і там не знайдено жодного черняхівського черепка, то стане очевидним, що ця пам'ятка належить до часу більш пізнього, ніж черняхівські поселення і могильники цієї території (IV - початок V ст.). Та обставина, що в кераміці поселення Василенки зустрічаються форми, близькі до черняхівських (миски), свідчить про невелику хронологічну роз-

² J. W e r n e r. Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Abhandlungen, neue Folge, N. 38 B. München, 1956, табл. IV, рис.6.

біжність цих пам'яток, і тому поселення у Василенках ми датуємо У ст. н.е., вважаючи, що культура цього типу змінює безпосередньо черняхівську. На наш погляд, можна говорити про безпосередній хронологічний зв'язок між пізньочерняхівською культурою цього району і культурою типу поселення в Василенках.

Топографія поселення, розташованого на початку мису корінного берега і високому плато, особливості будівництва жител (товсті глиняні стіни, підлога вимощена череп'ям і галькою), ліпна кераміка, де найбільш властивою формою є біконічний горщик, наявність туалетної ложечки і бронзового браслету з потовщеними кінцями свідчать про те, що поселення належало якійсь етнографічній групі населення, яке не можна ідентифікувати з місцевим черняхівським населенням. Тут, передусім, відчувається в кераміці вплив носіїв культури більш північних районів з характерною для неї пізньозарубинецькою культурою. Цей процес інфільтрації населення з півночі в долину Дніпра констатується нами вже в другій половині ІУ ст. – початку У ст. (Капулівка, Компанійці). У Василенках елементи пізньозарубинецької культури поєднуються з елементами черняхівської і аланської культур.

У Василенках ми не бачимо строкатості культурних елементів, тут більш яскраво в кераміці відображено риси культури півночі, і тільки до деякої міри відчувається вплив інших культур (традиції черняхівської культури, аланської). Висловлені міркування дають підстави вважати, що поселення У ст. н.е. у Василенках належить до періоду, коли в Подніпров'ї, зокрема на пограниччі степу і лісостепу, значно змінюється етнічний склад населення за рахунок інфільтрації населення з півночі і якоюсь мірою з півдня.

ПАМ'ЯТКИ ПЕРШИХ СТОЛІТЬ НАШОЇ ЕРИ БІЛЯ с.КОВАРОВИЧІВ

Є.В.Максимов, Р.С.Орлов

У 1966 та 1968 р. під час розкопок трипільського поселення, залишки якого знаходяться на березі Київського водосховища, на північній околиці с.Коваровичі Києво-Святошинського району було виявлено три могили-трупоспалення. Матеріали одного поховання згадуються в публікації В.О.Круца та Д.Я.Телегіна, два інших (1968 р.) описані Р.С.Орловим¹.

¹ В. О. К р у ц , Д. Я. Т е л е г и н. Из работ Киевской

На відстані 300 - 450 м на південний схід від цих поховань було, як можна судити з кераміки, синхронне їм поселення. Про його існування свідчили знахідки численних уламків посудин, а також інші предмети - великі, але невисокі біконічні пряолиця, яскраво-червоні плоскі прямокутні намистини, кістки тварин, вимиті хвилями з культурного шару.

У 1969 р. провадилися дальші дослідження цих пам'яток силами Козаровицького загону (див. вміщену тут статтю В.О.Круца). В результаті розкопок на площі трипільського поселення і давньоруського могильника, розташованого тут же, було виявлено ще кілька трупоспалень, а на місці поселення в урочищі Бусловка досліджено залишки двох жител.

Першу з цих пам'яток (1969 р.) - поховання № 4 або яму № 6 - згідно з польовою нумерацією, було виявлено в північно-західній, найвищій частині місцевості, що являє собою зараз берег невеликої затоки Київського водосховища.

Конттури могильної ями почали окреслюватися на штик нижче орного шару, на глибині 0,55 - 0,60 м. Нижче, на глибині 0,70 м від сучасної поверхні, яма набула овальної форми. Довжина її становила 1,5, ширина - 1,2 м (рис. I; I). Верхня частина могили являла собою щільний шар уламків посуду завтовшки 13 - 15 см. Серед кераміки трапилися куски деревного вугілля та два невеликих уламки людських перепалених кісток. Ще нижче поховальна яма мала правильну круглу форму (діаметр - 1,2 м). До самого дна, яке було на глибині 0,93 м від сучасної поверхні, могилу заповнював темний вуглистий ґрунт. На дні її лежали кількома купками уламки кісток тварин, очевидно, жертвних.

Уламки кераміки у верхній частині могили (їх було 384) виявилися вдруге перепаленими, а тому деформованими. Реставрувати посудини у зв'язку з цим не вдалося. В могилу було покладено кілька розбитих посудин. Помітно виділяються фрагменти досить великої корчаги; за розмірами вінець і донець можна встановити, що тут було також кілька великих мисок та горщиків з вінцями діаметром 18 - 25 см. Усі посудини - товсто стінні, з шорсткою зовнішньою поверхнею. Горщики мали високе плече, ярні або трохи відігнуті назовні вінця, епуклобоку або біконічну форму корпусу. У

експедиції 1965 - 1966 гг. - АИИУ, вып. I. К., 1967, стор. 9;
Р.С. Орлов. Славянское поселение середины I тыс. у с. Козарови-
чи. - АИИУ, вып. Ш. К., 1970.

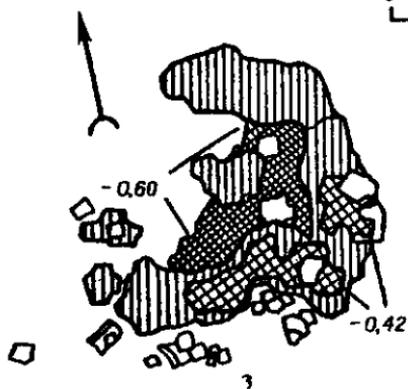
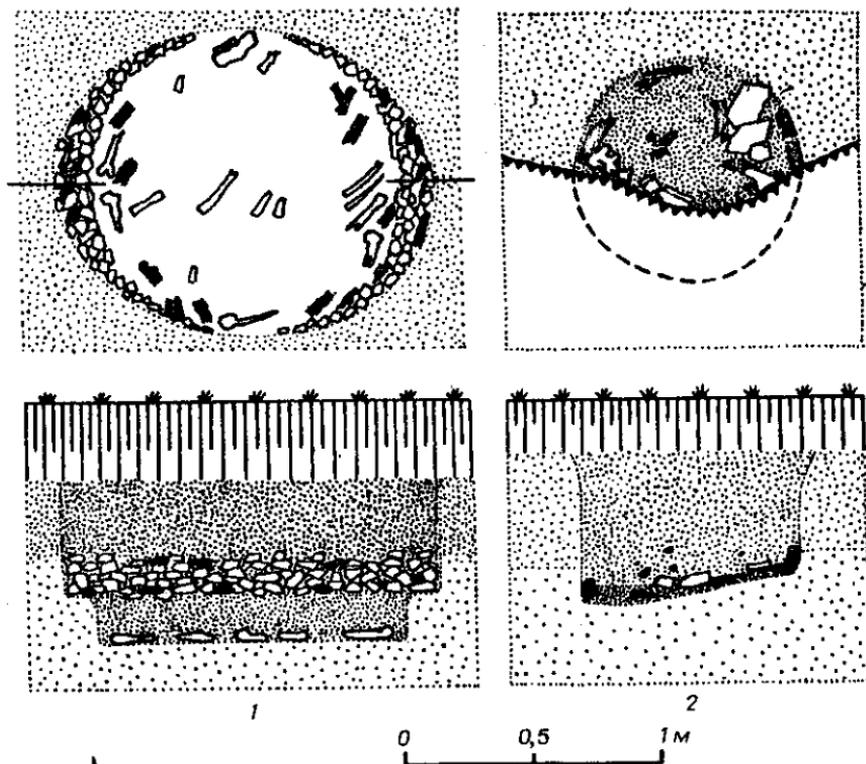

Рис. I.

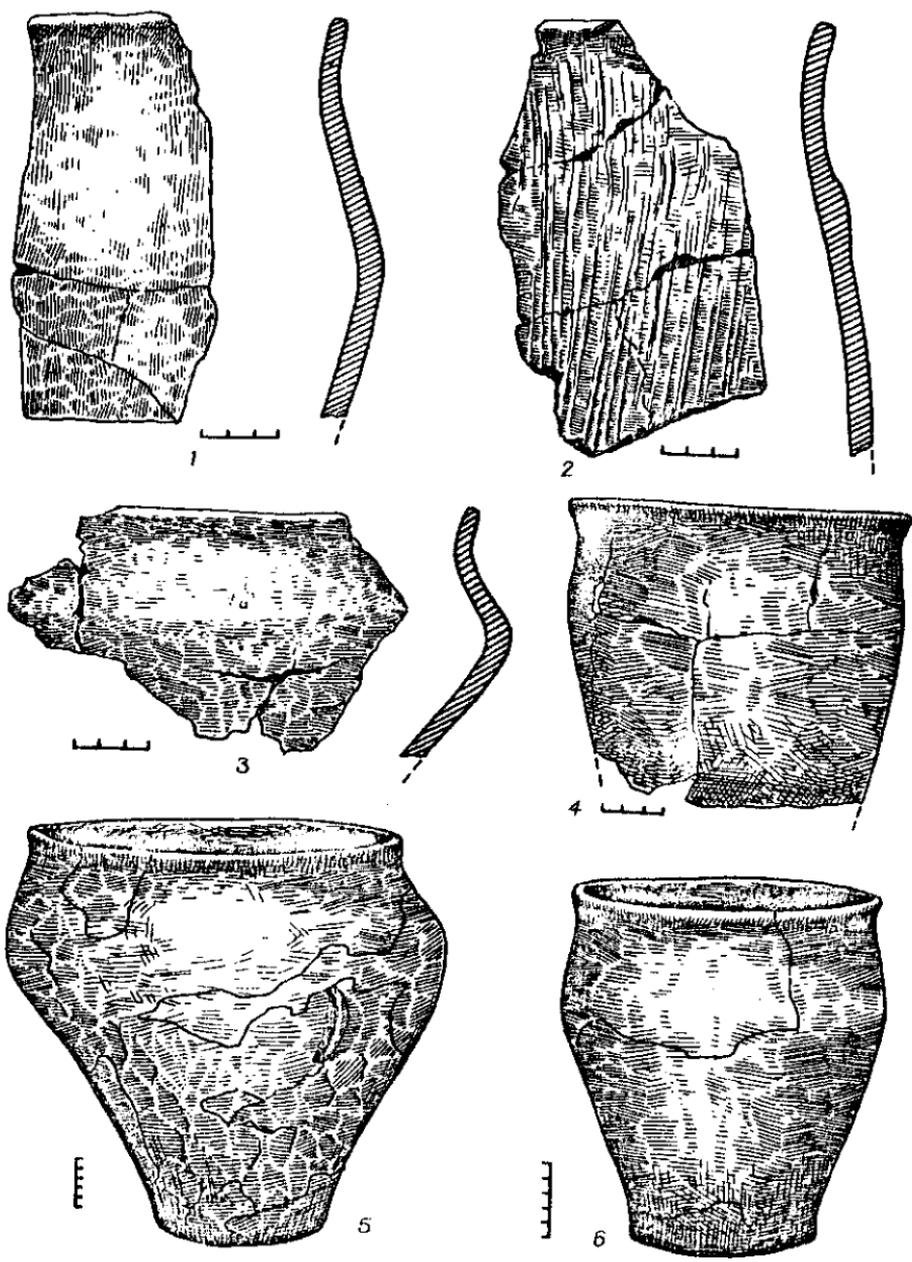

FIG. 2.

тісті є домішка піску та шамоту. Колір зовнішньої поверхні тепер, після другого випалу, сірий, а до того був червоно-коричневий, про що свідчать окремі місця, яких не торкнувся вогонь. Досить добре збереглися уламки великої гострореберної миски (рис.2;3) з вінцями дещо відігнутими назовні. Поверхні гладкі, підлощені, червоно-коричневого кольору.

Виявлені на площі розкопів Ш, ІУ та У ями 7,8,9,10 переважно круглої форми, діаметром 0,8 - 1,4 м, завглибшки 0,6 - 0,7 м. Вони були заповнені гумусованим ґрунтом, в якому трапилися поодинокі уламки простого посуду перших століть нашої ери та кусочки деревного вугілля. Віддаль між ними становить 2 - 7 м. Ці ями можна вважати похованнями, що збереглися гірше від попередніх. Їх номери 5, 6, 7, 8.

Поховання № 9 (яма № 15) знаходилося на відстані 55 м на південний схід від № 6. Поховальна яма мала круглу в плані форму, діаметр її становив 1, глибина - 0,5 м від сучасної поверхні. На дні - в центрі та під стінами виявлено п'ять перегорілих на вугілля полін. Тут же, біля західної та східної отінок, трапилися фрагменти великого ліпного горщика. Поряд з ними були нечисленні уламки перепалених людських кісток.

Поховання № 10 (яма № 16) розташоване на відстані 1,9 м південніше № 9. Могильна яма круглої форми мала діаметр 0,65 м. Глибина її - 0,45 м від сучасної поверхні. В заповненні ями, а також на дні знайдено кусочки деревного вугілля та грудки перепаленої землі, яка потрапила сюди, очевидно, з поховального вогнища, разом з полінами.

Поховання № 11 віддалене на 300 м на північний захід від № 4 (південна околиця с.Глібівки). Воно було помічене у відслоненні берега, який тут має виосту до 1 м й інтенсивно розмивається. Водю вже зруйновано близько 1/3 могили. Поховальна яма круглої в плані форми, діаметром 1 м. Глибина її досягала 0,80 м від сучасної поверхні (рис.1;2). Заповнення складалося з темного, насиченого вугіллям ґрунту. На дні могили виявлено скупчення деревного вугілля у вигляді кусків полін, фрагменти перепаленого великого опуклобокого горщика з трохи відхиленими назовні невеликими вінцями та 7 дрібних кальцінованих людських кісток.

Поховання № 12 зафіксоване в 55 м на північний захід від попереднього. Воно також було виявлене у відслоненні берега,

розбитого хвилями. Ними зруйнована половина могильної ями, що мала близьку до круглої форму і діаметр 1,2 м. Глибина могили становила 0,8 м від сучасної поверхні. Темне заповнення містило куски вугілля, уламки кераміки та кальцінованих людських кісток. Скупчення цих залишків зафіксовані з глибини 0,65 м від поверхні до самого дна могили, причому рештки посуду займали периферійну частину ями, в той час як вугілля містилося ближче до центра. В самому центрі, в невеликому (0,05 м) заглибленні діаметром 0,35 м знайдено нечисленні уламки кальцінованих кісток і вугілля. За типом кераміка (понад 100 уламків) не відрізняється від матеріалу інших поховань.

Залишки житла, як згадувалося, виявлено в урочищі Буслівка, в місцевості, що зараз являє собою берег водосховища і лише на 0,5 - 0,6 м підвищується над літнім рівнем води. Тому житло, підлога якого була приблизно на глибині 0,6 - 0,7 м від сучасної поверхні, довелося досліджувати у воді. Долівка від неї розрідилася, лише уламки кераміки, що лежали на підлозі, могли свідчити про її глибину та розміри, а також про місцезнаходження залишків печі. За цими даними встановлено приблизну довжину отворок житла - понад 3 м; піч стояла біля східної стіни, а на рівні долівки було збудовано череп'я, що мав округлу форму, діаметр - близько 1 м, товщину досить значну - до 0,18 м. Вдалося помітити, що він складався з двох шарів, рівень яких відповідно становив 0,42 і 0,60 м від сучасної поверхні, тобто кожен шар завтовшки 8 - 10 см. Така товщина череп'я пояснюється тим, що він був не чисто глиняним, а глиняно-керамічним і містив численні (76) уламки і фрагменти посудин, вкритих зверху шаром глини (рис. 1;3) Деякі фрагменти, знайдені в череп'ях, оклеїлися.

Залишки іншого житлово-господарського комплексу були встановлені за 120 м на схід, у відслоненні берега, який інтенсивно розмивається водою. Це темна пляма прямокутної форми з горизонтальним дном завдовжки 1,2 м, що йшло на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. В темновуглистом вологому заповненні ями - уламки кісток тварин і фрагменти кераміки, частина яких оклеїлася. Поблизу вдалося помітити незначну незруйновану частину - куток прямокутного у плані житла № 2.

Кераміка, знайдена в череп'ях печі житла № 1 і в господарській ямі житла № 2, а також на площі поселення характеризується рожевим кольором черепка, в якому є домішки піску та шамоту.

Поверхня горщиків досить ретельно вигладжена, посудини мають трохи відхилені назовні віncia, переважно без орнаменту; якщо ж він був, то у вигляді косих насічок або неглибоких ямок, нанесених по зрізу вінець.

Кількісно переважали тут біконічні посудини з високими плічками (рис.2; 1,4,5,6), здебільшого кухонні горщики заввишки 20 - 30 см при діаметрі вінець 15 - 25 см (рис.2; 1,6). Частина посудин більшого розміру (рис.2; 5) використовувалася як тара для зберігання продуктів. У меншій кількості були кухонні горщики, які відрізнялися від згаданих вище не розмірами, черешком чи кольором поверхні, а наявністю вертикальних або слабо відхилених назовні вінець і слабопрофільованих у верхній частині, майже вертикальних стінок, зрідка прикрашених "штриховкою" - зрізними, неглибокими, частими канавками (рис.2; 2).

Предметів із чіткими хронологічними ознаками ні на могильнику, ні на поселенні досі не знайдено.

При датуванні цієї пам'ятки слід зважити на особливості деяких керамічних знахідок. Так, у похованні № 4 була фрагментована миска (рис.2; 3), форма якої має аналогії в матеріалах черняхівських пам'яток².

Про те, що Коваровицьке поселення можна датувати першими століттями нашої ери, свідчить також кераміка з вертикальними борозенками по корпусу ("штрихована кераміка"), знайдена у черені житла № 1. Подібна кераміка добре відома для пам'яток цього часу на литовсько-білоруській території. Поєднання ж штрихованої орнаментациї з слабопрофільованими формами, на думку В.В.Седова, властиве для посуду перехідної зони між ареалом культури штрихованої кераміки і область розселення племен верхньодніпровської культури. Такі матеріали трапилися, зокрема, у Верхньому Подніпров'ї разом з датуючими речами, в тому числі очковою фібулою пруської серії П. ст.н.е.³ Поселення поблизу с.Коваровичі слід датувати тим же часом, припустивши, що воно існувало і після вказаної дати, тобто III - IV ст. н.е., про що свідчить миска з поховання № 4.

²В.В. К р о п о т к и н. Археологические раскопки в Кировоградской области в 1961 г. - КСИИ, вып.102. М., 1964, рис.22,7.

³В.В.С е д о в. Городаще Церковище. - КСИИ, вып.102, М., 1964, стор.74.

Що ж до спроможності населення культури штрихованої кераміки до просування так далеко на південь від своєї основної території, то вона ймовірна. Зокрема, на динамічність цих племен в перші століття нашої ери вказує наявність поселення пізньозарубинецького типу з штрихованою керамікою в гирлі Тетерева (Грині), а також інші факти.

ПОСЕЛЕННЯ З КЕРАМІКОЮ ВОЛИНЦІВСЬКОГО ТИПУ НА КИЇВЩИНІ

Р.С.Орлов

Навесні 1969 р. біля с.Ходосівка Києво-Святошинського району Київської області було виявлено поселення. Воно розміщується на краю плато правого берега Дніпра, в 1 км на південь від села біля підніжжя відомого скіфського (Ходосіївського) городища і займає схил лісової тераси, яка в цьому місті повільно знижується в заболочену заплаву Дніпра.

На території поселення були проведені невеликі охранны розкопки, оскільки частина поселення, зайнята колгоспним полем, розорюється, а інша частина руйнується ярами.

Культурний шар поселення становить 0,2 - 0,4 м. Він темніший за материк, насичений уламками ліпного та кружального посуду, залишками вугілля, печини, кістками тварин.

Під час розкопок виявлено залишки п'яти жител та трьох господарських ям. Житла були напівземлякової конструкції, прямокутні, поглиблені у ґрунт на 0,8 - 1,0 м від сучасної поверхні. Глинобитні печі виявилися зруйнованими. Черинь, круглої або овальної форми, має діаметр 0,7 - 1,1 м.

Краще за інші збереглося житло Ш, виявлене на відстані 22 м на захід від круглого схилу до заплави Дніпра. Воно було квадратним (3,2 x 3,2 м), з вертикальними стінками, орієнтоване за сторонами світу (рис. 1; 1). В одному кутку житла простежена яма від стовпа діаметром 0,2 - 0,3 м. Долівка, простежена на глибині 0,7 м від сучасної поверхні, була обмазана отрокатом глиною. Біля західної стіни житла траплялися залишки невеликої глинобитної печі. Круглий черинь печі діаметром 0,7 - 0,8 м знаходився на материковому останці, що був вище підлоги на 0,15 - 0,2 м. Черинь непогано зберігся, зверху на ньому знайдені залишки попелу, вугілля, уламки ліпного посуду та обпалені кістки тварин. Стіни печі збереглися на висоту 0,3 м. Склепіння виявилось

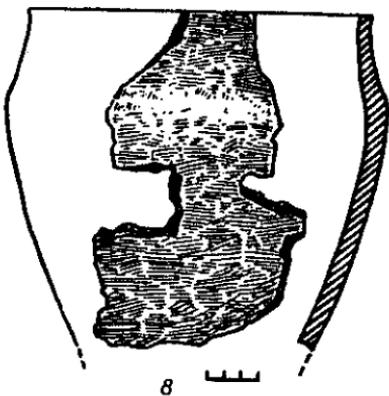
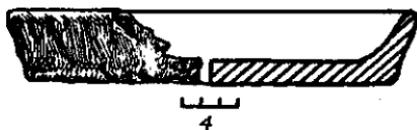
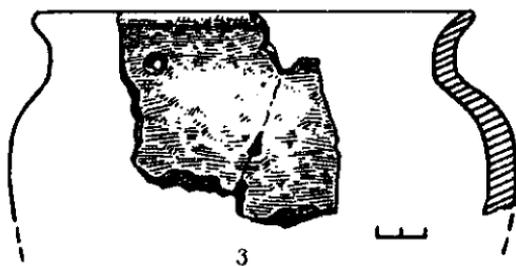
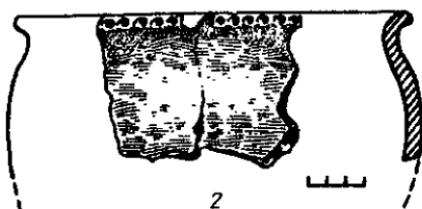
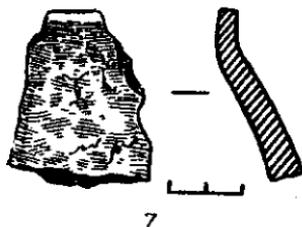
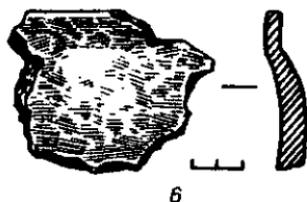
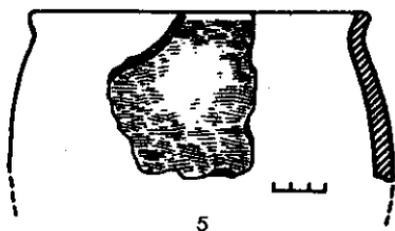
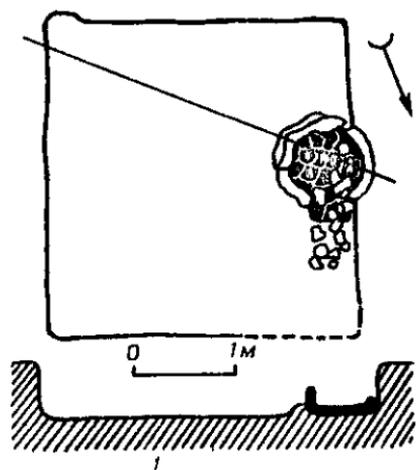

Рис. I.

зруйнованим, воно складалося з глиняних вальків яйцеподібної форми.

Господарські ями круглої форми, відкриті на поселенні, мали діаметр угорі 0,6 - 0,9 м, внизу 1 - 1,2 м, глибину 1,2 - 1,3 м від сучасної поверхні. Одна з ям була майже цілком заповнена золою, а ближче до дна - уламками ліпного посуду, глиняних вальків, кістками тварин.

Найчисленніший матеріал поселення - ліпна кераміка, знайдена переважно в заповненні жител і господарських ям. Стінки ліпного посуду мають товщину 0,5 - 2 см, плоскі масивні денця - 1 - 2 см. У тісті кераміки є домішки кварцу, товченого граніту, шамоту. Колір сірий, коричневий, жовтий, червоний.

Найчастіше траплялися уламки горщиків діаметром горла від 8 до 24 - 30 см. Вони широкогорлі з округлими плічками та досить вузьким дном. Поверхня заглажена.

Залежно від технологічних особливостей, форми та орнаменту ліпні горщики діляться на чотири типи.

До першого типу відносяться горщики з відігнутими назовні вінцями, короткою шийкою, опуклими плічками та скошеним дном. Вінця орнаментовані по краю ямками (рис.1; 2 - 3).

Другий тип представлений горщиками з короткими прямими вінцями, невиділеною шийкою та опуклим тулубом (рис.1; 5 - 7).

До третього типу відносяться горщики з високими, прямими вінцями, нахиленими до середини, невиділеною шийкою, опуклим тулубом і вузьким дном (рис.1; 8).

Четвертий тип - це горщики з високими прямими вінцями, поставленими майже вертикально, з незначним нахилом до середини, крутими плічками (рис.2; 1,2), тулубом, скошеним до дна. Кераміка цього типу характеризується кращими технологічними якостями: рівний випал, заглажена поверхня, добре вимішане тісто без домішків великого шамоту.

Інша група ліпного посуду представлена сковорідкою та уламками великих "блюд" прямокутної форми для сушіння зерна. Сковорідка, діаметром 24 см, має невисокий бортик (3,5 - 4 см). Від "блюд" збереглися лише уламки. Тісто - грубе з домішками соломи, кварцу, великого шамоту. Випал не сильний, колір - жовто-сірий. Поверхня недбало заглажена. "Блюда" мали товсті стінки та днища (2 - 4 см). Висота бортика 10 - 12 см. Іноді край бортика прикрашений ямками.

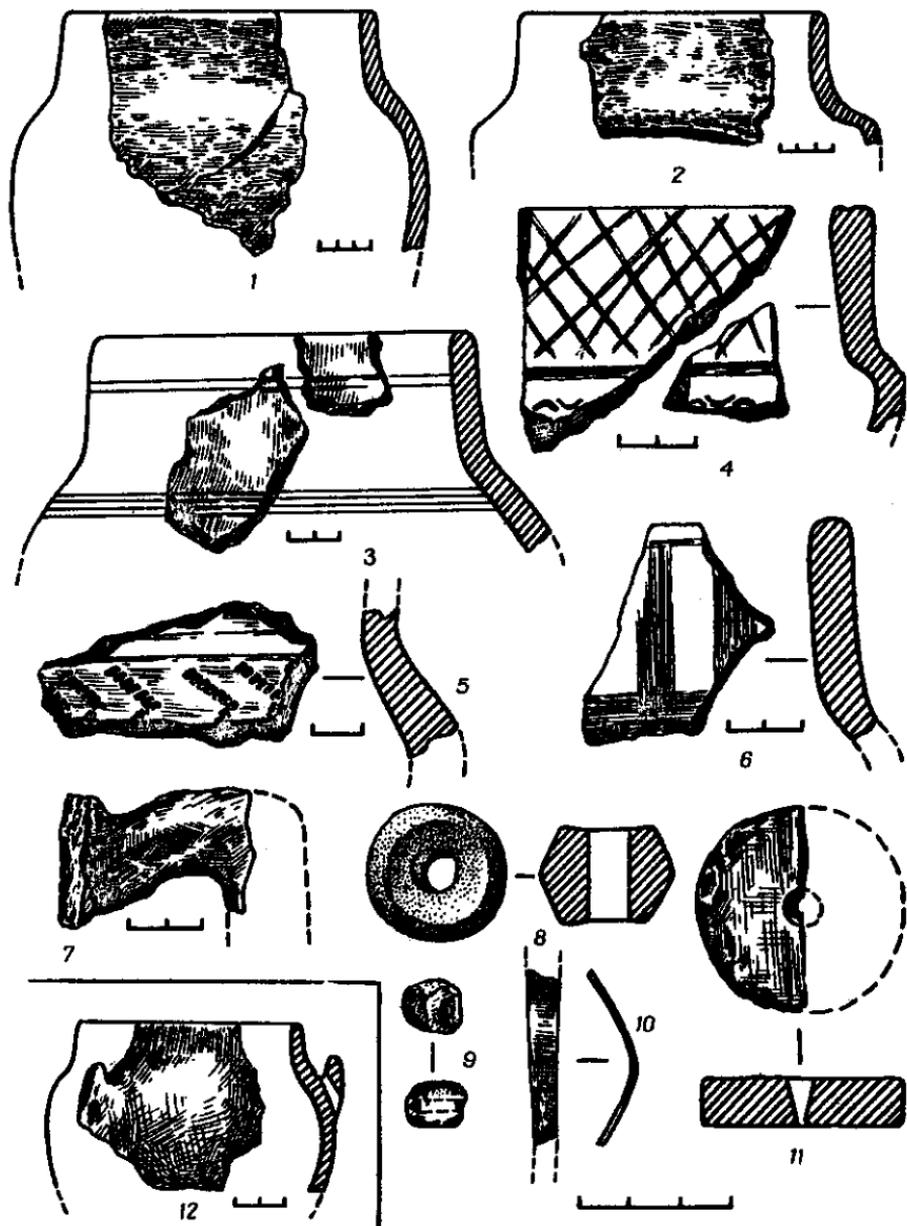

Рис.2.

У заповненні жител також зустрічалися поодинокі фрагменти ліпних посудин типу піфосів, що мали добре вимішане тісто з домішками дрібного шамоту і кварцу. Цікавою є знахідка уламка великої ручки від ліпної посудини (рис.2; 7).

Близькі аналогії формам ліпного посуду з Ходосівки становить кераміка з поселень: Канівського¹, поселення на горі Кисілівці².

Круговий посуд поселення мав високі технологічні якості: рівномірний випал, добре вимішане тісто з домішками річкового піску, чорний або коричнево-сірий колір поверхні, на зламі - сірий. Товщина стінок близько 1 см. Цей тип представлений широкогорлими горщиками (діаметр 15 - 26 см), з високими вертикальними вінцями, крутими плічками та скошеним до дна тулубом. Орнамент у вигляді пролощених паралельних ліній, сітки прикрашав вінця горщиків. На плечах був нанесений рельєфний орнамент у вигляді паралельних ліній, хвилі та відбитків зубчастого штампу (рис.2; 3 - 6). Найближчою аналогією круговому посуду Ходосівського поселення є посуд з поселення та могильника біля с.Волинцeve³.

Серед інших знахідок слід згадати пряслице біконічної форми, зроблене з оланцю (рис.2; 8), пряслице з амфорного черепка (рис.2; 11), намистину прямокутної форми з блакитного скла (рис. 2; 9), уламок бронзового браслету пластинчастого типу (рис.2;10), оселки з пісковика.

Форми кругового столового посуду з високими технологічними якостями та лощеним орнаментом, пряслице з амфорного черепка свідчать про наявність контактів мешканців Ходосівського поселення з носіями салтівської культури, що мало місце, на думку деяких дослідників, в УІІ ст.⁴ На поселенні виготовляється і ліпна кераміка, яка наслідує кружалну (ІУ тип горщиків). Період існування поселення не обмежується лише УІІІ ст. На це вказує посуд ІІ типу, який характеризується архаїчними рисами, що зближують його з керамікою корчакського типу. До речі, він був знайдений в закритому комплексі в житлі ІІІ, в якому не було кружалної кераміки

¹ Г.Г. Мезенцева. Канівське поселення полян.К., 1965, стор.71 - 87.

² А.М. Шовкопляс. Керамические комплексы с горы Киселевки в г.Киеве. - КСИИ, вып.7. К., 1957, стор.101.

³ Д.Т. Березовець. Дослідження пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. - АП, т.У, К., 1955, стор.49-66.

⁴ Д.Т. Березовець. Слов'яни і племена салтівської культури. - Археологія, р.ХІХ. К., 1965, стор.47 - 67.

(рис.1; 1,5 - 7). Отже, дата існування Ходосівського поселення, на нашу думку, - УП - УІІ ст. н.е.

У культурному шарі поселення траплялися також поодинокі знахідки пізньотрипільського посуду. Виявлено залишки житла цього часу, завглибшки I м від сучасної поверхні, в заповненні якого траплялись фрагменти кераміки софіївського типу (рис.2; 12), печина, окупчення вугілля, кістки тварин.

РОБОТИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЗАГОНУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЕДИНСТИТУТУ

І.С.Винокур

У 1969 р. слов'янський загін Кам'янець-Подільського педінституту ім. В.П.Затонського проповжив вивчення археологічних пам'яток у Середньому Подністров'ї від рубежа нашої ери до епохи Київської Русі.

Серед старожитностей рубежа і перших віків нашої ери привертає увагу комплекс пам'яток в с.Возилів Бучацького району Тернопільської області. У східній частині села, в урочищі Довгий Іван, на присадибній ділянці М.І.Процика під час земляних робіт 1967 р. знайдено кілька ліпних урн із залишками трупоспалень. Одна урна добре збережена і три - значно гірше. Вони передані Возилівською школою до археологічного кабінету Кам'янець-Подільського педінституту. За формами і технікою виготовлення ліпний посуд в Возилівського могильника може бути віднесений до липицької культури.

В урочищі Кривеньке, яке розташоване у південно-східній частині села, на першій надзаплавній терасі лівого берега безіменного струмка, що впадає в Дністер, виявлені залишки селища перших століть нашої ери. Зібраний на поверхні матеріал, а також шурфування показали, що тут було селище липицької культури. Разом з ліпними формами кераміки зібрано уламки кружального посуду, зокрема типові липицькі посудини на піддонах, так звані пухари. В керамічних матеріалах цього поселення є і матеріали зарубинецького типу - уламки чорнолощених ребристих ліпних мисок. Селище існувало, мабуть, від перших століть нашої ери до III - IV вв. н.е. Про це свідчать фрагменти амфор римських часів.

Біля с.Бакота Кам"янець-Подільського району Хмельницької області проведені стаціонарні дослідження багаточарового селища, відкритого в 1967 р.¹ Поселення розташоване в 1,5 км на південний схід від села, на першій надзаплавній терасі лісового берега Дністра, в урочищі на Клинку. Тераза підноситься над літнім рівнем води на 6 - 7 м.

Розкопками 1969 р. відкрито площу понад 1200 кв.м., на якій виявлені черняхівські, ранньослов"янські та древньоруські об"єкти.

З пам"яток черняхівської культури виявлене напівземлянкове житло, гончарський горн і капище-жертвник. Напівземлянка прямокутної форми, орієнтована стінами за сторонами світу, її розміри 3,6 x 4,3 м. Вона заглиблена від давньої поверхні на 0,5 м. У північному куті й біля західної стіни житла розчищені вогнища, викладені з каменю. У заповненні зібрана гончарська та ліпна черняхівська кераміка. Тут же знайдено срібну монету римського імператора Нумеріана (283 - 284 рр. н.е.). Монета сильно потерта, має отвір і пізніше використувалася, мабуть, як прикраса. Усе це дає можливість датувати напівземлянку IV - V ст. н.е.

Гончарський горн мав у плані грушоподібну форму, його довжина 2,7 м. Діаметр круглої в плані обпалувальної камери 1,6 м. В основі цієї камери розчищено вісім продухів діаметром 8 - 10 см. Продухи розміщені по периметру і в центрі. Основа випалувальної камери утримувалася на глиняному стовпі заввишки 0,5 і діаметром 0,4 м. На верхньому краю стовпа збереглися відбитки великого пруття (залишки дерев"яного каркасу споруди). В камері, біля устя і в каналах (навколо центрального глиняного стовпа) знайдено чимало уламків гончарського посуду. За конструктивними особливостями горн має найближчі аналогії серед споруд типу Неслухова.

Жертвник був виявлений в тому місці, де на поверхню ґрунту виходили на висоту 0,25 - 0,30 м великі камені. Вони мають сліди часткової обробки, не сильно обпалені. На розкопі в 125 кв.м., закладеному навколо каменів, на глибині 0,5 - 0,6 м на схід від каменів виявлені залишки вогнища, яке функціонувало довгий час. Навколо каменів розчищено симетрично розташовані ями діаметром від 1,6 - 2,3 м, завглибшки 0,6 - 1,3 м від давньої поверхні. У ямах знайдено багато кісток тварин та уламків черняхівського

¹ И.С. Винокур., О.М. Приходнюк. Работы славянского отряда Каменец-Подольского пединститута. АИИУ, вып. П.К., 1968, стор. 161.

посуду. В заглибленні, поблизу каменів, розчищено розчавлений людський череп. На всій площі розкопу простежені зольні промарки і значні вкраплення деревного вугілля. Поблизу скупчення каменів лежав уламок тесаного прямокутного в перерізі каменю 0,6x0,5x0,25 м. Він зміщений. Можна думати, що це нижня частина кам'яного антропоморфного язичеського ідола. Розміри й пропорції у цього каменя приблизно такі ж, як і в інших середньодністрянських ідолів черняхівської культури.

Ранньослов'янські комплекси третьої чверті I тисячоліття н.е. представлені на Бакотському селищі трьома заглибленими житлами, наземною спорудою і трьома господарськими ямами. Житла - прямокутні напівземлянки площею 15 - 16 кв.м. Підлога заглиблена на 0,6 - 0,9 м від сучасного рівня. В житлах знаходилися печі-каменки. У деяких приміщеннях, крім того, споруджувалися і відкриті вогнища на кам'яній вимостці. У заповненні напівземлянок разом з ліпною керамікою (горщики, сковорідки, жаровні) постійно траплялися фрагменти черняхівського кружального посуду.

До ранньослов'янських комплексів селища належить залізний наральник завдовжки 18,5 см і завширшки 11 см, виготовлений з трикутної залізної пластини. З культурним шаром VI - VII ст.н.е. пов'язані також кістяні проколки, фрагмент кістяної лопатки, жорнові камені й велика кам'яна ступа. Господарські ями овальної форми, діаметром 0,5 - 1,7 м і завглибшки 0,3 - 1,2 м. Стінки ям поступово звужуються до плоского дна.

Споруди давньоруських часів представлені на Баткорському селищі трикамерною житловою напівземлянкою, а також трьома ямами господарського призначення. На глибині 0,4 м чітко вималювалася пляма заповнення будови. Напівземлянка мала дві житлові частини та сіні з невеличкою коморкою. Крім того, до східної стіни примикала літня глинобитна пічка та господарська яма, де лежало кілька роздавлених посудин X - XI ст. Дві інші ями були заповнені кістками тварин й уламками давньоруської кераміки.

Житлові приміщення давньоруської напівземлянки мали по 7,5 кв.м. площі. У кожному приміщенні добре збереглися вогнища, викладені в каменю-плитнику. В середині стіни будови були підмащені у основи глинаю. Подекуди збереглися і приставлені до стін плоскі тонкі кам'яні плити. Чітко простежені великі понад 0,7 м і менші - понад 0,4 м ямки від опорних стовпів споруди. Три великі ямки розташовані по поздовжній осевій лінії будови. Стовпи,

які стояли в цих ямах, утримували, очевидно, конькову частину двоскатної покрівлі. Дослідження цієї споруди свідчать про древні традиції тричленного домобудівництва в Давній Русі.

Загін провів розвідку на території Хмельницької області, зокрема, на місцях черняхівських могильників у селах Гнатки та Багдаї. Відкрито ряд поселень черняхівської культури та епохи Давньої Русі в басейні притоки Дністра р.Жванчик.

РОЗКОПКИ ПОБЛИЗУ С.ГЛИБОКОГО

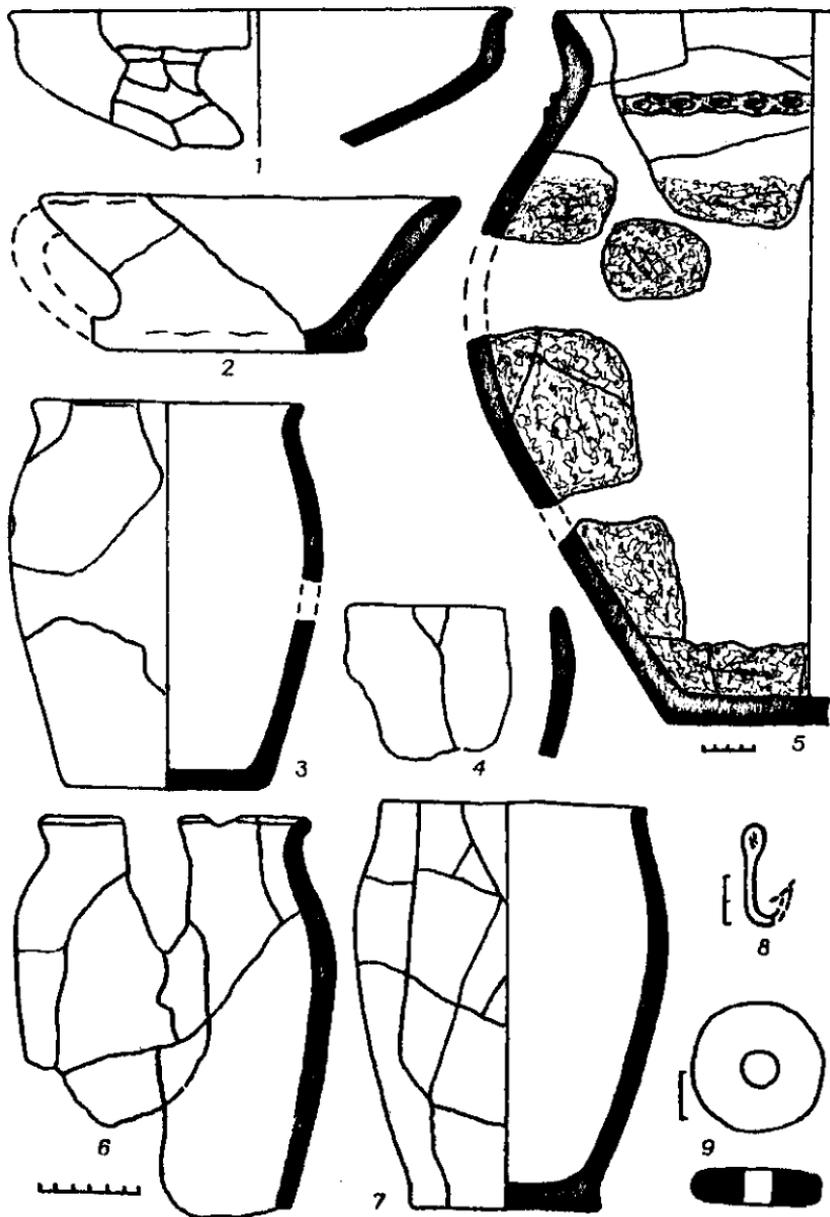
Л.В.Вакуленко

Поселення поблизу с.Глибокого Чернівецької області виявлене на лівому високому і правому пологому берегах безіменного струмка, притоки р.Котовиці. У ХІХ ст. на базі цього струмка був створений штучний ставок, який, мабуть, зруйнував і частину поселення. Поселення досліджувалося протягом чотирьох польових сезонів (1965 - 1967, 1969 р.).

Влітку 1969 р. була досліджена площа близько 300 кв.м., на якій виявлено одне наземне і три заглиблених житла, господарчу яму й вогнище за межами житла.

Житло № 22^I наземне. Його залишки у вигляді розвалу обпалених шматків глини з відбитками лозин виявлено на площі 5х5,5 м. Розвал обпаленої глини мав прямокутну форму. Близьче до середини західної стінки знаходилося лінзоподібне у вертикальному перерізі овальне вогнище, діаметром 0,9 м, погано збережене. Знайдена серед розвалу обмазки кераміка типова для культури Карпатських курганів. Це - переважно ліпний посуд грубої роботи з горбуватою або згладженою поверхнею, нерівномірного обпалу, здебільшого світло-коричневого кольору. Тісто з домішками шамоту. Горщики з прямими і відігнутими назовні, іноді потовщеними вінцями (рисунок, 3), невеликі мисочки, конічні чаші з ручками (рисунок, 2). Група ліпної лощеної кераміки темно-сірого кольору складається з мисок відкритого типу з різким переломом бочка (рисунок, 1). У розвалі обмазки знайдено розлавлений великий ліпний горщик-зерновик із слідами повторної дії вогню і деформації. Вінця горщика відділялися від тулуба наліпним валиком із за-

^I Нумерація жител продовжується з розкопок попередніх років.

щипами, тулуб посудини мав спеціально хроповату поверхню (рисунок, 4). Незначна група кружальної кераміки складається з фрагментів столового сірого лощеного посуду, ретельно виготовленого з відмученої глини, і кількох фрагментів стінок з домішками кварцу. З цього ж житла походить керамічне циліндричне прасло.

Наземне житло № 22 перерізалось двома напівземлянками з печами-кам'янками та керамічним матеріалом, близьким до ранньослов'янського посуду. Житло № 23 перерізає наземне житло посередині. Воно має квадратну форму (3м x 3м) при глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Напівземлянка орієнтована кутами майже за сторонами світу. В північному куті відкрито розвал печі-кам'янки (1,4x1,1м). Після її розчистки виявлено овальний глиняний (0,53x0,3м) черінь на рівні долівки. В заповненні житла знайдено переважно ліпний посуд світло-коричневого та світло-сірого кольору з відхиленими назовні (рисунок, 6) і злегка загнутими всередину (рисунок, 5) вінцями та фрагментами ліпних сковорідок. Тут же незначна кількість кружальної кераміки. Крім того, в житлі знайдено два прасла (рисунок, 9).

Житло № 24 перерізає наземне житло своєю південною частиною. Це - напівземлянка майже квадратної форми, орієнтована стінами за сторонами світу з деяким відхиленням на схід. Розміри житла 2,9x3 м при глибині 0,5 м від сучасної поверхні. В північно-східному куті житла виявлена зруйнована піч-кам'янка, складена з великого каміння. Вона споруджена на останці заввишки 0,15 м. Черінь печі овальний, підмащений глиною, розміром 0,6x0,5 м. У конструкції печі простежений великий плоский камінь завдовжки 0,45 м, заввишки 0,28 м. В заповненні житла знайдено ліпну кераміку світло-коричневого кольору з горбкуватою поверхнею і домішками шамоту в тісті. Це фрагменти горщиків з відхиленими назовні вінцями та фрагментами сковорідок.

Житло № 25 виявлене на відстані 30 м від описаної групи споруд. Напівземлянка мала квадратну форму (4 м x 4 м) при глибині 0,45 - 0,6 м від сучасної поверхні. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу. Розвал каміння від печі-кам'янки знаходився в північно-східному куті. Піч була складена з пісковика, черінь її мав овальну форму і був споруджений на рівні долівки, підмащеної глиною. На глиняній долівці чітко простежувалися прямокутні ями завглибшки від 0,25 до 0,13 м, що були по кутах і посередині стінок. З східного боку, в підлобі стіни, на рівні підлоги простежено

сліди обгорілої плахи. В південно-східному куті житла лежав роздавлений горщик, заввишки 24 см, з ледве відхиленими низькими віщями і розширеною верхньою частиною тулуба (рисунок, 1). Крім того, в заповненні житла знайдено фрагменти ліпної кераміки з горбкуватою або заглаженою поверхнею, нерівномірно обпаленої, з домішками шамоту в тісті. Вішня горщиків відхилені назовні або злегка загнуті всередину. На долівці, посередині житла і поблизу його є чимало фрагментованих сковоріток світло-коричневого та світло-сірого кольору із заглаженою поверхнею. На дні однієї з них був прокреслений по сирій глині хрест. У житлі знайдено два гачка для ловіння риби (рисунок, 8).

Поблизу житла № 25 у шурфі була виявлена господарська яма грушоподібної в плані форми, діаметром 0,7 м. Її стінки, які поступово звужуються донизу, і плоске дно були вимашені глиною і обпалені. В заповненні ями знайдено фрагменти ліпної та кружальної кераміки, типової для культури Карпатських курганів.

На правому березі, в його обриві, на глибині 1,5 м розчищене глинобитне вогнище майже круглої форми діаметром 1 м. Його черинь вимашений глиною і обпалений.

При дослідженні Глибочього селища у 1969 р. виявлені об'єкти, керамічний матеріал яких типовий для культури Карпатських курганів і аналогічний кераміці, що трапляється при розкопках курганних могильників цієї культури.

Той факт, що заглиблені житла з печами-кам'янками перерізані наземні, свідчить про їх більш пізнє існування. Разом з тим, конструкція і керамічний матеріал заглиблених жител з печами-кам'янками близькі до ранньослов'янських старожитностей третьої чверті I тисячоліття нашої ери.

РОЗКОПКИ САЛТОВО-МАЯЦЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ НА р.ЗУІ В КРИМУ

І.А.Баранов

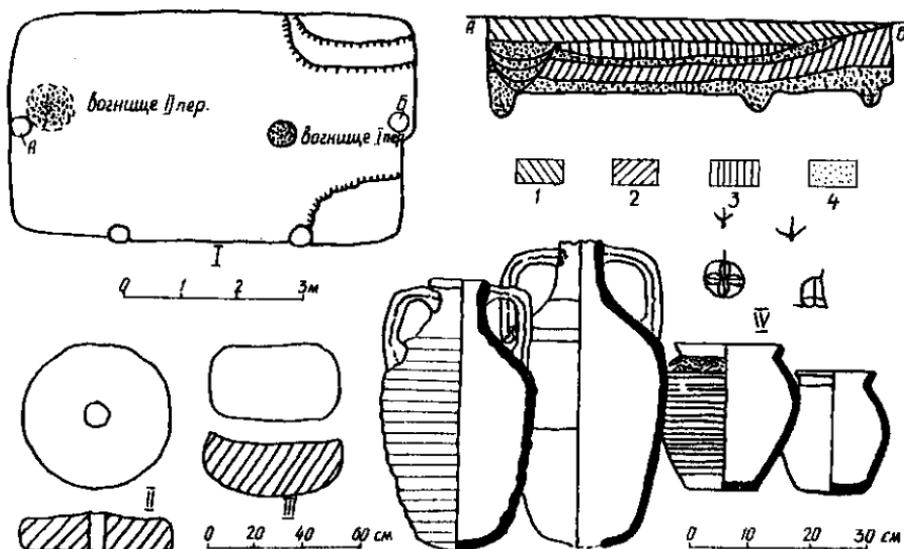
В урочищі Тау-Кінчак під час будівництва греблі Балановського водосховища, по обох берегах річки виявлено залишки поселення УШ - ІХ ст.

На площі понад 12 тис. кв.м. зафіксовано 24 напівземлянки і 23 господарські ями, численні вогнища, розташовані поза землянками. Детально вивчено десять найбільш збережених напівземлянок і п'ять господарських ям.

Виявилось, що житлові будівлі цього поселення стояли по три-чотири разом, утворюючи групи жител, розташованих на відстані до 50 м одна від іншої. Немає якої б то не було регулярності в плануванні поселення. В розміщенні напівземлянок не вдається простежити жодних ознак раніш передбаченого порядку. На їх розташування і конструкції сильно впливав рельєф, особливо крутизна схилу (місцями досить значна), наявність невеликих природних терас тощо.

Усі напівземлянки мають прямокутну форму з входом з боку річки. Розміри найбільшої з них - 6,4х3,6 м. Як і інші, вона впущена в косогір задньою поздовжньою стіною на 1,7 м, а передньою, повернутою до річки, - на 0,5 м. У землянці виявлено поглиблення для чотирьох стовпів (рисунок, І) які підтримували дах. Діаметр ям для стовпів - близько 45 см. Передня і торцеві стіни будівлі, очевидно, як і в інших житлах, були надбудовані дрібним бутом. Поблизу верхньої поздовжньої стіни в кутку - земляна "лежанка", друга - кам'яна "лежанка" неправильної форми з закругленими кутами розміром 1,4 х 0,8 м - в протилежному кутку біля нижньої поздовжньої стіни. Між ними в долівці приміщення - вогнищева яма, кругла в плані і овальна в перетині (рисунок, І).

У цій напівземлянці вдалося виявити два рівня. За археологічними матеріалами вони датуються УШ – ІХ ст.; Іх виділяють чіткі прошарки вугілля й попелу, в яких знайдено *in situ* великі фрагменти кухонних горщиків, тонкостінних глечиків і амфор, які можна зібрати в цілі форми (рисунк, Ш).

Горщики прикрашено лінійчасто-хвилястим орнаментом (рисунок, Ш). Деякі мають рельєфні клейма на денцях (рисунок, ІУ). Наявність цілих посудин і прошарки гару свідчать про два вогнища і якісь катастрофічні руйнування, пережиті будівлею. Аналогічна картина спостерігається і в інших житлах, де також *in situ* виявлено цілі речі. На території поселення була знайдена велика зернотерка і чотири жорна (рисунок, П), причому один з них лежав в напівземлянці.

На лівому березі річки зачищено рештки господарської ями діаметром 1,7 м. У ній виявлено п'ять цілих амфор УШ – ІХ ст., уламки невеликого піфоса з червоно-коричневої глини, липний горщик салтовського типу. У верхній частині ями, в завалі каміння, яке перекрило кераміку, виявлено кістяк людини. Розміри, форма

і характер заповнення ями дозволяють припустити, що вона слугувала свого роду льохом. Можливо, появлення в ямі людського кістяка було пов'язане з якимось ворожим нападом на поселення, результатом якого могло статися й руйнування жилих будівель, пожежа тощо.

Розкопки даного поселення переконують в існуванні на території Криму поселення салтово-маяцької культури, раніше тут невідомих, хоч і придушених за цілим рядом елементів цієї культури, зустрінutih в передгір'ях і на південно-східному узбережжі півострова.

НОВІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НА ГОРІ АЮ-ДАГ

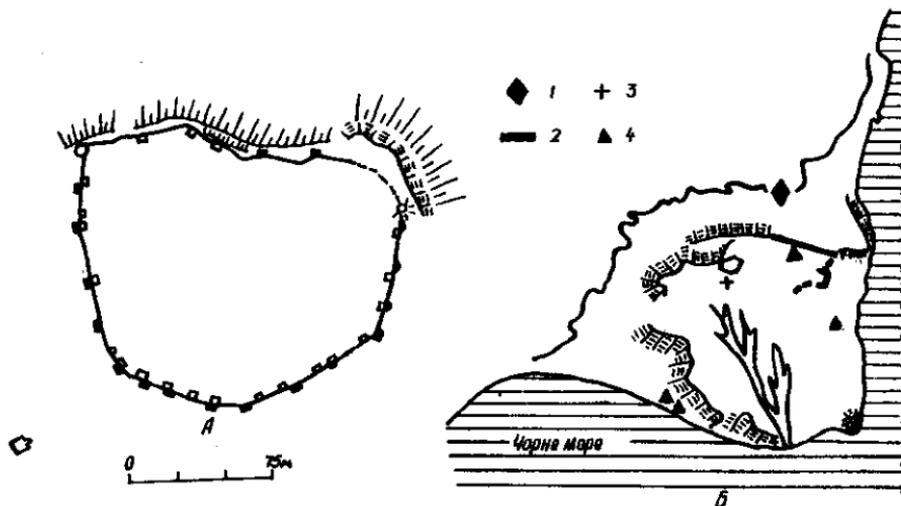
І.А.Баранов

У липні 1969 р. Археолого-топографічний загін зробив детальне археологічне обстеження вершин і схилів Аю-Дагу. На південно-східному схилі гори були знайдені залишки поселення III – X ст., які знаходилися в хаці лісу. Тут виявлено руїни невеликих будівель (рисунк, УІ,4), які склалися з одного, рідше двох приміщень. Кладка в них бутова, без вапнякового розчину. Товщина стін близько 80 см. Стіни збереглися на висоту до 1,5 м.

Всередині однієї з двокамерних споруд, у південно-західному кутку був закладений шурф 2х1,5 м, завглибшки близько 1 м. У шурфі знайдені уламки рифлених ранньосередньовічних амфор і тонкостінного глека, зроблених з добре відмученої глини.

За 50 м нижче поселення, розташованого на східному, відносно пологому і найбільш доступному схилі Аю-Дагу, обстежувалася виявлена цього року оборонна стіна, завдовжки майже 600 м (рисунк, Б,2). Стіна прикривала не тільки поселення, а й східну відлижну гору, на якій, можливо, був монастир – центр Готської парафії III ст. Товщина цієї стіни 2,2 м, висота на окремих ділянках досягає 3 м. Чотири шурфи 1х1 м, закладених попарно обабіч стіни, виявили, що стіна, яка тепер виглядає, мов окладена насухо, насправді була складена на глині. Шурфівка показала, що стіна була поставлена прямо на ґрунт, незважаючи на крутизну схилу і нерівності рельєфу.

У шурфах з внутрішнього боку стіни на стародавній денній поверхні, перекритій отіною, були знайдені численні уламки

черепиці, кам'яні ядра діаметром близько 7 см, уламки стінок червоноглиняних рифлених амфор, подібних до уламків амфор на поселенні.

За 200 м від південного краю поселення біля занедбаної дороги, що веде на вершину гори, О.О.Паршиною були розкопані (рисунок, Б,1) залишки храму XII - XIV ст. Довжина храму з апсидою 6 м, ширина 3,3 м. Храм значною мірою зруйнований корінням дерев, проте стіни його збереглися на висоту до 1,2 м. Він складений з буту на вапняковому розчині. Поміж каміннями кладок місцями виявлено уламки черепиці. Товщина стін 0,60 м. Храм орієнтований апсидою на схід. При розкопках знайдено туфові камені клинчастої форми і туфова капітель пілястри, що свідчать про склепінчасте перекриття храму. Дверний проріз був у південній стіні, біля південно-західного рогу будівлі.

При розкопках храму були знайдені численні уламки середньовічної черепиці і кілька уламків червоноглиняних поливних чашок, що датують храм XII - XIV ст. В апсиді храму була знайдена свинцева ампула з частинкою мощів. Храм XII - XIV ст. стоїть на товстому розкаті якоїсь більш ранньої будівлі. Кладки стін її були знайдені із зовнішнього боку апсиди.

За 100 м нижче О.М.Махньовою зчищені із зовнішнього боку фундаменти стін великої прямокутної будівлі (рисунок, Б,3). Підвалини її складені з великих брил необробленого каменю. Товщина стін досягає 2 м. Роги будівлі значною мірою зруйновані корінням дерев. Стіни збереглися на висоту до 1 м. Біля південно-західного рогу будівлі, із зовнішнього боку стіни зачищений невеликий червоноглиняний піфос XII - XIV ст., однак біля підосви кладки були знайдені уламки червоноглиняних амфор УШ - IX ст. які й датують будівлю.

Південніше будівель, на сідловині, на невеликому закритому плато, над обривом до моря виявлено залишки великої будівлі, складеної на вапняковому розчині. У завалі її були знайдені численні уламки черепиці, а також уламки широкогорлого глека і червоноглиняних полив¹яних чашок XII - XIII ст. Тут же були знайдені клинчасті туфові камені великих розмірів, що свідчать про існування тут арок і склепінь. Будівля орієнтована поздовжню стороною на схід - захід і розташована впоперек схилу. Її орієнтування та архітектура дають можливість припускати, що це був храм. Поряд є залишки однокамерних будівель; стіни однієї з них збереглися на висоту до 2 м.

На вершині гори обстежувалися залишки кільцеподібного укріплення (рисунок, А), яке тривалий час помилково приписувалося таврам¹. В нижній частині укріплення були закладені три шурфи розміром 1х1 м та 1х2 м. В результаті були зачищені фундаменти оборонної стіни невеликого баштового виступу і однієї з будівель, що примикають до стіни зсередини.

Кладка стін цього укріплення примітивна, це і дало підставу вважати її таврською. Товщина її 2 - 2,2 м; вона збереглася на висоті до 2 м. Стіна складена з буту на глині, без фундаменту, прямо на землі. Із зовнішнього боку видно розкати і залишки кладок прямокутних і круглих баштових виступів. Із східного стрімкого боку під башти пристосовані природні нагромадження брил і виходи скелі. На деяких ділянках видно рештки невеликого парпету. Всередині укріплення до оборонної стіни прилягають невеликі будівлі, товщина стін яких 0,80 - 1 м.

Брак будь-якої кераміки у шурфах і на поверхні укріплення

¹А.М. Д е с к о в. Горний Крым в первом тысячелетии до нашей эры. К., 1965, стор.39,41.

овідчить про те, що на ньому не було постійного життя і воно використовувалося, очевидно, під час воєнної небезпеки як сховище для людей і худоби.

За 60 м на південь від кільцеподібного укріплення, у лісі виявлено залишки (рисунок, Б,3) невеликої цвинтарної кашлиці (близько 3х5 м). Храм орієнтований апсидою на північний схід. Стіни його складені з буту на вапняковому розчині. В розкати знайдено численні уламки середньовічної черепиці, в тому числі і критої білим ангобом, характерним для черепиці не пізніше X ст.²

В результаті досліджень, проведених цього року на горі Аг-Даг, встановлено, що всі відомі археологічні пам'ятки цього великого, що не поступається площей Мангупу, урочища відносяться до УШ – XIV ст. Більш ранніх пам'яток середньовіччя або пізньоантичних, тим більше таврських, незважаючи на ретельність проведеної розвідки, знайдено не було.

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ УКРІПЛЕННЯ НА ГОРІ АЙ-ТОДОР

О.О.Паршина

Гора Ай-Тодор, поблизу селища Малий Маяк (рисунок, 3) густо поросла лісом, з південного боку височить на 60 м над широкою сідловиною, розташованою поміж нею і двома іншими, також лісистими вершинами, які відокремлюють селище від нового шосейного шляху. Про укріплення на горі, будівлю на її вершині і храм біля південного підніжжя повідомляє П.Кеппен¹.

Уперше після Кеппена обстеження цих пам'ятників було проведено у 1957 р. Гірським загonom Відділу археології Криму. Було виявлено два пояси оборонних стін навколо майданчика із залишками храму на вершині гори, знайдені кріпиди терас полів на південному і південно-західному схилах і залишки виноробної садиби на сідловині.

У 1969 р. на південному схилі гори Ай-Тодор було закладено десять шурфів площею 1х1 м, завглибшки в середньому 1,2 м. Керамічний матеріал з шурфів, а також підйомний матеріал з усього схилу з території виноградника на сідловині являє собою численні

¹ А.Л. Я к о б с о н, Раннесредневековый Херсонес. – МИА, № 63, М.-Л., 1959.

² П.Н. К а п п е н. Крымский сборник. СПб., 1837, стор.162 – 163.

уламки середньовічної черепиці – кераміди, амфор, глеків з плоскими ручками, поливних тарілок, прикрашених врізаним геометричним орнаментом; в цілому він датується XII – XV ст.

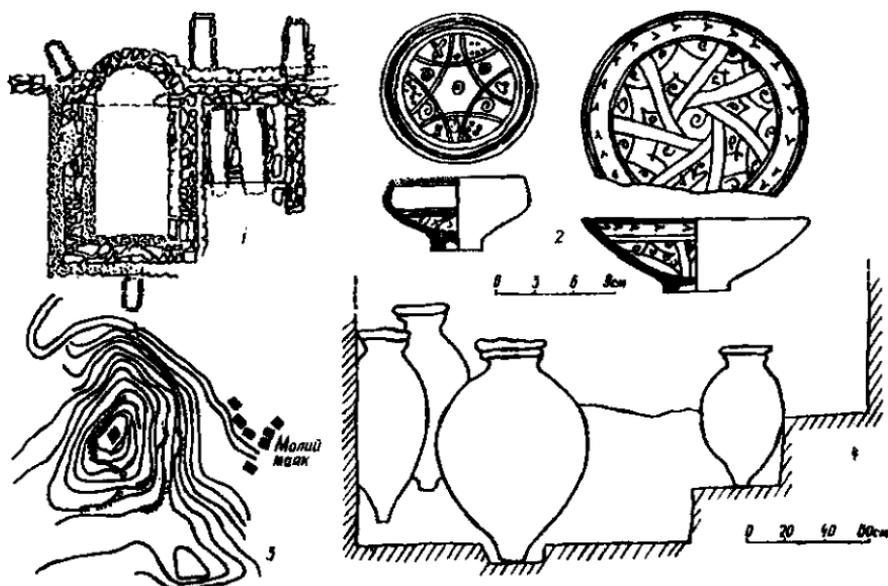
Ширина оборонних стін місцями досягає понад 2 м. В середині стін були житлові будови, сліди яких виявлені завдяки шурфовці. Біля зовнішньої стіни у шурфі IX знайдені чотири цілих піфосів, перекриті круглими кришками з пісковика (рисунок, 4). Піфоси використовувалися для зберігання води. Крім того, біля стін були знайдені обкатані морем камені округлої або овальної форми: дрібні (до 5 – 6 см в діаметрі) – для праці і більші (до 12 см) – мабуть, для невеликої балісти. Датування стін у будівель XII – XIV ст. підтверджують численні уламки амфор, глеків і поливного посуду.

Внутрішня і зовнішня стіни примикають до круч північно-західного схилу гори, де проміжки між неприступними скелями заповнені масивними закладами з великих каменів, укладеного насухо. В інших місцях в муруваннях обох стін також ніби включені природні окельні брили.

Біля внутрішньої стіни відкрито одноабсидний базилікового типу храм, орієнтований на північний схід, що складається з одного нефа з північними прибудовами до його поздовжніх стін і плитовими могилами, розташованими біля стін храму і зовні (рисунок, 1). Розміри храму: довжина за віссю в апсидю 6,92 м, ширина 4,52 м при товщині стін: північно-західної 0,8 м, південно-західної 0,65, південно-східної 0,75 і апсидної 0,6 м. Таким чином, внутрішні розміри храму становлять в довжину 5,67, в ширину 2,97 м. Стіни складені в буту на вапняковому розчині. Вхід до храму був у південно-східній стіні, його поріг та відкоси – туфові. У завалі каміння зустрінуто багато клиноподібних туфових блоків різної величини і форми – від склепіння та арок, що перекривали проїзди. На одному уламку туфового карнизу збереглися залишки червоної фарби. Як в середині храму, так і зовні знайдено безліч уламків розпивної штукатурки, пофарбованої синьою, жовтою, різними відтінками червоної, коричневою і сірою фарбами.

З південно-східного боку до храму примикало пізніше приміщення, прибудоване впритул до нього – з буту, укладеного на глині, з дверним прорізом також у південно-східній стіні, проти входу до храму. Така сама прибудова була і з північно-західного боку храму, але відкрито тільки її північно-східний кінець, що примикає до муру лівого плеча храму – біля самої апсиди.

І зовні, і всередині храму під поздовжніми і поперечною (південний захід) його стінами є широкі (до 0,5 м) виступи, що утворюють свого роду цоколь, складений з більш ретельно оброблених каменів і на розчині кращої якості, ніж стіни храму. Воєредині рівень цього виступу відповідає рівневі порога і кам'яних, колишніх оштукатурених лав уздовж бічних стін приміщення. Зовні цоколь трохи виступив над рівнем порога і майданчика, що оточував храм. Різна широчина стін храму, заглибленість його підлога порівняно з денною поверхнею на 0,6 м, різний характер мурування стін і так званого цоколя дають можливість бачити в

останньому залишки якоїсь великої будівлі, що передувала храмові. Це припущення поки що підтверджується лише побічно - знахідками у завалі каменю і будівельного сміття, уламків ранньо-

середньовічних реберчастих піфосів, використаних у муруванні стін.

Навколо храму розташовано не менше 14 могил, з яких відкрито 12. Сім з них виявлено біля апсиди храму, шість – розташовані з його південно-східного боку і перекриті стінами прибудови. Одна могила знаходилася біля південно-західної стіни храму. Всі могили орієнтовані паралельно його поздовжнім стінам, за винятком двох дитячих поховань (№ 1, 1а), влаштованих біля самої апсиди у проміжках поміж скельними брилами. Могили складені з плит, поставлених на ребро, їхні краї вирівняні дрібним каменем-плитняком і черепицею, зверху перекриті двома чи трьома великими плитами. Могила № 6 перекрита великою, добре обробленою плитою з вирізанням на ній хрестом. Кількість поховань у могилах коливається від одного до п'яти. Поховальний інвентар бідний і знайдений не в усіх могилах – це черепашки каури, бронзові гудзики, підвіски, намистини, бронзові дротяні кільця, окляні браслети, фрагментовані окляні посудини і поливні тарілки.

Воєредині храму і прибудов до нього виявилися плінфи, якими, очевидно, були викладені підлоги. У завалі, що перекриває рештки будівель, була вустрінута велика кількість уламків черепиці (на деяких з них трапляються позначки).

Особливо велику кількість побутової кераміки було знайдено у приміщенні з південно-східного боку храму, котре, очевидно, загнило від пожежі. Під шаром попелу і вугілля з уламками обвугленого дерева знайдені одноручні червоноглиняні глеки, прикрашені візними лініями або розписані білим ангобом, поливні тарілки, вкриті світло-жовтою поливою з візанням орнаментом, невеликі чашечки-п'яли. Особливо цікаві дві тарілки – одна із зображенням так званої печатки Соломона у поєднанні із спіралеподібним завитком і гронами винограду, друга – із зіркою, сім променів якої немовби виходять один з одного, причому проміжки між ними заповнені косими лініями і спіралеподібними завитками. Під поливою тарілки (рисунок, 2) підфарбовані зеленою і коричневою фарбами (окислами міді і заліза). Керамічний матеріал в цілому пізній (XII – XIV ст.).

Крім того, у храмі знайдено три монети – одна воєредині храму і дві – у прибудові до південно-східної стіни. Виходячи з характеру і взаємного розташування будівельних залишків, а також

керамічних та інших знахідок, можна архітектурний комплекс розділити на такі періоди:

1. Період існування великої будівлі, що передувала храму (X - XII ст.).

2. Період будівництва та існування розкопаного у 1969 р. храму на вершині гори з частковим використанням залишків першої будівлі (XII - XIV ст.).

3. Період спорудження і функціонування прибудов до храму (XIV - XV ст.).

РОБОТИ У ПАРТЕНІТІ

К.К.Когонашвілі, О.А.Махльова

У липні-серпні 1969 р. Партенітська група археолого-топографічного загону провела обслідування північно-східної околиці селища Фрунзенське. При будівництві човнової станції на території цієї частини селища виявилися зруйнованими рештки прибережного поселення XIII - XV ст.

Під час розвідувальних робіт були зачищені креніди терас поселення, фундаменти жител, підмурки вогнищ. Тут вдалося відкопати *in situ* два невеликих цілих піфоси XII - XIII ст., біля яких лежало багато уламків білоглиняного полевого посуду і уламків середньовічної черепиці (рисунок, г,д). Численні уламки амфор, гончарних глечків і черепиці, в тому числі і фрагменти черепиць з клеймами (рисунок, г), були знайдені і серед фундаментів жител поселення. Уся ця кераміка датується X - XV ст.

На північ від житлових і господарських будівель приморського поселення, на крутому схилі, зверненому до моря, виявлено чотири дуже зруйновані плитові могили XIV - XV ст. Інша частина могильника, розташована на схід від них, була знесена при спорудженні човнової станції.

На скелі "Ведмежа", що виступає в море, були зачищені рештки фундамента прямокутної будівлі, можливо, бойової башти чи донжону. Складена на вапняковому розчині, башта дуже потерпіла від морських хвиль, вивітрювання і недбайливого ставлення курортників. Внаслідок цього точну конфігурацію і розміри башти визначити не вдалося.

На захід від прибережного середньовічного поселення і

нижче сучасних городів, там, де тепер знаходяться каналізаційно-очисні опорути, провадилися будівельні роботи по виїманню ґрунту на східному схилі Балки. Тут екскаватором були відкопані три піфоси – один цілий кулеподібної форми, що датується VI – VIII ст. і два – фрагментованих, які можна віднести до прибережного поселення (рисунок, а, б, в).

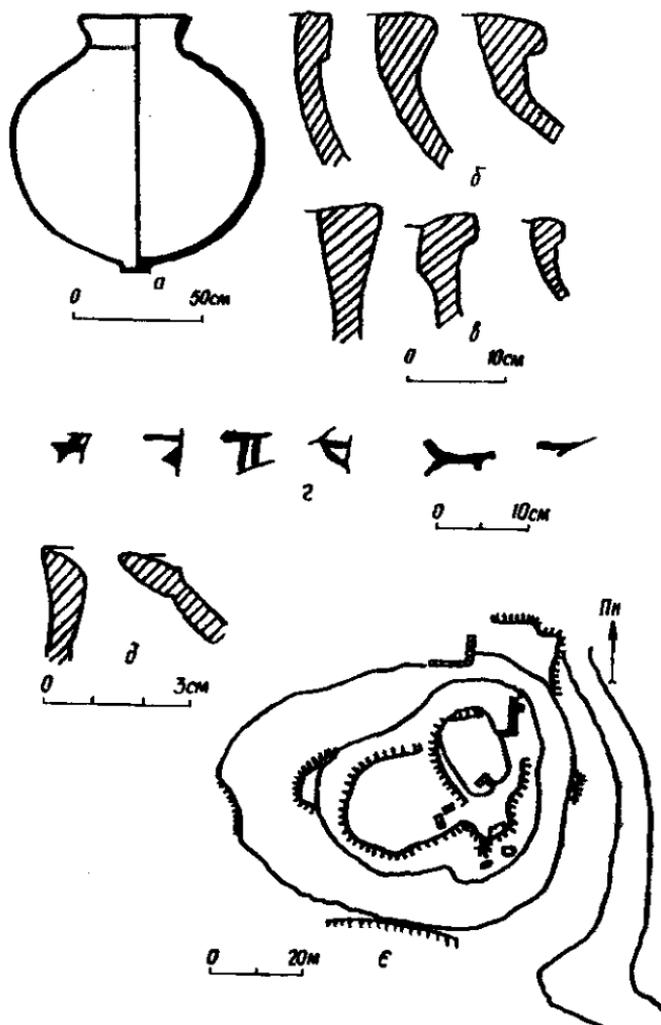
Західніше цього поселення, на плоскій вершині гори Тепелер, були виявлені дуже задержовані підвалини оборонної стіни. Відрізок II, відкритий в результаті розвідувальних робіт, має в довжину 6,80 м при товщині 1,25 м, висота, що збереглася, доходить до 1,96 м. Складена на вапняковому розчині, стіна ця йде з півночі на південь, а потім під прямим кутом повертає до заходу і продовжується вздовж північного схилу пагорба (рисунок, е).

Стратиграфія шурфу біля стіни дає два рівні стародавньої деної поверхні. Перший, нижній, найшвидше був пов'язаний із викиданням ґрунту для фундаменту стіни, а другий (з великою кількістю вапнякової кришки) – був результатом укладання фундаменту і стін на вапняковому розчині. Біля північно-східного отримого схилу пагорба можна простежити поворот стіни на схід в бік кручі, до того місця, де серед скель є дуже зручний спуск вниз – щось подібне до кам'яних сходів. Далі на схід стіна обмежена брилами скель, які у поєднанні з кладкою утворюють опору, дуже схожу на напівбашту. Однак останнє припущення можуть підтвердити лише подальші розкопки.

На південно-східних схилах Тепелеру виступають циклопічні камені, свого роду фундамент укріплення, що продовжують лінію оборонної стіни, знайденої нами на північному сході цієї височини. Рельєф даної ділянки і розташування каменів дають підставу припускати, що тут могла бути хвіртка чи ворота в укріплення.

У центральній частині височини виявлено внутрішні будівлі, складені на глині, що примикали до оборонної стіни. Знайдені там куки обробленого туфу та уламки штукатурки з фресковим розписом певною мірою вказують на існування в цьому місці невеликого храму. Біля цього, мабуть, знаходилися і поховання, про що свідчать знахідки навколо храму значної кількості людських кісток, які внаслідок розмивання вершини пагорба опинилися на поверхні ґрунту.

На підставі керамічного матеріалу час існування укріплення припадає на X - XV ст. Поселення, розташоване біля північно-східного підніжжя пагорба, і, безумовно, пов'язане з укріпленням, ви-

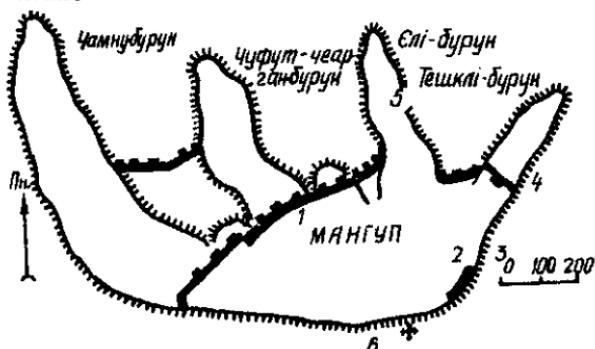
якщо приблизно на два століття раніше укріплення і припало існування одночасно з ним. Є всі підстави припускати, що саме це укріплення згадував Н.І.Решніков¹.

¹ Н.И. Р е п н и к о в. Разведки и раскопки на Южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 г. - ИАК, вып.30. СПб., 1909, стор.102-103.

РОБОТИ НА СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ МАНГУПІ

Є.В.Веймарн

Мангупський загін Кримської експедиції ІА АН УРСР¹ у тісній співдружності з Бахчисарайським історико-археологічним музеєм й Кримським державним педагогічним інститутом у 1969 р. продовжував розпочаті 1967 р. дослідження на городищі. Розчищувалася до материка центральна частина північного нефу базилики Костянтина та Єлени. Розкриті тут чотири ґрунтових поховання належать до цвинтаря, який виник уже на руїнах базилики. Одну домовину, обкладену кам'яними брилами, слід віднести до другого будівельного періоду базилики.

Розширювалися розвідувальні роботи на східному краю городища (рисунком, де 1 - базилика Костянтина та Єлени; 2 - східний край городища; 3 - шурф I; 4 - шурф II; 5 - залишки загонів для худоби; 6 - господарські печери). На ділянці, де раніше були знайдені залишки двох церков, між ними, на площі у 112 кв.м виявлені руїни споруд двох різних будівельних періодів. План першої, найбільш ранньої, намічений постелями, видовбаними в скелі, а другої - незначними залишками кладок стін та розвалом каміння. При зніманні землі над ним виявлене, крім уламків пізньосередньовічної кераміки та плоскої правильної черепиці, велику кількість залізного виробничого шлаку, що свідчить про місцезнаходження в найближчій окрузі виробництва заліза.

Цікаві результати дали розвідки, проведені під урвищами плато, на якому розташоване городище Мангуп. Було закладено два шурфи: перший, розміром 2x5 м, під місцем розкопу на східному городищі. Тут, на стрімкому схилі, крім незначної кількості уламків

¹ Склад загону: Є.В.Веймарн, І.І.Лобода, В.А.Коростелін, М.О.Чорей, І.С.Шіоро, Г.А.Гайверонська і студенти-практиканти Кримського педінституту.

оередньовічної кераміки, трапилося багато залізного виробничого шлаку. Другий шурф, розміром 2x10 м, закладений під східним урвищем мису Тешклі-бурун, дав численний фрагментований керамічний матеріал, починаючи від кінця пізньої античності і аж до розвинутого середньовіччя. В перших шарах цього шурфу була знайдена невелика бронзова римська монета IV ст. н.е. Були розчищені від чагарника великі скельні навіси під східним урвищем мису Єлі-бурун. Тут знайдені залишки значних загород для овець, розташовані вздовж дороги й оточені стінами, викладеними "насухо" з уламків скелі. Спорудження цих загород, певно, припадає на останній період існування городища (IV ст.). Окремі з них мають площу 200, 300 і навіть 500 кв.м. Подекуди тут простежено сліди примітивних жител, не тільки викладених з каміння, а й частково вирубаних у скелі. Біля цього комплексу є виходи води.

Під південними урвищами плато, на захід від відомої печерної церкви з фресками, виявлені сліди господарчої діяльності людини доби середньовіччя, а під одним з природних навісів східного урвища рештки іншої невідомої раніше печерної церкви.

ОБОРОННИЙ РІВ ТА МОГИЛЬНИК ПОВБИЗУ ПЕРШОЇ КУРТНИ СТІН ХЕРСОНЕСА

І.А.Антонова, С.Г.Рижов

Сухопитна лінія захисту Херсонеса простягнулася по мису між бухтами понад 2,5 км, але тільки на одній ділянці біля першої куртини є рів. Його виявлено в 1948 р. Г.Д.Беловым під час дослідження першої куртини оборонних стін. Тоді ж було встановлено, що ширина рову 5 м, а його глибина 3 м. Незначний обсяг робіт не дав можливості встановити довжину рову і його побудову. Роботами 1968 - 1969 рр. рів був розкритий завдовжки 26 м. Його вирубано в скелі паралельно першій куртині кріпосної стіни на віддалі 11 м від неї. Глибина рову 3,2 м, однак південна частина завдовжки 6,5 м вирубана в глибину всього на 0,7 м. Стінки рову абсолютно прямовисні, дно рівно вирубана, чому сприяла м'якість скелі на цій ділянці.

Основне призначення рову - оборона хвіртки першої башти, тому що поворот куртини на північний схід погіршував можливість бічного обстрілу.

В південній частині рову збереглася розмітка каміння на бло-
ки, незначна глибина в цій частині і ряд інших ознак свідчить
про те, що будівництво рову не було завершено. В такому незакін-
ченому вигляді рів існував недовго і незабаром після спорудження
його було засипано. Заповнення рову одночасне.

В глинистому, з включенням дрібного каміння, шарі заповнення
є чимало уламків кераміки. Серед них численну групу становлять
широковідомі плоскодонні амфори з стрічковими ручками і круглodon-
ні грушоподібної форми амфори з поясами тонких концентричних лі-
ній у верхній частині тулуба. В засипці знайдено три монети, од-
на з яких XI ст., а дві інших - X ст.

На підставі досліджень спорудження та засипка рову датуються
X ст. Можливо, засипка пояснюється побудовою попереду рову нової
ділянки стіни і протейхізми, які зробили рів непотрібним.

У XI - XII ст. жителі Херсонеса вже не мали можливості точ-
но встановити межі засипаного рову. Багато могил зробленого тут
в цей час кладовища опинилися на межі рову таким чином, що один
їх край був викопаний в м'якій засипці, а другий - за межею рову
видобаний в скелі.

При спорудженні рову будівельники зруйнували три склепи
біля раннього часу. Поздовжня стіна рову, звернута до курти-
на, пройшла по лінії двох склепів, внаслідок чого було зруйнова-
но їх південні лежанки.

Дослідження склепів дозволило Т.Д.Белову віднести їх опо-
рудження до IV - V ст., але функціонували вони до IX - X ст.,
при цьому верхній ряд поховань у склепі здійснений не через
дромос, а з боку рову, через пролом бокової стіни¹.

Поблизу південної поперечної стіни рову відкриті залишки
склепу, повністю зруйнованого під час будівництва рову. Під-
лога склепу виявилася на 0,20 м вище рівня основи рову, що да-
ло можливість визначити його форму і площу. Склеп був правиль-
ної чотирикутної форми з трьома лежанками. Західна лежанка збе-
реглася, південна - була частково зруйнована, а східна - повністю.

На лежанці (190 x 74 см), що збереглася на шарі землі завтовш-
ки 10 - 15 см, лежав на спині у витягнутому стані кістяк, орієн-
тований головою на північ. Поряд з черепом були фрагменти амфори

¹ Т.Д. Б е л о в. Западная оборонительная стена и некрополь
возле нее. - МИА, 34, М.-Д., 1953, стор.248.

з зональним рифленням і наконечник отріли. Поховання було зроблене при засипці рову, на що вказує кам'яна плита, що відокремлює північну частину від засипки рову. Виявлено фрагменти амфор як на лежанці, так і з зовнішнього боку її закладної плити.

Під шаром землі після усунення кістяка було знайдено маленький скляний бальзаморій сизького кольору, який, можливо, відноситься до першого поховання.

Склепіння і північна стіна склепу обвалилися внаслідок будівництва рову, що, можливо, й було частково причиною припинення робіт. Обвалене склепіння засипало в південній частині склепу нішу, в якій був вхід в другу поховальну камеру, що залишилася непоміченою.

У ніші на землі, що обвалилася відкрито два дитячі поховання. Після їх усунення було відкрито вхід до склепу, закритий спеціальною плитою. Вхід облямовували добре оброблені вапнякові плити, укріплені у вирубі скелі на міцному цем'янковому розчині темно-червоного кольору. Дві плити – верхня і східна – профільовані у вигляді валу. Їм відповідає профіль викружкою з двох боків закладної плити, для якої використано імпорт колонії.

У верхній частині до центру закладної плити глибоким рельєфом вирізано хрест (31x43 см) з кінцями, що розходяться. Над хрестом і до його перекладиш поміщено дворядковий грецький напис. Букви вирізані вкрай недбало, із розмір коливається від 3 до 5 см. Напис остаточно ще не прочитано, але характер зображення хреста і палеографія датують напис III ст. до н.е.²

У Херсонесі це перший випадок спеціального напису на закладній плиті склепу. Не менший інтерес викликає цікавий устрій склепу. Це велика камера (4,3x7,5 м), найбільша її висота 2 м.

При опорудженні склепу будівельники натрапили на водоносний шар. Для відводу води в склепі через поріг з нахилом в бік зруйнованого склепу була висічена неглибока канавка. На підлозі була зроблена суцільна глиняно-кам'яна забетонка завтовшки 0,30 м. Поховальна камера конотруктивно відрізнялася від традиційної форми Херсонеських склепів: вхід розташовано не по центру, кутки не

² Визначення дати належить Е.І.Соломонік.

чітко виражені, в камері закруглені тільки одна лежанка зліва від входу. Її розміри 193 x 130, висота 74 см. На лежанці знайдено п'ять кістяків, орієнтованих головами на захід, зовсім зотлілі. На підлозі склепу трьома рядами лежали 26 кістяків, орієнтованих головами на захід. Лише один кістяк лежав на північ паралельно західній отіні. Під час поховання третього ряду кістки шести небіжчиків другого ряду (середнього) були зсунуті в купу. Жодних речей не виявлено. Попереднє визначення кістяків дозволило встановити чотири жіночих і 27 чоловічих. Цікаво, що переважна більшість кістяків належала людям до 30 років. Серед похованих значна частина небіжчиків із вродженим вивихом стегених кісток, пошкодженням хребетного стовпа, ненормальним розвитком черепа тощо.

Склеп існував до будівництва рову і його, можливо, слід пов'язувати з так званою Західною базилікою, доля якої залишається неясною.

Епіграфічні пам'ятки свідчать про існування в Херсонесі богадільні при монастирі святого Фоки. Чи не була цим монастирем Західна базиліка, зруйнована задовго до загибелі міста? Багато даних підтверджують таке припущення. Відповідь дадуть майбутні дослідження цього цікавого району.

ДОСЛІДЖЕННЯ В СУДАКУ

М.А.Фронджуло

Судацький загін Кримської експедиції продовжував охоронні розкопки археологічних пам'яток Сугдеї-Сурожа-Солдаї.

На будівельному майданчику поблизу північного схилу м.Болван (на захід від портової башти) відкрита оборонна отіна завдовжки 8,5 м (товщина - 1,1 м), складена на доброму вапняковому розчині з невеликими домішками цем'янки. Стіна обгороджувала порт міста Сугдеї (Сурожа). Вона спускається з гори Болван і перетинає струмок на північ від портової (Астагвера) башти. Цю найстародавнішу отіну міста можна датувати VII - IX ст.

Біля її підніжжя і на захід від неї виявлено шар VII - IX ст. Можливо, на північному схилі гори Болван в той час було поселення. В цьому місці частково розчищено фундаменти (товщина - 0,70 м) великої середньовічної споруди, збудованої на вапняному розчині, й відкриті нижні частини трьох піфосів, один - VII - IX ст. і два XI - XIII ст.

Поблизу дороги Судак – Новий Світ (на північний захід від портової башти) на глибині 1,50 м від земної поверхні виявлена середньовічна водозбиральна галерея, вирубана в материк. Стіни галереї (внутрішні розміри – 0,45х0,75м) та їх перекриття – з плоского пісковика. Цим шляхом велика кількість води надходила до нижнього міста (порт тут).

Проведені розкопки були пов'язані з консервацією і реставрацією архітектурних пам'яток міста. Біля портової та кутової башти відкриті сліди фундаментів оборонної стіни, яка огорожувала нижнє місто в генуезький час. Біля північно-західного підніжжя кутової башти знайдено фундамент (товщина – 0,95 м) оборонної стіни, складеної на доброякісному вапняному розчині догенуезького часу. Щоб уточнити датування стіни, необхідно продовжити дослідження цієї ділянки.

В південно-східній частині передмістового укріплення (біля головних воріт міста) виявлено фонтан генуезького часу, прибудований до східної стіни укріплення. Вода по гончарній трубі надходила до прямокутного басейну (розміри – 0,56х1,38м), спорудженого з обробленого вапняку та плоского пісковика на вапняному розчині. Майданчик біля фонтана, обмежений з півдня оборонною стіною міста, а з заходу – баштою ді Пагано, вимощено плоскими плитами пісковика.

При розчистці східної стіни передмістового укріплення виявлено основу хвіртки, а на південь від неї сліди амбразури.

Біля башти ді Пагано було закладено шурф, щоб визначити глибину залягання фундаменту оборонної стіни з внутрішнього боку. Встановлюємо, що її фундамент (даке каміння лежить на материк) знаходиться на глибині 4 м від сучасної поверхні горіща.

Слід відзначити, що на площині шурфа не зафіксовано ранньосередньовічної кераміки (до XI ст.). Як з'ясовано, на обмеженій ділянці оборонна стіна була розібрана, а потім закладена камінням на глині.

Біля південно-східного кута башти ді Пагано розчищені три щаблі великих кам'яних сходів, по яких воїни діставалися на башту та стіни. На нижній сходинці лежали три кам'яних ядра (діаметром 8 – 11 см):

Розкопки в мечеті (храм з аркадою) виявили, що первісно було збудовано мечеть (ніяких залишків попереднього християнського храму та поховань не знайдено). Основа мінарету й галереї (з східного боку) складені в перев'язі з фундаментами будівлі. В північній частині мечеті виявлені в'язки дубових брувоів у перетині 15 см по зовнішньому боку та внутрішньому краю фундаменту - 1 м.

У зв'язку з підготовкою до реставрації цитаделі в Консульській банті були розчищені підвал і цистерна для води.

Роботи цього року та попередні багаторічні розкопки в порту (нижньому місті) Суджеї (Сурожа) показали, що найстародавню оборонну споруду - приморське укріплення VI ст. - збудовано на південному схилі кріпосної гори.

Мабуть, у ранньосередньовічний час існувало лише нижнє місто, яке займало територію на березі моря (південні схили р. Болван та кріпосної гори). Оборонні стіни його оточували по лінії г. Болван - балка - гребінь кріпосної гори до її найвищої точки. Верхнє місто, на північному схилі останньої, виникло пізніше, можливо, після X ст.

РОЗКОПКИ КОЧІВНИЦЬКИХ ПОХОВАНЬ НА ХЕРСОНЕСІНІ

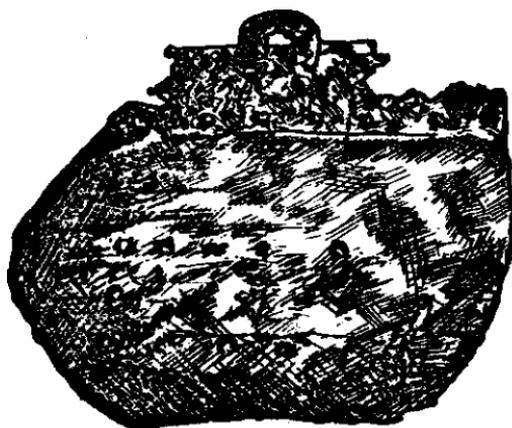
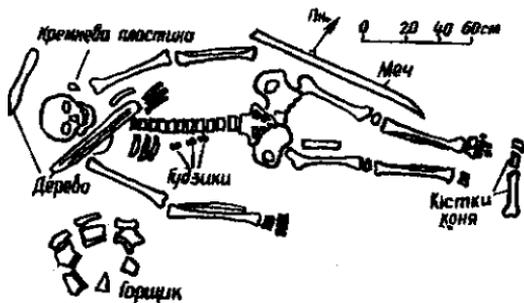
І.О.Молодчикова

Знахідки Краснознаменської експедиції 1969 р. поповнили існуючий середньовічний матеріал похованням кочівника, вшуденням в насип дровньоюмного кургану (курган № 3, поховання № 1, група Шевченко - П).

Могильна яма в плані овальної форми, завдовжки 2, завширшки 1,3 м. Верхню частину ями перекривали деревини, на залишках яких знайдено череп коня з залізними вуділами. Нижче на 0,2 м лежав кістяк похованого витягнуто на спині, головою на захід (рисунк).

¹ М.А. Фролдуло. Розкопки в Судже (1964 - 1966 гг.) - АИИУ, вып. 1. К., 1967, стор. 190; В о г о ж. Исследования в восточном Крыму. - В кн.: Археологические открытия 1968 г. М., 1969, стор. 319.

Праворуч від черепа стояв кружальний горщик, поряд лежав точильний брусок. Між ребрами знайдені три бронзові гудзики, коло лівої ноги – залізний ніж.

У засипу могильної ями над кістками зустрічалися уламки дерев'яного перекриття і рештки залізного меча з слідами дерев'яних піхов. Біля кісток стоїли лежали кістки ноги коня. Це дозволяє

припустити, що на дерев'яному настелі ями було покладено частини коня: голову і ноги, можливо, і шкіру, набиту подібно до чучела. Такі випадки відомі серед кочівницьких поховань¹.

Серед знахідок виявлені залізні речі – вудила з двох ланок, скріплені між собою круглими петлями і сильно фрагментований залізний меч. Від нього лишилася частина рукоятки, обложена деревом. Залізо вбережено погано. Знайдено прямокутної форми, плоский, з боковими гранями фрагментований точальний брусок з сірого сланцю. Тут же був уламок кремневої пластини невідомого призначення. Три бронзові гудзики мають кулясту форму з припаяними вушками для кріплення. Круговий горщик київського типу датує поховання XII – XIII ст.

До середньовічного часу належить ще казан (рисунок), знайдений в кургані № 37 (Широке-П). Можливо, він був пов'язаний з якимось похованням, яке було зруйновано пізніше. Казан, виявлений в наосі кургану на відстані 8 м на схід від центру на глибині 0,5 м, зберігся погано. Він оклепанний з кількох кусків листової бронзи. За формою – округлий, з трішки сплюсненим дном. Дно зроблене з круглого куска, до якого приклепана нижня частина казана з двох пластин, прикрашених горизонтальним рифленням. Зверху приклепані ще два рівні куски. Край казана обкований залізною пластиною з двома вертикальними вушками. На внутрішній поверхні помітні сліди ремонту у вигляді заплата з листової бронзи та заліза. Висота казана 23 см, діаметр вінець близько 26, діаметр дна близько 12, ширина залізної оковки 5,5, висота вушок 3,5 см.

Описані вище знахідки органічно доповнюють серію кочівницьких поховань, що досліджувалися протягом 1960 – 1969 рр. Південно-Українською експедицією. Кількість їх близько 20. Ці поховання охоплюють досить значний хронологічний період VI – XIII ст. Типи поховальних споруд в усіх цих могилах майже скрізь однакові, це – ґрунтові ями. Поряд з ними зустрічаються і поховання зі сходастою конструкцією та підбоями.

¹ Е.В. Черненко, Э.В. Яковенко., В.Н. Корпупова. Раскопки в окрестностях Скадовска. – В кн.: Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. К., 1967.

Супроводжуючий похованих інвентар в основному складається із кінської упряжі, озброєння самого кочівника та предметів побуту. Значна кількість похованих орієнтована головою на захід або з деякими відхиленнями на південь.

Могили, відкриті в 1969 р., в цілому типові для кочівників степової зони України.

РОБОТИ В БАЛЦІ КАНЦЕРКА

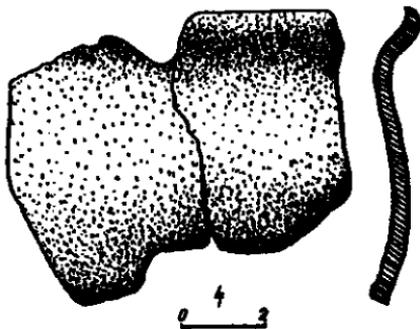
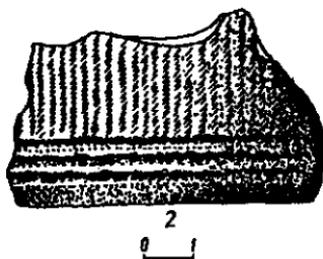
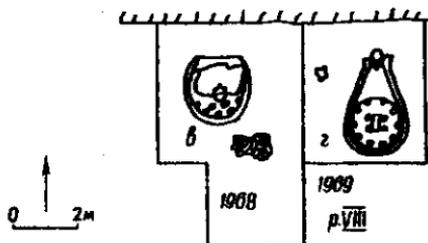
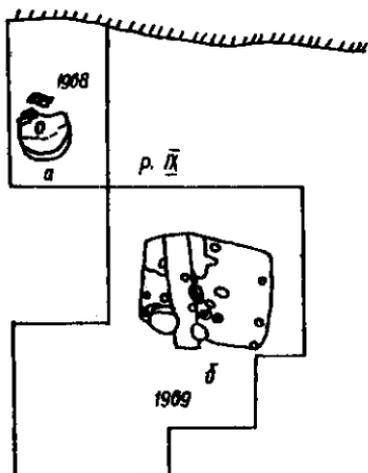
А.Т.Сміленко

У 1969 р. в с.Любимівці Солонянського району Дніпропетровської області на схилах балки Канцерка продовжувалися дослідження поселення гончарів VII ст. Були розкриті нові ділянки поблизу розкопів УІІ та ІХ. 1968 р. Тут правий схил балки має плоску терасу, яка круто обривається до потічка.

В розкопі ІХ, розташованому на крутому схилі над потічком, закінчено розчистку гончарного горна, виявленого в минулі роки. Горн зберігся лише частково (рисунок, Іа). Простежено черинь нижньої камери діаметром близько 2 м, основу опорного стовпа прямокутної форми розмірами 0,45x0,32 м і залишки череня верхньої камери, який осів під тиском землі. В шарі глини, що зберігся від верхнього череня, трапилися два уламки ошлякованої глини півкруглої форми – частини жаропровідних каналів. Топка горна зруйнована яром. У двох місцях, з північно-західного краю череня та на північ від нього, збереглися два скупчення великих грудок оплавленого шлаку. Останні свідчать, що в горні процес випалу посуду з якихось причин не був закінчений гончарем. Під час розчистки горна виявлено значну кількість шлаків, уламків стінок від горна, уламків сіроглиняних глечиків, кісток тварин.

За 5 м на південний схід від горна, трохи вище по схилу балки, на краю плоскої тераси розкрито у 1969 р. в розширеній частині розкопу напівземлянкову будівлю (рисунок, б). Будівля (5,4 x 4,2 м) мала прямокутну форму, була витягнута з північного заходу на південний схід, заглиблена від давнього горизонту до 0,35 м.

Майже посередині житла знаходилося вогнище, овальне в плані, розмірами 0,65 x 0,5 м, трохи заглиблене в земляну долівку будівлі. Вогнище складалося з шару перемаленої до червоного землі, на якій лежали вуглики, попіл та кусок обгорілої деревини.

Тут же були уламки денця великої посудини, очевидно, глека, жовтого випалу.

В долівці житла простежено ями різного розміру та призначення. Круглі ямки під стінками будівлі були стовпові. Три великі ями були сховищами. Найбільша з них виявлена в південно-західній частині будівлі, недалеко від кута, під стінкою. Яма, завдовжки близько 1 м мала неправильну овальну форму. В розрізі вона була грушоподібна, розширена біля дна. З північного краю зроблено дві сходинки. Глибина ями від долівки 0,75 м. Яма була заповнена темною гумусованою землею, в якій зустрічалися окремі черепки та кістки. Можна думати, що яма правила за сховище, льох.

Друга яма, округлої форми, розміром 0,6 x 0,7 м, знаходилася біля середини південної стінки будівлі. У розрізі вона така ж, як і попередня. Глибина ями від долівки 0,56 м. Яма була заповнена твердими грудочками сірого глею, що правив за сировину для виготовлення глеків. На дні ями виявлено великі фрагменти двох посудин – грубого ліпного горщика і сіроглиняного "канцерського" глека. Яма, очевидно, служила для зберігання сировини.

Майже посередині будівлі, на схід від вогнища, виявлена третя яма овальної форми, розмірами 0,6x0,4 м, завглибшки 0,25 від долівки. Яма була заповнена твердими грудочками сірого глею. Отже, ця яма також правила за сховище сировини. Крім згаданих ям, у центральній частині будівлі, навколо вогнища розчидено ще шість ям меншого розміру. Дві з них мали прямокутну форму, дві – круглу (в одній збереглося зотліже дерево), дві ями були подвійні: в більшій – менша, глибша.

На долівці будівлі виявлено уламки посуду, кістки, кушочки шлаків. Посуд здебільшого представлений сіроглиняними глеками, що виготовлялися в Канцерці на продаж. Зокрема, на долівці збереглися три денця великих глеків. Знайдено уламок сіроглиняного кружального кубка, прикрашеного лощеними лініями (рисунки, 2). Деякі з уламків жовтого кольору, з поверхнем, що осипається, походили від слабо випаленого посуду. Трапилися також уламки грубих ліпних горщиків, що використовувалися хазяїном будівлі для власних потреб (рисунки, 4). Недалеко від вогнища на долівці лежали точильний брусок і галька – знаряддя праці гончаря. Ями, заповнені сировиною, наявність уламків недостатньо випалених посудин (брак продукції гончаря) – свідчать, що будівля була майстернею. Вогнище ж і яма-льох вказують на те, що будівля

могла використовуватись і як житло. Отже, можна припустити, що будівля, за її призначенням, була житлом-майстернею гончаря. Ця будівля, що стояла з краю плоскої тераси, а також горн, розташований зовгого на 5 м нижче, на крутому схилу балки, за потічком, слід думати, становили двір – господарство гончаря.

За 25 м на схід від розкопаних об'єктів у 1968 р. в розкопі УІІ був виявлений гончарний горн (рисунк, I, в). У 1969 р. на схилах балки була продовжена геомагнітна розвідка, яку проводив В.П.Дудкін. Магнітометром М-27 була виявлена поряд з розкопом УІІ ще одна аномалія. Як показали розкопки, це був ще один горн, розташований за 4 м на схід від горну, розкопаного в 1968 р. Розкопками 1969 р. цей новий горн був розкритий на розширеній у східному напрямку площі розкопу (рисунк, I, г).

Горн, що мав значні розміри, зберігся добре. Черинь верхньої кераміки у плані круглий, діаметром 2, завтовшки 0,4 м. Біля стінок й опорного стовпа черинь знизу потовщувалася, утворюючи разом з ними дві арки. В товщі чериня виявлено 14 жаропровідних каналів, 10 по його краям і 4 – в центральній частині, навколо опорного стовпа. Форма каналів здебільшого кругла, діаметр – в середньому 0,12 м. Частково збереглися стінки верхньої камери. Найбільша їх висота в південній частині становить 0,5.

Центральний опорний стовп мав прямокутну форму, розміри його 0,6 x 0,22 м. Нижня камера горна мала у плані таку ж форму й розміри, як і верхня, висота її становила 0,6 м. З півночі нижня камера переходила в конусоподібну топку завдовжки 1,65 м, що виходила в яр. Поверхня усіх частин горна в багатьох місцях була оплавлена до окислювальної маси, а земля, в якій опоруджено горн, обпалена до сірого й червоного кольору завтовшки до 0,2 м. Буля виходу топка лежали три великі грудки оплавленого шлаку.

На черені верхньої камери зберігся шар уламків посуду, привалених згори кусками склепіння, що являв собою залишки продукції, випалюваної у горні. Це були численні уламки великих глеків "канцерського" типу, сірих і темно-сірих, майже чорних. Багато уламків знайдено і в землі, безпосередньо біля горна. Залишки продукції на черені та оплавлені грудки шлаку біля виходу топки показують, що гончар не закінчив своєчасно випалювати посуд і не викинув його з горна.

Розташовані поряд (за 4 м) горни розкопу УІІІ, слід думати, належали до однієї керамічної майстерні. Віддаленість їх від

двору гончаря у розкопі ІХ дозволяє припускати, що це була окрема майстерня, казаяіном якої був інший гончар.

У 1969 р. геомагнітною розвідкою на схилах балки відкрито місцезнаходження ще двох горнів. Один із них розташований на південно-східному схилі горба, на площадці якого був розкопаний у 1964 - 1965 рр. двір гончаря (це третій горн у цьому господарстві гончаря). Ще один горн відкрито магнітною розвідкою на протилежному березі балки біля розкопу І, де в минулі роки виявлено велике окупчення уламків посуду та шматки горна.

1969 р. електророзвідкою, проведеною В.П.Дудкіним, обстежено городище із залишками кам'яних споруд черняхівського часу в с.Башмачка. Під час розвідки, проведеної в районі балки Канцерки співробітником загону А.А.Браутіним одержано від місцевого жителя с.Федорівки Верхньо-Хортицького району Запорізької області цілу посудину, знайдену в урочищі Круглик при обвалі в Дніпро могили з кам'яною закладкою. Посудина яйцеподібна, круглодонна, з високою циліндричною шийкою, з ручкою та вушком з протилежного боку (рисунок, 3); шийка прикрашена шнуровим орнаментом, плечики - нігтевими відтисками, решта поверхні має сліди згладжування. Посудина належить до ямної культури.

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ ХІ - ХІІ ст. В ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

С.К.Стороженко, О.Я.Кирієнко

В 3 км на захід від м.Курахове, на території будівництва по розширенню Курахівської ДРЕС, розміщено три кургани, які підлягають зносу. Найбільший з цих курганів - "Велика могила" протягом червня - липня досліджувався археологічним загonom Донецького обласного краєзнавчого музею.

Розташований курган на правому березі Курахівського водоймища. Південна частина його розорана, північна - добре зберегла свій початковий вигляд. Вершина була частково зруйнована під час встановлення на ній державного геодезичного знаку в 1937 р., а потім в післявоєнні роки.

Висота кургану - 4, діаметр - 70 м. З чотирьох боків кургану було закладено траншеї для виявлення ровиків, за рахунок яких зроблений курганий насип. Внаслідок ретельної зачистки стінок траншеї, на глибині 0,80 м досліджено ровик, який ото-

чував курган. Проте уже в процесі розкопок було виявлено, що основна частина землі насипу була привезена з іншого місця. На південній розораній частині кургану закладено траншею для визначення рівня похованого ґрунту, на який було насипано курган. На глибині 0,75 – 0,80 м чітко простежена зотліла трава, засипана землею при спорудженні кургану.

В насипу розкопано 18 поховань. У центрі кургану на глибині 1,70 м знайдено поховання коня. Голова коня орієнтована на південний захід. Кістяк лежав на викладеному з дерева помості. Біля кістяка були стремена, вудила, пряжки та кусочки товстої шкіри ременів зброї. Поховальна яма прямокутна з заокругленими кутами. Довжина її – 4, ширина – 2 м.

З правого й лівого боку від поховання коня було розчищено два людських поховання. Кістяки витягнуті на спині, орієнтовані головою на захід. Як один, так і другий кістяк дуже погано збережено, і вони безінвентарні.

Під похованням коня на глибині 2,10 м у ґрунті з дерева, скріпленого масивними кованими цвяхами, знайдено витягнутий на спині кістяк без черепа, з бойовим спорядженням, орієнтований на захід. Кістяк дуже погано збережено. Поховання супроводжували кольчуга, залізний кинджал з кістяною різьбленою ручкою, залізний меч, наконечники списів, сагайдак з масивними стрілами, кістяна пряжка-застібка від нього, кістяний гудзик та кусочки напівзотлілої шкіри, мабуть, залишки від сагайдака. Тут же знайдено давньоруський замок. Під тазом похованого виявлено при розчистці кусочки шовкової тканини. Біля ніг кістяка розчищено казан з червоної міді, в якому виявлена дерев'яна миска з кістяками жертвної їжі – домашньої птиці.

У північній частині кургану розкопано поховання жінки. Кістяк орієнтований на схід-захід. Біля шийних хребців знайдено скляні, пастові, сердоликові та виготовлені з дрібних річкових черепашок буси.

Під полюю кургану було відкрито ще 13 чоловічих поховань. Усі кістяки витягнуті, на спині, орієнтовані головою на захід, дуже погано збережені.

За 3 км на схід від Макіївки, на лівому березі р.Грузька, досліджувався курган, зруйнований під час проведення будівельних робіт. За словами робітників, висота кургану становила 1,5 – 2 м, діаметр 15 – 20 м. На глибині 0,5 м від сучасної поверхні

грунту нами відкрито напівзруйноване поховання з кольчугою, орієнтоване на захід. Дно поховальної ями вкрите перегорілим вугіллям. Похований лежав на спині. Коло голови був залізний шлом. На грудях лежала бронзова шийна гривна. З правого боку кістняка лежав залізний меч. Біля ніг покійника стояв мідний казан, на відстані 0,60 м від нього розчищено поховання коня, орієнтоване на захід. Тут знайдені кусочки напівзотлілої шкіри і залізні отремена.

Матеріали з Курахівського кургану "Велика могила" та кургану на р.Грузька мають свої аналогії в пам'ятках XI - XII ст.

ДОСЛІДЖЕННЯ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ с.СУХА ГОМОЛЬША

В.К.Михеев, А.Г.Дяченко

У 1969 р. археологічна експедиція Харківського університету провадила роботи на городищі й селищі поблизу с.Суха Гомольша. Ці пам'ятки розташовані на високому правому березі р.Суха Гомольша, у місці її злиття з Сіверським Дінцем. Відомості про городище - укріплення з кам'яними отінами - є з початку XVII ст. у "Книге Большому Чертежу": "А ниже Змеева городища речка Комолша, а на Комолше городище каменное, от Змеева верст 10 лесом подле Донца"¹.

Розвідувальні роботи тут провадилися неодноразово², однак археологічні розкопки було здійснено вперше. Пам'ятка окладається з цитаделі та двох невеликих передградь і входить до числа 12 городищ Подоння, які належать до так званих кам'яних замків салтівської культури³. Зараз кам'яних споруд нема, їх частково знесли у 1875 р., коли прокладалася залізниця, а за часів Великої Вітчизняної війни тут будувалися бліндажі. Місця розташування стін позначено невеликими ґрунтовими підвищеннями, які містять

¹ Книга Большому Чертежу. Под ред. К.Н.Сербиной. М.-Л., 1950, стор.74.

² Пам'ятки було оглянуто І.І.Ляпушкіним, С.О.Плетньовою і Б.А.Шрамком.

³ С.А. П л е т н е в а. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. - МИА, 1967, № 142, стор.29, рис.8/2/: І І ж. Средневековые поселения верховьев Северского Донца. - КСИА АН СССР, вып.79. М., 1960, стор.10, рис.8.

дрібні грудочки пісковика. Під час розкопок з'ясувалося, що перед стінами були невеликі ровики з грудками рваного пісковика різних розмірів. Вони, очевидно, потрапили сюди внаслідок руйнування стін. Досить чітко простежено залишки оборонних споруд цитаделі.

При спорудженні кам'яної стіни для неї викопувався рівчак, заглиблений у суглинок на 15 - 30 см. По краях цього рівчака було викладено два ряди великих каменів, що утворювали зовнішній та внутрішній панцир, а простір між ними забутовано землею та щебенем. Ширина кам'яної стіни дорівнювала 3,8 м. На відстані 4,7 м від неї тягнувся рів завширшки і завглибшки 1,5 м (рис.1; а, де 1 - каміння розвалу стіни; 2 - пісок з глиною; 3 - суглинок; 4 - заповнення рову; 5 - материк; 6 - каміння розвалу печі; 7 - уламки горна; 8 - гончарна глина; 9 - обпалена глина з золою).

Під час розкопок обох передградь було виявлено культурний шар у вигляді гумусованого піску завтовшки 5 - 15 см. Він має дуже слабку насиченість невизначними залишками кераміки, уламками амфор та грудочок глиняної обмазки. В одному з розрізів на першому передградді на ділянці завдовжки 5,5 м простежено дуже часті вкраплення глиняної обмазки з відбитками хмизу. Можливо, в цьому місці було приміщення наземного типу.

З північного боку городища розташовано посад, який зараз розорюється; завдяки цьому на його поверхні було зібрано уламки посудин скіфського часу, салтівської культури, а також провушне тесло з фігурним лезом.

На схід від городища розташоване велике салище із залишками розораних куп попелу, що містили звичайні побутові покидьки у вигляді кісток тварин, білого посуду, деяких предметів салтівської культури (рис.2; 2,6).

На західному краї досліджено ялошу, що дорівнює 230 кв.м. Культурний шар досягає у деяких місцях 1 м. Він насичений, головним чином, керамічним матеріалом. Тут знайдено пряслиця та їх напівфабрикати, різні залізні предмети салтівської культури (рис.2; 13 - 17, 3; 1, 2,4 - 6). Під час розкопок виявлено одну господарську яму й житло напівземлянкового типу, чотирикутне, з закругленими кутами (рис.1; б). Орієнтоване воно за лінією північ - захід на південь - схід. Стінки вирізано в ґрунті вертикально, долівка глинобитна, з рівною поверхнею. У заповненні

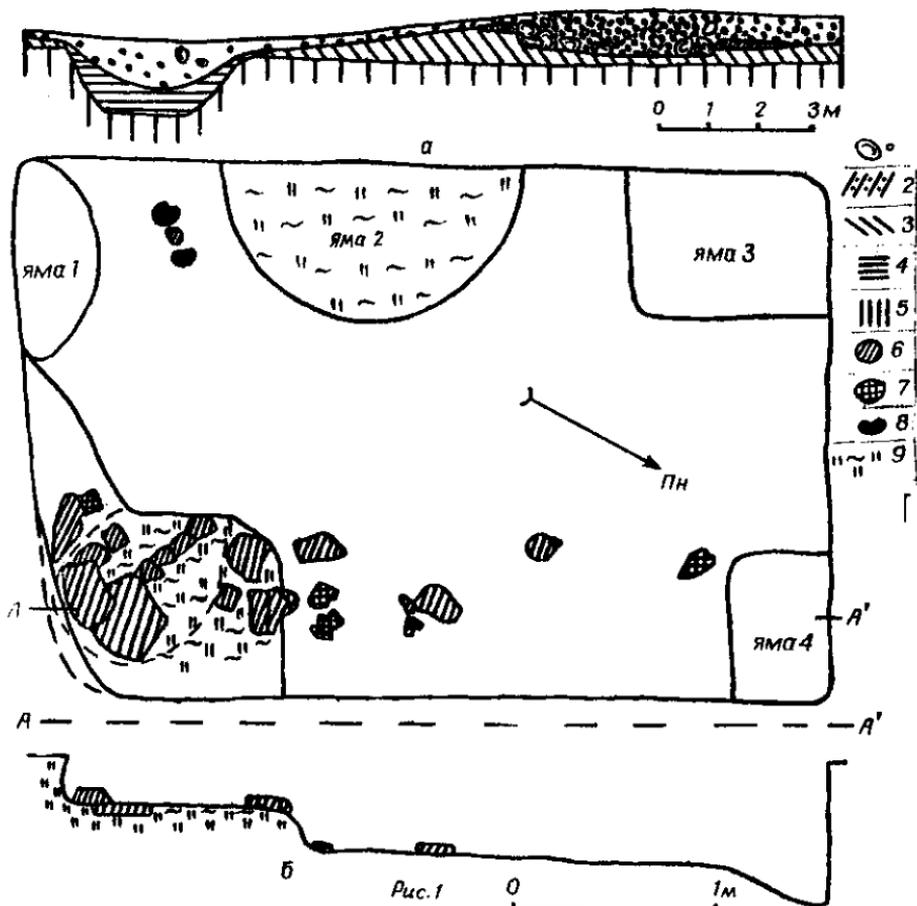

Рис. 1

життя знайдено чимало ліпного та гончарного посуду, тригранне черешкове вістря стріли (рис.3,7), литу олов'яну підвіску (рис.2, 21) й намистяни (рис.2; 18, 19). На долівці, вкритій тонким шаром глиняної обмазки, виявлено запас гончарської глини з домішками шамоту й жорстви, уламки кераміки і кістяну намистяну (рис.2; 20).

У південно-східному кутку приміщення на невисокому материковому останці розташована піч. Ще раніше, до її спорудження, на тому ж останці, у заглибленні, деякий час, можливо, існувало вогнище. Материкова глина на цьому місці дуже сильно випадена. Над нею зберігся щільний шар попелу, перемішаного з вугіллям та дрібними камінцями. Залишки вогнища було перекрито черенем печі.

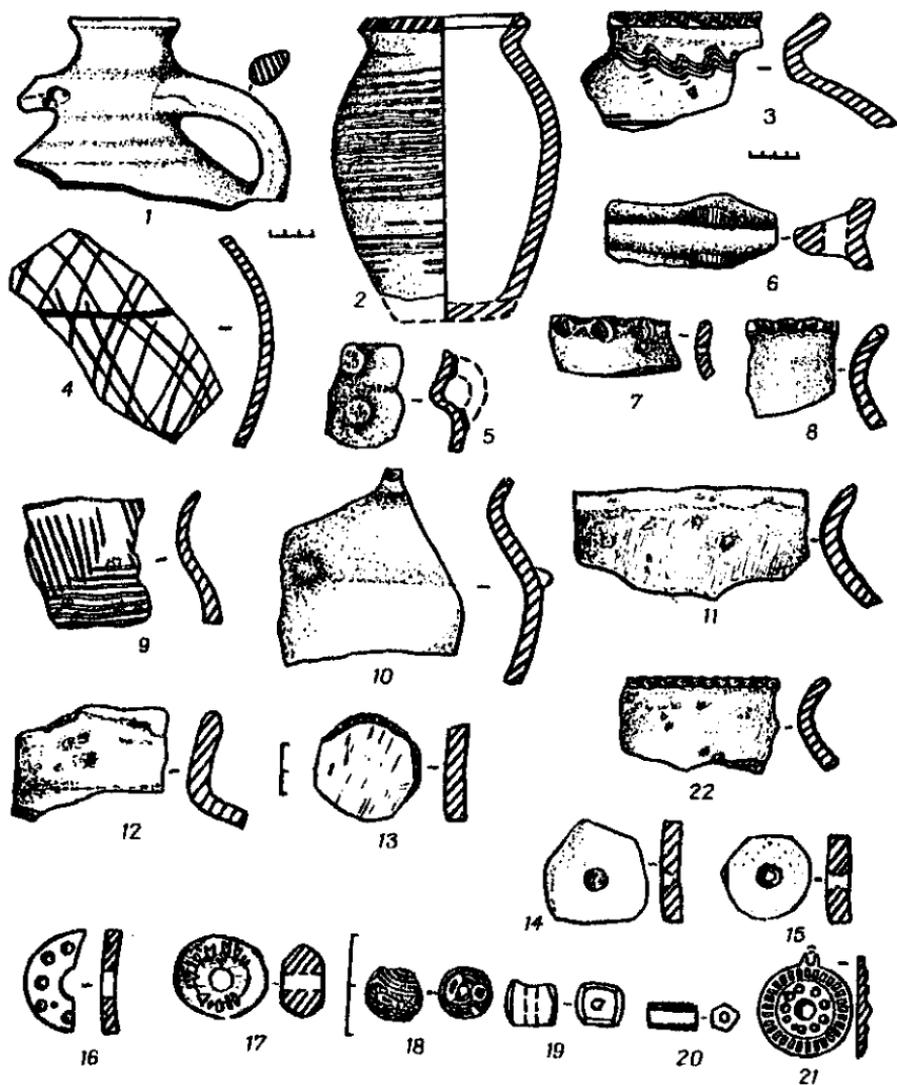

Рис. 2.

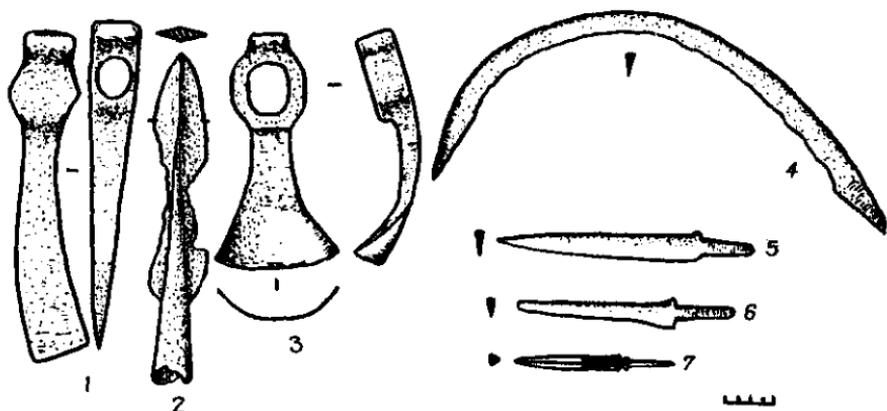

Рис.3.

зліпленої з глини, що мала домішки з дрібних камінців, та обкладеної великими каменями пісковика й кварцита. У трьох кутках житла виявлено маленькі ямки. Дно ями № 2 було сильно випалене, вона заповнювалася до рівня з долівкою шматочками випаленої глини, дрібним вугіллям та попелом. Подібні житла з печами-кам'янками відкрито на Борщівському городищі¹ та на Макаровому острові².

Знайдений на ослищі посуд представлений в основному уламками ліпних посудин. Значна кількість кераміки (ліпної та крухальної) належить до салтівської культури (рис.2; 1, 3, 4). Однак не меншу питому вагу має кераміка другої групи, репрезентована грубими ліпними горщиками двох типів: перший характеризується відігнутими назовні або невисокими прямими вінцями, прикрашеними по краю зачіпами та вдавленнями за допомогою палички. В тісті є домішки шмату й жорстви. Цей тип горщиків відрізняється високими вертикальними вінцями, що дуже нагадує кераміку з ранньослов'янських пам'яток роменської культури (рис.2; 12). В цілому ж аналогічні форми її відомі на слов'янських поселеннях

¹ П.П. Ефименко, П.И. Третьяков. Древнерусские поселения на Дону. - МИА, № 8. М.-Л., 1948, стор.22, рис.7; стор.29, рис.15.

² Н.В. Линка, А.М. Шовкопляс. Раннеславянское поселение на р.Тягмине. - МИА, № 108, М., 1963, стор.239.

Середнього Придніпров'я та Верхньої Оки, де вона поєднувалася з житлами-напівземлянками і кам'яними печами³.

Стратиграфічні спостереження дозволяють припустити, що на певному відтинку часу обидві групи кераміки співіснували.

Враховуючи результати археологічних робіт, слід відзначити, що слов'янське населення, як свідчить аналіз кераміки, значно раніше, ніж це вважалося до останнього часу, заселило басейн Сіверського Дінця. Появу слов'ян на даній території можна приблизно датувати VI – VII ст. Водночас є можливість по-новому поставити проблему датування салтівської культури та питання взаємовідносин її носіїв з ранньослов'янськими племенами.

РОБОТИ НА БАЛАКЛІЙСЬКОМУ МОГИЛЬНИКУ

Є.М.Кадеєва, В.К.Михеев

У 1969 р. в Харківський історичний музей та обласну організацію Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури надійшов сигнал про руйнування будівельними роботами давнього могильника, розташованого на околиці м.Балаклі Харківської області. За дорученням товариства охорони пам'ятників автори виїздили на місце будівництва і провели охоронні археологічні роботи¹.

Могильник виявлено на північно-східній околиці м.Балаклі біля моста через залізницю, по якому пройшла шосейна дорога від Волохового Яру до Балаклі, на водорозділі приток Сіверського Дінця Волоської та Середньої Балаклейок.

Розкопками досліджено п'ять поховань, чотири з яких відносяться до періоду раннього середньовіччя, п'яте – до катакомбної культури. Всі середньовічні поховання знаходилися у вузьких прямокутних ґрунтових ямах завглибшки 1,07 – 2,00 м. У положенні кістяків спостерігається два способи орієнтування: західне і північне. Розкопано два поховання з західним і два – з північним орієнтуванням.

³ А.М. Ш о в к о п л я с. Раннеславянская керамика с горы Киселевки в Киеве. – МИА, № 108. М., 1963, стор.142, рис.3; Д.Т.Б е р е з о в е ц. Поселения уличей на р.Тясмине. – МИА, № 108, 1963, стор.185, рис.21, 2,6; В.К. Г о н ч а р о в. Лука-Райковецкая. – МИА, № 108, стор.307, рис.15; Т.Н. Н и к о л ь с к а я. Культура племен бассейна верхней Оки в I тыс.н.э. – МИА, № 72, М., 1959, стор.44,45.

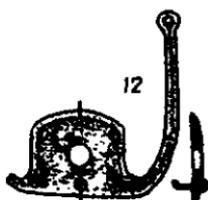
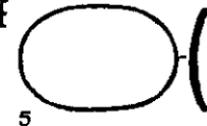
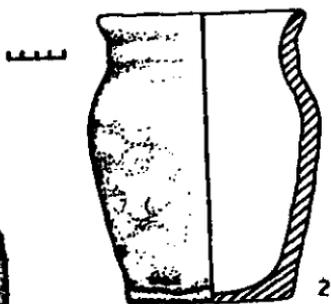
¹ В роботах брали участь старший лаборант археологічного музею ХДУ В.З.Фрацкін.

Особливий інтерес викликає поховання № 1. У могильній ямі на глибині 2,0 м виявлено кістяк дорослого чоловіка, покладеного на спині, головою на захід, з руками, випростуваними вздовж тулуба. Біля правої клячиці знайдено бронзовий штампований бубонець, по правій бік голови – срібна сережка з кулеподібною штампованою підвіскою (рисунок, 3). У західній стіні могили виявлено підбій, в якому праворуч від голови похованого були залишки поховальної їжі у вигляді хрестця та частини ноги бика. На кістках лежав залізний ніж з перехрестям (рисунок, 4), поряд з ними стояв ліпний горщик (рисунок, 2). Біля західної стіни підбій стояла амфора з рифленим орнаментом (рисунок, 1). Інвентар поховання дає можливість датувати його другою половиною IX – X ст.

У жіночому похованні з західним орієнтуванням, крім ліпного горщика, аналогічного горщику з першого поховання, знайдено два прясла, виготовлених з амфори стінки.

Два інших поховання мають північне орієнтування кістяка і відрізняються від перших своїм інвентарем. Поховання № 5 не містило ніяких речей, крім залишків зеленого мотузка. Поховання № 2 частково було зруйноване траншеєю. Від кістяка, який залягав на глибині 1,3 м, збереглися кістки тазу та ніг. Біля ніг похованого лежала пара стрімен кочівницького типу (рисунок, 5), ліворуч – залишки дерев'яного сагайдака, від якого збереглися *in situ* окремі деталі – кістяна накладка (рисунок, 17), залізна пряжка від ременя (рисунок, 13), три залізних кільця з залишками шкіри та дерева (рисунок, 14 – 16), фігурна залізна петля з цвяхами для кріплення до дерев'яного каркасу (рисунок, 12). У сагайдаку було п'ять залізних наконечників стріл різних типів, покладених вістрями до дна сагайдака (рисунок, 7 – 11). Біля лівого стегна лежав масивний залізний ніж з залишками дерев'яних піхов (рисунок, 6).

Усі розкопані поховання розташовані далеко одне від одного. Очевидно, центральна частина могильника забудована приватними дворами. Опит місцевого населення показав, що на території дворів при ритті погребів неодноразово знаходили поховання з західним орієнтуванням. Опис знайдених речей свідчить про належність їх до салтівської культури. Зустрічалися і могили з похованнями воїна з конем. Слід відзначити, що при будівництві гаража було зруйновано два поховання з північним орієнтуванням.

Роботи в м. Балаклі показали, що тут знаходиться овоєрідний ґрунтовий могильник, в якому, поряд з похованнями салтівської культури, трапляються могили, що відрізняються своїм північним орієнтуванням та інвентарем кочовницького типу IX - XI ст.

РОЗЧИСТКА ГРАФІТІ В КИЇВСЬКІЙ СОФІІ

С.О.Висоцький

Близько десяти років у Софійському соборі в Києві ведуться роботи по дослідженню давньоруських графіті - написів та малюнків, зроблених відвідувачами на стінах будови в старовину. Частина цих матеріалів уже опубліковано¹. Для успішного вивчення цих епіграфічних пам'яток важливе значення мала розчистка їх за допомогою реставраційних засобів. Річ у тому, що в XIX ст. під час так званих поновлень живопису собору, графіті приймалися за звичайні подряпини й ретельно шпаклювалися та зафарбовувалися олійними фарбами.

У серпні-вересні 1969 р. для одержання додаткових епіграфічних матеріалів було проведено нові розчистки давньоруських графіті в Софійському соборі². При цьому розчищено 320 кв.дм древньої штукатурки, на якій виявлено 25 графіті XII - XIII ст. Між ними: давньоруські, грецькі та українські (XVI - XVII ст.) написи.

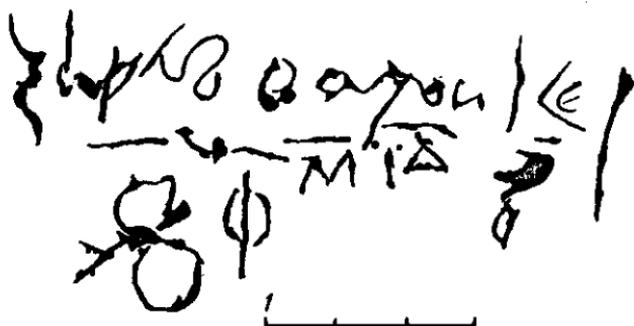
Серед розчищених графіті є напис, частина якого була вже опублікована нами раніш³. Це дата *СФМІД* з апсидної частини Георгієвського вітваря, що згодом читалася нами як 6554 (6540 + 14) тобто 1046 рік. Однак, А.Поппе висловив думку, що це не річна дата, а якась випадкова арифметична (хронологічна) вправа, бо вона не пов'язана з якимсь текстом⁴. За нашою вказівкою, навколо дати було розчищено всі залишки олійного живопису. Виявилось, що трохи вище знаходиться грецький напис, зроблений тою ж рукою. Безумовно, він має відношення до дати (рисунк).

¹ С.А. Висоцький. Древнерусские надписи Софии Киевской XI - XIV вв. К., 1966.

² Розчистки графіті робив старший реставратор Республіканських реставраційних майстерень Держбуду УРСР О.Ф.Бркс.

³ С.А. Висоцький. Там же, стор.16.

⁴ А. Поппе. Графіті й дата спорудження Софії Київської.- УІЖ, 1968, № 9, стор.94.

Перше слово напису прочитати не вдається. Друге - $\delta\delta\gamma\iota\omicron\varsigma$ - святий. Враховуючи, що напис зроблено на зображенні святого дуже вірогідно, що перше слово - це - ім'я фрескового персонажу⁵. Далі читаються дві літери - КЕ скорочення $\kappa\upsilon\rho\epsilon$ (господи), а під рядком відома нам вже дата. Про зв'язок дати з грецьким написом, крім того, що тут почувається одна рука та розташування їх поряд, свідчать ще й такі прикмети: число \overline{ID} -14, яке стоїть праворуч, написано без інверсії, тобто так, як воно писалося греками за іонійською числовою системою⁶. За давньоруською системою тут слід було б чекати написання одиниць на першому, а десятків - на другому місці - \overline{DI} ⁷. Буква Д, що входить до числа 14, має накреслення без ніжок. Це знаходить аналогії серед грецьких мозаїчних написів в Софії Київській, зокрема в тексті біля зображення діви Марії⁸. Буква І написана з двома крапками⁹.

Таким чином, у світлі цих додаткових спостережень і даних, виходить, що це - грецький напис, перша частина якого - підпис фрески, а друга - звернення до бога. Напис доповнений датою виконання графіті. Отже, згадане число це не випадкова арифметична справа, як гадав А.Попше, а річна дата, написана, щоправда, не зовсім звичайно. До речі, якщо це була хронологічна справа, то

⁵ Грецький напис, в якому слово $\delta\delta\gamma\iota\omicron\varsigma$ написано повністю, а не у вигляді абривіатури @, зустрінуто нами на південній частині хорів Софійського собору на зображенні св.Василя:
 $\delta\delta\gamma\iota\omicron\varsigma$ $\delta\delta\gamma\iota\omicron\varsigma$ [12] $\delta\delta\gamma\iota\omicron\varsigma$.

⁶ Р.А. С и м о н о в. О некоторых особенностях нумерации, употреблявшейся в кириллице. - В кн.: Источниковедение и история русского языка. М., 1964, стор.29.

⁷ В.Н. Щ е п к и н. Русская палеография. М., 1967, стор.150.

⁸ Історія українського мистецтва, т.І, К., 1936, рис.205; а також У, G a r d t h a u s e n. Griechische Palaeographie. Leipzig, 1879, табл. 6, 7.

⁹ Т а м ж е. табл.6.

і в цьому випадку скоріш за все автор написав би дату поточного року, а не якусь першу-ліпшу.

Розглянемо можливі варіанти написання правої частини дати. Раніш ми гадали, що після числа $\overline{M}40$ знову поставлено десятку (десятирічне I) тому, що автор забув, яка буква означала 50 і склав її з двох більш поширених $m + \bar{i}$ ($40 + 10$). Але тоді виникає питання: чому десятирічне I не поставлено під одне титло з \overline{M} ? Це вказує, що автор з самого початку мав на меті написати число I4, яке й покрив одним титлом.

Відносно числа I4 можна було б гадати, що це позначення дня, але вказівка числа дня без місяця втрачає усякий сенс. Скоріш тут можна чекати числа індікту 6540 р. Як відомо, індікти - це п'ятнадцятирічні періоди, якими візантійці вели літочислення. Індікт - остача від ділення дати вересневого стилю на 15^{10} . В нашому випадку 6540 діляться на 15 без остачі. Отже, для цього року індікт буде 15^{11} , що лише на одиницю відрізняється від числа, вказаного в напису.

В письмових джерелах зустрічаються випадки, зокрема в літопису, коли індікт на одиницю відрізняється від того, який можна було б чекати. Так, у Лаврентьєвському літописі при даті 6813 р. читаємо: "індікта 2, місяця червня у 23"¹², хоч тут слід було б бути третьому індікту. Працями М.В. Степанова та М.Г. Березкова було доведено, що подібні випадки, а також випадки, коли позначення років іноді "йде на рік уперед", це - не помилки, як гадали попередні дослідники літопису, а так званий, ультраберезневий стиль літочислення¹³. Цей стиль спостерігається в літопису, починаючи з другого десятиліття XII ст. до перших років XIV ст.¹⁴

¹⁰ Д. В. Ч е р е п н и н. Русская хронология. М., 1944, стор. 33.

¹¹ Поряд з числом індікту в письмових пам'ятках звичайно ставиться *ἰνδικτος* або скорочення цього слова. В нашому випадку праворуч від дати є дуже пошкоджена буква під титлом, можливо, саме вказане позначення або скорочення слова *ετος* - рік.

¹² ПСРЛ, т. I, СПб., 1846, стор. 209.

¹³ Н. Г. Б е р е ж к о в. Хронология русского летописания. М., 1963, стор. 13.

¹⁴ Т а м ж е, стор. 29.

Нам невідомо, чи був автор напису місцевим жителем Києва, а чи він був приїжджим греком і якого саме літочислення він дотримувався при написанні графіті. Тому, крім вересневого стилю, можна вважати, що напис було зроблено за безрезним або ультрабезрезним стилем. Якщо за допомогою останнього обчислити індікт 6540 р. для теплої пори року, одержимо число саме 14, вказане в напису¹⁵. Але чи знали візантієць літочислення, подібне до ультрабезрезного? М.В.Степанов, намагаючись встановити походження ультрабезрезного стилю, звернув увагу на візантійську, так звану Паскальну хроніку УП ст., у якій літочислення близьке до нашого ультрабезрезного¹⁶. Взагалі ж походження ультрабезрезного стилю лишається неясним. Тим більший інтерес має розглянутий грецький напис з Софійського собору, дату якого в свої підстави читати: "6540, 14 (індикту), тобто 1031/32 року. Цей напис за часом виконання значно ближчий до початку вживання літописом ультрабезрезного стилю, ніж згадана Паскальна хроніка. Важливість цього грецького напису, зробленого під великим впливом давньоруського письменства, не потребує додаткових коментарів.

Напис допоможе також вивітлити питання про час заснування Софійського собору в Києві, оскільки його датування суперечить даті заснування собору (1037 р.), якої дотримуться деякі дослідники.

РОЗКОПКИ НА СХИЛАХ СТАРОКИЇВСЬКОЇ ГОРИ

С.Р.Кілієвич

У 1969 р. продовжувала свою роботу археологічна експедиція Державного історичного музею УРСР по дослідженню схилів Старокиївської гори¹. В результаті розкопок попередніх чотирьох років, проведених разом з Інститутом археології АН УРСР, досліджено 15 жител і гончарна піч X – XI ст.²

¹⁵ В.Н.Шепкин. Конспект курса славяно-русской палеографии. М., 1910, стор.159; А.И.Соболевский. Славяно-русская палеография. СПб., 1908, стор.106.

¹⁶ Н.В.Степанов. Единици света времени (до XIII века) по Лаврентьевской летописи. – В кн.: Чтения в обществе истории и древностей российских. М., 1909, кн.IV, примітка до стор.65.

¹ У складі експедиції працювали: С.Р.Кілієвич, Н.Л.Ушакова, В.П.Платонов, студенти Полтавського педагогічного та Київського художнього інституту.

² П.П.Толочко, С.Р.Кілієвич. Раскопки на

У 1969 р. на спланованій терасі крутого північно-західного схилу гори було закладено два розкопи - УП і УШ. Розкоп УП розміщений на південний схід від розкопу У (1968 р.). Розкоп УШ закладено на захід від розкопу УП.

Під час дослідження окремих житлових і виробничих комплексів виникла необхідність у прирізках до розкопів, а згодом - з'єднання їх в один розкоп загальною площею 142 кв.м (рисунок).

На відміну від розкопок попередніх років, де на досліджуваній площі був лише один шар X - XI ст., в 1969 р. був виявлений культурний шар ХУП ст., під яким безпосередньо залягає шар X - XI ст.

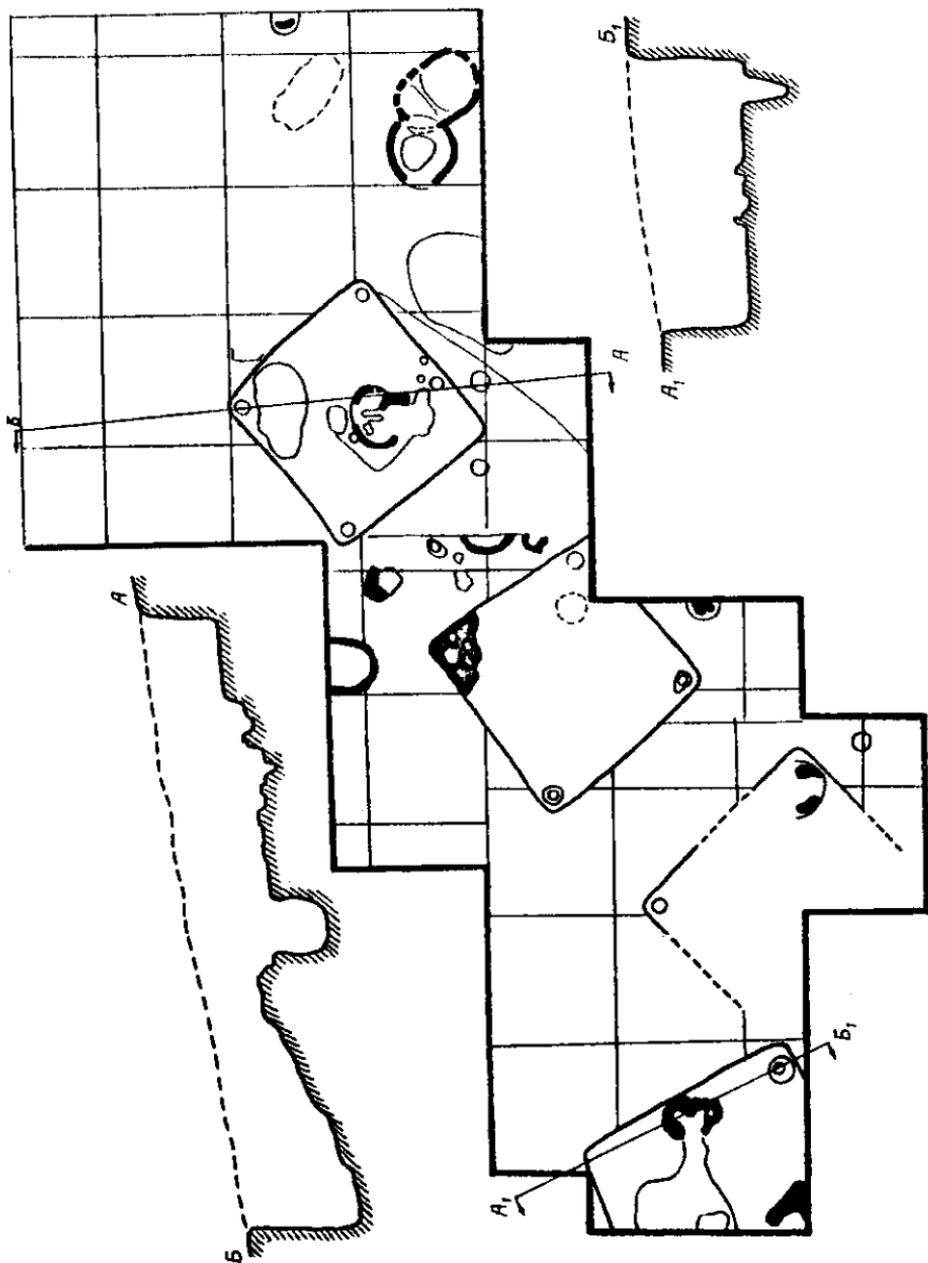
Інтерес викликають залишки житла ХУП ст., відкритого у верхньому шарі південно-західної частини розкопу УП. У житлі частково збереглася піч, окладена з цегли і глини. В її завалі виявлено багато кахлів. Черинь був викладений цеглою і обмазаний глиною. Навкруги печі - глинобитна долівка. Розміри житла встановити не вдалося, оскільки його стіни не збереглися. Цілком можливо, що вони були дерев'яні, всередині обмазані глиною і побілені. Про це свідчить той факт, що на всій площі спорудження було багато обгорілого дерева, обпаленої печини із слідами білої обмазки, залізних цвяхів.

Серед знахідок було багато уламків глиняного посуду, прикрашеного поливою з своєрідним орнаментом, уламків виробів з гутного окла, глиняна козацька лямка та ін.

Нижче, під культурним шаром ХУП ст., залягає давньоруський шар X - XI ст. Було досліджено рештки п'яти жител.

Житло № 1 розміщене в південно-східній частині розкопу УП. Виявлені сліди лише однієї стіни - південно-східної. Вдовж неї йшов великий завал глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, обгоріле дерево, ковані залізні цвяхи. По довжині стіни - дві ямки від дерев'яних стовпчиків діаметром 0,15 - 0,20 м на відстані одна від одної 0,80 м. На південний захід від завалу стіни виявлено дві глинобитні печі, які справляли враження однієї двокамерної печі.

Старокиївської гори. - В кн.: Археологические открытия 1965 г., М., 1967, стор.245 - 247; П.П. Толочко, С.Р. Клиевич, Новые исследования Старокиевской горы. - АИИУ, вып. I. К., 1967, стор.171-175; П.П. Толочко, С.Р. Клиевич, В.Д. Дяденко. Из работ Киевской археологической экспедиция. - АИИУ, вып. П. К., 1968, стор.186 - 193.

Піч № 1 круглої форми, черинь діаметром 1,00 м. Челюсті звернені на захід. Стіни склепіння збереглися на висоту 0,10 - 0,15 м. У східну частину печі врізана піч № 2 грушоподібної форми, очевидно, більш пізня. Розмір череня 1,30 x 0,80 м. Стіни склепіння збереглися на висоту 0,20 - 0,30 м. Глина, з якої виготовлена піч, яскраво-червоного кольору, добре вишпалена.

У розрізі південної стіни розкопу, в яку заходить стіна житла, видно обвуглене дерево, ймовірно, залишки південно-західної стіни приміщення. Цілком можливо, що житло було наземним з дерев'яними стінами.

На північний схід, за межами житла, виявлена невелика піч. Серед знахідок в житлі були уламки глиняного посуду X - XI ст., залізний шлак, кам'яні точила, залізні ножі, уламки плінфи та ін.

На північний схід, за межами житла, була невелика піч діаметром 0,50 м, з челюстями, орієнтованими на північ. Стіни склепіння збереглися на висоту 0,10 - 0,20 м. В середині печі залягав шар попелу і вугілля завтовшки 0,05 - 0,10 м.

Житло № 2 знаходилося на захід від житла № 1. Форма його прямокутна, розміри 3,00 x 3,10 м. Стіни вирізані в материковій глині. Вони збереглися на висоту: південно-західна 0,30, південно-східна 0,70, північно-західна 0,30 м. У східному, північному і західному кутах житла виявлені ямки від дерев'яних стовпів діаметром 0,15 м. У заповненні житла, особливо в центрі його було велике скупчення попелу і вугілля, під яким була кругла глинобитна піч діаметром 1,0 м, вирізана в материковій глині. Склепіння майже зруйноване. Частково зберігся черинь печі. Перед піччю, на північ від неї, на відстані 0,70 м виявлена яма розміром 1,4 x 0,7 м, завглибшки 1,0 м, заповнена ґрунтом темно-коричневого кольору, в якому було багато уламків глиняного посуду X - XI ст. Траплялися в невеликій кількості кістки тварин, вугілля, залізні цвяхи, уламки плінфи та ін. Приміщення опрацьовує враження не житла, а якоїсь виробничої майстерні.

За межами приміщення на південний схід виявлена яма діаметром 1,40, завглибшки 0,90 м, в якій знайдені уламки посуду, плінфи, залізний шлак, кістки тварин, бронзовий енколпюц, які добре збережені, та ін.

Житло № 3, розташоване на південний захід від житла № 2, прямокутної форми, розміром 3,2 x 3,1 м. Стіни вирізані в мате-

риковій глині. Висота стін від рівня долівки: південно-східної 0,4, північно-східної 0,2, північно-західної 0,2 м. У трьох кутках житла – в східному, південному і західному – збереглися ямки від дерев'яних стовпів діаметром 0,15 – 0,2 м. У північному кутку цього приміщення знаходяться рештки зруйнованої печі, що була складена з глини і плінфи. В заповненні житла є кераміка X – XI ст., залізний наконечник стріли цього ж часу, куски шиферу та залізного шлаку.

Між житлами № 2 та 3 виявлені чотири невеликі круглі печі, розміщені майже по одній лінії в напрямку з південного сходу на північний захід у вигляді вогнищ з добре збереженими череннями різного діаметру – 0,3, 0,4, 0,5, 0,8 м, заповнені перегорілим вугіллям та попелом. Ці печі аналогічні тій, що містилася на північний схід від житла № 1. Призначення цих невеликих печей за межами жител поки що нез'ясоване.

Житло № 4, розташоване на південний захід від трьох перших жител, прямокутної форми. Збереглося погано. Стіни – південно-східна, північно-західна і південно-західна, вирізані в материковій глині, – простежуються частково.

В північному кутку ямка від дерев'яного стовпчика, в південному – розвал круглої глинобитної печі діаметром 0,80 м. Челюсті печі повернуті на північ. Серед знахідок – кераміка X – XI ст., шиферні прясла, ножі, половинка залізних ножиць.

Житло № 5 прямокутної форми. Збереглося лише південно-східна частина житла. Стіни вирізані в материковій глині. Висота південно-східної стіни від рівня долівки 0,6 м. Північно-західну частину житла простежити не вдалося через крутий обрив гори. Біля південно-східної стіни, майже посередині її, виявлено невелику круглу глинобитну піч діаметром 0,6 м з міцним склепінням, ширина стін якого в основі 0,2 – 0,3 м, висота 0,3 – 0,4 м. Челюсті печі орієнтовані на захід. Стіни склепіння і черинь печі добре випалені, яскраво-червоного кольору. Перед піччю була яма, заповнена уламками кераміки, а також кусками смальти, залізними ножами, уламками шиферу, плінфи та ін. В південному кутку житла знаходилася ямка від стовпа завглибшки 0,70 м, діаметром 0,3 м. У південно-західній частині житла розчищено другий завал випаленої печини яскраво-червоного кольору. Цей завал входить в північно-західну стіну розкопу, яку, як згадувалося вгще, дослідити було неможливо. Вся долівка в приміщенні

дуже тверда, ніби випалена. Серед знахідок - уламки кераміки, окляного та залізного шлаку, кістки тварин та ін.

В результаті розкопок на досліджуваній площі відкрито опорудження ХІІ ст. і п'ять жител X - ХІ ст. Деякі з них - № 2 і 5 - можливо, мали виробничий характер.

Усі спорудження розміщені в одному напрямку - з північного сходу на південний захід, утворюючи одну вулицю, яка спланована на найвишій терасі північно-західних схилів гори.

Всього за п'ять років археологічних досліджень відкрито 20 жител і гончарську піч. Велика кількість знахідок залізного шлаку і частково окляного в культурному шарі і в заповненні самих приміщень свідчить про виробничий характер цього району.

Таким чином, в результаті систематичного археологічного дослідження схилів Старокиївської гори відкрито новий густонаселений ремісничий район стародавнього Києва.

РОЗКОПКИ БЕЛГОРОДА В 1969 РОЦІ

Г.Г.Мезенцева

Археологічна експедиція Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка 1969 р. продовжувала дослідження древньоруського міста Белгорода, яке розташоване на правому березі р.Ірпеня, в 27 км на захід від Києва, на території сучасного с.Білогородки Києво-Святошинського району.

З метою дальшого дослідження дитинця було закладено розкоп на мисовій західній частині міста. У південній половині розкопу відкрито розвали кладок з товстої червоної цегли і фундаменти споруди квадратної форми розмірами 4х4 м. Зсерігся правильний ряд кладки з червоної пальцованої цегли, який окантоував центральну частину, забутовану битою цеглою, керамічним шлаком та вапняковим розчином. Можливо, ця споруда являла собою вежу якогось великого комплексу - замку чи палацу.

Як відомо з малюнків А.Ван-Вестерфєльда, Кисілівський замок у Києві мав дві вежі, які розташовувалися по обидва боки основного будинку.

При розчищенні розвалів цих кладок було виявлено багато пальцованої цегли, кахлів, а також уламків посуду з поливом і розписом. Усі ці знахідки відносяться до ХVІ - ХVІІ ст. До цього часу, очевидно, слід віднести і вежу.

Недалеко від розвалів кладок було виявлено залишки трьох приміщень прямокутної форми. Одне з цих приміщень мало розміри 3,9 x 3,5 м і велику глинобитну піч круглої форми діаметром 1,2 м. У ньому було дуже багато уламків горщиків, мисок та кахлів, покритих блакитною і зеленою поливою, і посуду з гутного скла (пляшок, штофів, склянок). Тут же знайдено 10 керамічних ляльок, кілька іграшок у вигляді коників, а також різноманітні залізні та інші предмети – серпи, ножі, пряжки, ножиці, точильні бруски та ін., які теж відносяться до ХVI – ХVII ст. Можна вважати, що це були обслуговуючі приміщення, які входили до комплексу з вежою.

Одночасно з дослідженням дитинця продовжувалися розкопки на посаді Белгорода у його південній частині. На території вздовж дороги, що перетинає посад з заходу на схід, виявлено шість жител (отже, всього на посаді відкрито вже 13 жител). Ці житла, як і відкриті раніше, мали розміри в середньому 3,5x 3м, були прямокутні, напівземляночні, заглиблені на 0,7 – 0,8 м. Серед них краще збереглося житло № 4. Воно орієнтоване з півночі на південь. Довжина його 3,9 м, ширина 3,5 м. Вхід з північної сторони простежувався у вигляді сіней завдовжки 1,1 м, завширшки 1,5 м. Навпроти входу була велика глинобитна піч круглої форми діаметром 1,2 м. Від неї зберігся материковий останець заввишки 0,45 м. Попід західною стінкою була лава, вирізана з материкового ґрунту. Довжина лави 3,4 м, ширина 0,5 м.

При розчищенні цього житла виявлено численні уламки горщиків і корчаг часу Київської Русі, орнаментальні покривки, залізна шпора X ст., фрагменти серпів, кілька ножів, рибацький гачок, шиферне пряло, уламки скляних браслетів, залізна пряжка, ключ від замка, кам'яні точильні бруски. Знахідки датують житло X – XI ст.

В інших житлах та біля них знайдені подібні ж предмети, які датуються X – XIII ст.

З предметів, знайдених на посаді Белгорода, цікавими є дві залізні загострені палички, що нагадують стилі, якими колись писали на бересті. З кістяних виробів можна назвати невеличкий двосторонній гребінець і трубку від ткацького верстату. З бронзових предметів виявлено маленький старанно зроблений натільний хрестик.

ГОРОДИЩЕ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В м.СЕДНЕВІ

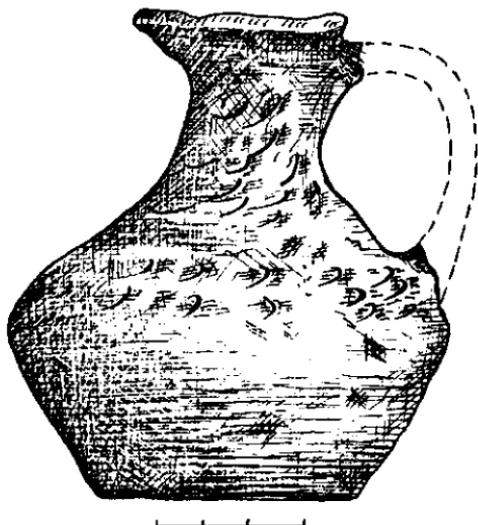
Р.В.Терпиловський

Під час розвідки (див.стаття В.І.Непріної) в жовтні 1969 р. було оглянуто городище в м.Седневі Чернігівського району. Городище розташоване на високому правому березі р.Снов, там, де тепер кладовище. Добре простежуються вал та рів, через які з напильної сторони є в'їзд.

За словами місцевого краєзнавця Д.С.Киселя, під час риття могил відкривається шар з культурними залишками завтовшки до 2 м. Підйомний матеріал з городища, який є у Д.С.Киселя, — це вішня посудини з лінійним орнаментом епохи Київської Русі та велике кругле кам'яне жорно, знайдене при копанні могили.

Найбільший інтерес становить глек з ручкою, покритий орнаментом у вигляді нігтевих заціпів. Він виготовлений на гончарському кружі, вузька шийка сформована вручну. Тісто сірвато-рожевуватого кольору, обпал рівномірний.

Аналогічні посудини описані в праці М.К.Каргера "Древний Киев" (т.І, стор.417 — 418, табл.ХХІ). Одна з них являє собою глек з широкою шийкою, покритий одноколірною світло-жовтою поливою. Він знайдений в 1938 р. у "житлі художника". Інший, близький за формою глек було виявлено в 1937 р. недалеко від Десятинної церкви. Порівняння посудини, знайденої на городищі, із вказаними вище дає підставу датувати її другою половиною XII — першою половиною XIII ст.

В.В.Аулік

За ініціативою і на кошти обласної Ради депутатів трудящих Івано-Франківської області у 1969 р. організовано об'єднану Галицьку археологічну експедицію Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею й розпочато систематичні, розраховані на кілька років дослідження стародавнього Галича (нині с.Кринос Галицького району Івано-Франківської області).

У 1969 р. експедиція зосередила свою увагу на північно-західній частині дитинця, на території колгоспного саду і на колишній садибі приходства. Ця площа ще ніколи не підлягала археологічному дослідженню. На підставі письмових джерел висловлювалися думки щодо місцезнаходження княжого палацу в цьому районі.

Крім розкопок на дитинці, проведено незначні за обсягом розвідувальні розкопки також у верхній частині урочища "Дрівське", що розташоване на північний схід від городища. Всього розкрито близько 900 кв.м площі.

На дослідженій площі дитинця стверджено такі нашарування ґрунту: під тонким дерновим шаром залягав потужний, завтовшки 0,8 - 1,2 м шар чорнозему, далі знаходився перехідний шар завтовшки 0,2 - 0,4 м, а ще глибше виступав уже світло-жовтий материковий лес. Крім тих природних нашарувань, було відкрито також нашарування штучного походження, пов'язані з господарською діяльністю людини. Наприклад, площа колишнього подвір'я приходства була в значній частині підкопана доволі товстим (до 0,3 м) шаром ріяка.

Внаслідок проведених робіт виявлено одну землянку, дві напівземлянки, п'ять господарських ям і дванадцять наземних печей, з яких одна мала незаперечно виробниче призначення, а також фундамент невеликої кам'яної споруди пізньофеодалного часу.

Хитло № 1 чітко простежено в розкопі I на глибині 1,15 м від сучасної поверхні. Це - напівземлянка, чотирикутної форми (4,0 x 4,1 м), орієнтована стінками за сторонами світу. Дно хитла рівне, залягало на 0,3 - 0,4 м нижче рівня виявлення контурів. У північно-східному кутку напівземлянки виявлено розвал печі - кам'янки, побудованої із невеликих кусків ріяка безпосередньо

на долівці, частина якої правила за черинь. Черинь (0,5 x 0,7 м) оранжевого кольору. Завал риняків із куполу печі площев (1,2x x1 3 м). У південно-західному кутку житла відкрито велику підпільну яму, круглу в плані, діаметром 1,7 м. Стінки ями дугасто вигнуті, нахилені, дно півкругле. Глибина ями від рівня виявлення - 0,9 м.

Житло № 2 містилося у східній частині розкопу УП. Його контури чітко простежено на глибині 0,85 - 1,38 м від сучасної поверхні. Це - напівземлянка, неправильної чотирикутної форми (3,0x3,3 м), орієнтована кутками за сторонами світу. Дно житла рівне, залягало на глибині 1,51 м від поверхні. У східному кутку житла знайдено окупчення кусків випаленої глини, черені, що залягали у насипі жовтої глини. Найімовірніше - це були залишки повністю зруйнованої печі.

Житло № 3 відкрито у західній частині розкопу УП, досліджено його лише частково. Тут вдалося простежити два етапи існування житла. Контури виявлено на глибині 0,85 м від нинішньої поверхні. Спочатку це була землянка чотирикутної форми, орієнтована стінками за сторонами світу, досить значних розмірів: довжина боків дослідженої частини дорівнює 3,7 і 4,35 м. Дно житла рівне, залягало на глибині 1,7 - 1,8 м від сучасної поверхні. У північно-східному кутку на долівці простежено випалену оранжевого кольору черинь відкритого вогнища або повністю зруйнованої печі (0,5 x 0,9 м). Дно житла було засипане рівним шаром дрібних шматків вугілля і попелу завтовшки 0,04 - 0,06 м, який, очевидно, утворився в результаті пожежі, що знищила наземну частину землянки. Після пожежі житло частково засипано чорною землею із культурного шару, після чого на висоті 0,4 - 0,5 м над первісним дном споруджено із жовтої глини нову долівку завтовшки 0,1 - 0,15 м. Також на цій новій долівці, у північно-східному кутку, виявлено випалену оранжевого кольору пляму (0,3 x 0,5 м), найімовірніше, це також сліди вогнища або зруйнованої печі. Отже, землянка, яку знищила пожежа, була відбудована цього разу вже як напівземлянкове житло. Сам факт відбудови житла, яке згоріло, на цьому самому місці, навіть з використанням того самого котловану - являє дуже рідкісне, таке місце вважалося "нешасливим", і погорільці будувалися недалеко на новому місці. В цьому випадку могли відступити від такого звичаю, мабуть, у зв'язку з густим заселенням цілої площі дитяця.

Господарські ями переважно невеликих розмірів. Дві з них з випаленими стінками, бочкоподібної в розрізі форми, служили, мабуть, для зберігання зерна. В одній овальній формі ямі у розкопі VI (1,4 і 1,6 м) виявлено частину знищеної печі з димоходом у вигляді виліпленої із глини і сильно випаленої похилої труби, заповненої попелом і сажею. У попелі знайдено кілька обгорілих сливок. Ця яма, очевидно, використовувалася для сушення харчових продуктів.

Наземні печі майже всі дуже погано збережені. Всі вони виліплені із глини на підстиларочому шарі чорнозему. Найкраще збережена мала видовжена овальна форма (0,8х1,05 м) і була орієнтована довшою віссю на південний захід – північний схід. Черинь печі завтовшки 0,03 – 0,04 м була увігнута і лагідними дугами переходила у випуклі стінки, які місцями збереглися на висоту 0,2 м. Челюсті печі знаходилися в її північній частині. Численні залишки таких печей дослідили в різний час, у різних частинах стародавнього Галича Я.І.Пастернак, В.И.Довженок, В.К.Гончаров та М.К.Каргер. Дослідники вважали такі печі залишками наземних жител. Таке припущення і на наш погляд дуже ймовірно. Інший характер мала піч, виявлена у східній частині розкопу I. Вона була виріта у скалі наглибокого яру, яким зараз проходить дорога в бік собору. Основа печі була вирізана у материковому лесі, який утворював стінки й черинь печі. Піч неправильної овальної форми (1,45 х 1,9 м) була орієнтована довшою віссю на схід-захід. Челюсті завширшки 0,6 м знаходилися у східній частині печі, з боку схилу яру. Стінки буди перепалені на товщину 0,06 – 0,08 м, а товщина черині коливалася від 0,06 до 0,12 м. Черинь переходила в стінки лагідною дугою. В найкраще захованих місцях стінки збереглися до висоти 0,4 м. Перед челюстями простежено своєрідний припічок у вигляді подовгастої смуги спресованого попелу і вугликів завширшки 0,6 і завдовжки 1,05 м. Великі розміри печі і її розташування поза межами житлової або господарської споруди дозволяють здогадуватися про її виробниче призначення. Про це свідчать тут навколо печі досить часті знахідки фрагментів керамічних облицьовувальних плиток з рельєфним орнаментом. Можливо, піч пов'язана з їх виробництвом? Слід, однак, нагадати, що всі виявлені досі у Галичі керамічні печі мали, як правило, двоарусну конструкцію.

У заповненні описаних об'єктів, а також у культурному шарі знайдено багатий речовий інвентар давньоруського часу, насамперед значну кількість фрагментованого посуду, який за типологічними ознаками датується XI - XIII ст. Матеріали XI ст. порівняно менш численні. Серед знахідок найчисленнішими є уламки окляних брацелетів. Знайдено також значну кількість дрібних залізних виробів, зокрема, цілі і фрагментовані шпори, наконечники стріл, рівбокі кістяні виробы, невеликі бронзові предмети, які також можуть бути віднесені до XI - XIII ст. Детальніше датування окремих об'єктів і груп знахідок буде можливе лише після всебічного вивчення матеріалів.

Тут виявлено також фундаменти невеликої кам'яної споруди у вигляді квадратної площадки (2,5 x 2,5 м), завтовшки близько 0,7 м, побудованої з кількох шарів плиток місцевого лупака і шматків вапняка, без застосування в'язучого розчину. Фундамент віднесено до пізньофеодального часу за наявності у кладці уламків жолобчастої цегли так званого литовського типу.

Проведені у 1969 р. дослідження виключають гіпотезу про розташування княжого палацу стародавнього Галича у північно-західній частині дитинця. Маштаб проведених робіт і система розташування розкопів забезпечували б виявлення комплексу палацових споруд, в склад якого, крім властивого палацу, входила ще й палацова церква Спаса і, безперечно, численні підсобні і службові приміщення.

Треба думати, що далші систематичні дослідження цілої площі пам'ятки дадуть позитивні наслідки також і для локалізації місця, де знаходився княжий палац.

Восени 1968 р. Слов'янська археологічна експедиція провела розвідувальні роботи на території літописного Дорогобужа (нині с.Дорогобуж Гоцанського району Ровенської області). У безпосередньому сусідстві цієї пам'ятки споруджується великий цегельний завод, у зв'язку з чим городищу загрожує небезпека знищення. Під час проведення розвідки закладено один великий шурф на центральній площадці городища, кілька шурфів на урочищі "Цегельня", що знаходиться по другий бік котлована, в якому споруджується завод. Знято також детальний інженерний план городища.

На центральній площадці городища закладено шурф 40 кв.м., стверджено, що культурний шар досягав товщини до 1,7 м і складав-

ся із різних нашарувань, які, судячи за знахідками, відносилися до часу від X – XI ст. і до початків нашого століття включно. У шурфі виявлено три ями господарського призначення, які за характером керамічного матеріалу із заповнення можна датувати X – XI, XII – XIII та XIV – XV ст. Виявлені на городищі матеріали давньоруського часу повністю стверджують попереднє датування пам'ятки за письмовими джерелами. Давньоруський шар городища сильно було пошкоджено опочатку внаслідок будівництва пізньофеодального замку, а згодом – житлових і господарських споруд поміщицького двору.

На урочищі "Цегельня" не виявлено культурного шару давньоруського часу, хоча опорадично трапляються ями з матеріалами цього періоду. За переказами місцевих жителів, здебільшого цікаві знахідки виявляють на присадибних ділянках на північній околиці села, і там, найімовірніше, знаходився посад літописного Дорогобужа.

ДОСЛІДЖЕННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЗАМКУ В 1969 РОЦІ

Є.М.Пламеницька

Вивчення Кам'янець-Подільського замку в попередні роки дало нові уявлення про його історичну топографію, будівельні періоди та первісне ядро¹. В 1969 р. архітектурно-археологічні дослідження було продовжено з метою виявлення східних меж давнього ядра². Одночасно досліджувалися Мала друга башта, оборонний мур між вежев Денною та баштою Лаською і продовжувалися розкопки № 3, 5, 6, закладені ще в 1968 р. Загальна площа, відкрита розкопками, становила 200 кв.м.

Розкоп № 7 (А,Р-7) мав дві мети: виявлення напрямку рову і характеру кам'яної споруди, що стояла з його краю, які частково

¹ Є.М. Пламеницька. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці. – В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 124 – 141.

² Археологічна частина досліджень виконувалася під керівництвом І.С.Винокура. В розкопках брали участь студенти Дніпропетровського університету (керівник І.Ф.Ковальова).

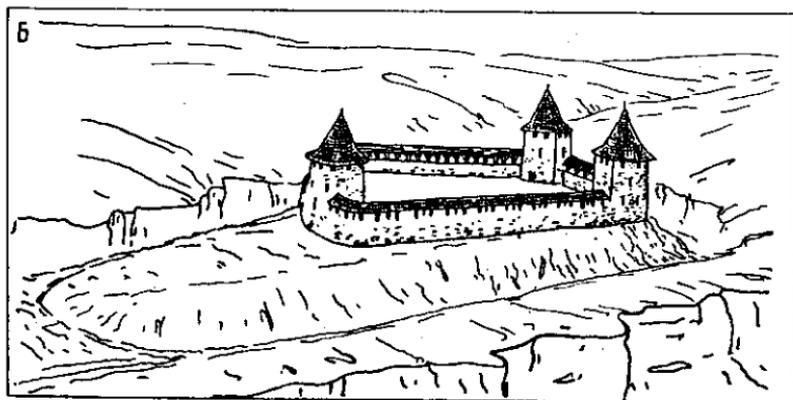
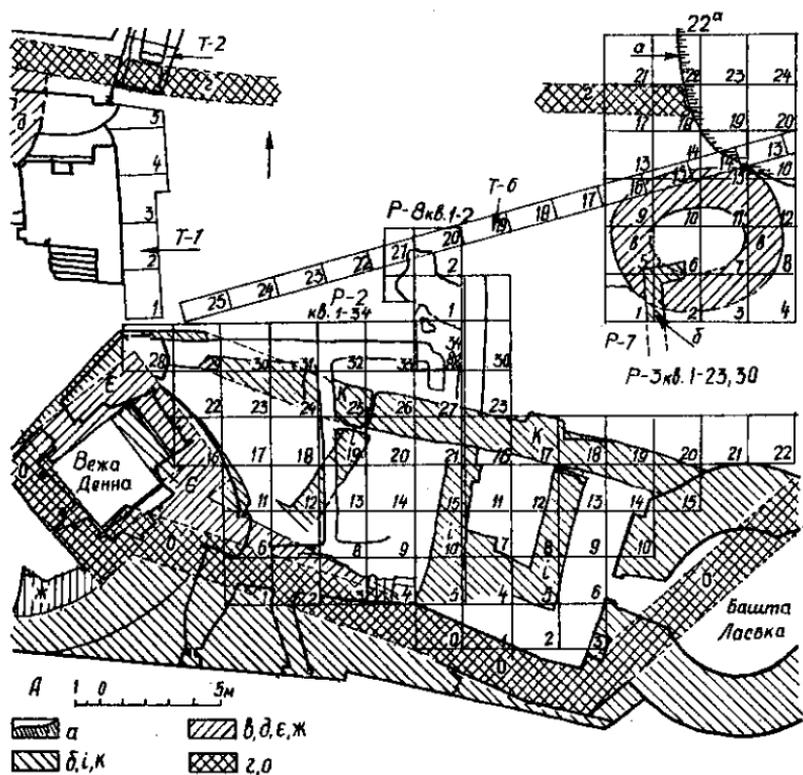
були відкриті у 1966 р. в квадратах 10 - 13 траншеї № 6. Розкоп, розміром 12x8 м, закладено на головному подвір'ї замка в 20 м на схід від західного муру та в 6 м на північ від башти Ласької. В квадратах 15, 18, 22, 22,а, на глибині 1,1 - 1,28 м від сучасної поверхні було відкрито західний край рову (А,а). При ширині 8 м рів мав довжину 12 м. Він перетинав з півдня на північ мис, який первісно в цьому місці був завширшки не більше 17 м. Стратиграфія вказаних квадратів була така. Верхній шар завтовшки 56 см мав два горизонти: кам'яну вимостку ХІХ ст. та сіру землю з матеріалом ХVІІІ ст. Під ним лежав шар завтовшки 7 см чорно-коричневої землі з матеріалом давньоруського часу, ще нижче - шар коричневої землі з уламками кераміки трипільського періоду. У квадраті 22,а виявлено верхню частину профілю рову, стінки якого, починаючи з давньоруському шарі, йшли під кутом 45°. В межах рову під першим шаром лежав шар коричневої землі з прошарками будівельного грузу, які лежали паралельно стінці рову. Матеріал шару відповідав ХVІ ст.

За описом замку 1544 р.³ недалеко від башти Ласької та кухні, що стояла поряд з нею, в замку була "велика яма", в яку скидали сміття. Її було тоді ж засипано і зроблено нову каналу, що виходила з кухні. Цією каналом всі сміття вивели за межі замку. Цілком імовірно, що в описі йдеться саме про цей рів, який, на відміну від великих ровів ХVІ ст., що охоплювали тоді замок, мав вигляд ями. У всякому разі, рештки згаданої кухні знайдено на відстані 5 м від краю відкритого нами рову (А,б). Її стіни завтовшки 0,7 - 0,8 м збереглися на 2 - 3 ряди. Вони стояли на шарі будівельного грузу, який в свою чергу перекривав кілька рядів мурування. В процесі розкопок виявилось, що мурування - це рештки овальної у плані башти (А,в). Її зовнішній діаметр становив 7,2 - 6,0 м, товщина муру - 1,6 м. За своїм характером він нагадував давнє ядро західного муру та Денної вежі, які за попередніми даними датовані кінцем ХІІ - початком ХІІІ ст.⁴

Мур зберігся на два - три ряди з зовнішнього боку, причому один ряд його був заглиблений в материк. З внутрішнього боку

³ А. Ј а б ł о н о в с к і. Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej połowy. ХVІ wieku. "Przegląd bibliograficzno-archeologiczny" t. ІІІ, стор. 19.

⁴ Е. М. П л а м е н и ц ь к а. Вказана праця, стор. 143.

мур майже зовсім зруйнований. Стратиграфія цієї ділянки була та ж сама, що й в попередніх квадратах, за винятком місць, пов'язаних з руйнуванням башти, кухні та влаштуванням нової каналі, яка знищила південно-східну частину башти на ділянці до 2 м.

Розчистка башти всередині проведена у квадраті ІІ. Виявилося, що в ній, врівень з муром, зроблена в материк у вирубка на глибину 0,5 м, яка нижче поширювалася під мур на 0,35 м, збільшуючи діаметр башти на 0,7 м. З цього рівня розчистка була зроблена ще на 1,5 м нижче, але залишків ІІ перекриття або долівки не знайдено – нижче йшов насипний ґрунт. Стратиграфія нашарувань всередині башти частково порушена у 1959 р., коли місцевим історичним музеєм тут було закладено шурф з метою знайти церкву. Вдалося простежити, що місцями мурування перекривалося тонким шаром чорно-коричневого гумусу з прошарками обпаленої глини та вугілля. В 1966 р., там де пройшла траншея № 6 (А,Т-6), в цьому шарі знайдено кілька черепків і намістину давньоруського часу. Зверху, повторюючи нахил зруйнованого муру, лежав горілий шар ХVІ ст. завтовшки 0,6 см, що містив уламки посуду та кахлів. Вище лежала сіра земля з будівельним грузом ХVІІІ – ХІХ ст.

Це один давній мур, який торцем підходив до західного краю рову, знайдено у квадраті ІВ (А,Г). Мур, дуже погано збережений, завтовшки 1,4 м, стояв на материк, перерізаючи два нижні шари давньоруського і трипільського часів. Перший, у вигляді чорно-коричневого гумусу, з кусочками деревного вугілля, частково перекривав мур. Його рівень збігся з рівнем ідентичного йому шару, що вкривав мурування башти. Це свідчило, що обидві опорути вагнулися в один час. Напря́м і товщина відкритого муру збігалися з муром, який знайдено в траншеї № 2 в 1965 р. за 23 м на захід. Він прямував під західні стіни дотично до північного боку обох Малих башт. Тоді ми вважали, що це залишки муру, який на початку ХІV ст. обмежував замок з півночі⁵. Дослідження цього року дозволило віднести цей мур до більш раннього часу. В підвальному приміщенні Малої першої башти вдалося виявити рештки давнього ядра західного муру, який за попередніми дослідженнями було датовано ХІІ – ХІІІ ст.⁶ Мур простежено в південній та північній стінках башти. Частково виявлено його і на третьому поверсі північної

⁵ С.М. П л а м е н и ц ь к а. Вказана праця, стор.141.

⁶ Т а м ж е, стор.143.

отині, де він під прямим кутом повертає на схід в напрямку до муру, відкритого у траншеї № 2 (А,Т-2). Це свідчило про те, що замок на першому етапі, тобто наприкінці XII – на початку XIII ст., мав і з північного боку кам'яний мур. Звідси виходило, що Мала друга башта (А,д) первісно не була фланкуючою і з'явилася не водночас з Малою першою баштою, як здавалося раніше. Спочатку це була вежа, подібна до Денної (А,б)⁷. Обидві вони були побудовані одночасно на зламі мурів: перша – в південно-західному куті, друга – в північно-західному. Пізніше, наприкінці XIV ст., з появою фланкуючої Малої першої башти та перетворенням Денної (А,ж) у фланкуючу і ця стала такою ж.

Повертаючись до відкритих у розкопї № 7 опоруд, охиляємося до думки, що відкрита овальна башта над ровом первісно була вежею і з'явилася разом з двома вежами напільного боку замка, тобто у середині XIII ст. Про це свідчить зруйнований торець північного муру, який впритул підходить до західного краю рову. Мур явно йшов далі на схід, огинаючи вежу. З появою рову його східну частину було розібрано і вежа перетворилась у фланкуючу башту. Це сталося саме тоді, коли й напільні вежі були побудовані і почали виконувати роль фланкуючих башт, тобто наприкінці XIV ст.⁸

Зараз ми ще більше охиляємося до попереднього висновку, що появу первісних веж у замку слід відносити до середини XIII ст. Це спростовує думку П.А.Раппопорта, який вважав, що у цей час єдиними прикладами кам'яних оборонних башт є волинські башти⁹. Такому твердженню, очевидно, сприяє недостатнє вивчення пам'яток оборонного будівництва Поділля.

Нам здається, що аналогічні опоруди виникають у середині XIII ст. і на цій території. Однією з них була давня вежа Яяловецького замка. Вона має всі характерні для того часу особливості, хоча Б.Геркен, посилаючись на Я.Пузину, припускає її будівництво у XIV ст.¹⁰

⁷ Рівниця між вежею і баштою в тому, що перша пристосована до лобової оборони, а друга – до флангової.

⁸ С.М. П л а м е н и ц ь к а. Вказана праця, стор.144.

⁹ П.А. Р а п п о р т. Волинские башни.—МИА, 1952, № 31, стор.223.

¹⁰ B o h d a n G u e r q u i n. Zamek Jarłowiecki, "Studia i materialy do teorii i historii architektury i urbanistyki", II. Warszawa, 1960, стор. 99.

Другим прикладом може бути церква оборонного типу в с.Шаровка. При обстеженні нами цієї пам'ятки звернула на себе увагу її західна частина. Прямокутна в плані (приблизно 7,5 x 7,5 м), вона має характерне для давньоруського часу мурування: валуни та плінфи на цем'янковому розчині. Очевидно, ця частина церкви первісно була оборонною вежею, до якої десь у ХУ - ХУІ ст. добудували неф з трьома конхами. Дальше вивчення допоможе більш точно визначити дату побудови цих пам'яток, яка навряд чи відходить далеко від середини ХІІІ ст.

У 1969 р. було також встановлено, що і з південного боку первісний замок ХІІ - ХІІІ ст. мав кам'яний мур. Його рештки з характерним розчином знайдені в товщі існуючого муру між баштою Лаською та вежею Денною (А,о). Вдалося простежити його напрям, який точно збігався з фрагментом первісного муру замка, відкритого у 1967 р. під південною стінкою Денної вежі. На цьому етапі досліджень нові дані дають можливість зробити спробу реконструкції замка на його другий будівельний етап, тобто на середину ХІІІ ст. (Б).

Розкоп № 3, площею 74 кв.м (А,Р-з), закладений між баштою Лаською та розкопом № 2, виявив залишки споруд ХУ - ХУІ ст.: "ізу старости" (А,і) та "новий мур" (А,к), які згадуються в описі 1544 р. Звертає на себе увагу характерний для тих часів прийом побудови мурів на стовпах і арках, що зменшувало витрати та час на їх спорудження.

Розкоп № 5 біля Новосхідної башти розкрив фрагмент південно-східного муру башти Чорної, яка за описом 1544 р. стояла на цьому місці.

У розкопі № 6, закладеному з метою виявлення залишків вежі Старої Рожанки, крім розвалу каміння на глибині 3,5 м знайдок не виявлено.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТУДЕНИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Р.О.Юра

Метою роботи Студеницького загону Середньодністровської експедиції в 1969 р. були розвідувальні археологічні розкопки залишків кам'яної фортеці на території Студениця Кам'янець-По-

дільського району Хмельницької області¹. У зв'язку з будівництвом Могилів-Подільської ГЕС с.Студениця буде затоплена водами Дністра; під водою опиняться і залишки фортеці.

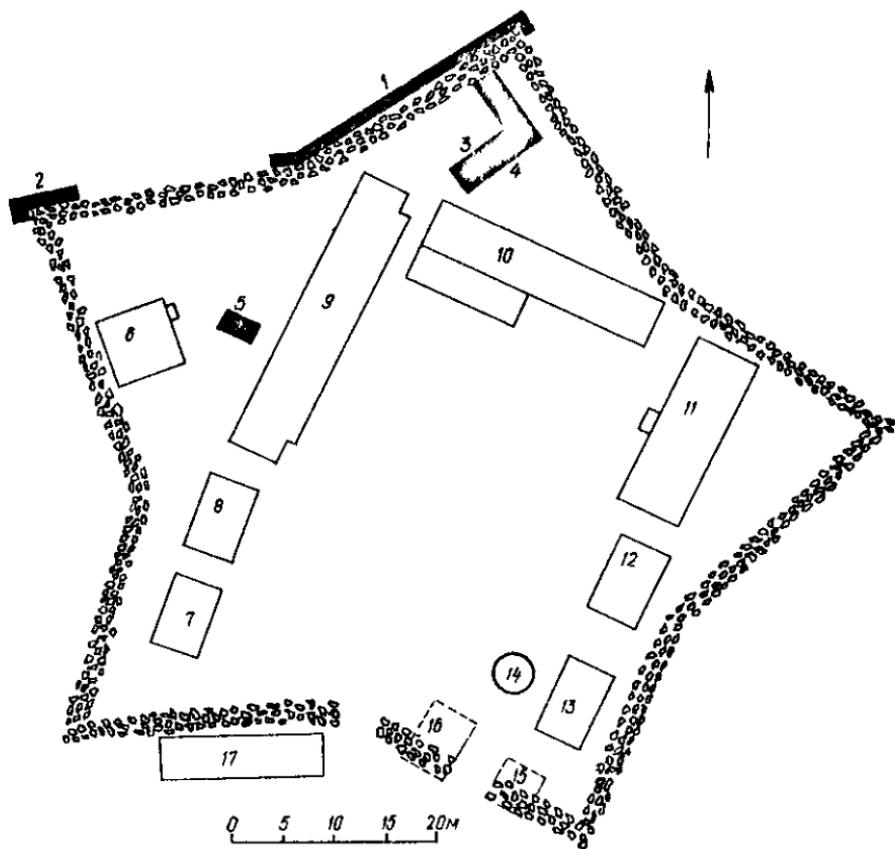
Уперше Студениця згадується у грамоті подільського князя Федора Коріатовича від 1388 р. Розквіт Студениці припадає на ХІІ ст., коли вона належала польським магнатам Потоцьким. У цей час Студениця була вже досить великим містечком, яке оточували кам'яні оборонні мури з баштами, фундаменти яких збереглися до наших днів. Уціліли також фундаменти ратуші, костюлу і вірменської церкви. В цей час в Студениці споруджується і кам'яна фортеця.

Залишки фортеці виявлено на незначному підвищенні в східній частині села, неподалік від впадіння р.Студениці в Дністер. Фортеця мала форму майже правильної п'ятикутної зірки (70 м в поперечнику). Від фортеці уціліли лише нижні частини стін, викладені з місцевого каменю-вапняку на вапняково-глиняному розчині. Найбільша висота стін досягає 2,5 м, товщина їх - 2,8 м. Слідів рову перед стінами фортеці не помітно (рисунок, де 1 - 4 - траншеї; 5 - шурф; 6 - стара хата; 7 - 17 - господарські споруди). В середині фортеці розташовано окладські й господарські будівлі четвертого відділу радгоспу ім. Орджонікідзе, що не дозволило провести розвідувальні розкопки в найбільш цікавих місцях кріпості.

З метою дослідження фундаментів стін фортеці з зовнішнього боку північного і північно-західного відрогів фортеці, де кладка збереглася на найбільшу висоту, було закладено траншеї № 1 і 2.

Траншея № 1 (30 x 0,8 м) була закладена вздовж західного боку північного відрогу фортеці. Нижній зріз фундаменту стіни було виявлено на глибині 2,7 м від рівня сучасної поверхні. Він залягав на материковій глині. Фундамент стіни викладено з великих брел камення (60 x 40 см), добре припасованих один до одного. Каміні покладено "насухо", тобто без застосування розчину. В траншеї простежено прошарки вапнякового розчину, попелу та перепаленої глини. На глибині 2 м в світло-коричневому ґрунті трапилося багато каменів. Звертає на себе увагу оброблений камінь в

¹ Склад загону: Р.О.Юра - начальник, Б.Д.Лук'янчук - кресляр, А.І.Гакуша - лаборант. Інструментальний план Студеницької фортеці виконано Б.Д.Лук'янчуком і А.І.Гаркушем - студентами другого курсу архітектурного факультету Київського художнього інституту.

двома зубцями, що, певно, прикрасив верхню частину стіни. Знайдено також чимало кісток тварин, уламків керамічного та скляного посуду ХІІ – ХІІІ ст. і три фрагментовані глиняні дольки, на одній з яких є турецьке клеймо.

У траншеї № 2 (6x0,8 м), закладеній вздовж північного боку північно-західного відрозу фортеці, до найнижчого зрізу фундаменту оборонної стіни, що залягав на глибині 1,9 м, простежено суцільний завал каменів і вапнякового розчину. Цей завал утворився в результаті руйнування зовнішньої поверхні стіни. Фундамент стіни також викладено з добре підігнаних один до одного каменів, без застосування розчину.

Правда, розміри каменів тут дещо менші від розмірів каменів, з яких вимуровано фундамент стіни північного відрозу фортеці, але самий шпиль відрозу викладено з великих каменів (45x40 см).

Для визначення потужності і характеру культурного шару всередині фортеці на північному відрозі, вільному від забудови, було закладено траншею № 3 (8x2 м). У східній частині траншеї під дерновим шаром було виявлено завал каменів і перепаленої глини, перемішаної з попелом і вугликами. Під час розчистки цього завалу знайдено уламки керамічного посуду і кахлів ХУП - ХУШ ст. Можливо, це залишки наземного житла, що загинуло в результаті пожежі. До глибини 0,6 м простежувався темно-коричневий ґрунт з прошарками піску. Під ним залягала темна, майже чорна гумусована земля, в якій не трапилось жодної знахідки за винятком дрібних корінців. На глибині 2 м виявлено материкову глину.

Темну гумусовану землю перерізала яма, заповнена світло-коричневою землею, прошарками попелу і вкрапленнями вугликів. Знайдено також багато каменів, уламків цегли, кісток тварин та фрагментів керамічного посуду ХУП - ХУШ ст. З метою визначення розмірів завалу перепаленої глини і каміння, виявлених в траншеї № 3, на південь від неї була закладена траншея № 4 (7x2,5 м). У північній частині траншеї № 4 на глибині 0,8 м виявлено шар перепаленої глини, який заходив у траншею лише на 0,6 м. Отже, визначити хоча б приблизно розміри наземного житла, що згоріло, не вдалося.

До глибини 1 м в траншеї № 4 йшла темно-коричнева земля; нижче залягала світло-коричнева, яка на глибині 1,7 м перейшла в материкову глину. Як в темно-коричневій землі, так і в світло-коричневій зустрінуто речовий матеріал виключно ХУП - ХУШ ст. - уламки керамічного і скляного посуду, кахлів, підківку від чобота, ніж, скобу, цвях, точильний брусок тощо.

У північній частині траншеї № 4 простежено південну частину ями, виявленої в траншеї № 3. У заповненні ями, до самого її дна, на глибині 2 м спостерігалися прошарки попелу з вкрапленнями вугликів.

Нарешті, в західній частині фортеці було закладено шурф № 1 (4x2м). До глибини 0,5 м простежувалася темна гумусована земля, в якій знайдено багато каменів і уламків сучасного керамічного та скляного посуду. Нижче залягала темно-коричнева земля, яка на глибині 1,7 м перейшла в світло-коричневу. Материкову глину

виявлено на глибині 2,2 м. Починаючи з глибини 0,6 м, у шурфі трапилися уламки керамічного та скляного посуду ХУІ - ХУІІ ст.

У східній частині шурфа, на глибині 1 м залягав шар піску завтовшки 0,3 - 0,5 м, поряд з яким розчищено невеличку лізну (діаметром 0,45 м) перепаленої глини.

Під шаром піску простежено глибоку яму, дно якої залягало на глибині 2,8 м. Яма була заповнена темною гумусованою землею, в якій траплялися вкраплення попелу і вугликів. Знайдено також чимало уламків керамічного і скляного посуду ХУІ - ХУІІ ст.

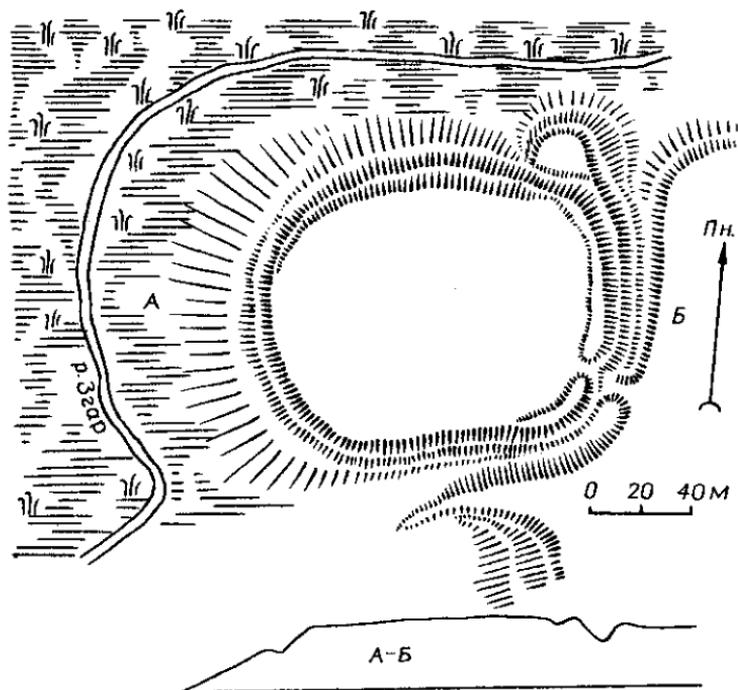
Таким чином, розвідувальні розкопки Студеницької фортеці показали, що вона була споруджена в ХУІ ст., як про це оповідається в історичних джерелах. Всередині кріпості знаходились дерев'яні споруди, які неодноразово знищувалися пожежами, про що свідчать виявлені в траншеях і шурфі на різній глибині проварки перепаленої глини, золи, вугликів. Про характер забудови фортеці та її соціальне обличчя можна буде сказати лише після розкопок на більш широкій площі.

РОЗКОПКИ НА ПІВНІЧНОМУ ПОДІЛЛІ

В.І. Якубовський

У 1968-1969 рр. в складі Подільської об'єднаної експедиції діяв археологічний загін Хмельницького краєзнавчого музею. Ним досліджувалося староруське городище поблизу с. Городище Деражнянського району Хмельницької області, розміщене за 180 м від південно-західної околиці села на одному з мисів, утворених р. Згар (верхня права притока Південного Бугу), в урочищі Город (рисунок). З точки зору оборони городище має вигідне географічне положення: з півдня і південного заходу воно оточене р. Згар, її притокою-струмком та широкою заболоченою долиною, яка сягає підніжжя його схилів, а зі сходу, з напільної сторони - відділене трьохметровим ровом, направленим підковою у північно-західний і південно-східний глибокі урвисті яри. Таким чином, колоподібна площадка, де збудовано дитинець - це штучно утворений останець, який, маючи з трьох боків стрімкі обриви заввишки до 30 м, немов врізається в берег р. Згар і пакує над навколишньою місцевістю.

Дитинець охоплений валом заввишки до 2 м при ширині до 6 м, причому вал зберігся лише з напільної сторони, решта його, оче-

видно, розсунута. Площадка дитинця проходить в напрямку сід-захід і має довжину - 120, ширину - 90 м.

Під час розкопок минулих польових сезонів досліджено 1200 кв.м площі городища, з цих 200 кв.м. - в 1968 р., 1000 кв.м - в 1969 р. Головна увага акцентувалася на вивченні конструктивних особливостей валу, плануванні житлових і господарських комплексів пам'ятки. На розкопаній площі дитинця виявлено п'ять клітей-тирас, сім житлових клітей, одну напівземлянку, одне господарське приміщення, чотири площадки виробничого призначення, три господарські ями.

Розкопи 1968 р. закладені на південній території городища, вздовж країв його площадки, де був нині зруйнований вал. У цьому місці, в зсувах, виразно спостерігалися темно-червоні перепалені плями глини й піску. Зовнішня і центральна частини валу являють собою обгорілі дерев'яні балки і земля. Балки були покладені вздовж і поперек валу, а кінці їх скріплювались у ку-

тах по системі зрубів, утворюючи два-три нижніх вінця так званих клітей-тарас. Всі тараси, заглиблені в ґрунт приблизно на 1,4 м від сучасної поверхні, мали прямокутну, близьку до квадрата форму (4,8x4 м). Висота їх, як свідчать залишки нижніх вінців, дорівнювала 0,6 м, проте вважати її повною не можна через брак в момент розкопок валу як такого.

Кліті-тараси були забутовані глиняним масивом, перемішаним з дрібним камінням. Цікавою деталлю є конструкція їх з'єднання між собою. Так, в одному з тильних кутів тараси простежена балка, яка виходила за межі кута на 35 - 40 см. До останньої в кінцевій її частині з допомогою внутрішнього паза тотожної довжини припасовувалася балка сусідньої кліті-тараси, при чому зовнішні кути витягнуті на відстань 50 - 60 см. Порожнину між ними заповнював червоний шар глини, перепалений, мабуть, тоді, коли горіли поперечні стінки тарас. Один такий шар простежувався при первинному огляді поверхні городища.

З внутрішнього боку валу, впритул до тильних поздовжніх стінок тарас, виявлено житлові кліті. Разом з описаними вище вони являли собою ніби другий ряд єдиного фортифікаційного комплексу.

Житлові кліті дерев'яні, заглиблені в ґрунт на 70 - 75 см від сучасної поверхні. Довжина їх дорівнювала в середньому 4,6 - 4,8 м при ширині 4 м. Долишки добре утрамбовані й підмазані білою глиною. Стіни житлових клітей зрубних конструкцій побілені вапняковим розчином (в клітках № 4, 5 на кутових балках збереглися залишки вапна).

В більшості клітей другого ряду не знайдено печей. І лише окремі, зокрема № 1, 4, 7, мають випалені напівкруглі, у вигляді череня, майданчики діаметром близько 80 см. Розташовані вони майже в центрах приміщень, на невеликих підвищеннях заввишки близько 0,15 - 0,2 м від глиняної долишки. Навколо них виявлено велику кількість фрагментованого і навіть цілого посуду. Ймовірно, що майданчики виконували тимчасові функції печей для пустих клітей, які заздалегідь будувалися для розміщення в них посадкового ґуду на випадок зовнішньої військової небезпеки.

Темно-чорної кольору заповнення жител-клітей досить потужне і насичене. Воно має вигляд прокоптілої глиняної маси, перемішаної з вугільно-зольними залишками. Тут є людські кістки, розрізані кістки тварин, господарсько-побутові речі, спалені

зерна вдавкових і бобових культур, ремісничі інструменти, пелерні вироби, зброя, предмети культу тощо.

Найчисленніший матеріал культурного шару - це кераміка XII ст., яка за формою і орнаментом адекватна давньоруському посуду Волині. Такий тип кераміки відомий, наприклад, у матеріалах Райковецького городища¹.

Багато денець городищенського посуду має клейма. Серед них привертає увагу тамга, малюнок якої аналогічний знакам Рюриковичів, знайденим у Придніпров'ї². З інших виробів виявлено крицю вагою до 3 кг, давньоруські деформовані кольчуги і ливарну двосторонню формочку для виготовлення прикраю.

Уся ця маса знахідок залягає під значним шаром глини, перемішаної з печиною, перегорілою деревиною, кальцинованими людськими кістками і камінням. Мабуть, цей глиняно-дерев'яний масив служив верхнім перекриттям житлових клітей і одночасно внутрішнім схилом валу. Коли дерев'яні конструкції згоріли, перекриття обвалилося, закrywши собою внутрішній простір будівель.

На особливу увагу заслуговують виробничі групові майданчики, досліджені в 1969 р. Виявлені вони вище фортифікаційних опоруд, недалеко від центральної частини дитинця. Розміри майданчиків неоднакові: два з них за формою наближені до квадрата - 2,2х2,1 м, решта, розташована безпосередньо біля житлових клітей, має колоподібні форми діаметром близько 0,8 - 0,9 м.

Майданчики опоруджені на материкових останцях на глибині 45 - 50 см від сучасного рівня. Товщина обпалу досягає 0,1 м. Зверху на них, а також поряд у невеликих заглибленнях виявлено купки болотної залізної руди³. Цілком можливо, що її тут підсушували з виробничою метою.

¹ В. К. Гончаров. Райковецькое городище. К., 1950, табл. XXV, № 2, 4.

² В. Козловська. Таврований посуд слов'янської доби. - Науковий збірник за 1926р., К., рис. 20, 21; Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 365-366; Його ж. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси III - XIII веков. - СА, 1960, № 6, 1940, стор. 249.

³ Лабораторні аналізи зразків проводила кафедра хімії Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування.

Східніше вказаних опоруд за 9 м від них відкрито напівземлянкове житло, заглиблене в материк на 85 см від стародавньої поверхні й орієнтоване за сторонами світу. Розміри його - 4,2х3,8 м. Долівка підмазана глеєм. У південно-східному куті на материковому останці була піч підковоподібною форми, чашоті якої обернені на захід. Черинь плоский, круглий, діаметром до 1 м.

Під час розкопки житла простежені згорілі балки, перемішані з обмазкою. Крім того, на долівці *in situ* виявлено фрагментовану кераміку XII - XIII ст., дві залізні скоби, орібний (в розрізі круглий) перстень, частини гладкого браолету синього кольору і кухонний ніжик.

Таким чином, наявні археологічні матеріали, добуті протягом двох літніх сезонів, засвідчують, що городище виникло в домонгольський час в XII, можливо, XI ст. Життя в ньому припинилося в першій половині XIII ст. і більше не відновлювалось. Одночасно в ході досліджень з'ясовано страшну картину розгрому, якого зазнало городище в останній період свого існування. Населення його було перебито, а будівельний комплекс спалений. Сліди пожежі помітні скрізь: в горілому дереві, деформованому посуді й залізних речах, спалених зернах жита, пшона, гороху і навіть в обуглених людських кістках. Очевидно, на укріплення напали орди татаро-монголів, які спалили городище і знищили все його населення. Про це незаперечно свідчать кістяки людей в житлових клітках, а також на інших ділянках досліджених об'єктів.

На період функціонування міста припадає тяжіння земель Поділля і Волині до відокремлення у так зване Болохівське князівство. Про нього та його міста Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Городець, Бозький, Дядьків є літописні повідомлення⁴.

Зокрема, Болохівщина, як зазначає М. Дашкевич, розташовувалася у верхів'ях р. Богу (сучасна назва - Південний Буг) до рукава річки, де вона повертає на південь у верхів'ях Послущчя - до впадіння р. Хомори в Случ, сягаючи на півночі верхів'їв Тетерева⁵. Отже, сучасні землі Деражнянського району на початку

⁴ Летопись по Ипатьевскому списку, изд. Археологической комиссии. СПб., 1871, стор. 83, 224, 243, 354, 367.

⁵ Н. П. Д а ш к е в и ч. Болоховская земля и ее значение в русской истории. - В кн.: Труды III археологического съезда в Киеве 1874 года. К., 1878, стор. 78, 85, 92 - 108.

XIII ст. входили в склад Болехівського князівства. Тому й досліджувана пам'ятка поблизу с.Городище мала своїми координатами південні межі вгаданого політичного об'єднання.

РОБОТИ В с.ГОРИНКА ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В.К.Волянник

Археологічною експедицією Кременецького краєзнавчого музею в 1969 р. провадилися розкопки в с.Горинка Кременецького району Тернопільської області, де виявлено матеріали другої чверті I тисячоліття і XII - XIII ст.

Поселення розташоване в урочищах За церквою і Біля хреста обабіч невеликого потоку Горинка, який впадає в р.Горинь. Підземний матеріал вібрано на площі 500 - 600 м в довжину і завширшки 100 - 150 м.

В урочищі За церквою на лівому північному березі потоку закладено два розкопи. Товщина культурного шару в розкопі № I, площа якого 12 кв.м, сягає 1,4 м. До глибини 1 м зустрічається ліпна і гончарна кераміка, характерна для волинської групи культури полів поховань і уламки посуду XII - XIII ст. Нижче іде посуд другої чверті I тисячоліття. Слідів яких-небудь споруд у цьому розкопі не простежено.

У другому розкопі, закладеному в 76 м на схід і на 4 м вище від першого розкопу розміром 78 кв.м, виявлено дві господарські ями, зруйновану господарську піч і вогнище. Ями мають овальну форму і дещо звужені донизу стінки. Діаметр ями № I 0,55, глибина 0,55 м від сучасної поверхні. Діаметр другої ями 1,9, глибини 2,1 м.

В ямі № I виявлено переважно гончарну кераміку XII - XIII ст., яка і визначає її культурну належність, незважаючи на те, що тут зустрічаються окремі уламки більш раннього посуду, який міг потрапити сюди з культурного шару.

У верхніх шарах ями № 2, крім кераміки другої чверті I тисячоліття, також зустрічалися уламки давньоруської кераміки, проте в нижніх шарах заповнення і на дні виявлено виключно кераміку культури полів поховань. Це, на нашу думку, дає підставу віднести її до другої чверті I тисячоліття. У цій ямі знайдено глиняне пряслице. В обох ямах виявлено значну кількість кісток тварин.

Піч, розчищена на глибині 0,20 - 0,22 м від сучасної поверхні, була дуже зруйнована. Вона була опоруджена з глини, мала овальну форму, діаметри - 0,95 та 1,2 м. В середині печі ніяких знахідок не було. Окремі уламки кераміки обох згаданих періодів зустрічалися поряд. Біля печі знайдено також шиферне прислице.

Більша насиченість культурного шару матеріалами XII - XIII ст. дозволяє попередньо віднести її до давньоруського періоду.

Вогнище діаметром 1,15 м, заглибожене на 0,30 м від культурного шару, являє собою скучення попелу і шматків обугленого дерева, обкладене обпаленим ракушняком зверху і з боків. При розчистці вогнища кераміки не виявлено, проте наявність великої кількості давньоруської кераміки поряд з вогнищем дає підставу віднести його до XII - XIII ст.

Кераміка культури полів поховань, зібрана в заповненні ям і культурному шарі, складається з уламків ліпного і гончарного посуду. Серед ліпного посуду виділяються уламки горщиків і мисок. Гончарна кераміка представлена переважно горщиками, миски виявлені в значно меншій кількості.

Найближчі аналогії для кераміки знаходимо в Пряжіві.

Давньоруська кераміка представлена уламками гончарних горщиків з характерними вінцями з країнкою з внутрішнього боку. Деякі горщики прикрашені хвилястими і прямими горизонтальними лініями.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВЕНИГОРОДСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

О.О.Ратич

Звенигородська експедиція Львівського інституту суспільних наук АН УРСР з 1965 р. проводить дослідження літописного Звенигорода, який знаходився на території сучасного с.Звенигорода поблизу Львова. Від стародавнього Звенигорода збереглося велике городище, розташоване серед боліт у центрі села на незвичайно підвищенні, оточеному р.Білка. Городище дуже зруйноване будівництвом на його території в XVII ст. феодального замка з бастіонами, а в XIX і на початку XX ст. - поміщицької садиби. Тепер його територія використовується як колгоспний двір і значно забудована господарськими приміщеннями. Площа городища чотирикутна (400x350 м), в давні часи була оточена валами і ровами.

які домі збереглися тільки частково із заходу і півдня. Дитинець Звенигорода, площею приблизно 3 га, знаходився в південно-західній частині городища, а посад, площею близько 12 га - на схід і північний схід від нього. Межі між дитинцем і посадом поки що точно не встановлено.

У процесі досліджень городища значну увагу приділено вивченню історичної топографії Звенигорода. У 1968 - 1969 рр. на схід від дитинця на території посаду виявлено частину рову, який простежено в північно-західному напрямку до земляного насипу, де стояв феодалний замок початку ХУІІІ ст. Далі сліди рову зникали. Цей рів, як і рови, виявлені в 1954 - 1955 рр. в північно-східній частині посаду, за розташуванням і орієнтацією не пов'язуються і не збігаються з рештками збережених укріплень і з опублікованими планами стародавнього Звенигорода та його складових частин. На підставі результатів досліджень можна припускати, що виявлені укріплення оточували стародавній Звенигород в певний, можливо, найраніший період його існування, а пізніше з розширенням території міста були знівельовані, і тоді згідно нових фортифікаційних вимог були побудовані інші. Однак це поки що відкрите питання, яке вимагає дальших досліджень.

Найважливішим у дослідженні Звенигорода є відкриття в 1965 - 1969 рр. в центральній частині городища храму ХІІІ ст. і однієї споруди, розташованої на південь від нього, та частково двох будівель - на північний схід. Від храму збереглися вертикальні рови з підкопами для фундаменту і частково рештки самих фундаментів. Їх ширина близько 1,60 м, глибина до 1 м від сучасної поверхні. Заповнення ровів - суміш чорнозему з темним піском і в рідкісних випадках - з шматками каменю. Каміні вибрані з розвів ще в давні часи. З решток фундаментів збереглися: прямокутна кам'яна кладка (1,50x1,40 м) в північно-західному куті храму, частина прямої отінки по лінії північ-південь на відтинку 1,40 м в південно-західному куті і прямокутні, частково зруйновані основи двох стовпів (2x1,60 - 2 м і 1,50x1,20 м). Стіни храму було побудовано з білого тесаного каменю на розчині з вапна, піску та місцями товченої цегли (плінфи). Храм прямокутний (12,50 x 10,60 м), тринефний з трьома півциркульними апсидами від сходу і прямокутною (7,50x6,40 м) прибудовою, імовірно, баштов з південного заходу. Відкритий у Звенигороді храм, беручи до уваги рештки фундаменту, був чотиристовпний, однобанний.

Друга будівля виявлена на відстані 2,50 м на південь від згаданого храму. Вона прямокутна (7х3,60 м) з заокругленими від сходу кутами. Від будівлі збереглися дуже зруйновані рови для фундаментів, що, здається, пов'язано з різночасовими земляними роботами і наявним тут рельєфом ґрунту. Будівля мала також, очевидно, культове призначення.

На відстані 6 м на схід від центральної апоиди храму відкрито стовп 2х1,80 м і 1,50 м завглибшки з кусків білого каменю, тільки частково оброблених на розчині з піску, вапна і місцями товченої цегли. Яма для стовпа викопана в перехідному суглинку. форми приблизно 3х3 м. У південно-західному куті стовпа, на самому дні ями виявлено два частково роздавлені людські черепа, орієнтовані тим"ям на захід. Призначення стовпа поки що не встановлено. Він законсервований. Рештки храму і стовпа виявлено в культурному шарі з матеріалами XII - XIII ст.

На відстані 25 - 35 м на північний схід від храму відкрито в 1969 р. поки що частково сліди двох інших дуже зруйнованих ровів, можливо, також від фундаментів монументальних будівель. Ширина ровів приблизно 2 м, а глибина до 1,30 м від сучасної поверхні. Їх заповнення - будівельні рештки з кусків малих каменів, інколи оброблених, на розчині вапна і піску. Сліди ровів простежено з півдня на північ паралельно один одному на відстані 10 м. Поблизу ровів знайдено кілька уламків плиток від долівки, покритих зеленою поливою.

Житлове і господарське будівництво стародавнього Звенигорода представлене напівземлянками і наземними спорудами. Під час розкопок 1969 р. виявлено в центральній частині городища рештки семи жител: п'яти напівземлянок і двох наземного типу. Напівземлянки погано простежувалися в чорноземі і перехідному ґрунті в основному до 1,20 завглибшки від сучасної поверхні. Вони прямокутні, майже квадратні з житловою площею приблизно 15 кв.м і загальною орієнтацією до півдня. Печі в них глинобитні, деколи з кусками каменю, круглі, з діаметром черені близько 1 м і товщиною стінок приблизно 10 - 15 см. У одній напівземлянці була піч з двома, а в іншій - з трьома череннями. В куті одного житла - продуктова яма (1,10х1 м), замазана глиною і обпалена до червоного кольору, а під долівкою другого - велика підвальна яма (3,40хх2,10 м). Виявлені наземні житла дуже зруйновані. Від них збереглися рештки печей і уламки каменів на їх межах. В одному з ви-

явлених в 1969 р. жител знайдено уламки тигелька, а в кількох інших – куски шпаків. Знахідки свідчать, що споруди, крім побутового, мали й виробниче призначення.

На городищі стародавнього Звенигорода зібрано 1969 р. велику кількість речових матеріалів, які значно доповнюють колекції 1965 – 1968 рр. Переважала давньоруська кераміка, виключно гончарна. Основний тип кераміки – опуклобoki горщики з валкоподібним краєм і країною – рідко прикрашено прямими і хвилястими лініями. На деяких денцях горщиків є клейма розвинених форм. Крім горщиків, траплялись амфори, корчакки, миски, вази і накривки. Асортимент металевих виробів порівняно великий. Із предметів побутового призначення знайдено в 1969 р. залізні ножі, пряжки, підкови від взуття, дужки від відер, скоби і ключі. Знаряддя праці представлені косами-горбушами і кліщами. З прикрас знайдено бронзові вискові і есвидні кільця, натільні хрестики і перстні. З костерізнних виробів виявлено гребені, хрестики, трубки до оучення ниток і численні ковзани, а із скляних – уламки янгих і гладких браслетів, перстнів та різнокольорових намотин.

Під час досліджень у Звенигороді в 1965 – 1969 рр. відкрито навколо храму рештки 12 поруйнованих безінвентарних труполокладень, орієнтованих головою на захід.

Відкриті в Звенигороді споруди і зібрані матеріали значно доповнюють письмові відомості про це місто. Дані археологічних досліджень свідчать про стародавній Звенигород, як важливий політичний, економічний і культурний центр Південно-Західної Русі.

РОЗКОПКИ НА ОКОЛИЦІ ЛУЦЬКА

М.П.Кучера

У липні 1969 р. Волянський загін Інституту археології АН УРСР та Луцького педінституту ім.Лесі Українки продовжував дослідження стародавнього поселення на південній околиці Луцька – Гнідаві¹.

¹ У розкопках брали участь від Інституту археології АН УРСР М.П.Кучера, від Луцького педінституту П.К.Сміян, з студентами-практикантами Історичного факультету, від Київського держуніверситету практикантка Т.П.Чаговець.

По краю надзаплавної тераси лівого берега р. Стир в межах Гнідави зустрічаються археологічні матеріали різних епох від неоліту по середньовіччя. Нижче понад краєм тераси проходить заболочена улоговина – колишній рукав Стиру – Застирок, який забезпечував водою господарські потреби мешканців.

Розкопки провадилися в північно-західному кінці Гнідави, над Застирком і були продовженням досліджень 1968 р.²

У культурному шарі на місці розкопок знайдено чимало уламків лінійно-стрічкової кераміки доби неоліту, неолітичні крем'яні відбійники та нуклеуси, крем'яні скребачки та пластинки, кістяні проколки. До періоду бронзи відносяться уламки кераміки стріжівської та комарівської культур, крем'яні серпи та кам'яні сокири. Є кераміка рубежу та перших століть нашої ери (ошершавлена та окремі уламки чорнолощених посудин шеворського типу). Друга половина першого тисячоліття нашої ери представлена ліпною (VI – VII ст.) та гончарною (VIII – X ст.) керамікою. Знахідок пізнішого часу на ділянці розкопок не зустрінуто, хоч неподалік від місця досліджень в підйомному матеріалі є й кераміка XII – XIII ст.

В 1969 р. відкрито 12 господарських ям, чотири напівземлянкових житла і дві напівземлянкові споруди господарсько-ремісничого призначення. З них сім господарських ям належить до періоду бронзи та рубежу нашої ери, а п'ять господарських ям і всі шість напівземлянок – до другої половини I тисячоліття нашої ери.

Чотири житла-напівземлянки в плані прямокутні, площею 9 – 20 кв.м, завглибшки 0,6 – 1,3 м від сучасної поверхні. У кожній з цих напівземлянок в одному з кутів збереглися залишки глинобитної печі.

Дві інші напівземлянки мають неправильну в плані форму (одна з них овалоподібна, друга – п'ятикутна) незначні розміри (3,3 і 7,3 кв.м, невелику глибину (0,6 – 0,65 м від рівня сучасної поверхні) і похилі донизу земляні стінки. Проте в кожній з цих напівземлянок відкрито по три печі, які виходили назовні у вигляді ніш. Якщо в чотирьох житлових напівземлянках були невеличкі печі (з поперечником череня 0,6 м), то в двох напівземлянках печі мали більші розміри (поперечник череня 0,8 – 1,25 м). У цих печях виявлено по кілька черенів, вимощених уламками битого

² Про розкопки 1968 р. див. М. П. Кучера. Археологические исследования Волянского отряда АИИУ, вып. III, К., 1971 р.

посуду і ретельно вимазаних глиною. Очевидно, в цих приміщеннях випікали хліб, сушили зерно перед переробкою його на крупу чи борошно, тощо. Могли вони використовуватися і для ремісничих цілей. Подібного типу невеличкі напівземлянки з трьома печами до цього часу були невідомі. За керамічним матеріалом три житлові напівземлянки датуються IX – X ст., одна – VII – VIII ст. Обидві господарські споруди датуються VIII – IX ст.

Досліджуване поселення належало людині, що входила в східно-слов'янське плем'я волянян.

НАЙДАВНІШІ ОБОРОННІ СПОРУДИ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ В м.ОСТРОЗІ

О.М.Годованюк

З 1965 р. Інститут теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури (Київ) провадить дослідження комплексу споруд замка князів Острозьких у місті Острозі Рівненської області.

Замкова гора розташована на південно-західній околиці Старого міста, на лівому високому березі р.Вілії. Схили гори круто обриваються в південному та східному напрямках, у бік заболоченої заплави річки. На північ гора поступово знижується і переходить у м'яко окреслені горби. Вершина Замкової гори підноситься над рівниною майже на 20 м.

Острозьке городище належить до найдавніших міст Волині. "Острозьке" – містечко, укріплене овальне, згадується в Іпатьєвському літопису у 1100 р.¹ Це свідчить про існування на той час невеликої слов'янської фортеці, від якої походить назва сучасного міста.

Острозьке городище, розташоване на горбі, названому після спорудження замка "Замковою горою", зовсім не вивчене. Ця пам'ятка досі не була предметом систематичних археологічних досліджень. У спеціальній літературі про неї є лише окремі згадки. Так, у праці В.Б.Антоновича² наводяться стислі відомості про Острозьке городище, оточене ярами та ровами. П.О. Раппопорт, класифікуючи давньоруські оборонні споруди на території Волині, згадує його як одне з характерних городищ мисового типу³.

¹ ПСРД, т.П.Ипатьевская летопись. М., 1962, стор.249.

² В.Б.Антонович. Археологическая карта Волынской губернии. – В кн.: Труды XI АС, т.I. М., 1901, стор.96.

³ П.А. Раппопорт. Военное зодчество западно-русских

Археологічні розкопки, що провадилися в Острові у 1957 - 1958 рр. експедицією Київського державного історичного музею⁴, не мали на меті виявити форми плану та конструкції земляних і наземних оборонних споруд Острозького городища.

Детальне вивчення архівних документів і проведені нами у 1967 - 1969 рр. натурні дослідження території Замкової гори дозволили висловити загальні міркування щодо характеру планування, а також земляних і наземних оборонних споруд городища в Острові. З'ясовано, що Острозьке городище належало до тієї різновидності мисових городищ, зумовленої природною формою пагорба, при якій площадка дитинця витягнута не в довжину, а в ширину. Форма плану Острозького городища наближалася до овалу, витягнутого зі сходу на захід. Внутрішня його площа була порівняно невеликою - близько 0,7 га (64х105 м); довжина земляного валу, розміщеного по периметру - приблизно 200 - 250 м. Поверхня городища мала вигляд западини, яка трохи знижувалася з північного заходу на південний схід.

Обмір поперечних перекроїв оборонного рову та візуальне його обстеження дали змогу припустити, що до влаштування рову на цьому місці існував яр природного походження. Під час зведення укріплень цей яр було поглиблено й розширено, внаслідок чого він перетворився на оборонний рів, і Острозьке городище отримало надійний захист з напольного боку, який не мав природних рубежів.

Земляний вал, що захищав острозький дитинець, не зберігся. Це пояснюється тим, що насип валу протягом сторіч руйнувався під впливом температурних коливань і атмосферних опадів. Крім того, у першій чверті ХІІ ст. вал зазнав значного знищення під час побудови кам'яного оборонного муру, фундамент якого було врізано у внутрішній схил валу. Вдруге його було пошкоджено у 20 - 40 роки ХІХ ст.

земель Х - ХІУ вв. - МІА, № 110, Л., 1967, стор.42.

⁴ І.В. Бондар. Науковий звіт про археологічні розкопки в м.Острові Рівненської області в 1957 р. - НА ІА АН УРСР, ф.експед. № 2965; його ж. Археологічні розкопки в м.Острові в 1958 р. - НА ІА АН УРСР, фонд. експ. № 3229.

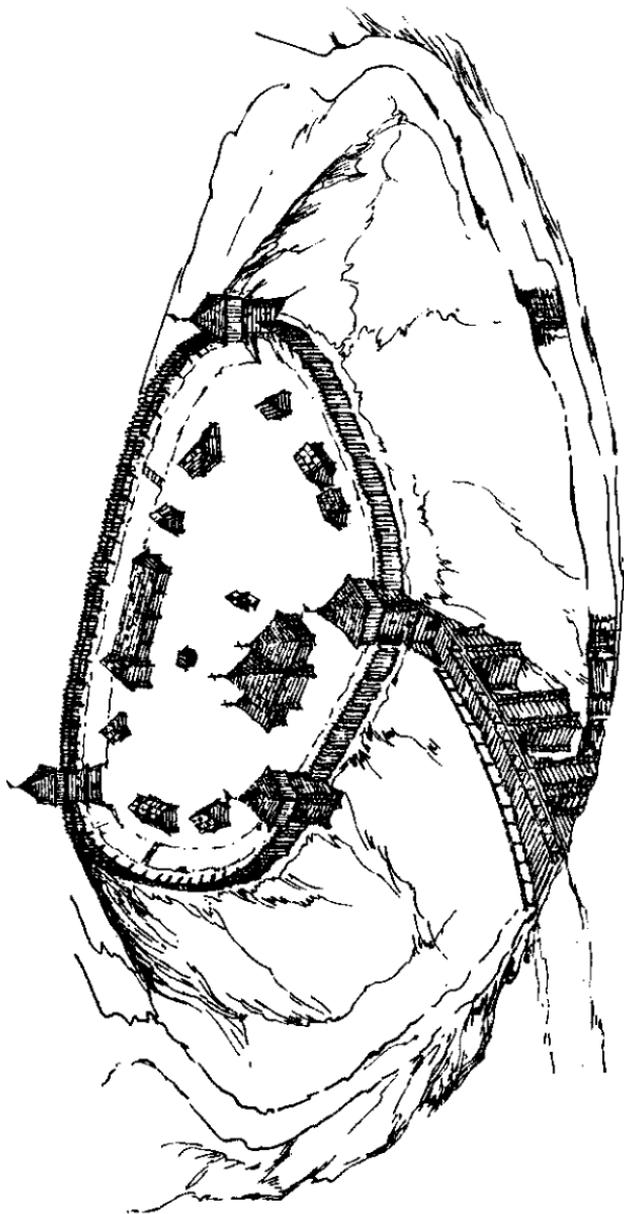
Можна припустити, що первісно ширина підшви валу становила близько 15 - 16 м, а висота його коливалася в межах 4 - 5 м. Насип валу складався з щільно утрамбованого лесовидного суглинку, вибитого при влаштуванні оборонного рову. Відсутність у верхній частині насипу залишків дерев'яних конструкцій або порожнин, що мали бути утворені внаслідок їх гниття, дозволяє припустити, що гребінь земляного валу Острозького городища був споруджений без внутрішнього дерев'яного каркаса у вигляді рублених клітей. Виявлені на глибині близько 1,60 - 1,80 м від сучасної денної поверхні фрагменти повністю згорілих деформованих колод діаметром 13 - 15 см дають підставу припустити, що нижня частина внутрішнього схилу валу була укріплена дерев'яними в'язями. Внаслідок поганого стану земляного насипу, важко точно встановити форму поперечного перекрою валу до зруйнування. Очевидно, він був трапецієвидним, з горизонтальною площадкою, що проходила по гребеню валу. Кут нахилу лицьового схилу валу дорівнював близько 30° ; внутрішній схил був менш крутим. Виходячи з крутизни схилів, розмір горизонтальної площадки міг становити 2,5 - 2,8 м.

Основною захисною наземною конструкцією Острозького городища був суцільний дерев'яний частокіл із вертикально поставлених колод, діаметром близько 20 - 25 см, розміщений на гребені валу. Про це свідчать документальні відомості⁵, а також результати наших натурних досліджень. Напевне, крім частоколу, складовою частиною системи оборони Острозького городища були дерев'яні башти. Сліди однієї з них, згадуваної в Акті 1603 р.⁶, були виявлені нами поблизу північно-східного рогу Богоявленської церкви.

Порівняння Острозького городища (рисунк) з іншими давньоруськими городищами дозволило встановити, що його планування, земляним та наземним оборонним спорудам притаманні основні характерні особливості укріплень подібного типу, досить поширених як на території Волині, так і в інших давньоруських землях. Беручи до уваги порівняно невеликий розмір городища й виходячи з того, що основною захисною спорудою тут був дерев'яний частокіл,

⁵ ІІІА СРСР, ф.1284, 1876 - 1892 рр. оп. 227, спр.7, арк.102. зворот; Львівська державна наукова бібліотека. Відділ рукописів, фонд Радзівінських, № 130, вуєп. I, I, арк.45.

⁶ Т а м ж е, № 181/У1.4 (частина перша), арк.8.

поставлений на гребені валу, Острівське городище можна віднести до тих невеликих давньоруських фортець, що мали другорядне військове значення.

Судячи з фрагментів керамічного посуду XII - XIII ст., виявлених у шарах насипного ґрунту над утрамбованим земляним насипом, виникнення Острівського укріпленого городища можна датувати XII або навіть кінцем XI ст., що повністю збігається з літописними відомостями.

Отже, шляхом віставлення документальних джерел, спеціальної літератури й натурних досліджень, проведених у другій половині XIX ст. та в 1967 - 1969 рр.⁷, вдалося встановити, що побудові замку князів Острівських на Замковій горі передувало давньоруське городище.

Таким чином, історію формування комплексу оборонних споруд Замкової гори можна поділити на два етапи. Перший - історія давньоруського городища (XI - кінець XII або початок XIII ст.; другий - історія феодального замка (кінець XIV - до середини ХУ ст.).

⁷ у 1967 - 1969 рр. дослідження проведено автором.

РОБОТИ АРХЕОЛОГО-ТОПОГРАФІЧНОГО, БОДРАЦЬКОГО ТА
ЗУЙСЬКОГО ЗАГОНІВ КРИМСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

О.І.Домбровський

З 1 липня по 15 вересня 1969 р. Археолого-топографічний загін Кримської експедиції продовжував багаторічну роботу по складанню археологічної карти Південного берега Криму. Цього року проводилося виявлення і фіксація нових пам'яток на ділянці від гори Аю-Даг (включно) до підніжжя гори Кастель. Крім того, в завдання загону входило і додаткове обстеження ряду відомих, але маловивчених пам'яток Південного берега Криму з метою чіткої їх характеристики та історичної періодизації. Загін працював п'ятьма групами, що діяли майже одночасно.

Айдацька група (керівник О.І.Домбровський, за участю Т.А.Баранова, О.А.Махньової та О.О.Паршиної) вела розкопки розвідувального характеру на горі Аю-Даг (див.статтю І.А.Баранова).

Партенітська група (керівник О.А.Махньова) була зайнята вивченням залишків великого середньовічного поселення XIII - XV ст. на східній околиці курортного селища Фрунзенське. Велика частина поселення вже зникла під сучасною забудовою. Будівництво морського вокзалу, очисних споруд та іншого неминуче веде до цілковитого знищення пам'ятки, внаслідок чого дослідження і фіксація його залишків є необхідністю.

Маломаяцька група (керівник О.О.Паршина) працювала над дослідженням іншого укріплення того ж часу - на горі Ай-Тодор біля північно-східної околиці селища Малий Маяк (див.статтю О.О.Паршиної).

Розвідувальна група (керівники - О.І.Домбровський, І.А.Баранов та Д.Н.Скобелев) працювала в основному над виявленням середньовічних і стародавніх землеробських поселень на узбережжі

і південних схилах Головного гірського пасма. З цієї метою було проведено візуальне обстеження території між Аю-Дагом і Кастелем, зібрано підйомний матеріал, зафіксовано будівельні валишки, в окремих випадках закладено шурфи. Внаслідок цього було виявлено 18 раніше невідомих середньовічних поселень VIII - X ст. і пізніших, а також два таврських - елліністичного та римського часу. Три нових середньовічних поселення знайдено також у Нижній Масандрі, Нікітському саду та Ай-Данілі. Крім того, обстежені укріплення: Полікастрон (сел.Нікіта), на мисі Март'ян (Нікітський сад) і на мисі Плака (санаторій "Утес").

На території останнього заgonу була передана розкішна візантійського стилю різна купіль XII - XIII ст. з рослинними орнаментами і фігурами птахів та звірів у медальйонах і клеймах, облямованих, як звичайно на той час, "плетеницею". Купіль ця свого часу була знайдена при копанні винного підвалу маєтку княгині Тагаріної в урочищі "Монастир", де простежуються залишки середньовічного поселення. Вона зроблена з мармуровидного вапняку, схожого на гаспринський, і є, очевидно, місцевої роботи.

Топографічна група (керівник В.А.Костенко, А.Ф.Чикалкін та С.В.Іванов) була зайнята підготовкою топооснови для схеми археологічних пам'яток зазначеного вище району у масштабі 1:10000. Ця ж група складала зведену схему за даними інших груп і вела всю топофіксацію обстежуваних пам'яток. Топографічною групою виконані також у масштабі 1:500 - 1:200 зйомки планів окремих пам'яток: Акдазького, Партенітського і Айтодорського укріплень, Полікастроу, укріплення на м.Плака. Крім того, знято ситуаційні плани всього комплексу Аюдазьких старожитностей та Айтодорського монастиря з його землеробськими терасами.

Робота, виконана у 1969 р., дає можливість заповнити прогалину на археологічній карті південного берега Криму. Для завершення роботи по карті необхідне таке ж детальне обстеження Алуштинської долини, багатої на різноманітні пам'ятки. Східна окраїна цієї долини в період розвиненого середньовіччя була свого роду кордоном між південним узбережжям, яке, судячи з ряду наявних даних, входило у землі феодального князівства Феодоро, та італійськими володіннями на південно-східному узбережжі півострова.

Бодрацький загір зробив обстеження території Бодрацьких кар'єрів, де виявив нове пізньоскіфське поселення з напівземлянками, що добре збереглися. Поселення примикало до численних зем-

леробських терас на схилах і до раніше відомого оховища, відомого за назвою Балта-Чокрак, вивчення якого було тепер продовжено. Тут же під керуванням В.Н.Морозова розкопувалися залишки великого поселення кизил-кобинської культури.

Комплексу пам'яток Балта-чокрацького урочища, обстежених Бодрецьким загonom, нанесений на зведений план у масштабі 1:25000.

Зуйський загін у вересні 1969 р. почав вивчення пам'яток, котрі знищуються при розкривних роботах на створі греблі Баланівського водоймища. В.Н.Морозов провів розвідувальні розкопки на правому березі р.Зуї, де є залишки досить великого поселення кизилкобинської культури (VII - VI ст. до н.е.) із землянками і зерновими ямами. На поселенні зібрано багатий керамічний матеріал - в тому числі цілі речі і крем'яне знаряддя. При розкривних роботах знайдено сліди великої лісової пожежі або стародавніх лісових ділянок у вигляді залишків напівобуглених дерев на схилі і пластів подрібненого при оранці вугілля у заплаві річки.

На лівому березі Зуї І.А.Баранов розпочав систематичні розкопки поселення VII - IX ст. салтово-маяцької культури. Розкопано дев'ять землянок з лежанками і вогнищами, господарськими ямами-погрібками, жовнами, зернотерками. Знайдено численний посуд - піфоси та амфори так званого причорноморського типу і власне салтовські горщики (ліпні й гончарні) з характерним орнаментом і профілем, миски глеки та ін. Дослідження пам'ятки продовжуються.

Крім згаданих поселень, загін, в порядку розвідування, обстежив середньовічний могильник, так званий Мезерлик, з менгіроподібними надгробками і похованнями, позбавленими будь-яких речей. Могильник цей двошаровий - у верхньому шарі татарський (XVI - XVII ст.), а в нижньому, можливо, кичацький.

Інший могильник сарматського часу складається із склепів з дромосами, видовбаними у м'якій скелі або щільному суглинку. У 1969 р. розкопаний з метою попереднього ознайомлення з пам'яткою лише один склеп, що виявився пограбованим. Значний інтерес являє окіфо-сарматське поселення того ж часу на лівому березі Зуї, можливо, пов'язане з могильником, так само, як і цілий комплекс інших різночасових пам'яток на території, що в недалекому майбутньому буде затоплена.

РОЗВІДКА ПАМ'ЯТОК ДОБИ БРОНЗИ В ЗОНІ КАНАЛУ
ДНІПРО - ДОНБАС

О.С.Беляев

У зв'язку з будівництвом каналу Дніпро— Донбас Інститут археології АН УРСР провів обстеження археологічних пам'яток у долині р.Оріль. Розвідка провадилася по трасі майбутнього каналу, який тягнеться вздовж русла річки та розташованих поблизу нього озер - стариць на території Дніпропетровської області.

У археологічному відношенні цей район майже не досліджувався. Тільки за останні роки тут проведені розвідки І.Ф.Коваловою та Ю.Г.Колосовим, результати яких частково опубліковані¹. В 1969 р. автором, за завданням відділу первісної археології, проведено додаткове дослідження району будови від с.Махайлівки до с.Бузівки Магдалинівського району, загальною протяжністю 40 км.

Повідомлення присвячене публікації матеріалів цих розвідок, а також поселень доби бронзи, обстежених розвідкою Ю.Г.Колосова².

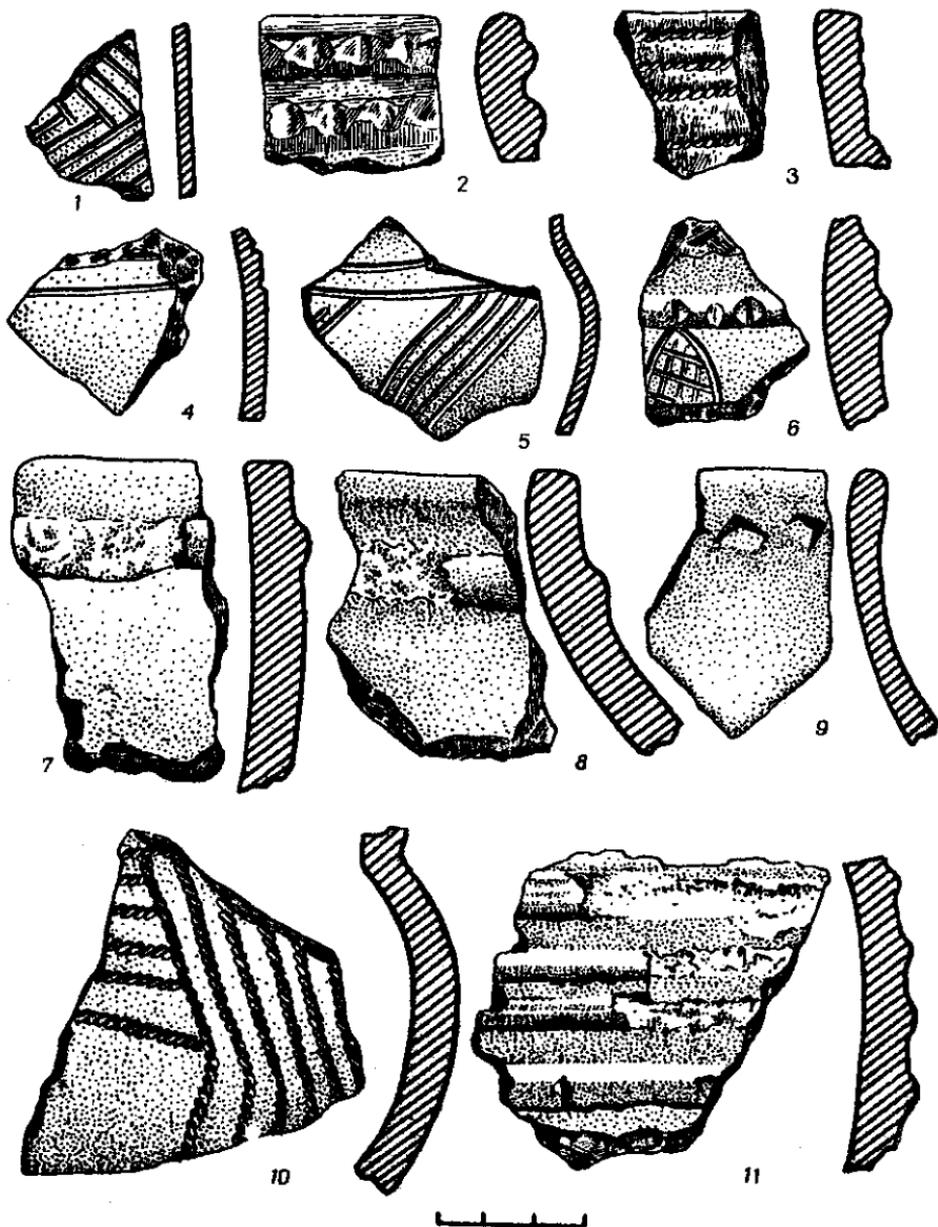
Поселення доби ранньої бронзи виявлено поблизу с.Драгізки Царичанського району на південному зораному березі оз.Гречане, заввишки 2 - 3 м. Зібрано 56 фрагментів кераміки, прикрашених шнуровим орнаментом (рисунок, З, 10). Злам темного кольору. На внутрішньому боці є розчося гребінцем. У тісті домішка кварцу.

Пам'ятки середнього періоду доби бронзи предтавлені поселеннями з багатоваликвою керамікою. Два поселення цього типу виявлено біля с.Старе село Царичанського району.

Поселення Старе село I розташоване на південно-західному кінці села в 50 м від Орелі, на городах І.М.Стогній та М.П.Стогній. Зібрано 20 фрагментів ліпного посуду. Кераміка груба, товстостінна, темно-сірого кольору, на зламі чорна. В тісті домішка піска, помітні вкраплення олюди. Серед знахідок - чотири вінця, два з яких мають заокруглений зріз. На двох інших зріз плоский. Вінця одного горщика прямі, інших - відігнуті назовні. Під зрі-

¹ И.Ф.Ковалева, Ю.Г.Колосов, Неолитические стоянки бассейна реки Орели, АИИУ, вып.Ш, К., 1969.

² За люб'язний дозвіл видати їх автор вдячний Ю.Г.Колосову.

зом розміщено наліпний валик (рисунок, 7, 8). Валикова орнаментация є також на деяких стінках посудин (рисунок, II). Шурфуванням виявлено культурний шар завтовшки 0,30 м на глибині 0,60 - 0,90 м, в якому знайдено фрагменти з наліпним валиком та кістки тварин. На площі поселення відзначені окремі черепки доби ранньої та пізньої бронзи.

Поселення Старе село II розташоване на південний схід від села, на зораному піщаному полі. Тут піднято 30 фрагментів, головним чином, культури багатоваликової кераміки. Вони орнаментовані наліпними валиками, в тому числі із зашипами (рисунок, 2). Склад тіста аналогічний тісту фрагментів з першого поселення.

На поселенні знайдено вінець та стінка посудини доби ранньої бронзи і окремі черепки пізньобронзового часу.

Біля с.Шульгівки Царичанського району, коло оз.П'явкувате знайдено поселення доби бронзи. Воно розташоване на надзаплавній терасі. Зібрано 10 фрагментів кераміки, серед яких денце та вінця з наліпним валиком із зашипами.

У районі розвідок найбільша кількість пам'яток відноситься до пізньої бронзи (Сорочино, Гупалівка, Мінівка, Краснопілля, Черноглазівка).

Поселення біля с.Сорочине Царичанського району виявлено в 400 м на північний захід від села, на зораному полі. Воно займає площу 100 x 50 м. Тут знайдено понад 20 фрагментів стінок ліпного посуду. Вінця відігнуті назовні, шийка подовжена і плавно переходить у тулуб. По зрізу насічки.

Два поселення пізньої бронзи знайдені в районі с.Гупалівки Магдалинівського району. Одне з них займає надзаплавну терасу пологий схил до р.Грякове. Знахідки рівномірно розташовувалися на площі 70 x 20 м. Зібрано 76 фрагментів, в тому числі 10 вінець та денце. Глиняне тісто щільне, без домішок. Серед вінець два відхилені назовні. Під зрізом двох інших вінець є валики, один з них має зашипи. На поселенні знайдено п'ять уламків тонкостінного посуду з гладкою поверхнею. Деякі з них орнаментовані прокресленими лініями та ячками, нанесеними коопоставленою паличкою. В колекції є один черепок скифського часу.

Друге поселення біля с.Гупалівка виявлене на північ від села, на острові Довбнів, який омивається Козачим лиманом. Матеріал (понад 100 фрагментів кераміки) зібрано в східній частині

острова на піщаній доні, засадженій молодими соснами. У тісті черепків домішка піска. Товщина їх від 0,4 до 1 см. Колір червоноуватий, на зламі темний. В колекції 15 вінець, 3 фрагменти денець. На деяких фрагментах нанесені ямки косопоствавленою паличкою (рис.9), інші - орнаментовані прокресленими лініями, розташованими під кутом одна до другої (рисунок, 1, 4, 5). Кераміка (16 фрагментів), аналогічна знахідкам на острові Довбнів, зібрано над р.Узмень, на схід від с.Минівки Магдалинівського району.

Поселення пізньої бронзи виявлене біля с.Краснопілля Магдалинівського району. Воно знаходиться на східній околиці села, на півдогому схилі до оз.Орлище. Поселення займає надзаплавну терасу. Знахідки мали вигляд двох плям розміром 30x20 та 40x27 м, розташованих на відстані 20 м одна від одної. На поселенні зібрано 12 фрагментів ліпних товстостінних посудин. Деякі з них мають наліпні валики (рисунок, 6). Маса щільна. Злам темного кольору. На поселенні знайдено кілька черепків багатовадикової кераміки. Сліди аналогічного поселення пізньої бронзи відзначені на березі лиману. Тут піднято 10 фрагментів кераміки.

Два поселення пізньої бронзи досліджені біля Черноглазівки. Павлоградського району. Пункт I розташований в 200 м на північній схід від села. Знайдено 20 фрагментів кераміки, в тому числі четверо вінець. Маса щільна, без помітних домішок. Серед фрагментів два мають оліди наліпних валиків, на одному прокреслені лінії.

Пункт II виявлено на заплавній терасі на схід від села. Площа його 500 м в довжину і 200 - 250 м завширшки. Тут зібрано 30 фрагментів кераміки, аналогічній кераміці першого поселення.

Крім описаних вище поселень, у долині Орелі знаходиться велика кількість курганів заввишки від 0,5 до 3 - 4 м. Це або одиничні насипи (Сорочине, Краснопілля), або цілі групи, як, біля с.Котівки Магдалинівського району (5 курганів), між селами Опанасівкою Новомосковського району та Керносівкою (5 курганів), Керносівкою та Ганнівкою Новомосковського району (4 кургани), Шандрівкою та Чорнявщиною Павлоградського району (9 курганів).

Усі відзначені поселення та кургани підлягають глибокому дослідженню ще до початку будівництва каналу.

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ НА ВОРОШИЛІВГРАДЩИНІ

К.І.Красильников

Під час розвідок на території Ворошиловградської області зроблено кілька археологічних знахідок.

На берегах та на дні колишнього озера біля станції Кондрівської-Нової виявлено залишки поселення катакомбного часу. Культурний шар повністю зруйнований. Поряд з керамічними уламками знайдено гранітну сокиру. Поверхня її нерівна. Довжина сокири 11,7, ширина 7, товщина 6,3 см, діаметр отвору 2,5 см (рисунок, 2). Подібна сокира походить з катакомбного поховання в кургані поблизу с.Варварівки Кременського району Ворошиловградської області¹.

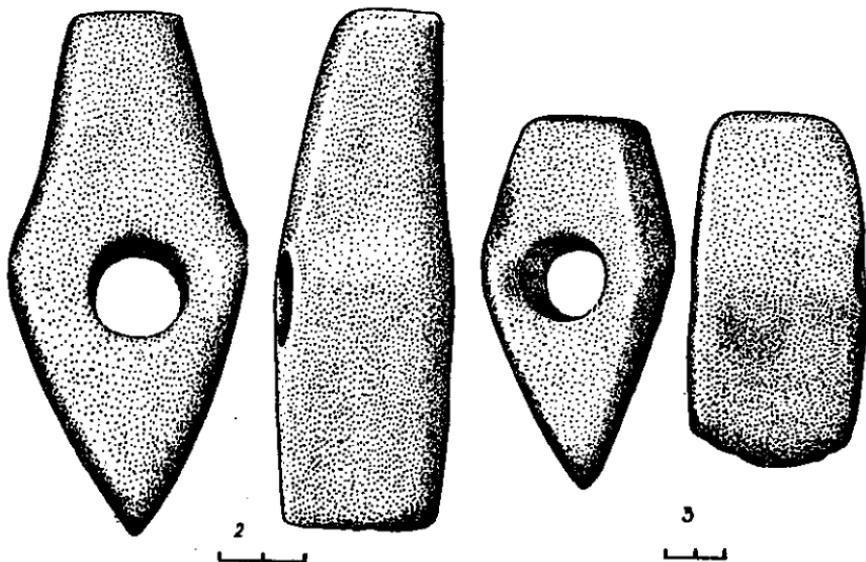
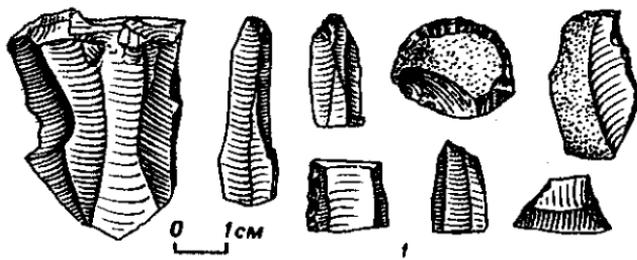
Другу сокиру знайдено в зруйнованому кургані поблизу селища Мілова (райцентр). Її виготовлено із темного діориту. За формою сокира клиноподібна. Довжина її 11,8, ширина 5,2, діаметр отвору 2,2 см (рисунок, 3). Поверхня сокири ретельно відшліфована. Такі сокири відомі на Ворошиловградщині за матеріалами С.А.Локтшева².

На відстані 1 км на північний схід від станції Мілова на правому березі третьої надвалованої тераси зібрано матеріал мезолітичного часу. Він зустрічався на протяві 30 м вздовж берега і на 10 м вглиб поля. Висота стоянки над рівнем р.Лугань - 9 м. Тут зібрано 21 крем'яне знаряддя, близько 60 уламків кременю. Кремень має коричнево-сірий колір з незначною патиною. Серед знахідок слід відзначити конусоподібні нуклеуси. Один з них оформлений кількома ударами із слідами сколів тонких плоских пластинок (рисунок, 1). Другий має сильно спрацьовану ударну площадку. З одного його боку помітні сліди відбитих пластинок, з другого - відщепів. Розміри нуклеусів: завдовжки 4 - 4,5, завширшки 3 - 3,5, завтовшки 2 - 3 см.

Знайдено 10 ножеподібних пластинок правильно витягнутої форми. Довжина їх 1 - 3, ширина 1,1,5, товщина 0,2 - 0,3 см. Близько половини пластинок мають призматичну й трапецієвидну форму.

¹ Н.Т. Евстропов. Кам'яний топор-молоток із околиць с.Варварівка. - КСИА, вип.6. К., 1956, стор.47.

² С.А. Локтшев. Доісторический очерк Средней Донщины. Луганск, 1930, стор.30-31, рис.1, табл.28.

Серед них є три ретушовані. Скребоків знайдено шість. Вони виготовлені з відщепів і мають на одному із кінців ретум. Трапецій лише три. Для їх виготовлення були використані тонкі призматичні в розрізі пластини.

Мезолітичний інвентар стоянки Мілова аналогічний матеріалам стоянок Кондрюцька та Гіржево³.

³ С.А. Докт'юшев. Вказана праця, стор.9, рис.35 - 36, табл.2; В.Н. Станко. Мезолітическая стоянка Гіржево в Одесской области. - СА, 1966, № 2, стор. 97 - 100.

Восени 1969 р. археологічний загін Дніпропетровського держуніверситету¹ здійснив розвідку південно-східних степових районів Дніпропетровської області, пов'язаних з гідромережею горішньої Самари та її приток Бика і Бичка.

Згаданий вище район за своєю географією та геологічною будовою близький до Донбасу і басейну Сіверського Дінця в межах Донецчини. До робіт 1969 р. він майже не був позначений на археологічній карті області, хоча неодноразово поставало питання про необхідність його дослідження з метою встановлення взаємовідносин між населенням приазовсько-донецького ареалу та Подніпров'ям за часів кам'яного віку й наступних епох².

Серед відкритих пам'яток найбільш давнім виявляється місце-знаходження поодиноких розщеплених і оброблених кременів, які походять з околиці хутора Причепилівки.

Оброблені кремені виявлено у відслоненнях стародавнього яру, який перетинає підвищення високого охилу берега Самари (друга надзаплавна тераса), та в сучасних амовіальних відкладеннях на дні яру. За свідченням місцевих жителів, під час зливи з яру вода виносить кремень, що свідчить про руйнування культурного шару.

При огляді було знайдено масивне ядрище підтрикутної форми з виразними слідами сколювання пластин. Значна його частина зберігає крейдяну кірку. Слід також відзначити скребловидне знаряддя, ретушоване з боку спинки відщепу.

Для виготовлення знарядь використовувався темно-сірий, майже чорний, непрозорий кремень, на поверхні вкритий густою білою патиною.

Незначна кількість знахідок і попередній характер огляду місцезнаходження ускладнює визначення культурно-хронологічного

¹ Крім автора, в роботі загону брали участь ст.лаборант кафедри загальної історії Л.І.Машир та студенти Б.Лічман, С.Волковой, А.Здесенко, А.Швидько.

² М. Р у д и н с ь к и й. Стоянки з мікролітичним інвентарем на острові Кізелевому. - АП, т.П. К., 1949, стор.273.

місця пам'ятника, але його палеолітичний вік не підлягає сумніву.

Неолітичні стоянки зафіксовано у п'яти пунктах. Усі вони пов'язані з надзапlavною терасою та піщаними донами у заплаві.

Поблизу с.Троїцьке на підвищенні острівного типу, яке являє собою відміту р.Биком ділянку надзапlavної тераси, було зібрано досить чисельну колекцію кремінних виробів і уламків глиняного посуду (рисунок, де 1 - палеоліт; 2 - неоліт; 3 - енеоліт; 4 - бронза; 5 - середина I тис. н.е.). Серед знахідок переважають відщепи та пластини з ретушшю по краю. Досить значний процент становлять кругові скребки на відщепках. Мікролітичні вироби представлені високими трапеціями.

Уламки горщиків утримують в глині рослинні домішки та дрібний пісок. Орнамент - у вигляді відтисків гребінця та прокресленням. Усе це дає підставу віднести відкрите поселення до I етапу дніпро-донецької культури³.

Аналогічне поселення відкрито на території с.Слов'янки, де неолітичні знахідки пов'язані з мисоподібним підвищенням над-

³ Д.Я. Телегін. Дніпро-Донецька культура. К., 1968, стор. 47 - 55.

заплавної тераси. Поблизу с.Петропавлівки на піщаному мисі, утвореному злиттям річок Бика і Самари, зібрано небагато кремєнів: відщепів, окресків та досить великих ножоподібних пластин. Керамічні вироби представлені уламками ліпних посудин, орнаментованих відотупаючими наколами й відтисками гребінця. Культурні залишки дозволяють віднести відкритий пам'ятник до неоліту другого етапу дніпро-донецької культури.

Близькі за характером поселення відкриті також поблизу с.Мар'їна Рожа, в урочіщі Ляман і на так званих Великих пісках біля хутора Бажани.

Поблизу с.Олександрополя відкрито багаточислове поселення, розташоване на стрімкому, високому (до 9 м) розі лівого берега Самари, відомому під назвою урочіще Молочні могили. На поселенні викладено шурфи і зроблено зачистку берегового охилу. Нижній шар датується кремінними знаряддями та керамікою раннього етапу дніпро-донецької культури. Два верхні шари репрезентують мідно-бронзову добу. В другому знизу шарі є кремінні знаряддя з переважанням ножоподібних форм і кераміка ранньо-єнеолітичного часу. Найбільш пізній за часом культурний шар добре датується фрагментами банковидних та слабoproфільованих горщиків з наліпним валиком під вінцями, що належать до доби пізньої бронзи. На території поселення розташовані три кургани, так звані Молочні могили.

Поселення епохи єнеоліту відкрито поблизу с.Троїцьке в заплаві р.Бика. Серед кремінного матеріалу переважають великі масивні пластини, оброблені двобічною ретушлю. Звідси ж походять призматичний нуклеус. Кремєнь темно-сірий, непрозорий, хорошої якості. Керамічні вироби представлені фрагментами товсто-стінного, добре випаленого посуду з домішкою піску та вапняку в глині. Основними елементами орнаменту є вертикальний зигзаг прокресленими лініями, наколи, відтиск шнура, дрібнозубчастий гребінець. Орнамент заходить на внутрішню поверхню посудин. Керамічні матеріали поселення не мають собі близьких аналогій у єнеоліті Подніпров'я.

Найбільшу групу становлять поселення доби пізньої бронзи, зафіксовані у 15 пунктах, - Самарське I, II, Новоселівка, Павлівка, Троїцьке I, II, III; Олександрополь I, II, III; Хороше, Коханівка, Маломиколаївка, Петрівка, Дмитрівка, Мар'їна Рожа, Бажани, Слов'янка.

В більшості випадків поселення розташовані на схилах надзвичайно тераси. Керамічні вироби представлені ліпними слабопрофільованими, товстостінними горщиками з домішкою дрібного шамоту й кварцевого піску в глині, орнаментовані валиком або косими насічками та пальцевими зачіпами по зрізу вінець. Невелика кількість фрагментів має прокреслений орнамент, що утворює трикутник. Крім кераміки, на згаданих вище поселеннях зібрано знаряддя з кременю та каменю: масивні скребки, відбійники, точила, розтирачі.

На деяких поселеннях (Олександрополь, Озерне) в розораному шарі досить виразно фіксуються житла у вигляді округло-підпрямокутних плям, насичених кістками, шматками печини, камінням з слідами дії вогню, кремінними відщипами, тощо. Здебільшого вони простягнуті в один ряд вздовж довгої осі поселення на незначній відстані від води.

В с.Самарське на поселенні епохи пізньої бронзи розташована курганна група, яка складається з двох майже зруйнованих постійно оранкою насипів. У 1968 р., за свідченням місцевих жителів, в одній із них було виорано кістки людини (поховання) і кілька бронзових знарядь. Нам вдалося знайти лише одне з них — це бронзовий плоский кельт, який має аналогії у матеріалах кінця бронзової доби Подніпров'я.

Значну групу на дослідженій території становлять пам'ятки окостарько-кочівницького населення середини I тис., топографічно пов'язані з піщаними схилами корінного берега та піщаними утвореннями у заплаві (останні переважають).

Поблизу хутора Бажани на схилі великих піщаних дюн, так званих Великих пісків, до стариці р.Самари зібрано чисельні фрагменти ліпного посуду із значною домішкою великого шамоту в глині, фрагменти стінок і ручки червоноглиняних амфор. Частина фрагментів має заглажену лощену поверхню, інші вкриті розчісами, які утворюють горизонтальні та вертикальні поля. Незначну групу становлять фрагменти гончарних салтоїдних посудин сірого кольору.

Метал представлено наконечником стріли, маленьким залізним однолезовим ножом та двома незамкненими кільцями з бронзової пластини з пунсонним орнаментом. Знахідки тягнуться р'зкою смугою на протязі майже 1,5 км. В окремих місцях зафіксовано скучення кісток, каміння із слідами дії вогню, розвали горщиків, що, на нашу думку, відповідає розташуванню тимчасових осель.

Подібне селище відкрито на пісках коло с.Дмитрівки, біля хутора Мар"їна Роца та в інших місцях - всього в дев"яти пунктах. До цього ж періоду належить поховання напізруйнованого кургану на околиці с.Олександрополя. При огляді на глибині 1,5 м було зафіксовано рештки поховальної ями прямокутної форми, обкладеної деревом. Орієнтацію поховання встановити не вдалося. На крижових кістках лежав дерев"яний сагайдак із стрілами, біля ніг - деформований казан із тонкого мідного листа, з клепанним денцем та залізними петльоподібними вушками.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІЙОВИХ ВАЛІВ НА КИЇВщинІ

А.С.Бугай

Змійові вали Київщини описані в працях численних дослідників¹. Проте достовірна карта валів ще не зроблена, так само не в"ясовано особливості їх конструкції та час збудування. Висвітлення цих питань стало завданням автора, який з групою студентів Київського педагогічного інституту ім. О.М.Горького протягом ряду років досліджував частину валів Київщини та східної частини Житомирської області.

Розвідки залишків валів і перевірка карти В.Антоновича були проведені на площі в 1500 кв.км. Довжина простежених тут валів - близько 150 км, що становить приблизно 1/5 усієї системи Змійових валів Київщини.

Результатом наших досліджень є карта частини Змійових валів (рисунок, де 1 - вал; 2 - рів; 3 - городище; 4 - населений пункт), яка охоплює територію навколо Києва радіусом від 35 до 55 км. Система валів складається з цілого ряду природних ліній оборони, які максимально пристосовані до природних умов окремих районів Київщини. На нашій карті видно цю систему оборони Київської землі, яка була прийнята будівниками валів.

Територія Київщини має важливі природні рубежі: на сході Дніпро, на заході і півночі Ірпінь, Здвиж, Тетерів з їх непрохідними колись заплавами. Кожна лінія Змійових валів будувалася над притоками названих річок, вдало відокремлюючи від степу все більші території між Дніпром та його північними притоками.

¹ Докладна бібліографія з цього питання подана в статті "Змійові вали на Київщині". - УІЖ, 1970, № 5.

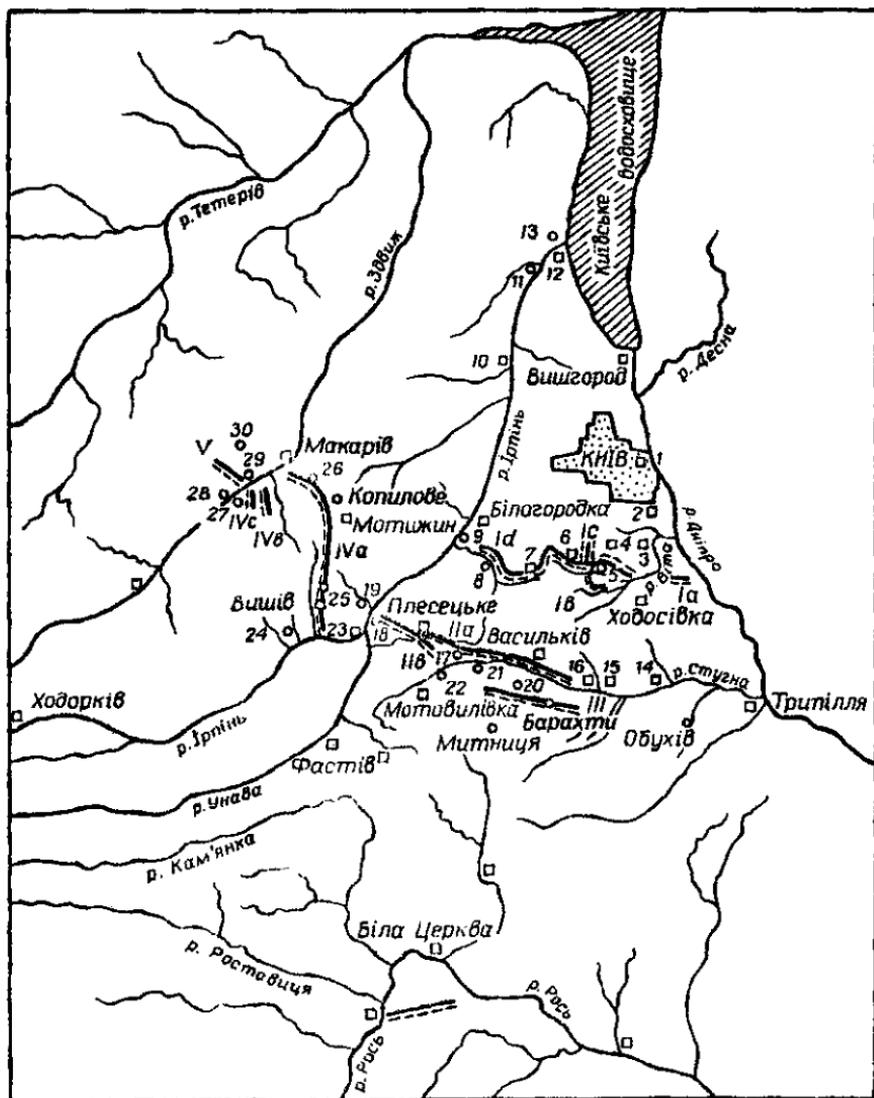
Як видно з карти, добре виділяються такі лінії Змієвих валів, що оточували Київ:

I. Вітянсько-Бобринська. Ця найближча за 18 - 20 км до Києва лінія валів проходить із сходу на захід вздовж лівого берега р.Віти та її притоки Красноі і струмка Ревин до його початку. Потім, пересікши межиріччя між початком Ревина і початком Боярського струмка, вал іде понад правим берегом останнього до р.Бобринці і далі правим берегом її повз с.Забір'я проходить майже до с.Бобринці. Закінчується вал за 4 км від с.Білогородки, колишнього давньоруського Белгорода. Дальше продовження валу було зайвим, оскільки заплави річок Бобринці та Ірпеня в місті їх вліття були непрохідними.

Перша лінія оборони Києва складається з кількох окремих ланок. Перша ланка (Iа) знаходиться в заплаві Дніпра між колишнім с.Мриги та Конча Заспою. Її довжина становить близько 4 км. Друга ланка (Iв) являє собою дуговидний вал, який, оперезавши с.Круглик, ішов по обидва боки р.Віти в напрямку Дніпра. Довжина кожної з гілок цієї ланки валу становить близько 4 км. Третя ланка являє собою вал (Iо), який починається недалеко від с.Круглик біля р.Віти, але йде на північ в бік с.Хотів. Його довжина близько 3,5 км. Остання, найдовша ланка, починається від с.Круглик і берегами річок Віти, Красноі, Ревин, Боярського струмка та Бобринці йде в напрямку р.Ірпеня. Довжина цієї ланки близько 22 км. Вона погано збереглася - між Кругликом та Боярком є лише окремі ділянки валу, до того ж зовсім незначні.

На цій лінії оборони Києва було два укріплені городища: в с.Поштова Віта і в с.Боярка. Вали по лініях річок Віти та Бобринці разом з цими річками повністю ізолювали від степу територію навколо Києва, захищену із сходу, півночі та заходу Дніпром та Ірпенем.

II. Стугнянсько-Ірпінська. Ця лінія оборони (IIа) відстоїть від Києва на 35 - 40 км. Вона починалася від с.Заріччя (кол.с.Хан-біков) і йшла узбережжям Стугни на захід повз м.Васильків до хутора Хлепча. Тут вал відходить від річки і йде по межиріччю Стугни й Ірпеня до витоків р.Плиської (притоки р.Унави, яка впадає в Ірпінь). Правим берегом Плиської вал іде через с.Плесацьке до західної його околиці. Тут він відходить від річки і лісом іде до с.Перевоз на правому березі Ірпеня, де і закінчується. Початок валу IIа від с.Заріччя можна пояснити тим, що від цього села

- 1' — Старокиївське городище; 2' — Китайів; 3' — Цирюків; 4' — Хотів; 5 — Крутлик; 6 — Поштова Віта; 7 — Боярка; 8 — Забір'я; 9 — Борзня; 10 — Гостомель; 11 — Демидів; 12 — городище в урочищі Холм; 13 — Козаровичі; 14 — Городище Торч в с. Старі Безрадичі; 15 — городище Берків городок; 16 — городище в с. Заріччі (кол. Ханіков); 17 — Аленча; 18 — Черевоз; 19 — Яслунівка; 20 — хутір Везп'ятний; 21 — Велика Солтанівка; 22 — мала Солтанівка; 23 — Черногородка; 24 — Соснівка; 25 — Горобівка; 26 — Фасівка; 27 — Кривка; 28 — Ситняки; 29 — Завалівка; 30 — Наливайківка.

до с.Нові Безрадиці лівий берег Стугни високий і вал був зайвим. Від с.Підсолтановки до с.Плесецького іде гілка (Пв), яка гірше збереглася і можливо являла найраніший оборонний рубіж в межиріччі Стугни й Ірпеня.

На другій лінії оборони розміщені укріплені городища в селах Старі Безрадиці (городище Торч), Заріччя, м.Васильків, с.Плесецьке. Довжина лінії валу Па становить близько 30 км, а гілки Пв – близько 4 км. У багатьох місцях насип валу зберігся дуже добре і досягає 5 – 6 м заввишки. В м.Васильків та в с.Плесецьке вал губиться.

Друга лінія оборони також повністю захищала територію навколо Києва, обмежену Дніпром та Ірпенем.

Ш. Барахтянсько-Безп'ятницький вал на противагу двом першим не пов'язаний з річками. Він проходить південніше м.Васильків через с.Барахти повз хутір Безп'ятний у напрямку с.Великої Солтанівки. Проте цей вал, почавшись за 1 км від с.Барахти з боку Барахтянської Ольшанки, так само несподівано закінчується за 1,5 км західніше хутора Безп'ятного. Ніяких відгалужень він не має. Можливо будівництво валу не було закінчене.

IV. Ірпінсько-Здвижівська лінія оборони (IV а) замикала з півдня і південного заходу територію між річками Ірпінь та Здвиж. Починалася ця лінія між селами Черногородкою та Соосівкою, при впадінні в Ірпінь р.Луца. Лівим берегом Луци вал ішов до с.Білів і повз сіл Горобівка, Мотижин, Копялове, Фасівочка доходив до р.Здвиж. Хоч в деяких місцях вал і розораний, але його напрямок окрізь простежується досить добре. З цієї лінії оборони пов'язуються городища в селах Черногородка, Білів, Мотижин, м.Макарів.

У. Здвижівсько-Тетерівська лінія (У) починається від с.Завалівка на лівому березі р.Здвиж і йде в напрямку м.Радомишля на р.Тетерів. Вона, очевидно, замикала територію, обмежену річками Здвиж та Тетерів. Дослідження валів цієї лінії ще не закінчені.

На карті Антоновича й пізніших картах, які на неї спиралася, показано вал Трипілья – Митиця в відгалуженнях в бік Великої Солтанівки та Фасова. Перевірка на місці показала, що такого валу насправді немає.

Вали над річками Красною та Росью, показані на карті Антоновича, теж вимагають перевірки.

Зовнішня конфігурація усіх досліджених валів і ровів біля них для I – IV ліній майже скрізь однакова. Характерною ознакою є наявність рову тільки з боку валу, протилежного Києву. Вал насипався не прямо над ровом, а на відстані 0,8 – 1 м від нього. Ця смужка землі відома під назвою берма.

Вали будувалися з ґрунту, здобутого з рову. В деяких місцях, найнебезпечніших з воєнного погляду, вали будувалися за спеціальною технологією. Так, значна ділянка валу біля с.Хлепча, яка проходить по піщаному ґрунту, складається виключно з глини, до того ж сильно перепаленої. Велика кількість вугілля в насипу валу свідчить, що випалювання глини робилося з метою забезпечення більшої міцності валу.

Дуговидний вал біля с.Круглик (Ів) має іншу конструкцію. В нижній частині валу виявлено валок з чистого піску, який брався на місці. Ширина основи валка становила 6 м, а висота 1,5 м. Піщаний валок був вкритий шаром глею (сирої глини), яка з часом набула великої міцності. Товщина цього шару досягає 1,2 м. Верхня частина валу була насипана із звичайного ґрунту.

Важливою ознакою було виявлення вугілля в насипах валів на всіх ділянках першої, другої та четвертої лінії оборони. Подекуди вугілля залягає навіть в двох шарах. Як видно з розрізу валу, зробленого біля с.Забір"я (на першій лінії), один шар буває біля колишнього горизонту і має товщину 0,3 – 0,4 м, а другий, якщо він є, йде вище. Кількість вугілля не скрізь однакова. Іноді в насипу трапляються окремі вуглинки та лінії вугілля, іноді великі окупчення вугілля та попелу і навіть обгорілі колоди.

Наявність вугілля на ділянках валів, що складаються з перепаленої глини або зцементованого від високої температури піску, свідчить, що вугілля з"явилося тут у процесі будівництва валу. На тих ділянках валів з вугіллям, де ґрунт насипу не має слідів високої температури, воно могло з"явитися внаслідок вогневого способу очищення траси майбутнього валу від дерев та кущів, які заважали будівництву. Таке вугілля трапляється не тільки в насипах валів, а й обабіч їх, наприклад, біля с.Забір"я в смузі завширшки до 50 м на глибині 25 – 30 см, тобто на рівні колишнього горизонту.

Можна припустити, що нижній шар ґрунту з вугіллям у валах

належить колисьньому горизонту підшви валу та вугілля з верхньої частини рову. Вищі шари вугілля могли утворитися пізніше при відновленні валів, коли доводилося знову випалювати рослинність на них, яка на той час з'являлася. Такі проварки вугілля відзначені нами у валах біля заводу "Керамік" між м.Васильків та хутором Хлепча², а також у валах городища в с.Поштова Віта. Найвніше у валах вугілля може бути використане при визначенні часу будівництва насипів радіовуглецевим методом.

РОЗВІДКИ НА КИЇВЩИНІ

Н.М.Кравченко, А.С.Бугай, Б.В.Магомедов

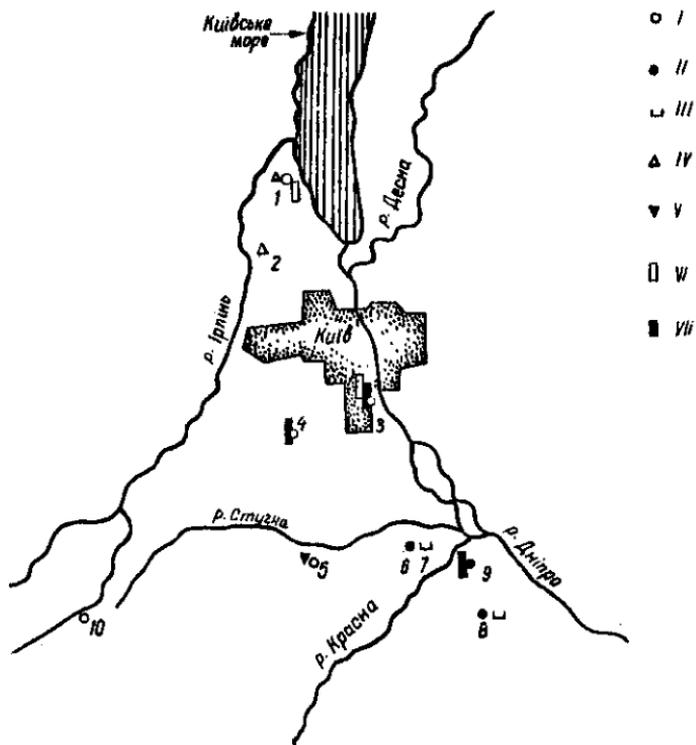
Окремі райони Київщини лишаються ще мало вивченими, а багато пам'яток, відомих з літератури, потребують уточнення їх археологічної характеристики.

Головна увага в роботі нашої групи¹ була спрямована на розшуки та дослідження пам'яток I тис. н.е. Маршрути являли собою щотижневі виїзди у напрямку до Лутежа, Фастова, Білої Церкви, Василькова, Трипілля. Особливе місце займало дослідження і картографування оборонних споруд, відомих під назвою "змійових валів" (див.статтю А.С.Бугая). Внаслідок проведених робіт були зафіксовані місцезнаходження пам'яток від доби неоліту до Київської Русі.

Неолітичне місцезнаходження виявлене на дюнах р.Ірпінь біля с.Мощун Києво-Святошинського району (рис.1; 2, де I - пам'ятки другої половини I тис. н.е.; II - Черняхівські поселення; III - Черняхівські могильники; IV - неолітичні місцезнаходження; V - Трипільське поселення; VI - підгірцівошка кераміка; VII - кераміка Київської Русі). Друге місцезнаходження відкрите на піщаному березі Київського моря біля с.Лутіж Києво-Святошинського району (рис.1; 1). Тут же були знайдені матеріали інших епох. Це місце, мабуть, донного походження, розмивається зараз водами моря.

² Мешканці хутора Хлепча в повсякденні роки добували вугілля з валів для опалення та для кузні. В с.Перевоз ще живий коваль, який користувався вугіллям з валу для свого виробництва.

¹ Розвідка проводилася восени 1969 р. за участі студентів Київського державного педагогічного інституту ім. О.М.Горького.

- I
- II
- ⌒ III
- △ IV
- ▽ V
- W
- VII

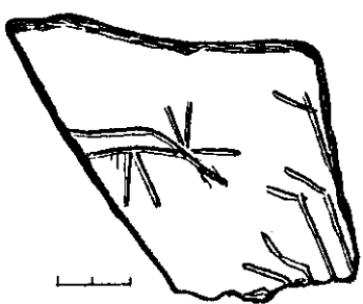
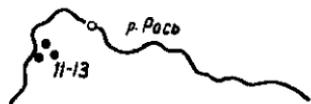

Рис. I.

До трипільської культури належать знахідки з Васильківського району (р. Велике Верем'я) (рис. 1; 5), в урочищі Чортуха. На лігому березі річки, крім фрагментів розписної трипільської кераміки, зустрічаються окремі знахідки кераміки епохи бронзи та скіфського часу.

Підгірцівські кам'янки відкриті в районі Лютежа (рис. 1; 1). Одне поселення виявлено в урочищі Холм, північніше села, на дюнах. Друге - в самому селі, на березі моря. Крім того, окремі фрагменти підгірцівської кераміки були зустрінуті на схилах Китаївського струмка (Китаєво, Київ) (рис. 1; 3) разом з матеріалами слов'янської та давньоруської епох.

Пам'ятки I тисячоліття н.е. представлені матеріалами черняхівської культури і культур другої половини I тисячоліття н.е. При вивченні пам'яток черняхівського типу в цьому районі важливим є визначення північної межі їх поширення. Картографування черняхівських пам'яток цієї території виявило, що в районі Середнього Подніпров'я вони різко зсунуті на Південь порівняно із західними та східними територіями. Однією з найважливіших груп черняхівських пам'яток цього району є жуківсько-черняхівська група, розташована у межах річки р. Красноі і Дніпра.

У районі сіл Черняхів - Верем'я нами, крім відомих тут могильника та поселення, було відкрито ще одне поселення черняхівської культури - в урочищі Балка Дубина (рис. 1; 10). За 200 м від поселення, на підвищеному місці, було виявлене поховання: частково пошкоджений земляними роботами кістяк лежав на глибині 0,35 м головою на захід у ямі прямокутної форми. Речей у похованні не було, проте не виключено, що тут знаходиться могильник, пов'язаний з згаданим поселенням.

У районі с. Жуківці Кагарлицького району ми побували на поселенні Черняхівської культури, де провадилися колись розкопки Інститутом археології АН УРСР. Обслідуювано обидва береги широкої обводненої балки, на одному з схилів якої знаходилося поселення. На протилежному березі також були виявлені численні знахідки кераміки, кісток тварин, печини (рис. 1; 11). Поряд з черняхівською керамікою траплялися також фрагменти епохи Київської Русі. Підомний матеріал зустрічався на протязі 1-1,5 км вздовж схилу. Розташовані досить систематично плями печини дають підставу гадати, що на поселенні було не менш, як три ряди жител, розташованих вздовж схилу.

Безумовно, обидва поселення у с.Жуківці пов'язані одне з одним і являють собою один з найбільших центрів цієї північної жуківсько-черняхівської групи черняхівських пам'яток. До цієї ж групи слід віднести ще одне черняхівське поселення, яке нам вдалося виявити на схід від Обужова, у глибині балки, що тягнеться у напрямку до с.Дерев'яне (р.Красна) (рис.1; 7). Підйомний матеріал, що складається переважно з кераміки черняхівського типу, кісток тварин, печини, зустрічався на протязі понад 800 м. Фрагменти належать різним групам і типам черняхівського посуду, здебільшого з глини з домішками та шершавою поверхнею (рис.2; 11, 12).

За 1,5 км від поселення на північно-східній околиці с.Дерев'яне Обужівського району (рис.1; 8) було обстежене місцезнаходження могильника. Внаслідок шурфовки відкриті два пошкоджені плантажною оранкою спалення. В одному – біля поверхні були кальциновані кістки, дрібні уламки гончарної черняхівської кераміки із слідами повторного випалу, уламок бронзової голки від фібули. В другому – тільки кальциновані кістки та дрібні уламки повторно випаленої кераміки. Південна частина могильника зіпсована глинищем.

Кілька місцезнаходжень черняхівської культури були відкриті у районі с.Пилипча Білоцерківського району (рис.1; 13 – 15). Одне з них – Пилипча I, виявлено на східній околиці села, біля ставка, займаючи схили невеликого струмка, що впадає за 1,5 км північніше у р.Рось. Матеріал – фрагменти кераміки (рис.2; 2), печина, кістки тварин трапляються на протязі 800 – 1000 м. Шурфовка виявила добре збережений культурний шар, з якого походить унікальна знахідка – фрагмент стінки гончарної сіролощеної посудини (певно, великої вази) з графічним малюнком, зробленим по вогкій глині (рис.1). Частина зображення, що збереглася, являє собою передню частину фігурки тварини (олень?, коза?) з опущеною донизу мордою, виконаною в умовній манері. По краях фрагмента є частини інших зображень. Мабуть, це була окладна багатофігурна композиція. У зв'язку з цим слід вказати ще на одну знахідку черняхівського мистецтва. У Білоцерківському музеї зберігається глечик черняхівського типу з с.Ромашок² з цікавим орнаментом, який, поряд з геометричними фігурами, містить і зображення гребінця і миши. Сюжет, безумовно, має символічний зміст (рис.1). Поряд з відомою

² З с.Ромашок у музей постуила нова колекція черняхівських посудин.

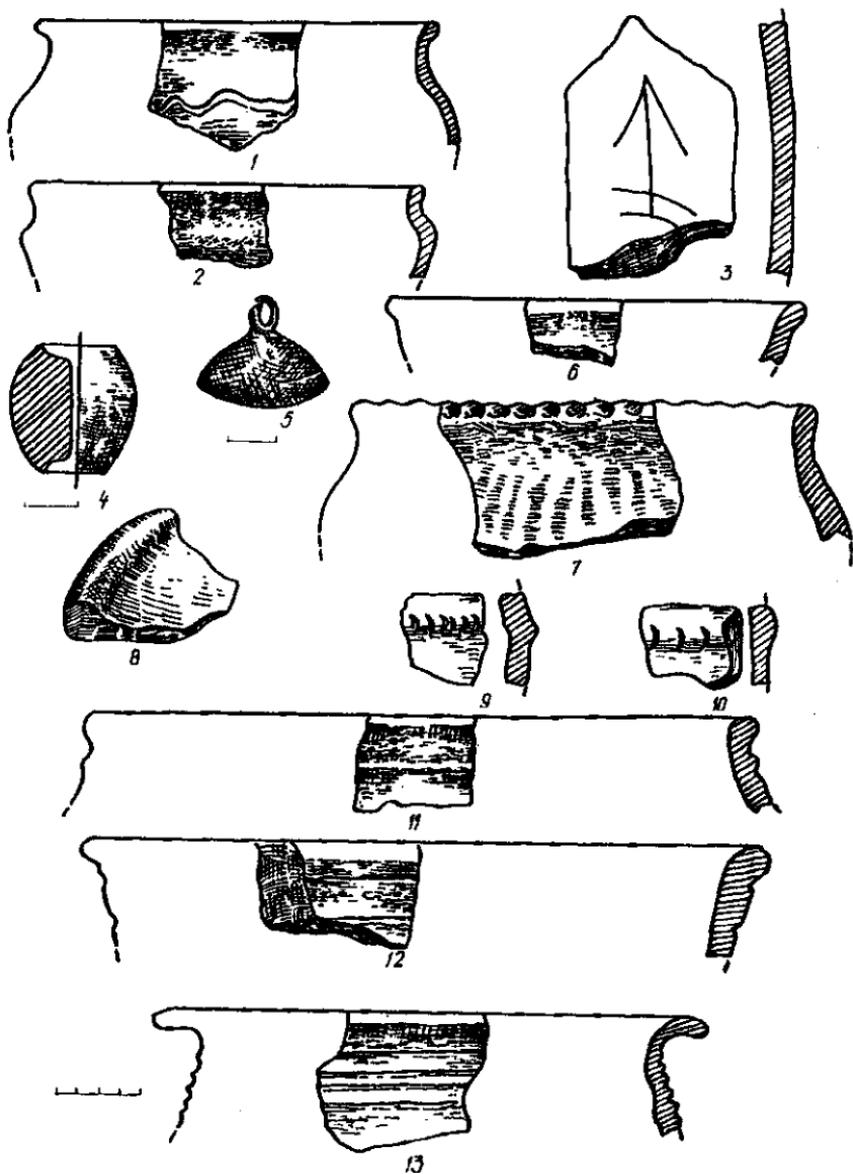

Рис.2.

одеською знахідкою, фрагмент в Пилипчі I і малюнок в Ромашок в цінними зразками черняхівської графіки. Ще одне поселення було виявлене на мису, утвореному при злитті згаданого струмка та Росі (Пилипча II).

На захід від описаного місцезнаходження, вгору за течією Росі були знайдені залишки ще одного черняхівського поселення - Пилипча III, розташованого у заплаві, на острівці, що утворює півострів. Тут під час будівельних робіт були зняті верхні шари ґрунту. У зрізах знайдено фрагменти кераміки, зробленої на крузі, але вона значно поступається за якістю перед звичайною кухонною шершавою черняхівською керамікою. Кілька фрагментів належали верхнім частинам горщиків, мали відігнуті вінця і орнамент у вигляді однорядової або багаторядової хвилі (рис.2; 1). Поряд з цими фрагментами була знайдена звичайна сіроколена кераміка.

Пам'ятки другої половини I тисячоліття відкриті в кількох пунктах.

Київ, Китаївська вулиця - Корчувате (рис.1; 3). На схилах Китаївського струмка (зараз система п'ятих ставків), навпроти відомого в літературі древньоруського городища, трапляється ліпна кераміка, в тому числі, кілька фрагментів вінець з зашипами по краю (рис.2,7). Глина червона, з домішками, на зовнішній поверхні помітні сліди розчосів. За типом ця кераміка близька до пенківської. Тут зустрінуті також матеріали інших епох, у тому числі древньоруської (рис.2; 3, 13 - фрагмент горла червоноглиняної амфори).

Віта Поштова Києво-Святошинського району (рис.1; 4). На схилах р.Віти, біля підніжжя укріплень древньоруського городища, у шарах, перекопаних під час земляних робіт, були виявлені фрагменти стінок ліпної кераміки з розчосами на зовнішній поверхні, аналогічні китаївському посуду.

Ольшанка Васильківського району, урочище Чортуха (р.Велике Верем'я) (рис.1; 5). На правому березі річки виявлені фрагменти ліпної кераміки, червоноглиняне пряло та бронзовий дзвіночок (рис.2; 5,4).

Мостище Києво-Святошинського району (р.Ірпінь). На правому березі річки виявлені фрагменти ліпного посуду колочинського типу, в тому числі фрагмент плоскої сковорідки з бортиком (рис.2; 8).

Фастів, передмістя Заріччя (рис. I; 12). На лівому березі р. Унави виявлена ліпна кераміка колочинського типу, в тому числі - два фрагменти ребристих бочків з насічками (рис. 2; 9, 10).

Кераміка колочинського типу була зустрінена також у Лютелі (рис. I; 1), на днах, що розмиваються Київським морем.

Місцезнаходження пізніших епох спеціально не досліджувалися. Знахідки давньоруської кераміки відзначені на київському поселенні, у Віті Поштової, Лютелі, Пилипці III, Жуківцях.

РОЗВІДКА ПО ДЕСНІ ТА СЕЙМУ

В.І. Неприна, В.М. Корпусова

Восени 1969 р. було проведено археологічне обстеження заплави Десни від устя р. Мени до м. Чернігова по обох берегах, а також заплави лівого берега Сейму від с. Великого Устя до м. Батурина Бахмацького району Сумської області.

Окремлена територія систематично не оглядалася в археологічному відношенні. Вона була відома тільки з окремих повідомлень краєзнавців і розвідок С.С. Березанської навколо сіл Велике Устя і Долинське. С.С. Березанською в околицях с. Ядуги Борзнянського району відкрите в цьому ж році і частково досліджене багатомарове поселення часів неоліту і бронзи.

Завданням нашої розвідки була перевірка деяких даних про неолітичні місцезнаходження, з'ясування характеру неоліту на цій території і відкриття нових пам'яток.

В результаті розвідки обстежені і виявлені пам'ятки неоліту, доби бронзи, ранніх слов'ян і Київської Русі (рис. I - номер пам'ятки в тексті відповідає номеру на археологічній карті).

I. Максаки Менського району Чернігівської області. На правому березі Десни, в південній частині села в урочищі Грудок було розташоване стародавнє поселення. В обриві берега на протязі 250 м простежується культурний гумусований шар потужністю до 0,85 м. В зачистках обриву зібрані різночасові археологічні матеріали.

Найдавніші знахідки, які залягали в основі гумусованого шару, відносяться до пізньонеолітичного часу: уламки тонкостінного посуду з домішкою піску в глині, з коміроподібним уступом на вінцях та з гребінчастим орнаментом (рис. 2; 10).

Вище зустрінуті уламки посудин ранньобронзового часу із домішкою піску в глині, прикрашені відбитками шнура, "гусеничок"

Рис. 1.

(рис. 2; 3), лопаточок із закругленим кінцем, характерних для пам'яток типу Лисої гори під Лубнами¹, або так званого рогацького типу (за О.Г. Шапошниковою).

Тут є також горизонт доби середньої бронзи. У ньому знайдені уламки тельпаноподібних посудин із домішкою товченого кварцу в глині, орнаментовані прокресленими лініями (рис. 2, 7) або насічками.

Верхня частина гумусованого шару містила залишки поселення часу ранніх слов'ян: уламки товстостінного посуду з домішкою шамоту в глині, без орнаменту, лише з вм'ятинами по краях вінець.

2. Осьмаки Менського району Чернігівської області. В заплаві правого берега р. Мена на дні виявлене різночасове поселення. Дна роворана.

До пізнього неоліту належать уламки посудин з ямково-гребінчастим орнаментом (рис. 2; 5 - 6), із рослинними домішками в тісті, крем'яні окрески, відцеди і пластини. Аналогії цьому матеріалу дає Мізинський "острів".

Уламки посуду, орнаментовані "гусеничками", прямим штампом, заццпами, товстим шнуром, належать так званому рогацькому типу культури ранньої бронзи. В цьому посуді є спільні риси із посудом середньодніпровської культури. Тут же зустрічалися уламки

¹ Колекція Скаржинської в Тр. Уш АС, Т. IV, М., 1897.

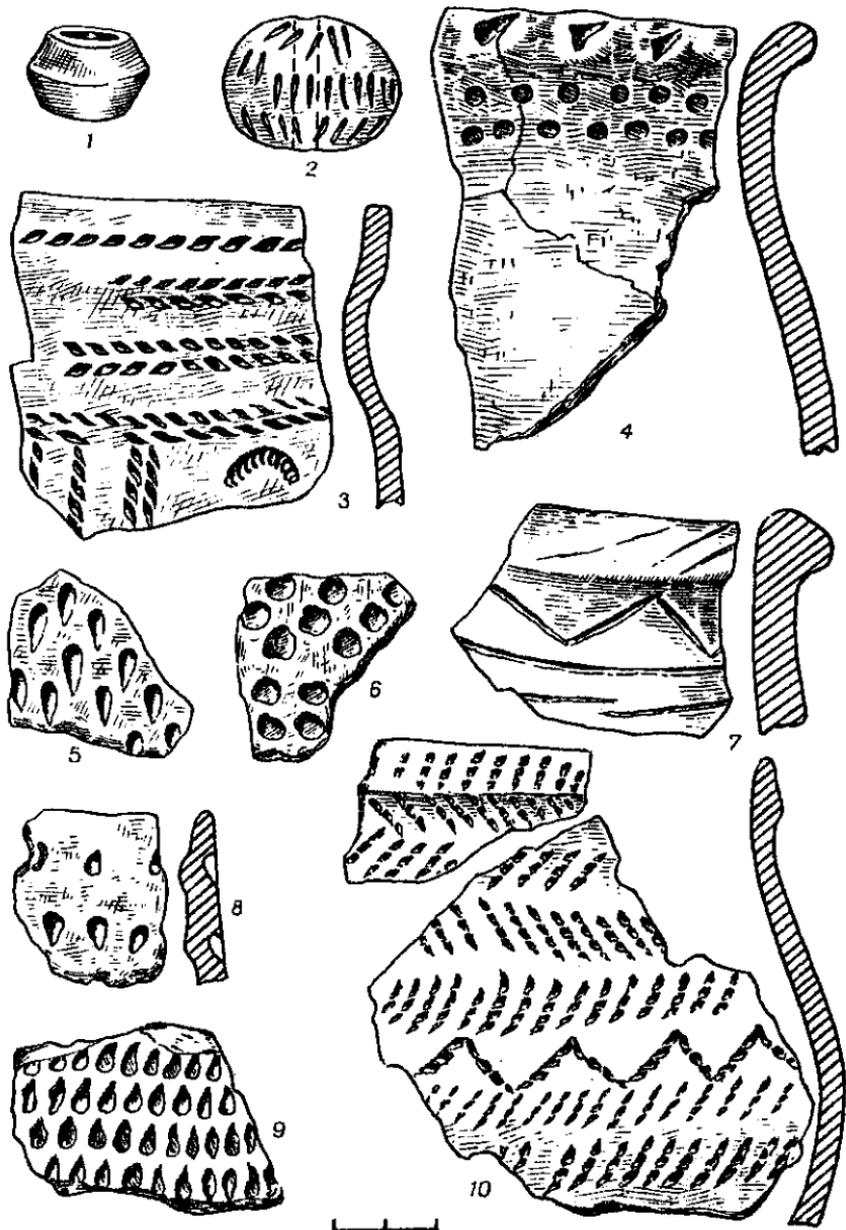

Рис. 2.

товтостійного посуду, з домішками шамоту в глині ранньослов'янського часу і поодинокі знахідки гончарних посудин часів Київської Русі.

3. с.Дубрівка Менського району. В заплаві правого берега Мени, в урочищі Лиса Гора на розораному бугрі зібрані уламки неолітичного посуду з ямково-гребінчастим орнаментом, доби середньої бронзи сосницького типу і пізньої бронзи бондарихіньського типу.

4. Ушня Менського району. На високому правому березі Десни в південній частині села в обриві і на площадці знайдена невелика кількість маловиразних уламків посуду ранньозалізного часу.

5 - 6. Седнів Чернігівського району:

1) на високому правому березі Сноу, де тепер сучасне кладовище, було розташоване городище часів Київської Русі. При ритті могли тут був знайдений глечик з хвилястим прокресленим орнаментом².

2) на підвищенні правого берега Сноу, нижче гідростанції, знайдено поселення доби пізнього неоліту і середньої бронзи. В зачистці обриву знайшли уламок верхньої частини горщика з відігнутими назовні вінцями із трикутними ямками по краю та двома рядками округлих ямок по шийці (рис.2; 4). Ця посудина має аналогії серед посуду трипільського часу Мостви (з матеріалів розкопок І.Ф.Левицького в 1949 р.).

До середньої бронзи належать уламки посуду без орнаменту з домішкою товченого кварцу в глині.

7. Брусилів Чернігівського району. В південній частині села, в урочищі Дякове місто, зустрічалися уламки ліпного посуду часів ранніх слов'ян і гончарних посудин часів Київської Русі.

8. Ковчизн Куликівського району. На краю надзаплавної тераси лівого берега Десни, де тепер садиба Н.П.Пронько, було стародавнє поселення. В обриві простежується культурний шар потужністю до 1,3 м. З нього взяті уламки тельпаноподібних горщиків із прокресленим орнаментом, прясло з насічками (рис.2;2), печина. Під час повені вимавало глиняні вальки. Крім того, тут зустрічалися уламки гончарного посуду часів Київської Русі.

² Див. статтю Р.В. Терпеловського в цьому збірнику.

9. Салтикова Дівиця Куликівського району. На краю надзаплавної тераси, проти урочища Оболоння в кар'єрі виявлено культурний шар потужністю 0,8 м, який містив залишки зарубинецької культури: уламки грубого ліпного посуду, акритого "штриховкою", гребінчастими борозенками, і чорнолощене біконічне прясло (рис.2; 1).

10. Бондарівка Сосяницького району. В південно-східній частині села, на горі О.Г.Цвир, зібрані неолітичні відщепи кременю та кілька уламків посуду з ямковим орнаментом (рис.2; 8), подібного до посуду Осьмаківської дні, а також уламки посуду ранньослов'янського часу.

11. Стара Бугівка Сосяницького району. На останці борової тераси в заплаві лівого берега Десни в урочищі Чубкова гора на оранці зібрано багато уламків посуду, печини і кременів. Закладено шурф розмірами 2,2 x 1,5 м.

Найдавніші знахідки тут неолітичного часу: мініатюрний призматичний нуклеус і два уламки посудин, один з коміроподібним уступом на вінцях, другий - з рядками відбитків кутом широкої лопаточки. В шурфі неолітичних знахідок не знайдено.

Є уламки кераміки ранньої бронзи із шнуровим защиповим і прокресленим візерунком. Вони трапилися також у шурфі на глибині 0,5 м під шаром ранньослов'янського часу. Знайдено окремі уламки посуду бондарихинського типу доби пізньої бронзи.

Переважає більшість матеріалів на Чубковій горі відносяться до зарубинецької культури. В шурфі та на оранці зібрано багато уламків товстостінного ліпного посуду та чорнолощених мисок, кісток тварин. Культурний шар цього часу добре збережений, поселення придатне для розкопок.

12. Велике Устя Сосяницького району. На північний схід від села в урочищі Друга гора на надзаплавній терасі Сейму зібрані окремі черепки з ямковим орнаментом (рис.2;9), крем'яний пластинчастий ніж і нуклеоподібні уламки, а також уламки посуду середньодніпровської, багатоваликової та сосяницької культур доби бронзи та ліпного посуду ранньослов'янського часу.

13 - 14. Обирок Бахмацького району. 1) Поблизу старого русла Сейму в урочищі Новохатська гора було розташоване поселення часів неоліту, бронзи й ранніх слов'ян.

2) У західній частині села в урочищі Титовчівщина на оранці низької надзаплавної тераси на площі 180x200 кв.м. було

розташоване поселення. Тут знайдені кілька відщепів з кременя і черепок з ямковим орнаментом і уламок обушкового ножа з кварциту, кілька уламків посудин із шнуровим візерунком, типовим для середньодніпровської культури.

Переважає більшість знахідок ранньослов'янської доби, післязарубинецького часу. Шурфи виявили добре збережений шар цього поселення, в ньому знайдено уламки ліпного грубого посуду із закругленими краями вінець.

В результаті розвідки встановлено, що на цій території в неолітичний час існували поселення пізньої дніпро-донецької культури (Максаки, Стара Бутівка, Обірок), а пізніше — поселення неоліту ямково-гребінчастої кераміки (Осьмаки, Дубрівка, Бондарівка, Велике Устя, Обірок).

Доба ранньої бронзи представлена тут поселеннями рогацького типу із рисами близькості до середньодніпровської культури (Максаки, Осьмаки, Седнів, Стара Бутівка) і середньодніпровської культури (Велике Устя).

Середня та пізня бронза характеризується поселеннями осницького та бондарихинського типів (Максаки, Осьмаки, Ковчан, Стара Бутівка, Велике Устя, Обірок). Поширені тут і пам'ятки ранньослов'янської доби — зарубинецької культури і післязарубинецького часу (Максаки, Осьмаки, Дубрівка, Седнів, Салтикова Дівиця, Бондарівка, Стара Бутівка, Велике Устя, Обірок).

РОЗВІДКОВІ РОБОТИ НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

В.Г.Збенович

У зв'язку із створенням великої Південно-Бузької (Очаківської) зрошувальної системи в найближчі роки почнеться спорудження гідровузла поблизу с.Костянтинівки Гарбузинського району Миколаївської області. Внаслідок цього виникне Нижньокостянтинівське водосховище завдовжки понад 40 км, що валле обидва берега Південного Бугу аж до південної околиці м.Первомайська. Для проведення археологічної розвідки в зоні затоплення майбутнього водосховища був створений Нижньокостянтинівський загін Інституту археології АН УРСР, який в червні 1969 р. обстежив вказану ділянку середньої течії Південного Бугу¹.

¹ До складу загону, крім автора, входили співробітники

Слід відзначити, що в 1930 - 1931 рр. саме в цьому районі працювала розвідува Богесівська експедиція, яка відкрила тут досить численні й різночасні археологічні пам'ятки. Тоді ж в кількох пунктах (с.Костянтинівка, урочище Гард поблизу с.Богданівки тощо) було здійснено розвідуві розкопки².

Загальна довжина маршруту Нижньокостянтинівського загону близько 70 км: від м.Первомайська й далі за течією річки до с.Прибужжя (Акмететка) на правому її березі та с.Бузьке - на лівому. Загалом виявлено 24 різночасні поселення й кілька окремих місцезнаходжень.

Найранішими серед виявлених пам'яток є два неолітичні поселення поблизу сіл Грушівка Первомайського району та Семенівка Гарбузинського району. Перше - розташоване на острові серед бузьких порогів, друге - займає ділянку надзаплавної тераси лівого берега річки. На поселеннях зібрано вироби з кременю (невеличкі нуклеуси, окребки, мікропластинки), рогу, фрагменти посудин з рослинною домішкою в глині, прикрашених прогладженим орнаментом, іноді в поєднанні із "скорописними" наколами. Обидва пункти належать до буго-дністровської неолітичної культури, причому до однієї з ранніх фаз її розвитку. Разом з відомою стоянкою в урочищі Гард вони є найбільш південними пам'ятками цієї культури.

Енеолітична епоха представлена поселеннями трипільської культури (виявлено чотири пункти). До початкових фаз розвинутого трипільля належать досить численні фрагменти кераміки, зібрані разом із згаданим вище неолітичним матеріалом поблизу с.Семенівки (тут простежений також культурний шар трипільського часу). Досить добре датують пам'ятку уламки посудин з лощеною поверхнею, прикрашені концентричними канелюрами, заглибинами та гребінцевим штампом. Можливо, за часом трипільський пункт біля с.Семенівки відповідає відомій Сабатинівці I, розташованій трохи північніше. Інші трипільські поселення (біля сіл Іванівка Гарбузинського району та Виноградний Сад Доманівського району) належать до початкових фаз пізнього трипільля. Тут знайдено типові червоноглиняні посудини (конічні миски, горщики), прикрашені монохромним червоним розписом.

Інституту археології В.В.Отроценка, В.О.Сичинський, С.Б.Ястрєбова.

² Ф.А. Козубовська й. Археологічні дослідження на території Богесу. К., 1933.

Було обстежене також місцезнаходження трипільської культури на згаданому вже острові проти с. Грушівки, відкрите в 1941 р. співробітником Одеського археологічного музею Т. Сисковою, віднесене нею до усаївської групи пам'яток. Площа острова 350 x 160 м. У центрі його зберігся овальний останець землі (55 x 26 м), поділений навпіл великими гранітними окелями. Він здіймається над рівнем літньої води на 4 м; вся інша частина острова вкрита гранітними валунами. Біля підніжжя останця серед валунів зібрано неолітичний матеріал та невиразні фрагменти трипільського посуду. При розкопках невеликого земляного горбка (частина останця, відокремлена від нього повеннями) на глибині близько 1 м серед валунів зібрано кілька фрагментів трипільського розписного посуду, кістки тварин та риб. Розкоп площей 6x2 м, закладений на крає останця і доведений до гранітної основи острова (тобто на глибину 2 м від поверхні), не дав жодного уламка трипільської кераміки. Отже, культурний шар тут не зберігся. Слід гадати, що острів, з усіх боків оточений окелями, порогами й заростями камішу, на якийсь час був схованкою для невеликих груп неолітичного, а потім і трипільського населення. Однак трипільці мешкали тут не в найпізніші періоди розвитку культури (усаївський етап), а раніше. Типовий монохромний посуд, зібраний на острові, вказує, що цей пункт, так само як і поселення поблизу сіл Іванівка та Виноградний Сад, належить до початку пізнього трипілля.

Найбільша кількість відкритих у 1969 р. пам'яток (14) належить до епохи бронзи. Біля с. Іванівки Доманівського району зібрано матеріали (кераміка з домішкою черепашки, прикрашена гребінцевим штампом), що, очевидно, належать до пізнього етапу ямної культури. На поселеннях біля сіл Курипчине (Гарбузинський район), Семенівка, Грушівка зібрано фрагменти товстостінних посудин, часто із смугастим згладжуванням поверхні, прикрашених відбитками грубого шнура, заціпами, прокресленими оперізуючими лініями. Біля с. Грушівка знайдено розвал глибової круглодонної чаші із потовщеними "комірцеподібними" вінцями. Зазначені поселення слід віднести до катакомбного часу.

До середньої бронзи належать поселення біля сіл Іванівка (Гарбузинського району), Семенівка та інших, де зустрінуто фрагменти горщиків з високими, рівними, трохи відхиленими назовні вінцями, зрідка прикрашених валиковим орнаментом.

Досить численними є поселення сабатинівського етапу пізньої бронзи – біля сіл Мигія (Первомайського району), Куйбишів (Доманівського району), Іванівка, хутір Бузького (Гарбузинського району) та ін. До заключного періоду епохи бронзи (білозерський етап) належать поселення поблизу сіл Іванівка (Гарбузинського району) та Семенівка.

Далі слід згадати кілька пунктів із знахідками античної кераміки епохи еллінізму – біля сіл Костянтинівка, Семенівка та ін.

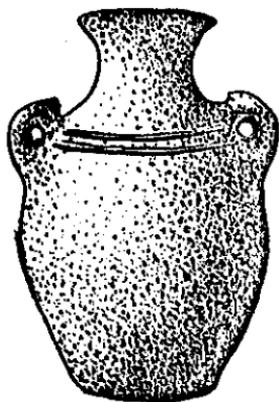
В дослідженому районі досить багато поселень черняхівської культури. Вони виявлені, зокрема, біля сіл Романова Балка (Первомайського району), Курилчине, Грушівка, Куйбишів та ін. Тут знайдено високоякісний гончарний посуд з лощеною поверхнею, часто на кільцевому піддоні. Трапляються великі посудини-зерновки із горизонтально зрізаними широкими плоскими вінцями. Зазначені поселення можна віднести до розвинутих фаз черняхівської культури – III – IV вв. В с.Костянтинівка на одній із садіб, що лежать на схилі другої тераси Південного Бугу, при спорудженні льоху кілька років тому були викопані глиняна й окляна посудини, бронзова фібула, пастове намиото. Збереглася лише велика сіроглиняна ваза з трьома канальованими ручками, прикрашена зубчастим штампом (рисунк, I). Слід гадати, що на цьому місці знаходиться могильник черняхівської культури.

Слов'янське поселення середини I тисячоліття виявлене біля с.Іванівка (Доманівського району). Культурний шар тут густо насичений грубою ліпною керамікою та величезною кількістю кісток тварин.

Нарешті слід згадати дві посудини, знайдені під час шурфування останця на Грушівському острові (вони лежали біч-о-біч на глибині 0,8 м від поверхні). Це – невеличкі глечики з ліфчастими вінцями та наліпними "дзєболоподібними" ручками на плічках (рисунк, 2,3). Один з них прикрашений двома прокресленими лініями, що оперізують тулуб на рівні ручок; на другому глечику такий орнамент доповнений місяцеподібними відбитками. За формою посудини з Грушівського острова дуже нагадують так звані амфорики киявського типу й можуть бути датовані XI ст. Знахідка типових киеворуських посудин в зоні, що виходила за межі Київської Русі, становить певний інтерес.

1

2

3

Незважаючи на попередній характер обстеження зони майбутнього Нижньокостянтинівського водосховища, можна твердити, що принаймні половина виявлених тут пам'яток цілком придатна для стаціонарних досліджень. Найбільш науково-рентабельними здаються трипільські місцезнаходження поблизу сіл Семенівка та Виноградний Сад, поселення епохи бронзи біля сіл Курпичине, Іванівка, хутора Бузького, ранньослов'янське поселення біля с. Іванівка, поселення черняхівської культури біля сіл Грушівка й Курпичине та деякі інші.

РОЗВІДКА БЕРЕГІВ ОЗЕРА КИТАЙ

О.В.Гудкова

Восени 1969 р. кафедра стародавнього світу та середніх віків Одеського державного університету проводила археологічну розвідку на берегах оз. Китай с Кілійському районі Одеської області, які досліджувалися археологами і раніше. В 1954 і 1956 р. Прутсько-Дністровською експедицією Молдавського філіалу АН СРСР та ІА АН УРСР під керівництвом Г.Б.Федорова на північно-східному березі озера було виявлено велике черняхівське поселення Китай¹. У 1965 - 1967 рр. Дністро-Дунайська експедиція ІА АН УРСР, керуєвана М.М.Шмаглієм², відкрила мезолітичну стоянку біля с. Васи́лівка, поселення бронзового віку (п'ять пунктів) коло прибережних сіл Васи́лівка та Мура́лівка, двошарове поселення культур гумельни́ця і черняхівської біля с.Омарбія, черняхівське поселення на південній околиці с.Фурманівка, слов'янські поселення IX - X ст. на південній околиці с.Старі Трояни і поблизу сіл Васи́лівка та Приозерне.

Нашою розвідкою відкриті такі пам'ятки:

1. Червоний Яр-I - поселення на південній околиці с.Червоний Яр. На площі 150x100 м концентруються уламки кераміки і кісток, грудки глиняної обмазки та нагромадження каміння. Поселення зоране, шурфовкою не виявлено культурного шару. Основну масу кераміки становлять уламки ліпних горщиків баночної форми іноді з наліпними нерозчленованими валиками на стінках. Цей посуд має чіткі

¹ Г.Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья. - МИА, 1960, № 89, стор.250.

² Н.М. Шмаглей. Археологические разведки в зоне строг-

аналогії з такими пам'ятками пізньобронзового часу, як Сабатинівське і Пересадівське поселення, а в районі Дністрівсько-Дунайських степів – поселення Утконосівка³ та Болградське⁴.

2. Червоний Яр II – невелике розоране поселення за 200 м на південь від Червоного Яру I. Знайдено уламки амфор II – IV ст.

3. Червоний Яр III – поселення за 1,5 км на південь від села на східному березі озера, зайняте виноградником і лісопосадкою. Приблизна площа 150 x 400 м. На поселенні багато кераміки, каміння, шматків випаленої глини. На винограднику культурний шар порушено глибокою оранкою, а на території лісопосадки, як показав шурф, він частково зберігся. Тут зібрано керамічний комплекс, типовий для черняхівської культури. Представлені всі основні групи кераміки того часу. Це уламки амфор II – III ст., фрагменти круглої сіроглиняної лощеної та шершавої посуду і в невеликій кількості уламки ліпних посудин.

Сіролощена кераміка з добре виробленого тіста характеризується наявністю форм з різким перегином тулубу та підкреслено відзначеним ребром. Багато посудин прикрашено одним або кількома вузькими рельєфними валиками. Відзначені звичайні форми лощіння: судільна, горизонтальними смугами, косов сіткою. Кілька уламків належать такій характерній формі, як зерновий в горіхонтально сплюсненими вінцями.

4. Червоний Яр IV являє собою мізерні залишки розораного поселення на північній околиці села. Тут зібрана невелика кількість кераміки III – IV ст. н.е.

5. Фурманівка II⁵ – поселення на березі озера в районі

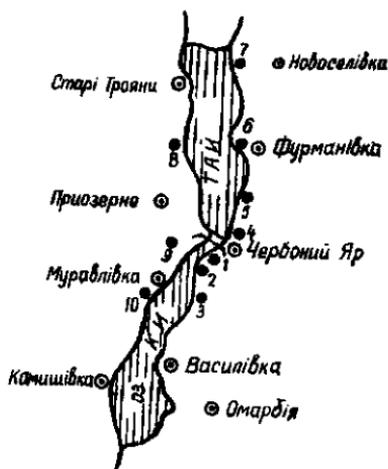
тельства Придунайской (Татарбунарской) оросительной системы в 1963 г. – КСОГАМ за 1963 г., Одесса, 1965; В.Н. Г л а д и л и н, М.М. Ш м а г л и й. Новые археологические памятники в междуречье Дуная и Днестра. – АИИУ, вып. II. К., 1968.

³ М.М. Ш м а г л и й, І.Т. Ч е р н я к о в. Археологічні розвідки 1964 р. в пониззі Дунаю. – Археологія, т. 19. К., 1965, стор. 218, табл. II, № 2.

⁴ І.Т. Ч е р н я к о в. Слой поздней бронзы Болградского поселения. – КСИЯ АН СССР, вып. 106, М., 1966, стор. 102, рис. 44, № 5, 6.

⁵ Індекс 5 залишений для поселення, виявленого М.М. Шмаглієм.

кар"єру між селами Фурманівка і Червоний Яр. Його площа становить 100 x 150 м. Шурфами культурного шару не виявлено. На по-

селенні зустрічається нагромадження каміння. Кераміка представлена уламками амфор і отінок ліпних посудин. Амфори відносяться до типів, які існували протягом II – III ст. н.е. Уламки ліпного посуду маловиразні. По деяких формах, характеру тіста і випадку, а також по розчісах дрібногребінчастим штампом їх можна віднести до часу пізньої бронзи.

6. Фурманівка III – залишки розораного поселення на північній околиці с.Фурманівка, розтягнутого вздовж похилого берега озера приблизно на 150 м. На поверхні зустрічається багато кераміки та каміння. У шурфі не порушеного культурного шару не виявлено.

Виходячи з уламків амфор II – III ст. і маловиразних фрагментів сіроглиняної кругової кераміки, поселення існувало в часи черняхівської культури, а можливо, і пізніше. Невзначну, але відособлену групу кераміки, становлять уламки ліпного посуду сабатишівського типу.

7. Новоселівка I⁶ – велике поселення, розташоване на схід-

⁶ Це поселення, відкрите Г.Б.Федоровим, описується тому, що

ному березі озера в тому місці, де до нього підходить південний Троянів вал. Воно простягнулося омугою завширшки в 150 м вздовж берега озера на 2,5 - 3 км.

На південній околиці поселення, на винограднику вдалося виділити зону поширення кераміки доби пізньої бронзи. Тут представлені фрагменти банковидних горщиків з наліпними валиками, прикрашеними вдавленим пальців. Характерною ознакою є і врізний орнамент на деяких фрагментах. Траплялося кілька фрагментів зі слідами розчісів дрібнозубчастим штампом.

Наступний за часом шар Новоселівки I представлений черняхівською керамікою, зафіксованою тут Г.Б.Федоровим⁷.

Вздовж усього поселення зустрічається велика кількість кераміки ще одного типу. В основному це уламки кругових горщиків з різко відігнутими вінцями і низькою шийкою. Тісто їх досить грубе, з різними домішками. Черепок у зламі звичайно сірий, а поверхні - різні відтінків коричневого кольору. Стінки посудини орнаментовані прямими та хвилястими лініями, прокресленими гребінкою, і різними їх комбінаціями.

Кераміку такого типу звичайно відносять до балкано-дунайської культури, що має і ряд інших назв залежно від визначення етносу її носіїв. Можна навести дуже багато аналогій описаним горщикам, але при цьому найбільший інтерес становлять ті, що їх знаходять у Буджацькому степу. Подібна кераміка виявлена тут при розкопках поселення Соф'яни поблизу Ізмаїла⁸, біля сіл Суворове, Першотравневе, на східному березі оз.Китай (с.Василівка)⁹, на західному березі того ж озера коло сіл Прозерне¹⁰

вдалося здобути деякі нові відомості про нього. Запропонована Г.Б.Федоровим назва "Китай" з того часу, як на оз. Китай відкрито численні археологічні об'єкти, стала незручною, тому ми іменуємо його за назвою найближчого с.Новоселівки.

⁷ Ними виявлено обмежену кількість кераміки, яка може бути віднесена до цього часу.

⁸ Згадане поселення було досліджене А.О.Кравченко, яка підготувала до друку звіт про розкопки.

⁹ В.Н. Г л а д и л и н, Н.М. Ш м а г л и й. Новые археологические памятники в междуречье Дуная и Днестра, - АИНУ, вып. II, 1968, стор. 29, рис. 2.

¹⁰ Д.Т. Б е р а з о в е ц ь. Слово"яни й племена салтівської культури. - Археологія, т. 19, К., 1965, стор. 63.

і Старі Трояни¹¹, біля с.Струмок на річці Нерушай¹². Ці об'єкти визначаються їх дослідниками як слов'янські IX - X ст. Поселення з подібною керамікою докладно вивчаються в Молдавії і на території Болгарії.

Шурф на поселенні Новоселівка потрапив на залишки житла з вогнищем і виявив культурний шар з балкано-дунайською керамікою. Поселення явно перспективне для більш детального вивчення.

8. Старі Трояни П¹³, - поселення, розташоване між селами Приозерне і Старі Трояни. Тут зібрано дуже обмежений керамічний матеріал, що складається з уламків амфор перших століть нашої ери, невразних фрагментів ліпного посуду і кількох черепків сіроглиняного станкового посуду без лоціння.

9. Поселення Приозерне П¹⁴ розташоване за 400 м на південний схід від с.Приозерне на правому березі безіменного струмка, що протікає через село і впадає в оз.Китай. Тут на ріллі зустрічається кераміка, кістки, грудки глиняної обмазки. Зібрані матеріали можна віднести до III - IV ст.

Другу групу кераміки становлять уламки досить грубих кругових горщиків балкано-дунайського типу. Очевидно, до цього ж керамічного комплексу належать і фрагменти сіроглиняних лоцених посудин, що явно відрізняються від черняхівських. Поверхня їх здебільшого темна, майже чорна, злам коричневий або сірий. Смогасте лоціння робилося з натиском, внаслідок чого утворилися смуги, одночасно пролощені й заглиблені. У деяких випадках лоцінням вкривалася тільки частина посудини. Під олабопрофільованими вінцями чи біля дна буває прокреслена лінія. Цьому, певно, це салтівські традиції в кераміці балкано-дунайської культури. В той же час слід зазначити, що серед кераміки Новоселівки таких лоцених посудин не трапилося. На поселенні знайдена також кераміка епохи пізньої бронзи.

Досліджуваний район був досить густо заселеним в епоху пізньої бронзи. З десяти обслідуваних поселень кераміка сабати-нівського типу виявлена на шести поселеннях. Ще кілька поселень цього типу зафіксовані іншими дослідниками.

¹¹ М.М. Шмаглієв. Вказана праця, стор.53.

¹² Там же.

¹³ Номер П введено на відміну від поселення, відкритого М.М.Шмаглієв на південній околиці села.

¹⁴ Поселення Приозерне I відкрите М.М.Шмаглієв.

Наступний етап заселення узбережжя озера можна буде визначити після дослідження численних курганів, розташованих у заплаві і на певній віддалі від озера.

Береги озера заселяються в часи черняхівської культури, причому поселення виникають звичайно на місцях поселень епохи бронзи. Побережжя оз. Китай має також пам'ятки балкано-дунайської культури.

НОВІ ПАМ'ЯТКИ В ПОНИЗЗІ ДУНАЮ

Л.В.Суботін

У 1969 р. Болградський загін Дністро-Дунайської експедиції Інституту археології АН УРСР продовжував археологічні розвідки на території лівобережжя Нижнього Дунаю, розпочаті в попередні роки¹.

Розвідками відкрито 25 нових археологічних пам'яток. Усі пам'ятки виявлені на території Одеської області, за винятком поселень Джурджулешти та Чумай, які розташовані на території МРСР (рис. 1, де а - схема археологічних пам'яток району впадіння р.Прут до р.Дунаю; б - схема археологічних пам'яток берегів р.Великий Катлабух; 1 - поселення культури Гумельниця; П - поселення епохи бронзи; Ш - поселення римського часу і Черняхівського типу; IV - поселення салтово-маяцького типу і слов'ян).

Лівий берег р.Дунаю

1. Поселення Рені виявлене на другій і третій терасах лівого берега Дунаю за 2 км на захід від однойменного міста Одеської області. Площа поширення знахідок - 700 x 400 м. На південній частині її переважає кераміка салтово-маяцької культури та слов'ян IX - X ст. На північній - кераміка культури Гумельниця (рис. 2; 5). Остання представлена посудом - грубим товстостінним і тонкостінним, добре лощеним (деякий прикрашено канелюрами). Уся кераміка сірого, жовтого і світло-оранжевого кольорів. На поселенні багато кісток тварин і грудок глиняної обмазки. Товщина культурного шару 70 - 80 см.

¹ В розвідках брали участь Л.В.Суботін (керівник загону), М.В.Агбунов, С.В.Суботін та ін.

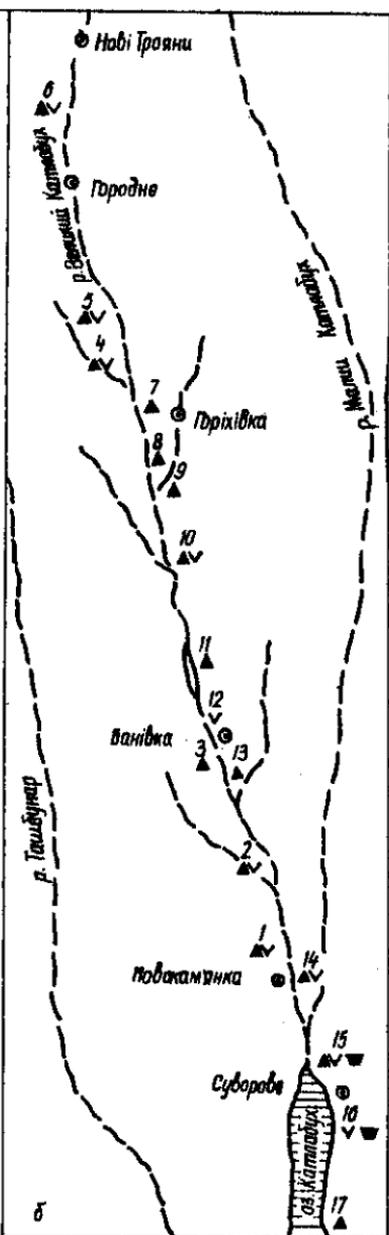
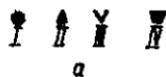
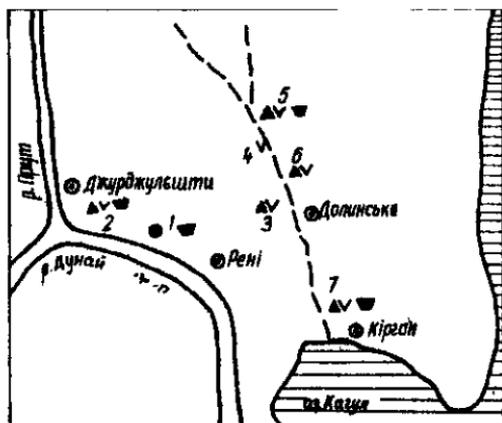

Рис. 1.

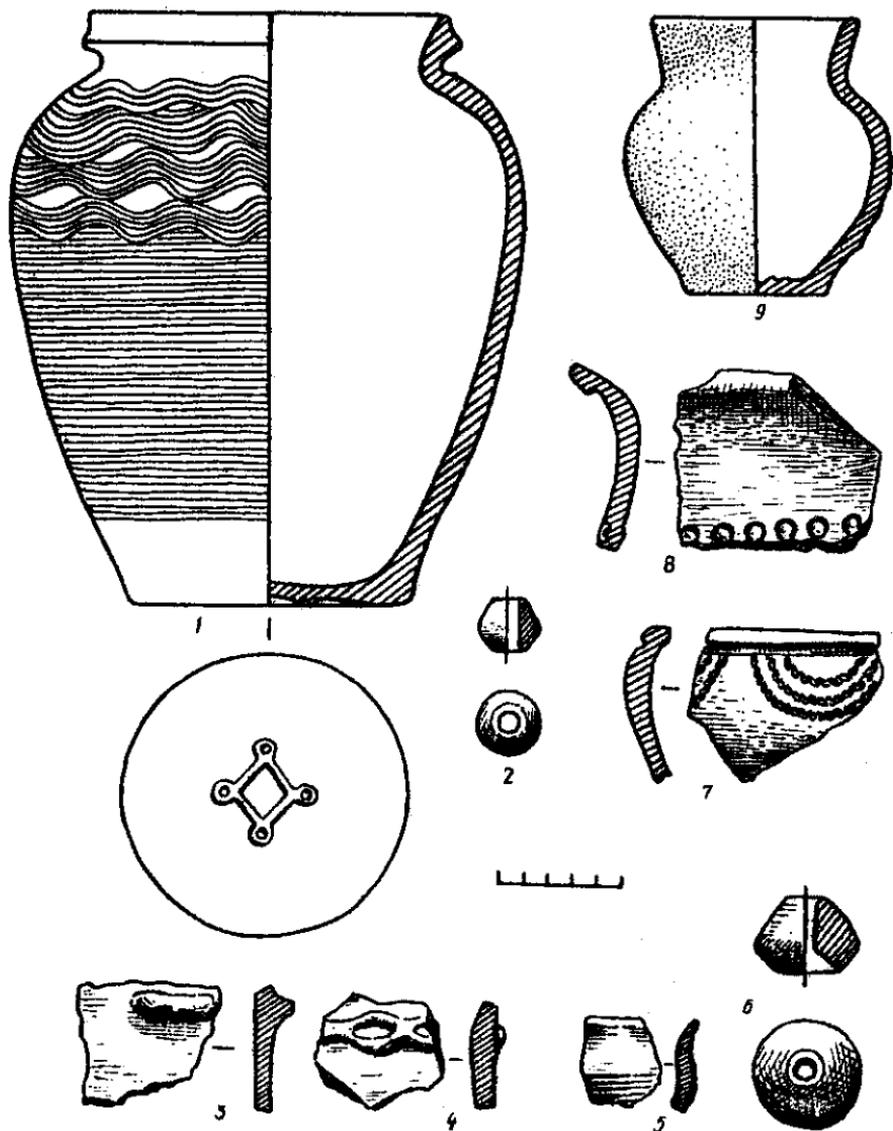

Рис. 2.

2. Поселення Джурджулешти виявлене на третій терасі берега Дунаю поблизу впадіння в нього р.Прут, за 0,5 км на південний схід від однойменного с.Вулканештського району МРСР. Тут зібрано уламки кераміки епохи пізньої бронзи, римського часу II - III ст. і слов'ян IX - X ст.

Правий берег р.Бужорка

3. Поселення Долинське I знаходиться на низькому схилі берега річки навпроти північної околиці с.Долинське Ренійського району. На поверхні поселення зібрано уламки кераміки епохи пізньої бронзи та римських амфор II - III ст.

4. Поселення Долинське II розташовано за 1,5 км на північний захід від с.Долинське. На площі 150x40 м зібрана кераміка черняхівської культури, а також уламки римських амфор II - III ст.

Лівий берег р.Бужорка

5. Поселення Долинське III виявлене за 3,5 км на північний захід від с.Долинське. На площі (500 x 60 м) чимало кераміки епохи пізньої бронзи, слов'янського часу IX - X ст., знайдено також уламки римських амфор II - III ст.

6. Поселення Долинське IV знаходиться за 1,5 км на північний захід від с.Долинське. Кераміка належить до епохи пізньої бронзи черняхівської культури. Площа поширення знахідок 150 x 60 м.

7. Поселення Кірган II розташовано за 1 км на північ від с.Кірган Ренійського району. На поверхні поселення (площею 600 x 100 м) зібрана кераміка епохи пізньої бронзи, салтово-маяцької культури, південних слов'ян IX - X ст. та уламки римських амфор II - III ст. Серед знахідок крем'яні знаряддя праці та два уламки кам'яних сокир. На південній частині поселення понад балкою, яка йде у напрямку схід - захід, було закладено шурф розміром 4 x 2 м. У культурному шарі (завтовшки 80 см) виявлена кераміка салтово-маяцької культури та слов'ян IX - X ст. В материк простежена частина ями завглибшки 25, завширшки 120 см, яка орієнтована південь - північ. Заповнення ями було насичене кістками тварин, керамікою слов'янського часу IX - XI. На денці одного із знайдених тут горщиків помітно клеймо (рис. 2; 1). Крім цього, в ямі знайдено пряслице (рис.2; 2), траплялися вуглики.

Правий берег р.Великий Катлабух

1. Поселення Новокам'янка II виявлено за північною околицею с.Ново-Кам'янка Ізмаїльського району. На площі 170 x 50 м зібрана кераміка сабатинівського типу і черняхівської культури.

2. Поселення Ново-Кам'янка I знаходиться поблизу впадіння р.Катлабух балки Банівської (по обидва її боки). Кераміка зібрана на площі 300 x 150 м. Вона належить до епохи пізньої бронзи та черняхівської культури. Знайдена також ніжка римської амфори II - III ст. На переораній поверхні багато обпаленої глини та каміння.

3. Поселення епохи пізньої бронзи Банівка III розташоване проти південно-західної околиці с.Банівка Болградського району. Площа поширення знахідок 200 x 100 м.

4. Поселення Горіхівка IV виявлено поблизу впадіння в р.Великий Катлабух балки (по обидва її боки) за 1 км на північний захід від с.Горіхівка Болградського району. На поверхні зібрана кераміка епохи пізньої бронзи та уламки римських амфор II - III ст., багато каміння та кісток тварин. Знайдено також глиняне пряслице (рис.2;4). Площа поширення знахідок - 500 x 400 м.

5. Поселення Городне виявлене за 5 км на південь від однойменного села Болградського району. На площі 500 x 200 м зібрана кераміка епохи пізньої бронзи, черняхівської культури та уламки римських амфор II - III ст.

6. Поселення Нові Троїни виявлене за 2 км на південь від однойменного села Болградського району. На зораній поверхні знайдено фрагменти посуду епохи пізньої бронзи та римських амфор II - III ст. Площа поширення знахідок - 300 x 100 м.

Лівий берег р.Великий Катлабух

7. Поселення Горіхівка III виявлено за 1,5 км на захід від села. Уламки посуду, знайдені на площі 60 x 40 м, належать до епохи пізньої бронзи.

8. Поселення епохи пізньої бронзи Горіхівка II знаходиться за 0,5 км на південь від села на правому березі балки Саріярялик (яка впадає в р.Великий Катлабух). Площа поширення знахідок - 200 x 200 м.

9. Поселення Горіхівка У виявлено за 1,5 км на південь від села за балкою Саріярялик. Кераміка, зібрана на площі 50 x 100 м, належить до епохи пізньої бронзи.

10. Поселення Горіхівка I відкрито за 5 км на південь від села проти впадіння в р. Великий Катлабук балки Дальбонут. На площі 500 x 140 м зібрана кераміка епохи пізньої бронзи та римських амфор II - III ст.

11. Поселення епохи пізньої бронзи Банівка II знаходиться за 2 км на північний захід від села поблизу Банівського водоймища. Площа поширення знахідок 500 x 150 м.

12. Поселення черняхівської культури Банівка I виявлене біля північно-західної околиці села.

13. Поселення Банівка IV розташовано за 0,5 км на південь від села на місці, утвореному долиною р. Великий Катлабук і впадаючою в неї балкою. На зораній поверхні велика кількість кісток тварин, каміння та кераміка епохи пізньої бронзи. Площа поширення знахідок 300 - 150 м.

14. Поселення Новокам'янка III розташоване проти села. На площі 400 x 150 м зібрано уламки посуду епохи пізньої бронзи та римських амфор II - III ст.

Південно-східний берег оз. Катлабук

15. Поселення Суворове I знаходиться на північ від с. Суворове Ізмаїльського району. Площа поширення знахідок 900 x 400 м. З півночі обмежена Траяновим валом. На поверхні поселення багато кісток тварин, каміння, грудок обпаленої глини, кераміки епохи пізньої бронзи (рис. 2; 8), салтово-маяцької культури та слов'ян IX - X ст. Трапляються також уламки римських амфор II - III ст.

16. Поселення Суворове II виявлено за 1 км на південь від села. На площі 200 x 50 м зібрана кераміка черняхівської культури і слов'ян IX - X ст. Серед знахідок є ковзенок, зроблений з кістки тварини. Товщина культурного шару дорівнює 0,7 м.

17. Поселення Суворове III відкрито за 5 км на південь від села. На площі 500 x 60 м зібрана кераміка епохи пізньої бронзи, зокрема, катакомбного часу (рис. 2; 7). Серед знахідок - уламок кам'яної сокири. Товщина культурного шару по береговому вірізу становить 1 м.

Крім зазначених археологічних пам'яток, Болградським загонном виявлено поселення Чумаї за 5 км на південь від однойменного с. Вулканештського району МРСР на західному схилі балки

Бурлачени, яка впадає в р. Великий Ялпуг. Площа поширення знахідок (500 x 300 м) з півночі обмежена Трояновим валом. На території поселення вібрана кераміка елвхи пізньої бронзи (рис. 2; 9), черняхівської культури та уламки римських амфор II - III ст.

Запроваджені розвідки ще раз підтвердили густу заселеність пониззя Дунаю в епоху пізньої бронзи, на початку нової ери та в часи виникнення Київської Русі. Уперше на цій території виявлено поселення з керамікою катакомбного часу (Суворове III). Цікавим є і відкриття нового поселення енеолітичної культури Гумельниця (Рені).

РОЗВІДКИ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ В 1969 році

С. М. Бібіков, Г. Л. Савокимов, В. Г. Збеневич

У 1969 р. Середньодністровською експедицією Інституту археології АН УРСР було завершено археологічне обстеження обох берегів Дністра в зоні затоплення майбутньої Могилів-Подільської ГЕС. Пройдено маршрут близько 100 км від гирла р. Смотрич до с. Горошова Тернопільської області. Крім того, обстежені береги Дністра від місця майбутньої греблі ГЕС і далі за течією до сіл Волошкове на правому березі й Ковлів - на лівому. Ця ділянка (задовжки 15 км) безпосередньо входить до сфери будівництва гідрозузла. Всього 1969 р. відкрито близько 70 різночасних місцезнаходжень. Нижче наводимо короткий опис пам'яток первісної доби, відкритих експедицією.

Найранішим є пізньопалеолітичне місцезнаходження в урочищі До жолубка, на північній околиці с. Волошкове Чернівецької області. Тут на краю високої (близько 30 м) першої тераси правого берега Дністра вібрано значну кількість патинізованих крем'яних виробів - призматичні нуклеуси, кінцеві окребки на пластинах, окребка високої форми, бокові та серединні різці, пластини та відщепи із слідами ретуші.

Відкрито 16 пам'яток трипільської культури. Ранньотрипільське поселення, що добре збереглося, виявлене на околиці с. Берешівка Вінницької області. Воно тягнеться вздовж берега Дністра на 300 м, займаючи невисоку ділянку надзаплавної тераси. З культурного шару походять фрагменти грубих кухонних горщиків, прикрашених зашпанами, уламки тонкостітних горщиків і чаш з підлоще-

нов поверхнею, орнаментованих врізною спіраллю, канелюрами тощо. Крем'яні вироби представлені конічними і олівцеподібними нуклеусами, окремками на відщепках і пластинках.

Дуже перспективним для стаціонарних досліджень є друге ранньотрипільське поселення, розташоване в гирлі р.Збруч на західній околиці с.Ісаківці Тернопільської області. В обрізі першої тераси лівого берега Дністра тут помітна глинобитна площадка; на поверхні зібрано значний матеріал, насамперед кераміку. Це уламки кухонних горщиків, округлених тонкостінних посудин, чаш, прикрашених зубчастим штампом, зачіпами, вертикальними канелюрами, вузькою врізною спіраллю, насічками. Звідси походять численні крем'яні вироби, сланцеві асиметричні сокирки-тезла. Виходячи з особливостей більшої частини кераміки, поселення може бути віднесене до досить пізньої фази раннього трипілья, але кілька фрагментів, прикрашених у стилі, типовому для посуду культури Боян ("шаховий" орнамент, глибокі трикутні наколи), можливо, свідчать про наявність на поселенні кількох горизонтів. Неподалік від описаного пункту, на протилежному березі Збруча, розташоване ще одне ранньотрипільське поселення.

До початку розвинутого трипілья належить нижній шар поселення в урочищі Вал поблизу с.Дарабани, що займає ділянку високого правого берега Дністра, обмежену з двох боків глибокими ярами. Тут зібрано фрагменти посудин жовтого чи сіруватого кольору із спіральним, врізаним орнаментом в поєднанні з неглибокими круглими ямками. Типовими є також слабопрофільовані великі посудини з домішкою шамоту в глині. Верхній шар поселення відбиває початок пізнього трипілья в цьому районі. З нього походять уламки столової монохромної кераміки (переважно конічні миски), а також кухонний посуд із домішкою товченої черепашки у глині.

До початкових фаз середнього етапу трипілья належать також поселення в урочищі Малинки (с.Берисів), де виявлені залишки глинобитних площадок і скупчення червоноглиняного посуду, прикрашеного вузькою врізною спіраллю.

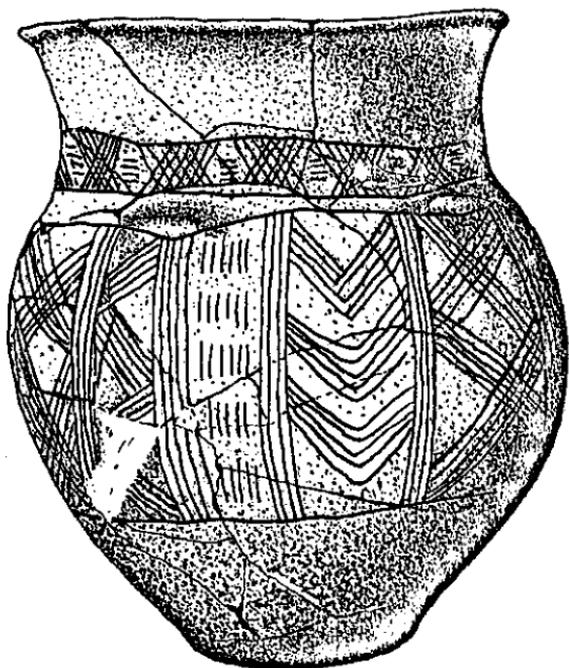
Деяко більш пізнім є поселення поблизу с.Бабшин, що займає край високої другої тераси лівого берега Дністра. З культурного шару походить кілька поліхромних черепків. У стінці одного з невеликих ярів, що перетинають поселення, на глибині 1 м виявлено розписну трипільську посудину, що стояла на дні ями

завширки 2,5 м. Вона була побита місцевими жителями, але всі фрагменти збереглися і її вдалося повністю реставрувати. Це великий горщик з відмудленої глини (в ньому зберігалися зерно чи вода) з опуклим, майже кулястим тулубом та високою циліндричною шийкою із трохи відігнутим краєм вінець (рисунок). Біля основи шийки виступають п'ять невеликих оплоснених ручок без отворів. Висота посудини 60, діаметр горла 46, максимальний діаметр тулуба 55 см. Монохромний чорний розпис вміщений у два орнаментальні пояси. Верхній (завширки 7 см), розміщений на шийці посудини, заповнено тонкими лініями, які пересікаються навкіс. Нижній пояс (завширки 34 см), який оперіає тулуб, поділений на вертикальні зони, заповнені відрізками ліній, що йдуть вертикально, навкіс або пересікаються. Посудини з відмудленої глини, що мають такі розміри і таку систему орнаменталії, дооі були невідомі в трипільській культурі.

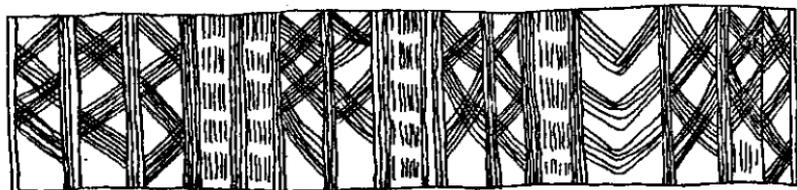
До початкових фаз пізнього трипільля, крім згаданого вище пункту біля с.Дарабани (верхній шар), належать поселення поблизу сіл Волошкове (урочище До жолубка) і Липчани (урочище Татарка). Останнє здається дуже перспективним для стаціонарних досліджень. За керамічним матеріалом воно дещо нагадує верхні горизонти відомого поселення Поливанив Яр.

Як і в минулому році, не виявлено жодного поселення епохи бронзи, хоча деякі матеріали цього часу (наприклад, різноманітні кам'яні сокири) зберігаються у місцевих шкільних музеях, зокрема в середній школі с.Мельниця Подільська Тернопільської області. Вони знайдені на плато високого корінного берега (нагадуємо, що під час розвідки обстежені були нижні тераси річки, які безпосередньо входять до зони затоплення).

До пам'яток окіфського часу належать 12 поселень, розміщених звичайно на краю невисокої (2 - 5 м) першої тераси Дністра. Тут зібрано матеріал, що дозволяє віднести ці пам'ятки до кінця УП - УІ ст. до н.е. Це переважно тельпанопоцізні горщики, прикрашені під краєм вінець або на тулубі наліпними валиками - гладкими або розчленованими зачіпами. Часто наліпний валик поєднаний із наскрізними проколами під вінцями. Зустрічаються також чорнолощені широкі миски із плоским косозрізаним або загнутим до середини краєм вінець, черпаки. Найбільш придатними для стаціонарних досліджень є поселення поблизу сіл Козлів (Вінницька область) та Вороновиця (Чернівецька область), що мають значні

3

розміри і досить добре збережений культурний шар із заглибленими житлами або господарськими ямами.

Певне, до цього часу належить також курган заввишки 3,5 і діаметром близько 50 м, розташований на західній околиці с.Василівці (Чернівецька область). Біля підніжжя кургану трапляються виорані великі камені, що свідчать про наявність кромлеху. В дослідженій частині середньої течії Дністра досі не зустрінuto курганів, що розміщені так низько.

На закінчення слід сказати, що за кілька років Середньодністровською експедицією виявлено в зоні майбутнього Могилів-Подільського водоймища понад 200 різночасних пам'яток, переважна більшість яких належить до первісної епохи. Це здебільшого трипільські поселення та пам'ятки окіфського часу. Визначено найбільш науково-рентабельні пам'ятки. Попереду кілька років стаціонарних досліджень, від яких слід чекати значного впливу на найцінніших історико-археологічних джерел.

РОБОТИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЗАГОНУ СЕРЕДНЬОДНІСТРОВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

В.Й.Довженко, О.М.Приходнюк

В 1969 р. слов'янський загін Середньодністровської експедиції Інституту археології АН УРСР у складі В.Й.Довженка, О.М.Приходнюка, С.П.Пачкової, Б.О.Тимошука та Г.М.Хотюна закінчив розвідувальні роботи в зоні будівництва Могилів-Подільської ГЕС, які було розпочато 1968 р.

Протягом сезону досліджувалися береги Дністра на ділянках між селами Волошково – Бернашівка та Варановиця – Горошево. Всього обстежено 42 пункти. Серед них одне селище рубежу нашої ери, в с.Горошево; тринадцять черняхівських поселень поблизу сіл Бабшин (2 поселення), Бернашівка (2), Берново, Брага, Волошково, Горошево, Каветчина (2), Козлів, Ожево та Оселівка; чотирнадцять слов'янських поселень другої половини I тисячоліття н.е. поблизу сіл Білівці, Брага (2), Вільхівці, Гордівці, Гринчук (2), Каветчина, Козлів, Рашків, Перебихівці (2) Пригородок; дев'ять давньоруських селищ поблизу сіл Бабшин, Варановиця, Гордівці, Горошево, Дністрове, Каветчина, Слобідка Малинівка та Сокіл (2); три поселення з ранньослов'янським і давньоруським

культурним шаром у районі сіл Горошево, Малинівці та Рашків; два давньорубоцьких городища в селах Гринчук та Устя. Подекуди тут проводилися розвідувальні роботи.

В с.Бернашівка (лівий берег Дністра) на черняхівському поселенні оботежено чотири камені, які в плані утворювали неправильний чотирикутник розмірами 20 x 10 м. Камені були глибоко в землі, на поверхні виотупали лише їх верхівки. Як встановлено зачисткою, камінь, розташований в північно-східному куті, був обпалений. На поверхні в північно-західному кутку виявлена невелика канавка. Навколо видно сліди вогнищ з вкрапленнями золи, перепаленої землі, фрагментів кружальної черняхівської кераміки і т.ін. Можливо, що це культове місце на черняхівському поселенні.

На черняхівському селищі поблизу с.Козлів (лівий берег Дністра) знайдено уламок верхньої частини кам'яного ідола розмірами 40 x 35 x 20 см, на якому овалом намічено обличчя з невиразними деталями. Скульптуру зрушено з попереднього місця розташування.

В с.Брага (лівий берег Дністра), в урочищі Чубишин Яр при зачистці берега відкрито заповнення ранньослов'янської напівземлянки завширшки 2,8 і завглибшки 1,2 м. Тут знайдено кістяне "лощило" і фрагмент ліпної посудини корчацького типу. В с.Вільхівці (правий берег Дністра) в одному з заповнень на ранньослов'янському поселенні виявлено кам'яне жорно діаметром 0,4 м, а на ньому – розвал ліпного горщика (рисунок, 5).

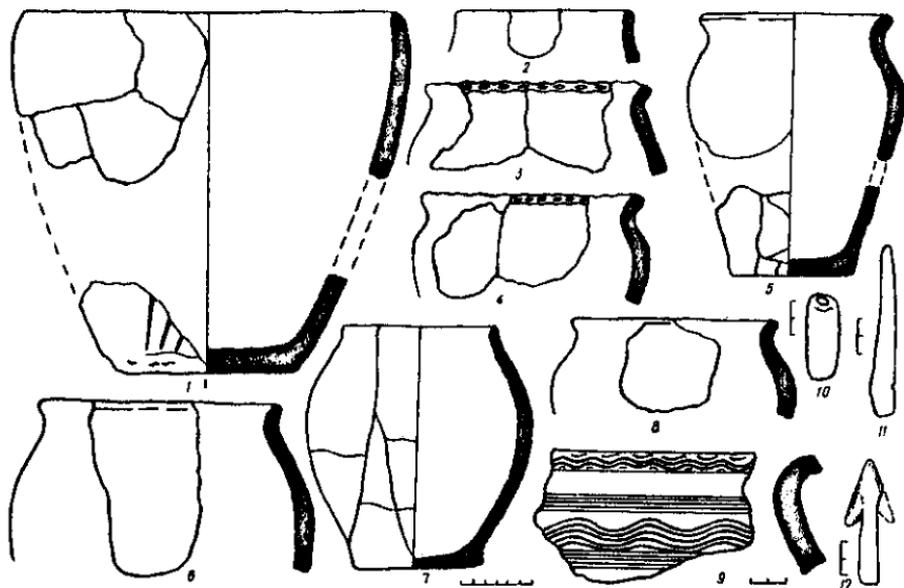
На слов'янському поселенні другої половини I тисячоліття н.е. в с.Гордівці (правий берег Дністра), в урочищі Коло Кордону трапляється ліпна та кружальна кераміка. При розкотці печі-кам'янки було знайдено фрагменти слов'янських горщиків, оформлених на примітивному гончарському колі.

Поблизу с.Перебиківці, в урвищі правого берега Дністра простежено 15 ранньослов'янських напівземлянок з печами-кам'янками. Біля них видно заповнення господарчих ям. В одному з жител виявлено ліпний горщик (рисунок, 7) та керамічне грузило (рисунок, 10).

На ранньослов'янському селищі поблизу с.Каветчина (лівий берег Дністра), в урочищі Лука, розчищено піч-кам'янку складену в вертикально поставлених плит розміром 0,8 x 0,8 м. У заповненні

Іншою спорудою був верхній жорновий камінь діаметром 0,4 м в отвором у центрі.

Неподалік с.Козлів (лівий берег Дністра), в урочищі Вільхо-

вещь, відкрито ранньослов'янське поселення VI - VII ст. н.е. В зоуві берега розчищено залишки двох печей-кам'янок. У першій з них були уламки ліпної кераміки (рисунок, 2) та кістяне "лощило", в другій - фрагменти шести ліпних горщиків, сковорідок та жаровні. Переважають вироби, прикрашені пальцевими вдавленнями по краю вінець (рисунок, 3). Тут же знайдено розвал великої посудини грубої роботи із загнутими в середину віщами (рисунок, 1).

На поселенні поблизу с.Рашків (правий берег Дністра), навпро-

ти лівобережного с. Давенигород, в обриві берега обстежено ранньослов'янську піч-кам'янку, прямокутну в плані, розмірами 0,8 x 0,5 м. Серед розвалу каміння виявлено фрагменти трьох ліпних горщиків. Плічка одного з них прикрашені шпичечками.

Поблизу того ж Рашкова в урочищі Левада на правому березі безіменного струмка в слов'янське поселення другої половини I тисячоліття н.е., а на лівому – давньоруське селище. Дністровським паводком, який стався напередодні, було змито орний шар ґрунту. Завдяки цьому на площі 200 x 40 м простежено кількадесят темних заповнень, розташованих вздовж берегової омуги. На поверхні зібрано велику кількість слов'янської кераміки – ліпної неорнаментованої (рисунок, 8) і прикрашеної по вінцях пальцевими вдавленнями і наочками. Тут же трапляються фрагменти, сформовані на примітивному гончарському колі. Інколи вона по тулубу, плічках та вінцях прикрашені хвилястим та лінійним орнаментом (рисунок, 9). З інших предметів знайдено округле керамічне прясло, залізний ніж завдовжки 9,5 см (рисунок, 11), залізний накопичувач двошпичастого стріли (рисунок, 12) та фрагмент жорна діаметром 0,35 м.

Найбільш значні розвідувальні розкопки провадилися на ранньослов'янському поселенні поблизу с. Сокіл (лівий берег Дністра), в урочищі Островя. Тут досліджено залишки житла та господарчої ями. Напівземлянка прямокутна в плані розмірами 2,9 x 2 м і заглиблена на 1,2 м від сучасної поверхні. Південний бік споруди зруйнований обривом. У цьому місці була піч-кам'янка. Від неї у південно-західному кутку збереглося кілька обпалених каменів. З північного боку простежено вхідний прямокутний прохід завширшки 0,8 м. Вздовж східної стіни напівземлянки тягнувся материковий лежак завширшки 0,5 – 0,8 м і заввишки 0,2 м від рівня долівки. У заповненні житла знайдено велику кількість ліпної неорнаментованої кераміки (рисунок, 6) та прикрашеної пальцевими вдавленнями по краю вінець (рисунок, 4). Є також фрагменти черняхівського кружального посуду.

Господарча яма кругла в плані діаметром 1,6 і завглибшки 1,6 м. Її отінки звужуються до дна. Керамічний матеріал такий же, як і в житлі. На території селища знайдено також верхній жорновий камінь діаметром 0,4 м з отвором у центрі та округле керамічне прясло.

Поблизу с.Гордівці (правий берег Дністра), в урочищі Лички розташоване давньоруське поселення. Тут, у зоуві берега, проведено зачитку напіземлянки завширшки 2,5 та завглибшки 1 м. В її заповненні виявлено кружалну кераміку XI – XIII ст., яка часто прикрашена хвилястими лініями.

Розвідувалося також давньоруське городище XI – XIII ст. поблизу с.Уотя, розташоване на скелястому лівому березі Дністра завширшки близько 50 м. Городище прямокутної форми, його довжина – 105, максимальна ширина – 65 м. З трьох боків (крім берегового обриву) воно обнесене валом, сучасна висота якого досягає 1,5 м при ширині основи до 3 м. З півночі до городища прилягає яр завглибшки до 30 м, на дні якого протікає струмок. На крутому північному охилі, приблизно на глибині 15 м, є штучна тераса – бойовий майданчик завширшки 4 м. Із заходу городище оточене ровом завширшки 10 і завглибшки 5 м. З півдня також проходить рів завширшки 15 і завглибшки 8 м.

З північного та південно-західного боку розташований посад. У північній частині його – могильник, де поховання перекриті великими кам'яними плитами (одне з них було зруйноване при оранці). Можливо, некрополь пов'язаний з городищем і посадом.

Таким чином, у результаті розвідок, проведених по обох берегах середньої течії Дністра в зоні затоплення Могилів-Подільської ГЕС, відкрито ряд нових слов'янських пам'яток. Особливий інтерес викликають ранньослов'янські поселення, які тут до недавнього часу не були відомі. Це неодноразово підкреслювалося дослідниками¹. Здобутий матеріал переконує, що Середнє Подністр'я було густо заселене слов'янами протягом всього I тисячоліття н.е.

¹ М.И.Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952 – 1953 гг. – КСИИМК, вып.59, 1955, стор.117; И.И.Дячкова. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. – МИА, 1968, № 152, стор.52.

РОЗВІДКИ В ПРИКАРПАТТІ

Л.В.Вакулєнко, Б.О.Тимошук

В 1969 р. на території Івано-Франківської та Чернівецької областей були продовжені розвіткові роботи по виявленню нових поселень культури Карпатських курганів. На території Івано-Франківської області поселення культури Карпатських курганів досліджувались експедицією Інституту археології АН УРСР, в Чернівецькій області – експедицією Чернівецького держуніверситету. Всього виявлено та обстежено вісім поселень.

Ганів Коломийського району Івано-Франківської області

Поселення виявлено біля південної околиці села, на правому березі безіменного струмка, правої притоки р.Цуцилинка (басейна р.Прута), в урочищі Міліваново. Розміри 200 x 150 м. Поселення розташовано на похилому схилі другої тераси. На поверхні знайдені фрагменти ліпної та кружалної кераміки і кам'яна зернотерка з дуже спрацьованою робочою поверхнею. Поселення знаходиться в 0,6 км від могильника, що складається з п'яти курганів, досліджених в 1934 р. Т.Сулімірським.

Дебеславці Коломийського району Івано-Франківської області.

Поселення виявлено на східній околиці села, на обох берегах р.Цуцилинок, в урочищах Цуцилино і Пороселяція. Поселення займає площу 300 x 100 м на високій першій терасі лівого берега і мисовидний похилий виступ правого берега, площею 250 x 250 м. Підломний матеріал становить ліпна (рисунк, 1) та кружална кераміка, фрагменти стінок амфор, залізні і керамічні шлаки. Поселення розташоване в 1 км на північ від могильника цієї ж культури. Два кургани цього могильника були розкопані Т.Сулімірським у 1934 р.

Хутір Пиконів Косівського району Івано-Франківської області. Поселення виявлене поблизу хутора, на північ від с.Трач, в урочищі Пиконів. Селище площею близько 5,5 га займає ділянку мисоподібного виступу, утвореного безіменним струмком, що впадає в р.Язвенне (засейн р.Прут). На відстані 0,5 км від поселення, в урочищі Маківський ліс, виявлено шість курганів, що, найімовірніше, також відносяться до культури Карпатських курганів. На площі селища зібрано фрагменти гончарної (рисунк, 3) та ліпної кераміки.

Трач Косівського району Івано-Франківської області.

Поселення знаходиться на території села, в урочищі Вівалінт, на першій високій терасі. Через забудованість площі розміри поселення не визначено. На поверхні в окремих місцях зібрано незначну кількість кераміки. За 0,5 км є могильник цієї ж культури, який досліджувався в 1936 р. М.Ю.Смішком, а на сьогодні знищений будівництвом.

Грушів Коломийського району Івано-Франківської області

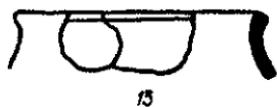
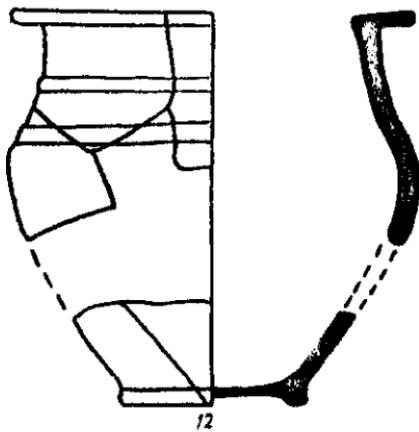
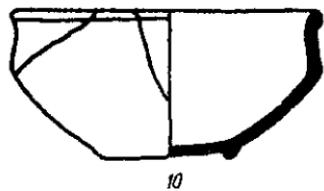
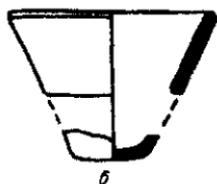
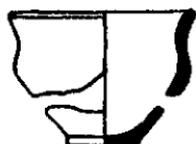
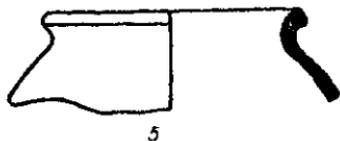
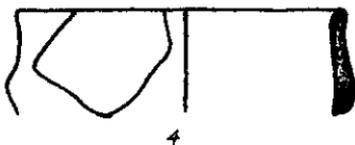
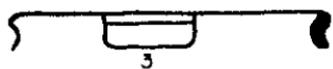
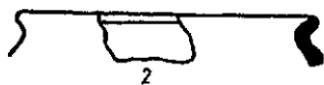
Поселення виявлене в 3 км на схід від села, в урочищі Корнів. Розташоване на високій терасі мисоподібної форми, утвореної р.Мандиків потік, займає площу біля 3 га. Підйомний матеріал складається з ліпної і гончарної кераміки. На площі поселення виявлено також шар трипільської культури, що відноситься до початку пізнього етапу. За 1,5 км є могильник культури Карпатських курганів, три кургани якого в 1934 р. були розкопані Т.Сулімірським.

Пилипи Коломийського району Івано-Франківської області

Поселення відкрите на західній околиці села, на правому березі р.Березівки, в урочищі П'ядецьке, розташоване на похилому схилі першої тераси площею близько 3 га. На поверхні зібрані фрагменти ліпної та гончарної кераміки. За 1 км є могильник, що виявлено в лісі, в урочищі Гналиця і складається з семи курганів.

м.Чернівці (Рогатка).

Поселення відкрите у південній частині Чернівців (Рогатка) на обох берегах р.Кисся. На виораному полі лівого берега річки добре виділяються плями наземних жител – скупчення шматків обпаленої глини з відбитками лози. Житла розміщувалися по західному схилу в три ряди. Поселення тягнеться вздовж річки майже на 800 м. У південно-східній частині закладено розвідковий розкоп розміром 4 x 6 м. У розкопі розкрито частину наземного житла, стіни якого були зроблені з дерев'яного плоту і обмазані глиною. На глибині 0,2 – 0,5 м розвал глиняної обмазки лежав майже суцільним шаром на весь розкоп. Під розвалом, на долівці житла, зрідка лежали уламки гончарного і ліпного посуду, частина яких повторно зазнала дії вогню, одне ціле і чотири побитих глиняних грузила конусовидної форми та кілька кісток тварин. У північно-західному куті розкопу на рівні давньої долівки розчищено вогнище розміром 0,75 x 0,8 м, яке було зроблене з великих плит пісковика. На вогнищі і біля нього лежали шматки дуже

ошляковані глиняні обмазки часто з відбитками розколотого дерева. У північно-східній частині поселення виявлено три ями. Яма № I мала глибину 0,85 м від сучасної поверхні. Її дно прямокутне із закругленими кутами, розміром 1,3 x 1,0 м. На дні ями лежали плитки пісковика з слідами дії вогню, які утворювали овальну в плані площадку розміром 0,6 x 0,75 м. Зверху лежали два шматки глиняної обмазки з відбитками лози, вугілля, а в щілинах між плитками – попіл. У ямі знайдено 63 грузила. Частина з них була знищена бульдозером. Разом з грузилами знайдено три уламки від верновика – посудина з горизонтальними широкими вінцями. Грузила не мають слідів опрацьованості. Вони зроблені з тіста з домішками шамоту. 14 грузил майже конусовидної форми, з врізними хрестиками у верхній частині (рисуюнок, 8). Вони різної величини (8 – 10 см). 16 грузил мають пірамідальну форму, з квадратним, іноді закругленим перерізом, з усіченою або злегка закругленою вершиною. На вершині шести грузил цієї групи виступають неглибокі ямки, зроблені пальцем. Решта грузил конусоподібної форми. Їх висота становить 6,5 – 12,5 см. У тістї деяких грузил видно відбитки зерен. Біля ями № I, на давній поверхні, з її північної сторони, лежали шматки обпаленої глини з відбитками лози. Це рештки згорілих стін опору, в середині якої знаходилась яма. Судячи з розсипу обпаленої глини, її діаметр був близько 2 м.

На відстані 10 м на схід від ями № I виявлено яму № 2 завглибшки 1,5 м від сучасної поверхні. Стінки ями звужувалися донизу, найбільший діаметр становив 4 м. Заповнення ями окладалося з землі, в якій часто траплялися шматки глиняної обмазки з відбитками дерева, перепалене каміння (пісковик), перепалені кістки тварин, вугілля.

На відстані 50 м на захід від ями № I виявлено яму № 3. Її глибина 1,6, діаметр 1,3 м. У ямі знайдені уламки кераміки культури Карпатських курганів та кістки тварин.

На правому березі річки знахідки культури Карпатських курганів поширюються на значно меншій площі. Значна частина культурного шару знищена будівництвом залізниці. Тут досліджено рештки вогнища, що було викладене з плит пісковика. Його діаметр – 0,6 м. Виявлено господарську яму завглибшки 1,2 м від сучасної поверхні, діаметр дна 1,2 м. Стінки ями злегка розхилені донизу. В ямі знайдені уламки від її гончарних посудин

(рисунок, I, 5, 9), двох ліпних посудин (рисунок, 6), уламки глиняного грузила пірамідальної форми, перепалені камені та кістки тварин.

Коровія Глибоцького району Чернівецької області.

Поселення виявлене на північно-західній околиці села, на лівому березі р.Коровля, в урочищі Руський Кут. На виораному полі добре простежується розорені житла - скупчення глиняної обмазки, перепалених каменів та уламки кераміки. Знахідки зосереджуються на схилах невеликого безіменного струмка. На південному схилі вони поширені на площі 300 x 400 м. На протилежному березі знахідки трапляються на площі 100 x 150 м. У колекції кераміки переважають уламки ліпних посудин, іноді прикрашених наліпним розчленованим валиком. Гончарний посуд представлений фрагментами сірого лощеного посуду (рисунок, 4).

Глибоке Глибоцького району Чернівецької області.

Тут, близько 4 км на південний схід від села, виявлено найбільший з відомих могильників культури Карпатських курганів, який в кінці XIX ст. був відкритий Й.Сомбаті і налічував тоді 86 курганів. Зараз ці кургани внаслідок щорічної оранки зовсім зневілювані і майже зовсім не помітні за винятком одного, який до останнього часу виділявся на полі своїми розмірами. Цей курган, що частково досліджувався в 1893 р. Й.Сомбаті, воєни цього року був знесений бульдозером. Зібрана місцеvim жителем Хобзеем М.К. кераміка передана нам. Це фрагментована гончарна сіра лощена миска на кільцевому піддоні (рисунок, 10), уламок вінця сірої тонкостінної гончарної посудини (рисунок, 13) фрагментований широкий біконічний горщик з гладкою сірою поверхнею, виготовлений з відмученої глини. Посудина має заокруглений перелом бочка, горизонтальні вінця та денце на кільцевій підставці (рисунок, 12). Знайдено фрагмент гончарної стінки, прикрашеної рифленням (рисунок, 14), а також фрагменти злегка відігнутих назвні ліпних вінець (рисунок, 11) і денця від тієї ж ліпної посудини.

Розвідувальні роботи переважно проводилися шляхом пошуків поселень біля відомих могильників культури Карпатських курганів. Разом з тим були відкриті нові курганні групи в с.Пилипи, урочище Гнилиця, і с.Трач, Макіївський ліс. Нові поселення, відкриті в околицях м.Чернівці (Рогатка) і с.Коровія, дозволяють розширити район розповсюдження культури Карпатських курганів у східному напрямку.

ОБСТЕЖЕННЯ ГОРОДИЩ І ЗАМЧИЦ НА ПОДІЛЛІ

М.П. Кучера, Р.О.Юра

Подільським розвідагоном Інституту археології АН УРСР у жовтні 1969 р. провадилася обстеження слов'янських городищ і середньовічних замчиц та селищ у басейні Південного Бугу в межах Вінницької і частково Хмельницької областей¹.

З пам'яток IX – XIII ст. було обстежено 27 городищ, 22 з яких належало уличам (IX – XI ст.). Городища уличів зосереджені в басейні середньої течії Південного Бугу. Звичайно вони займають невеликі миси на високих, частіше південних схилах балок, по заболоченому дну яких протікає річка чи струмок. Поверхня майже кожного городища значно нахилена в бік балки і має здебільшого дві різні за рівнем площадки, що утворюють уступ ближче до мисової частини. З цього боку, внизу біля підніжжя, іноді розташована ще одна невеличка площадка з нерівною поверхнею, від якої передній схил мису поступово знижується до дна балки.

Як правило, форма городищ визначається контурами мису. Найчастіше вони мають у плані видовжену овалоподібну чи трапецієподібну форму, трапляються також більш правильні: овальні, округлі, чотирикутні тощо.

З напільного боку є рів та вал, при спорудженні яких нерідко використовувалися захисні особливості рельєфу, зокрема там, де городища розташовані на мисоподібних останцях, тобто на мисах з підвищеним напільним краєм, звичайно відокремлених від плато природною улоговиною. З боків схили ескарповані й іноді переходять безпосередньо у рови, споруджені біля їх підніжжя. Вали по бокових краях збереглися погано.

Досить своєрідним було водопостачання городищ. Майже на кожному з них у зниженій частині залишалася яма від водосховища. У деяких випадках на нижній площадці перед мисовою частиною збереглися кринички, захищені з боків земляними валами (городища поблизу сіл Яструбиха Немірівського, Мазурівка Тульчинського, Крикливець і Рудниця Чечельницького районів Вінницької області). Іноді один з бокових валів одукається по схилу вниз і захищає доступ до струмка, що підходить у кінці мису до підніжжя городища або до кринички (городища біля сіл Селевинці, Джуринці Не-

¹ Значну допомогу у розвідці пам'яток подав доцент Вінницького педінституту П.І.Хавлюк.

мирівського та поблизу Дожнянського ліоництва Чечельницького районів). Звідси, з мисової частини, були й входи до городищ.. У ряді випадків у відслоненнях валів виявлені залишки дерев'яних зрубних конструкцій (городища біля сіл Селевинці, Брківці Немирівського району) та каміння (городища біля сіл Селевинці, Коржівка Немирівського, Ладжини Тростянецького районів). В одному місці (с.Телегіївка Немирівського району) суглинотий насип валу начервоно перепалений.

Культурний шар на більшості городищ, як можна судити з розвідкових досліджень, незначний, а на деяких з них трапляються лише поодинокі уламки кераміки. На селищах, що розташовувалися поряд з городищем або частіше на протилежному похилому краю балки, культурний шар має досить значну потужність. За топографічними даними, нерідко до одного городища належало кілька неукріплених селищ.

Майже вся виявлена на цих пам'ятках кераміка виготовлена на гончарському крузі і представлена звичайними горщиками та посудинами з прямим краєм типу мисок. Проте у типологічному і хронологічному відношеннях вона неоднорідна. Крім того, знайдено також ліпну кераміку. Очевидно, городища та селища біля них почали виникати у середньому Побужжі не пізніше IX ст. Остаточного життя на них припинилося десь у XI ст.

На території їх поширення не здобуто матеріалів XII - XIII ст., якщо не враховувати Коржівське городище, нещодаж якого виявлені керамічні уламки XII - XIII ст. Городища XII - XIII ст. відкрито значно північніше, на р.Згар. Серед трьох з них, що дали матеріали XII - XIII ст., на жодному з уламків улицької кераміки не трапилося.

Завданням Подільського загону було також обстеження як вже відомих з літератури пам'яток XIV - XV ст., так і виявлення нових з тим, щоб визначити об'єкти майбутніх розкопок. Територія Поділля - один з найцікавіших районів України для дослідників різних етапів історії населення в епоху пізнього середньовіччя. Тут багато пам'яток цього часу - замків, замчиз, селищ, монастирищ тощо, які в археологічному відношенні майже зовсім не досліджувались.

Загоном було обстежено п'ять селищ, вісім замчиз і одне монастирище. Крім того, оглянуто два замки (Летичівський і Меджибізький)

рештки печей для випалу вапна (с.Балин Літинського району Вінницької області) та залишки гутного виробництва (с.Гута Немирівського району Вінницької області).

Селища XVI - XVII ст. розташовані поблизу таких сіл Вінницької області: 1) Лисогірка Літинського району (урочища Селище і Коваче); 2) Комарів Вінницького району (біля колгоспного двору); 3) Сашки Немирівського району (на території відомого скіфського Немирівського городища); 4) Луги Чечельницького району (урочище Селища).

Зупинимося докладніше на характеристиці деяких замків Вінниччини.

Селище Вінницького району

На північно-східній околиці села, на високому мисі правого берега р.Південний Буг (урочище Проборотво), виявлено рештки замчища, що займало площу 150 x 130 м. Від оборонних споруд уцілів лише валоподібний насип, розташований з напільного боку. Західна частина замчища зараз вже забудована. Площа його використовується під городи. Тут зібрано багато уламків керамічного посуду і кахлів XVI - XVII ст. Знайдено також фрагменти цегли з канелюрами.

У північній частині уціліли руїни шестикутної вежі, викладеної з каменів і цегли, а також фундаменти якоїсь великої кам'яної споруди. За Є.Сіцінським на цьому місці стояв замок, заснований у XVI ст. Черленківськими.

Вороновиця Вінницького району

У центральній частині села, на правому високому березі безіменної річки (урочище Ганщина) розташовані залишки замчища чотирикутної форми (50 x 50 м). Зберігся лише відрізок східного валу. Із східного і західного боків помітні сліди ровів. Площа замчища зорветься під город. На поверхні знайдено багато уламків посуду і кахлів XVII - XVIII ст.

Печора Тульчинського району

В північній частині села, на мисі правого високого берега р.Південний Буг обстежено рештки замчища трапецієвидної форми (110 x 65 м). Від укріплень збереглися лише східні вал і рів. Уся площа перекопана ямами, викиди з яких утворюють горби. На самому замчищі і біля нього зібрано значний підйомний матеріал, що датується XVII - XVIII ст.

Бар Вінницької області

У центрі міста, на підвищеному правому березі р.Ров, яка утворює тут ставок, є залишки великого кам'яного замка чотирикутної форми (120 x 140 м). По кутках його розташовані ромбовидні бастіони. П'ятий бастіон, трикутної форми, розміщений посередині західної стіни, звернутої в бік ставка. Стіни уцілили на висоту до 5 м. Вони викладені з брил вапняку на вапняковому розчині. У центральній частині замчища – велика трикутна западина завглибшки до 3 м. Три ями поряд з нею – це входи до кам'яних підвалів із склепінчастим перекриттям. Біля північно-східного бастіону помітне валоподібне підвищення, всередині якого розміщена кладка із каменів.

Поверхня замчища задернована і засаджена кущами та деревами. Тут зараз міський парк.

Біля південно-західного бастіону на городі зібрано уламки керамічного і скляного посуду ХУІ – ХУІІІ ст.

Верхівка Тростянецького району

На північний схід від села на рівному місці території свиноферми збереглися залишки великого (130 x 130 м) і досить складного фортифікаційного укріплення чотирикутної форми з трикутними бастіонами по кутках. Південно-західна частина пам'ятки зараз знищена. Підйомного матеріалу не знайдено, але, судячи з форми укріплення, його слід віднести до ХУІІІ ст.

Зозів Липовецького району

На північно-західній околиці села, біля церкви, на високому березі ставка обстежені руїни невеликого замчища квадратної форми (50 x 50 м) з круглими бастіонами, що заходили в рів. Західний вал і два бастіони вже знищені. Площа задернована і знайти підйомний матеріал не вдалося. Поблизу замчища трапилося багато уламків керамічного посуду і кахлів ХУІІІ ст., а також шматки залізного шлаку.

Подібної форми, але значно більше за розмірами замчище є в Хмельницькій області.

Пилявці Старосинявського району

Замчище розташоване на підвищеному березі ставка, в центрі села (урочище Огрудок) на території колгоспного двору. Воно квадратної форми (140 x 140 м), має по кутах напівкруглі бастіони, що заходять у рів. Останній зберігся лише з північного і південного боків. Вали не вцілили. У західній частині південного валу, в канаві, проритій для стоку води, були знайдені залишки

дубових воглих колод, які лежали поперек валу. В траншеї, викопаній у західній частині замчища, знайдено уламки керамічного посуду ХІІ - ХІІІ ст.

Найперспективнішою пам'яткою для широких планомірних розкопок є, безсумнівно, Брацлавське замчище в с.Брацлав Немирівського району. Воно споруджено на місі високого скелястого правого берега р.Південний Буг біля впадіння в нього річечки Пачівки.

Замчище має підковоподібну форму і з трьох сторін оточене валом. Його діаметр дорівнює 50 м.

Поверхня задернована і вільна від забудови. Шурфівкою в північній частині виявлено потужний горілий шар, де знайдено уламки горщика ХІУ - ХУ ст., фрагмент серпа й обгоріле зерно жита. До замчища прилягає велике селище, на території якого було вібрано численний підйомний матеріал, що датується ХІУ - ХУІІІ ст.

РОЗВІДКА НА ПІВДНІ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

В.М.Малеєв

Влітку 1969 р. Тернопільською археологічною експедицією Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка була проведена археологічна розвідка на території Заліщицького району Тернопільської області. Тут був відкритий ряд археологічних пам'яток різних хронологічних періодів.

В с.Слобідка Кошиловецька в урочищі "Четвертини" на високому плато виявлені залишки древньоруського поселення. На поверхні ґрунту знаходиться значна кількість уламків древньоруського посуду.

В с.Попівці в урочищі "Біля каплички" на березі струмка встановлені сліди багатопарового поселення. До найбільш раннього періоду відносяться виявлені тут фрагменти трапільської кераміки і акущення обпаленої глиняної обмазки, які, очевидно, є слідами розораної площадки та уламок посуду, який можна віднести до культури лінійно-стрічкової кераміки. На цьому ж поселенні відкрито сліди поселення ранньозалізного часу, свідченням чого є виявлена на перераній поверхні кераміка голіградського типу. Про наявність тут же древньоруського поселення свідчить кераміка Х - ХІІІ ст.

В с.Виноградне за 2 км від села виєз по течії Дністра в урочищі "Гнила" виявлені сліди багатопарового поселення. Урочище лягає собою плато на високому скелястому обриві берега Дні-

стра. Плато перерізане балками, по дну однієї з яких протікає невеликий струмок. Найбільше матеріалу з поселення відноситься до трипільської культури. Це уламки посуду з жовтаво-рожевої глини, шматки випаленої глини і т.п. Деякі фрагменти посуду виготовлені з глини із значними домішками шамоту. Вони мають лощену темно-коричневу поверхню і відносяться до культури голіградського типу. Фрагмент горщика та корчаги, виготовлені на гончарному крузі з сірої глини, відносяться до черняхівської культури.

Наступний пункт обстежений на північно-західній околиці села на високому стрімкому лівому березі Дністра. Тут, на горі, виорюються прямокутні плити різного розміру, виготовлені з вапняку. Під плитами знаходяться поховання, що являють собою трупопокладення у випростаному на спині положенні, орієнтовані головами на південний захід. У них немає будь-якого поховального інвентаря. Ці поховання відносяться до древньоруського періоду. Очевидно, древньоруський могильник с.Виноградне можна пов'язати з літописним містом Василевом, яке виявлено на протилежному правому березі Дністра напроти північно-західної околиці села, в якій знаходяться підплитові поховання.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИНУ	-	Археологические исследования на Украине
АП	-	Археологічні пам'ятки УРСР
АС	-	Археологический съезд
ГХМ	-	Государственный Херсонесский музей
ЗОАО	-	Записки Одесского археологического общества
ЗООИД	-	Записки Одесского общества истории и древностей
ИАК	-	Известия Археологической комиссии
КЗВУАК	-	Короткі звітлення Всеукраїнського археологічного комітету
КСИА	-	Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	-	Краткие сообщения Института материальной культуры
КСОГАМ	-	Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МДАПВ	-	Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	-	Материалы и исследования по археологии СССР
ПСРЛ	-	Полное собрание русских летописей
СА	-	Советская археология
СЛИ	-	Свод археологических источников
СТЭ	-	Сообщения Государственного Эрмитажа
УІЖ	-	Український історичний журнал

З М І С Т

Передмова	стор. 3
-----------------	---------

I. Кам'яний вік

Колосов Ю.Г. Відкриття нових мустьєрських столнок в Криму.	6
Гладилін В.М., Смирнов С.В., Сова П.П. Перший рік робіт Закарпатської палеолітичної експедиції.	11
Шовкопляс І.Г. Розкопки Добранічівської стоянки	16
Гладких М.І. Крем'яний інвентар Добранічівської стоянки .	20
Черниш О.П. Розкопки стоянки Кормань ІУ в 1969 році	23
Післарій І.О. Палеолітичні знахідки на Канівщині	27
Колосов Ю.Г. Нові післяпалеолітичні стоянки Криму	29
Савчук А.П. Знахідки крем'яних знарядь на Переяславщині..	31

II. Доба міді-бронзи

Щепицький А.О. Кримська охоронно-археологічна експедиція 1969 року	36
Шапошникова О.Г., Нікітін В.І., Фоменко В.М. Нові пам'ятки доби міді-бронзи в Північно-Західному Причорномор'ї	39
Шарафутдінова І.М. Розкопки курганів поблизу с.Соколівки на Інгулі	41
Отрошенко В.В., Ястребова С.Б. Кургани бронзової доби поблизу Каховки	46
Ковпаненко Г.Т. Роботи Південнобузької (Очаківської) експедиції	50
Телегін Д.Я. Розкопки курганів поблизу Запоріжжя	53
Мозоловський Б.М. Дослідження курганів доби бронзи в правобережній частині Нижнього Подніпров'я	57

Шаповалов Т.О. Поселення епохи бронзи біля с.Іллічівки на Сіверському Дінці	61
Шаповалов Т.О., Колесник О.В. Розкопки курганів у Донецькій області	66
Піоларій І.О. Поховання врубної культури у кам'яних ящиках на р.Лозовій	71
Цвек О.В. Трипільське поселення поблизу с.Шкарівки	76
Заець І.І., Хавлюк П.І. Трипільське селище Кліщів	79
Мовша Т.Г. Розкопки багатощарового поселення в с.Жванець	83
Каракада М.С. Сокири-молоти з Великої Андрушівки на Дніпрі	85
Бондар М.М. Дослідження Канівської комплексної експедиції	87
Круц В.О. Розкопки в Козаровичах	90
Телегін Д.Я. Сліди могильника середньодніпровської культури на р.Тегереві.....	96
Малеєв Ю.М. Розкопки поселення в м.Заліщики	98
Пелешин М.А. Розкопки біля с.Лози у верхів'ях Горині... 01	

Ш. Доба раннього заліза

Морозов В.Н. Розкопки в урочищі Балта-Чокрак в Криму.... 05	
Безсонова С.С. Таврське поховання з некрополя Тірітаки... 06	
Симонович Е.О. Могильник поблизу "Городка Миколаївка" на нижньому Дніпрі	07
Черненко Є.В., Яковенко В.Б., Бунятян К.П. Другий рік робіт Краснознаменської експедиції..... 10	
Болдін Д.І., Зарайська Н.П. Дослідження скіфських поховань у Каховському районі	14
Бідзіля В.І., Мозоловський Б.М. Розкопки Гайманової могили в 1969 році	18
Філатов О.П., Черненко Є.В. Скіфський курган на Ворошиловградщині	22
Шрамко Б.А. Дослідження пам'яток в басейнах Сіверського Дінця і Ворскли	25
Кадеєва Є.М. Поховання сарматського часу на Харківщині... 30	
Бокій Н.М. Розкопки на Кіровоградщині	31
Петровська Є.О. Бронзове дзеркало з Канівщини	35
Крушельницька Л.І. Дослідження Західнобузької експедиції... 37	

IV. Античність

стор.

Петеро Б.Р., Кожин П.М., Єфімова Г.М. Розкопки античного городища на захід від Керчі	142
Корпусова В.М. Нові матеріали з археології Боспору.....	146
Махнюва О.А. Нове античне поселення в селищі Фрунзен- ське	150
Соломонік Е.І. Кілька написів на посудинах з Херсонеса..	152
Чорєф М.Я. Нова стела Бахчисарайського музею	155
Лапін В.В. Дослідження на о.Березані в 1969 році.....	157
Славін Л.М. Роботи Ольвійської експедиції.....	160
Русяєва Г.С. Дослідження пізньоархаїчних та кла- сичних шарів Ольвії	164
Ковзуб Д.І. Розкопки західної околиці Ольвії.....	167
Ветштейн Р.Й. Розкопки римської цитаделі Ольвії в 1969 році	171
Русяєва Г.С. Розкопки Бейкушського поселення	174
Крижицький С.Д., Клейман І.Б. Розкопки в Білгороді-Дні- стровському	177
Кравченко Н.М. Комплекс римського часу з Тіри	181
Криволап Г.І. Поховання римського часу з Тіри та II околиці	185
Діамант В.І. Розкопки на некрополі Кошарського горо- дища	190
Андруніна Н.М. Червонофігурна пеліка з Ніконія	193
Загінайло А.Г. Розкопки Роксоланівського городища.....	195

V. Ранньослов'янський час

Максимов Є.В. Розкопки поселення Пилипенкова гора	201
Шовкопляс Г.М. Дослідження на березі Почайни в Києві.....	206
Бодяньський О.В. Розкопки в Надпоріжжі в 1969 році.....	210
Махно Є.В. Нові розкопки Успенського могильника.....	214
Баран В.Д. Поселення черняхівської культури поблизу Звинячина і Макарівки Чернівецької області.....	220
Рутковська Л.М. Дослідження поблизу с.Жовнин Черкаської області	224
Максимов Є.В., Орлов Р.С. Пам'ятки перших століть нашої ери біля с.Козаровичів	229
Орлов Р.С. Поселення в кераміковому волинцевського типу на Київщині	236

Винокур І.С. Роботи слов'янського загону Кам'янець-Подільського педінституту	241
Вакуленко Л.В. Розкопки поблизу с.Глибокого	244

VI. Середні віки

Баранов І.А. Розкопки салтово-маяцького поселення на р.Зуї в Криму	248
Баранов І.А. Нові середньовічні пам'ятки на горі Аю-Даг	250
Паршина О.О. Середньовічне укріплення на горі Ай-Тодор	253
Когонашвілі К.К., Махнюва О.А. Роботи в Партеніті....	257
Веймарн Є.В. Роботи на середньовічному Мангупі.....	260
Антонова І.А., Рижов С.Г. Оборонний рів та могильник поблизу першої куртини стін Херсонеса.....	261
Фронджуло М.А. Дослідження в Судаку	264
Молодчикова І.О. Розкопки кочівницьких поховань на Херсонщині	266
Сміленко А.Т. Роботи в балці Канцерка	269
Стороженко С.К., Кирівенко О.Я. Розкопки курганів XI - XII ст. в Донецькій області	273
Михеев В.К., Дяченко А.Г. Дослідження ранньосередньовічного поселення поблизу с.Суха Гомольша.....	275
Кадєєва Є.М., Михеев В.К. Роботи на Балаклійському могильнику	280
Висоцький С.О. Розчистка графіті в Київській Софії... ..	283
Кілієвич С.Р. Розкопки на схилах Старокиївської гори..	286
Мезенцева Г.Г. Розкопки Белгорода в 1969 році	291
Терпаловський Р.В. Городище доби Київської Русі в м.Седневі	293
Аулік В.В. Дослідження Галича і Дорогобужа	294
Пламєницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 році	298
Юра Р.О. Дослідження Студеницької фортеці	303
Якубовський В.І. Розкопки на Північному Поділлі.....	307
Волянник В.К. Роботи в с.Горинка Тернопільської області	312
Ратич О.О. Дослідження Звенигородської експедиції.....	313
Кучера М.П. Розкопки на околиці Луцька.....	316

Годованка О.М. Найдавніші оборонні опорути на Замковій горі в м.Острозі	318
--	-----

УП. Розвідки

Домбровський О.І. Роботи Археолого-топографічного, Бодрацького та Зуйського загонів Кримської експе- диції	329
Беляев О.С. Розвідка пам'яток доби бронзи в зоні каналу Дніпро-Донбас	326
Красильников К.І. Нові археологічні знахідки на Вороши- ловградщині	330
Ковальова І.Ф. Розвідка горішньої течії р.Самари	332
Бугай А.С. Дослідження Змієвих валів на Київщині.....	336
Кравченко Н.М., Бугай А.С., Магомедов Б.В. Розвідки на Київщині	341
Непріна В.І., Корпусова В.М. Розвідки на Десні та Сейму..	347
Збеневич В.Г. Розвідкові роботи на Південному Бузі.....	352
Гудкова О.В. Розвідка берегів озера Китай	357
Суботін Л.В. Нові пам'ятки в низині Дунаю	362
Бібіков С.М., Евдокимов Г.Д., Збеневич В.Г. Розвідки на Середньому Дністрі в 1969 році	368
Довженко В.Й., Приходник О.М. Роботи слов'янського загону Середньодністровської експедиції	372
Вакуленко Л.В., Тимошук Б.О. Розвідки в Прикарпатті.....	377
Кучера М.П., Дра Р.О. Обстеження городищ і замків на Поділлі	382
Махеев Ю.М. Розвідки на півдні Тернопільщини	386
С п и с о к о к о р о ч е н ь	387